

15728 30. XVI.
Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

LÜHIKE FILOSOOFILINE LEKSIKON

TOIMETANUD
M. ROSENTAL ja P. JUDIN

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“

LÜHIKE
FILOSOOFILINE LEKSIKON

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

LÜHIKE FILOSOOFILINE LEKSIKON

TOIMETANUD
M. ROSENTAL ja P. JUDIN

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“
TARTU, 1945

Tõlgitud teose järgi Краткий философский словарь. Под редакцией М. Розенталя
и П. Юдина. ОГИЗ. Госполитиздат. Издание второе, дополненное, 1941.

Tõlkijad: R. Kulpa ja L. Anvelt.

A-157928

Venekeelse väljaande eessõna.

Käesolev leksikon on 1939. a. ilmunud „Lühikese filosoofilise leksikoni“ ümbertöötatud ja tunduvalt täiendatud väljaanne. Kirjastus on arvesse võtnud meie ajakirjanduse ning rohkearvuliste lugejate kriitilisi märkusi, arvamusi ja soove esimese väljaande kohta. „Lühikese filosoofilise leksikoni“ esitatavas uues väljaandes on märksa laiendatud esimesse väljaandesse kuulunud artiklite sisu, suurendatud filosoofiliste mõistete ja terminite arvu. Uues leksikonis antakse ka filosoofia klassikute tähtsamate teoste iseloomustused.

Kirjastus palub lugejaid saata oma arvamusi ja ettepanekuid, mis võetakse arvesse leksikoni järgnevate väljaannete puhul.

A

aatom. — Aatomi mõiste toodi teadusse esmakordselt Demokritose ja Epikurose poolt, kes pidasid aatomit materia väikesimaks, edasi juba jagamatuks osakeseks. Sellisel kujul figureerib aatom hiljemini Gassendi ja Holbachi filosoofias, aga samuti Newtoni füüsikas. Samasuguses metafüüsilises käsituses pääses aatom ka XIX saj. alguses keemiasse ja füüsikasse. Füüsika ja keemia areng XIX saj. kinnitas eksperimentaalselt aatomite olemasolu. Tehti kindlaks, et iga keemilise elemendi molekul koosneb sama elemendi teatavast aatomitearvust. XIX ja XX saj. vahetusel loobuti endisest vaatest aatomile, mis pidi olema aine mitte enam jagatav osake. Selgus, et aatom on jagatav, muutuv, purustatav, et ta on keerulise struktuuri ja elektromagnetilise loomusega. Aatom koosneb tuumast ja elektronidest. Tuum omakorda on keerulise ehitusega ja võib laguneda. Lenin nägi selles kinnitust dialektilise materialismi õpetusele materia ühtlusest, absoluutsete lõplikkude piiride puudumisest looduses ja looduse tunnetamise piiride puudumisest. Aatomi metafüüsilist käsitust arvustades ütles Lenin, et dialektiline materialism tunnustab aatomi ammendamatuks ja väidab, et „elektron on niisama mitte ammendatav nagu aatom“.

absoluutne idealism — *Hegeli* (vt.) filosoofia.

absoluutne tõde. — Absoluutse tõe käsituses lähtub metafüüsika inimliku teadmise muutumatuse eeldusest. Käsitades kõiki esemeid ja nähtusi muutumatutena ja jäädavalt antutena, peab metafüüsika ka igasugust tõe tunnetuse jäädavalt antud ja valmis tulemuseks. Dialektiline materialism eitab sääraseid absoluutseid tõesid. Tunnetus on ajalooline liikumisprotsess mitteteadmisele teadmisele: liikumine toimub siin looduse üksiknähtuste ja üksikute tegelikkuse külgede teadmisele looduse sügavama ja täielikuma tunnetuse suunas, looduse arenemise üha uute seaduste avastamise suunas. Teaduste tase ja ühiskonnaelu ajaloolised tingimused piiravad iga tunnetuse astme. Nende tingimuste mõjul on meie teadmised loodusest vältimatult relatiivsed, s. o. ebatäielikud. Kuid meie tunnetuse poolt avastatavad tõesed, olles relatiivsed, sisaldavad ühtlasi ka osakese absoluutsest tõesest, sest nad peegeldavad õigesti, olgugi ebatäielikult, objektiivset välismaailma. Seepärast ebatäielikkude, relatiivsete tõesed kaudu tunnetamine inimliku teadmise tõusvas arengus lähendab meid absoluutsele tõe, s. t. objektiivse maailma täielikule ja igakülgele tunnetusele. Inimliku tunnetuse arenemise iga antud, ajalooliselt kindlal momendil pole mõeldav objektiivse maailma purgiv tunnetus. Selline purgiv tunnetus oleks tähendanud seda, et inimlik

teadmine võib peatuda oma arenemises, aga ometi me teame, et asjade olemuse tunnetamises inimlik teadmine süveneb lõpmatult nende olemuse veelgi sügavama tunnetamise suunas. Säärane objektiivse maailma purgiv tunnetus igal antud momendil pole võimalik veel ka sellepärast, et maailm ise on igavese muutumise ja uuenemise olekus. Järelikult, ka tunnetus, mis on välismaailma mõtteline peegeldus, on niisama purgimatu ega või kunagi lõppeda, nagu on purgimatu ja lõpmatu maailm. Lenin oma teoses „*Materialism ja empiriokrititsism*“ (vt.) esitas absoluutse tõe dialektilise definitsiooni: „Oma loomult on inimese mõtlemine võimeline pakuma ja pakub meile absoluutset tõde, mis tekib relatiivsete tõdede summa tulemusena. Teaduse arenemises lisab iga aste sellele absoluutse tõe summale uusi teri juurde, kuid iga teadusliku seisukoha tõe piirid on relatiivsed, sest teadmise edasises kasvus nad kas avarduvad või kitsenevad“ (L e n i n).

abstraktne samasus — vt. *identsus*.

abstraktsioon, teaduslik — vt. *teaduslik abstraktsioon*.

adekvaatne — võrdne, täiesti vastav, ühtiv. Adekvaatne tunnetus on tunnetus, mis peegeldab täpselt eseme või nähtuse kõik olulisemad tunnused.

aeg ja ruum. — Looduses ja ühiskonnas on kõik „katkestamatu liikumise ja muutumise, katkestamatu uuenemise ja arenemise olekus, kus alati miski tekib ja areneb, miski laguneb ja lõpetab oma eluiga“ (Stalin). Kõik need muutused toimuvad ruumis ja ajas; ruum ja aeg on materia olemasolu objektiivsed vormid. Ruum ja aeg on materias lahutama-

tud, nagu ka materia on nendest lahutamatu. Subjektiivne idealism peab ruumi ja aega ainult inimõtlemise produktideks. Sellele vastandina arvab dialektiline materialism, et aeg ja ruum eksisteerivad objektiivselt ja ilma materia pole neil mingit sisu. „ . . . Ilma selle materia on mõlemad materia olemasoluvormid eimiski, on ainult meie ajus esinev tühi kujutus, abstraktsioon“ (E n g e l s). Loodusteadus (eriti tänapäeva füüsika) kinnitab täielikult dialektilise materialismi seisukohta. Oli aeg, millal Newtoni õpetusele järgnev füüsika vaatles ruumi ja aega materiaist eraldatuina; Newton õpetas, et aeg on absoluutne, et ta voolab alati ühetaoliselt, „ilma igasuguse suhteta millessegi välisesse“, s. o. materiaist sõltumatult; täpselt samuti pidas ta ka ruumi absoluutseks, kõikjal endavõrdseks. *Relatiivsusteooria* (vt.) rajaja Einsteini poolt avastati XX sajandil selle Newtoni õpetuse paikapidamatus. Einstein näitas, et kui näiteks kaks keha (või kehade süsteemi) teineteise suhtes liiguvad, siis voolab aeg nendel kehadel erinevalt; täpselt niisama erinevad ka ruumilised vahekorrad. Peale selle näitas Einstein, et samaaegsus ise on suhteline (ja mitte absoluutne, nagu õpetas Newton); mis on samaaegne ühe teineteise suhtes liikva keha erinevais paigus, see pole samaaegne teisel kehal asetseva vaateleja seisukohalt. Einsteini järgi selgub, et aja voolamine sõltub veel gravitatsiooniväljade mõjust; massiivsete materiaalsete kehade läheduses voolab aeg kiiremini kui nendest kaugel. Einsteini relatiivsusteooria ümber käivad seni põhimõttelised vaidlused, ent kuidas ka asi ei ole, tähtis on see, et tänapäeva füüsika on loobunud Newtoni

metafüüsilisest lähenemisviisist ajale ja ruumile ning on sidunud nende omadused mateeriaga. Võrreldes Newtoni ja Einsteini aja ja ruumi kujutlusi, näeme, et ruumi ja aja loodusteaduslikud kujutlused muutuvad ja arenevad. Kuid muutumatuks on jäänud fakt, et loodus on ainult ajas ja ruumis. „... Meie arenevad aja ja ruumi mõistet peegeldavad objektiiv-reaalset aega ja ruumi“ (L e n i n).

agnostitsism (kreekakeelseist sõnadest *a* = mitte, *gnōsis* = tunnetus) — filosoofiline õpetus, mis väidab, et inimese mõistus on piiratud, et inimlike tunnetusele on asjade tõeline loomus kättesaamatu. Sellel seisukohal olid Hume ja Kant, samuti paljud teised filosoofid-idealistsid (Comte, Spencer, Mach jt.). Agnostikute õpetuse järgi pole meie poolt nähtav maailm, millega me tegeleme oma tunnetuses, mitte objektiivne reaalsus, vaid ainult meie meelegaorganite ja mõistuse tegevuse produkt. Agnostitsismi kummutavad kogemus ja praktika. Teadus tunnetab looduse nähtusi iga päevaga üha sügavamalt ja mitmekülsemalt. Meie tunnetusel pole absoluutseid piire. Ei ole mittetunnetatavaid asju. Kogu vahe on ainult selles, mis on juba tunnetatud ja mis on veel tunnetamata.

aisting — selle mõju tulemus, mida välismaailm avaldab meie meelelundeile, „välisärrituse energia muundumine teadvuse faktiks“ (L e n i n). Meie aistingute sisuks on materiaalne maailm. „Aisting on objektiivse maailma subjektiivne kujutus“ (L e n i n). Subjektiiv-idealistslik filosoofia, eitades väliste, objektiivsete asjade olemasolu, püüab aistingute allikat leida subjektiivselt endas, inimeses. Mahhism näiteks

väidab, et maailm pole midagi muud kui inimese subjektiivsete aistingute kogum. Selle idealistsliku, teadusvastase väljamõeldise kummutab kogu inimese praktika, mis igal sammul näitab objektiivsete asjade olemasolu, millele subjektiivseiks kujutusteks, koopiatega osutuvad aistingud. Aisting on meie teadmuste allikaks välise, meid ümbritseva maailma suhtes. Aistingute tõttu on meil side välismaailmaga, me tunnetame teda ja orienteerume temas oma tegevuse jaoks. Kuid aistimine on ainult esimeseks tunnetusprotsessi astmeks. Iseenesest võib vahenditu aistimine inimese sageli viia eksitusse, saada illusioonide allikaks. Mõtlemine — tunnetuse kõrgem aste — töötab antud aistingud ümber mõisteks, kategooriaiks, seadusteks jne., mis peegeldavad objektiivset maailma sügavamalt ja mille õigsust kontrollib praktika.

aistingute kompleks. — Machi ja Avenariuse idealistslikus filosoofilises õpetuses mõiste, mille järgi looduse esemed on ainult meie aistingute — värvuse, vormi, raskuse, suuruse jne. kogumid (kompleksid). Kujutluse asjast kui aistingute kogumist võtsid Mach ja Avenarius subjektiivselt idealistilt Berkeley'lt. Materialism peab aistinguid inimese teadvusest sõltumatuks eksisteeriva välismaailma esemete peegeldusteks, kujutusteks.

ajalooline ja loogiline — tähtsaim filosoofiline probleem vastastikuselt suhtest ühelt poolt loogilise tunnetuse käigu ja teiselt poolt tervikliku ühiskonna ajaloolise arenemise ja eriti tunnetuse ajaloo käigu vahel. Tõeline teaduslik tunnetus on looduse ja ühiskonna ajaloolise arenemisprotsessi

peegeldus. Iga nähtust saab õieti tunnetada ainult tema tekkimises, arenemises ja hukkumises, s. o. tema ajaloo. Tunnetada eset tähendab peegeldada tema tekkimise ja arenemise ajalugu. Seepärast üldiselt ja tervikus loogiline ühtib ajaloolisega. Kuid loogilise ja ajaloolise ühtimine ei tähenda sugugi, et loogiline mõttekäik peab reprodutseerima ajaloo kogu tema konkreetse mitmekesisuses, kõigis tema üksikasjus, kõigi tema juhuslikkude ja ebaoluliste momentidega. Loogiline on ajalooline, mis on puhastatud nendest juhuslikkustest, väljendatud tema kõige otsustavamates ja olulisemates seaduspärasustes. „Millest algab ajalugu,“ kirjutab Engels, „sellest peab algama ka mõttekäik, ja selle edasine liikumine ei ole mitte midagi muud kui ajaloolise protsessi peegeldus, mis omandab abstraktse ja teoreetiliselt järjekindla vormi.“ Loogilise ja ajaloolise ühtsuse alusel toimuva analüüsi ilmeks eeskujuks võib olla Marxi „Kapital“. Lenin kirjutab, et „Kapitalis“ on antud kapitalismi ajalugu ja seda ajalugu resümeerivate, s. o. ajalugu teoreetiliselt rikastavate mõistete analüüs. Nõnda näiteks väärtuse vormide loogiline analüüs reprodutseerib vahetuse arenemise ajaloo. Dialektilise materialismi loogikas ühtivad mõtlemiseseadused, mõisted, kategooriad, nende süsteem ja subordinatsioon (kaasalistuvus, suhe teineteisesse, seos ja vastastikune sõltuvus) üldiselt ja tervikus mõtte ajaloo. „Loogikas,“ kirjutab Lenin, „mõtte ajalugu peab üldiselt ja tervikus ühtima mõtlemiseseadustega.“ Lenini dialektilise tunnetusprotsessi valem „Elavalt vaatluselt abstraktsele

mõtlemisele ja sellelt praktikale“ näitab, et mingisuguse asja tunnetamise loogiline protsess kordab kokkusurutud, lühendatud kujul tunnetuse ajaloolist protsessi, kusjuures tunnetus arenes vahenditult antu tunnetusest looduse ja ühiskonna üha sügavamate ja olulisemate külgede avastamise poole. Õpetus loogilise ja ajaloolise ühtsusest marksistlikus filosoofias on sihitud selle vastu, et idealistlikult ja metafüüsiliselt eraldatakse mõte tegelikkusest, teooria praktikast, loogika ajaloo, ja see õpetus on juhtivaks metodoloogiliseks lõngaks reaalse maailma tunnetamises.

ajalooline materialism ehk materialistlik ajalookäsitlus — marksismi-leninismi õpetus inimühiskonna arenemise seadustest. Ajalooline materialism on dialektilise materialismi põhilause järjekindel laiendamise ühiskondlikkude nähtuste uurimisele. Marxini valitses teaduses idealistlik ajalookäsitlus. Ajaloolise materialismi teooria loomine on seotud suurima avastusega, mille tegi Marx ajaloo ja ajalooliste sündmuste tõlgendamises. „Nii nagu Darwin avastas orgaanilise maailma arenemise seaduse, nõnda avastas Marx inimajaloo arenemise seaduse. Ta avastas selle, kuni viimase ajani ideoloogiliste kihistuste alla peidetud lihtsa fakti, et inimesed peavad sööma, jooma, omama elamut ja riietuma, ja alles siis suudavad nad tegelda poliitika, teaduse, kunsti, religiooniga jne.; järelikult moodustavad vahenditute materiaalsete elamisvahendite tootmine ja koos sellega rahva või ajajärgu iga antud majanduslik arenemisaste aluse, millest arenevad riiklikud institutsioonid, õi-

guslikud vaated, kunst ja isegi antud inimeste usulised kujutlused, ja seepärast tuleb neid seletada sellest alusest lähtudes, — aga mitte vastupidi, nagu seda on tehtud tänini“ (Engels). Inimese olemasoluks tarvilikude materiaalsete hüviste tootmise viise arenemises näeb ajalooline materialism peajõudu, mis määrab inimeste kogu ühiskondliku elu ja tingib ühe ühiskonnakorra ülemineku teisele. Ükski ühiskond ei saa eksisteerida, kui ta ei tooda materiaalseid hüviseid. Tööriistade, tehnika kaudu mõjustab inimene tööprotsessis loodust ja hangib kõik elamiseks tarviliku. Materiaalse tootmise arengu täiusest oleneb ühiskonna progress. Sellest ajast peale kui inimene jõudis tööriista tarvitamiseni ja muutus „tööriista valmistavaks loomaks“, algab inimühiskonna ajalugu. Ühiskonna tootlike jõudude arenemises avaldub inimese võimu kasv looduse üle. Tootlike jõudude arenedes muutub aga ka materiaalse tootmise teine paratamatu külg — inimeste vahekorrad, milledesse nad astuvad tootmises — tootmissuhted, muutub sotsiaalmajanduslik kord. *Ühiskondlik-majanduslikkude formatioonide* (vt.) vahetumine ajaloos — ürg-kogukondlik kord, orjapidamis-, feodaalne, kodanlik, sotsialistlik kord — on kõigepealt ühtede tootmissuhte vahetumine teistega, progressiivsematega. Selline vahetumine on alati ühiskonna tootlike jõudude arenemise paratamatu, seaduspärane tagajärg. Uute tootmissuhte kindlustamine toimub tavaliselt vanade tootmissuhte revolutsioonilise kukutamise teel. Järelikult on Marxi ajaloolise materialismi teooria suurimaks tee-

neks see, et ta kõigepealt juhtis tähelepanu materiaalse tootmise objektivsetele tingimustele, ühiskonna-elu majanduslikele seadustele, mis on inimeste kogu ajaloolise tegevuse aluseks. Marxi teooria tõttu „ajaloo ja poliitika vaadetes seni valitsenud kaos ja omavoli asendati üllatavalt teravikulise ja harmoonilise teadusliku teooriaga, mis näitas, kuidas ühest ühiskondliku elu korrast tootlike jõudude kasvamise tõttu areneb teine, kõrgem, — kuidas näiteks pärisorjusest võrsub kapitalism“ (Lenin). Kogu elu ja ühiskonna arenemise tõelise aluse avastamine materiaalses tootmises võimaldas esmakordselt mõista rahva, töötavate masside suurt loovat osa ajaloos. Ühiskondliku arenemise ajalugu mõisteti esmakordselt kui „aineliste hüvede tootjate endi ajalugu, töörahvahulkade ajalugu, kes on tootmisprotsessi peajõuks ja kes teostavad ühiskonna olemasoluks vajalike materiaalsete hüvede tootmist. Tähendab, kui ajalooteadus tahab olla tõeline teadus, siis ta ei tohi ühiskondliku arengu ajalugu enam samastada kuningate ja väejuhtide tegudega, riikide „vallutajate“ ja „allheitjate“ tegudega, vaid ta peab eelkõige käsitlema materiaalsete hüvede tootjate ajalugu, töörahvahulkade ajalugu, rahvaste ajalugu“ (Stalin). Ühiskonna olemasolevast tootmisviisist ja materiaalsest olemisest sõltuvalt kujuneb ka kogu ühiskondliku korra, poliitiliste institutsioonide, inimeste mõtteviiside, nende vaadete, ideede ja teooriate teatav ajalooline loomus. Ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku tegevuse. Pole võimalik öieti mõista po-

liitliste institutsioonide, ideede ja teooriate olemust, kui unustatakse nende päritolu materiaalne alus — ühiskonnaelu majanduslik kord. Ei saa mõista, miks ühel ajajärgul tekivad ühed asutised ja ideed, teisel aga teistsugused, kui lähtuda neist enestest, aga mitte tootmisviisist. Näiteks, ekspluateeriva riigi (orjandusliku, feodaalse, kapitalistliku) vormid on alati sõltunud ühiskonna klassideks jaotamisest: orjadeomanikeks ja orjadeks, mõisnikeks ja pärisorjadeks, kodanluksiks ja proletariaadiks. Ühiskondliku teadvuse vormid (poliitilised vaated, filosoofia, teadus, religioon jne.) sõltuvad samuti alati lõppude lõpuks inimestevahelistest valitsevatest tootmisuhetest ja muutuvad tootmisviisi ja majandusliku korra ümberkujundamisel põhiliselt. Seletades poliitiliste institutsioonide, ideede, teooriate päritolu ja sõltuvust tootmisviisist, ei eita ajaloolise materialismi teooria nende tõsisest tähtsust ühiskonnaelus. Vastupidi, ajalooline materialism rõhutab nende ülisuurt sotsiaalset osa. Selle poolest erineb ajalooline materialism põhiliselt *ökonomilisest materialismist* (vt.). Korra tekkinud, muutuvad ühiskondlikud ja poliitilised asutised ja ideed ise jõuks, mis mõjustavad neid tekitanud tingimusi. Ühiskonna mahajäänud kihte ja klasse teenivate reaktsiooniliste jõududena nad kas takistavad ühiskondlikku arenemist, või teenides eesrindlikke, revolutsioonilisi klasse viivad seda arenemist edasi. Järjekindel materialism ja historism on tihedalt ja lahutamatu ühendatud ajaloolise materialismi teoorias. Nimelt sellepärast muutus ühiskondlik teadus ajaloolise materialismi teooria

avastamisega esmakordselt tõeliseks teaduseks inimühiskonna arenemise seadustest.

aju — mõtlemise, teadvuse organ, on loomade närvisüsteemi kõrgeimaks osaks ja jõuab kõrgeimale arengule ning täiusele inimesel. Aju ehitus on ebatavaliselt keeruline, temas eristatakse osi, mis reguleerivad loomade ja inimese tegevuse erinevaid külgi. Sellised osad on: piklik aju, millesse on koondatud tähtsamad elukeskmed, nagu näit. hingamise, vereeringe, ainevahetuse jt. keskmed; väikeaju, mille põhifunktsiooniks on tasakaalu säilitamine ja liigutuste koordineerimine; kesk- ning vaheaju, mis reguleerib automaatseid liigutusi, loomade instinktiivset tegevust, aga samuti on tundlikkuse keskpunktiks, ja lõpuks suuraju poolkerad. Suuraju koor koosneb enam kui 15 miljardist närvirakust, mis reguleerivad loomade tahtlike liigutusi, võtavad välismaailmast vastu meeleeelundite kaudu saabuvas ärritusi, aga samuti sooritavad nende ärrituste ümbertöötamise, üldistamise ja reageerimistoimingute tähtsamaid funktsioone, moodustades nii mõtlemise ja teadvuse protsesside füsioloogilise aluse. *I. P. Pavlov'i* (vt.) ja tema koolkonna poolt sooritatud loomade kõrgema närvitegevuse klassikalised uurimised tegid kindlaks, et psüühika, s. o. aistingud, kujutlused, mõtlemine ja teadvus on objektiivse maailma mõju peegeldava peaaegu tegevuse saadus. Kaasaegne kõrgema närvitegevuse füsioloogia purustas lõplikult idealistlikud kujutlused hinge, mõtlemise, teadvuse sõltumatusest materia suhtes ja näitas ammendava veenvusega, et

„mõtlemine, kui üleemeeline ta ka paistaks, on ainelise, kehalise elundi, aju saadus“ (Engels). Teadvus ja mõtlemine on ainult looduse ja ühiskondliku olemise peegeldus inimese ajus, „... seepärast ei saa lahutada mõtlemist materias, kui me ei taha jämedat viga teha“ (Stalin). Olles kõrgelt-organiseeritud materia — aju omaduseks ja tema tegevuse produktiks, arenes inimese mõtlemine ning teadvus inimkonna ühiskondlik-ajaloolise praktika alusel, tema töötamis-tegevuse alusel. „Kõige olulisemaks ja esimeseks inimliku mõtlemise aluseks on just looduse muutmise inimene poolt, aga mitte üksnes loodus kui selline, vaid ka inimese mõistus arenes proportsionaalselt sellega, kuidas ta õppis loodust muutma“ (Engels).

aktsidents — nähtustes juhuslik, mööduv, ebaoluline. Esmakordselt kasutatuna Aristotelese poolt, levis „aktsidents“ kui termin edaspidi laialdaselt keskaegses skolastikas, mis vastandab aktsidentsi kui muutliku printsiibi substantsile — asjade muutumatule olemusele.

Alembert — vt. *d' Alembert*.

alus ja pealisehitised. — Tootmisviis, s. o. tootlikud jõud ja neile vastavad tootmisvahekorrad moodustavad ühiskonna majandusliku aluse (ehk baasi), millele kerkib pealisehitiste süsteem — poliitiline kord ja institutsioonid, aga samuti ühiskondliku teadvuse vormid — moraal, teadus, religioon, filosoofia jt. „Milline on ühiskonna olemine, millised on ühiskonna materiaalse elu tingimused, — sellised on ta ideed, teooriad, poliitilised vaa-

ted, poliitilised asutused“ (Stalin). Pealisehitised on seotud alusega kas vahenditult (sellised on näiteks poliitilised pealisehitised) või mitmete vahendavate lülide kaudu (sellised on ideoloogilised pealisehitised, nagu moraal, teadus, religioon jne.). Võrsudes teataval majanduslikul alusel, omandavad pealisehitised selle suhtes teatava suhtelise iseseisvuse. Näiteks iga õpetlane, kirjanik ja kunstnik, luues oma teoseid, kajastab neis oma ajajärgu tingimusi. Kuid seejuures lähtub ta eelkäijate poolt kogutud ideelisest materjalist ja arendab seda edasi. Selle tõttu kujunebki teaduse, kunsti, filosoofia jne. järglus ja arenemine. Aluse muutudes muutuvad enam-vähem kiiresti ka kõik pealisehitised. Poliitilises ja ideoloogilises võitluses peegelduvad ühiskonnaelu majanduslikud tingimused. Kuid vahenditult või kaudselt majanduslikust alusest tingitud pealisehitised pole mitte, nagu arvavad vulgaarsed ökonomistid, ökonoomika passiivne tagajärg, ja ökonoomika pole ainuke aktiivne jõud ühiskonna arenemises. Nõnda kasutab kodanlus oma riiki proletaarsete revolutsiooni vastu võitlemiseks, takistades sel kujul ühiskonna revolutsioonilist arengut. Järelikult etendab poliitiline pealisehitis siin aktiivset reaktsioonilist osa. Poliitilise võimu kätte võidelnud proletariaat hävitab kodanliku eraomandi, mis pidurdab tootlike jõudude arenemist, seab väiketalumajanduse kollektiivse, sotsialistliku majanduse rööbastele. Eraomandi asemel kujuneb tootmisvahendite sotsialistlik ühiskondlik omandus. Proletaarne riik loob seega piiramatud võimalused tootlike jõudude

arenemiseks. See on ilmekaks näiteks poliitilise pealisehitise aktiivsest revolutsioonilisest osast ühiskonna, ühiskonna ökonomika ja tootlike jõudude arenemises. Töölise ja talupoegade sotsialistliku riigi kindlustamine, marksistlik-leninliku teooria omandamine ja töötajate kommunistlik kasvatus on meie maal juba alanud kõrgeimale kommunistlikule baasile järk-järgulise ülemineku edukuse tähtsamateks tingimusteks.

analüüs ja süntees. — 1) Analüüs (kreekakeelsest sõnast *analyein* = osadeks lahutama) — eseme või nähtuse liigendamine tema lihtsateks algosadeks. 2) Süntees (kreekakeelsest sõnast *syntithénai* = kokku panema) — eseme või nähtuse ühendamine tervikuks, eseme vaatlemine ühtsuses. Metafüüsika seab analüüsi ja sünteesi vastamisi, ta käsitab neid kui vastastikku teineteist välistavaid. Seevastu materialistlik dialektika õpetab analüüsi ja sünteesi ühtsust. „... Mõtlemine on niihästi teadvuse objektide nende elementideks lahutamine kui ka isekeskis suguluses olevate elementide ühtsuseks ühendamine. Ilma analüüsita pole sünteesi” (Engels). Seepärast tuleb tunnetamisprotsessis kasutada nii analüüsi kui ka sünteesi meetodit, mis alustatud momentidena kuuluvad materialistliku dialektika meetodisse. Näiteks inimese organismi ehitust analüüsides uurivad õpetlased üksikult iga elundit detailselt ja põhjalikult, kuid iga elundi tähtsuse, ülesande ja funktsiooni täielikuks ja sügavaks mõistmiseks ei piisa ainult anatoomilisest analüüsist. Organismi tuleb võtta tervikuna, elusa ja tegeva organismina, ja tema osiseid tuleb tundma õppida ühtsalt, sünteesis.

„Anarhism või sotsialism“ — J. V. Stalini artiklitesarja üldine nimetus. Need artiklid avaldati 21. juunist 1906 6. aprillini 1907 neljas Tiflisis ilmuvas gruusia bolševistlikus ajalehes: „Ahhali Tshovreba” („Uus Elu”), „Ahhali Drojeba” („Uus Aeg”), „Tšveni Tshovreba” („Meie Elu”) ja „Dro” („Aeg”). Artiklid ilmusid Ko... pseudonüümi all. Need Stalini tööd kirjutati vastuseks Taga-Kaukaasia anarhistidele-kropotkinlastele, kes esinesid avalikult mitmes artiklis, mis olid sihitud marksistliku partei maailmavaate — dialektilise materialismi vastu. Oma artiklis seltsimees Stalin paljastas ja hävitas ideeliselt sotsialismi vaenlased — menševikud ja anarhistid, kusjuures ta marksistlikku teooriat kaitses ja edasi arendas. Pugesdes kollektivismi lipu varju, lasevad anarhistid endid paista sotsialistidena. Oma töös näitab seltsimees Stalin, et tõelisteks sotsialistideks on ainult marksistid, kes tunnustavad proletariaadi diktatuuri vajalikkust, et ehitada uus ühiskondlik kord, mis rajaneb tootmisvahendite ühiskondlikul omandusel. Anarhistid aga eitavad proletariaadi diktatuuri vajalikkust ja on, nagu kõik oportunistid, kodanliku mõju vahendajaiks töölisliikumises. Ainult marksistid on ehtsad revolutsionäärid. Anarhism ja marksism on kaks vaenulist ja oma olemuselt teineteist eitavat õpetust. Anarhistid seavad peasjaks isiksuse vabastamise ja nende loosungiks on — kõik isiksuse jaoks. Marksism seab peasjaks tööliklassi, massi, töötajate vabastamise ja massi vabastamise kaudu isiksuse tõelise ja täieliku vabanemise. Anarhistide maailmavaade on kõige mitmekesisemate filosoofiliste vaadete eklek-

tiline segu. Marksism on ainuke teaduslik, järjekindel ja „terviklik maailmavaade, filosoofiline süsteem, millest tuleneb loogiliselt Marxi proletaarne sotsialism. Sellist filosoofilist süsteemi nimetatakse dialektiliseks materialismiks” (Stalin). Marksism eitab põhiliselt metafüüsika, idealismi ja vulgaarse materialismi kõiki liike ja vorme, sest nad on teadusele vaenulikud. Seltsimees Stalin näitab, et marksismi teadus ja tema filosoofia toetuvad kogu ajaloo arenemisele, ja et teaduse arengu iga uus samm kinnitab marksismi tõesust üha enam. Käsitelles marksistliku teooria aluseid esitab seltsimees Stalin kõigepealt looduse arenemise kohta üldvisandi, vastavalt loodusteaduse tänapäeva seisundile. Oli olemas väline, „surnud loodus”. Elusolendeid ei olnud. Siis tekkisid esimesed elusolendid. Esimesel elusolendil ei olnud mingit teadvust. Ta omas ainult õige vähesel määral aistingu algelemente. Loomade ehituse, nende närvisüsteemi ajaloolise arenemise ja keeruliseks muutumise tõttu komplitseerusid ka aistingud. Orgaanilise maailma teatud arenguastmel tekkis teadvus ning koos sellega võimalus tunnetada maailma, loodust. Ümbritsevat maailma tunnetab inimene taju kaudu. Enne kui võib tekkida millestki või mingist esemest kujutus, peab see ese eksisteerima looduses ja peab mõjustama inimese meeleorganeid. Seltsimees Stalin näitab, et marksistliku filosoofia osisteks on dialektiline meetod ja materialistlik teooria ning nende rakendamine ühiskondlikus elus — ajalooline materialism, teadus ühiskonna arenemise seadustest, teadus poliitilise võitluse seadustest.

Analüüsides dialektilist meetodit ja tema sisu, seltsimees Stalin ei piirdu dialektiliste seaduste üldise, ehkki sügava ja täpse formuleerimisega. Ta illustreerib neid seadusi elavate ja erdate näidetega proletariaadi klassivõitluse valdkonnast ja näitab sellega, millist suurt tähtsust omab dialektika sotsialismi eest võitlemise põhiülesannete mõistmiseks. Maailmas kõik olemasolev liigub, kasvab lakkamatult ja areneb: „Marx ütles mitte ilmaaegu: „igavene liikumine, igavene hävimine-loomine — selline on elu olemus”” (Stalin). Et maailmas kõik liigub, muutub, areneb, kasvab ja sureb, on elus olemas alati uus ja vana, ja nendevaheline võitlus. Dialektilise meetodi peanõudeks on: kõike vaadelda liikumises ning sel alusel mõista, kuhu ja kuidas elu liigub, mis sünnib ja mis sureb, mis hävib ja mis kujuneb. Nende liikumisseaduste mõistmine relvastab revolutsionäärid teadusega, mis näitab, kuidas võita revolutsiooni vaenlasi. Ühiskondliku elu liikumisel on kaks põhivormi — evolutsiooniline ja revolutsiooniline. Liikumine on evolutsiooniline, kui progressiivsed elemendid võitlevad stiihiliselt ja püüavad vanasse korda sisse tuua väikesi kvantitatiivseid muudatusi. Liikumine on revolutsiooniline, kui progressiivsed elemendid võitlevad vana korra kvalitatiivse, põhilise muutmise eest, kui võideldakse vana korra uue ühiskondliku korraga asendamise eest. Materialismi filosoofiat analüüsides näitab seltsimees Stalin, et marksistlik teooria on teaduslik-monistlik teooria. Tema monism avaldub selles, et ta käsitleb loodust ühtsa jagamatu tervikuna, mis esineb kahesuguses vormis:

materiaalses ja ideaalses vormis. Marksism eitab nii idealismi kui ka dualismi. Materiaalne külg, olemine on sisu, mõtlemine, teadvus aga on vorm. Sisu määrab vormi, ta eelneb vormile. Siit tuleb Marxi põhittees: „Mitte inimeste teadvus ei määra nende olemist, vaid vastupidi nende ühiskondlik olemine määrab nende teadvuse.“ Ühiskondliku elu materiaalseks aluseks, tema sisuks peab marksism majanduslikku arenemist, tootmisviisi. Õiguslik, poliitiline, religioosne, filosoofiline arenemine—sisu ideoloogiline vorm on pealisehitis. Majandusliku aluse muutmisel muutub enam-vähem kiiresti ka kogu pealisehitis. Edasi käsitletes Marxi ökonoomilist õpetust näitab seltsimees Stalin kapitalistliku ühiskonna põhimise vastuolu — tootmise ühiskondliku loomuse ja omanduse era-kapitalistliku vormi vastuolu. Proletaarne revolutsioon on ainuke tee, mis lahendab selle vastuolu. Revolutsioon on vältimatu, kuid teda on tarvis organiseerida, tuleb organiseerida ja valgustada need klassijõud, mis teostavad revolutsiooni. Töölisklass peab selleks looma internatsionaalse marksistliku partei, mis proletariaadi klassiorganisatsiooni kõrgema vormina hakkab juhtima kõiki töölisorganisatsioone, hakkab välja töötama võitlustaktikat, hakkab ühendama ja suunama tööd revolutsioonilisele teele — tsarismi ja kodanluse kukutamist sotsialismi organiseerimiseks. Selline on lühidalt 1906.—1907. a. seltsimees Stalini poolt kirjutatud tähelepanuväärsete filosoofiliste tööde põhisisu. Nad etendasid suurt osa Kaukaasia tööliste poliitilises valgustamistöös ja bolševikude võitluses kõikide antileninlikude vooludega. Need artiklid kait-

sesid marksistliku partei teoreetilisi aluseid töölisklassi vaenlaste eest.

animism (ladinakeelsest sõnast *anima* = hing) — loodusnähtuste hingestamine, kujutus sellest, et iga looduseseme taga peitub eset juhtiv nähtamatu vaim. „... Selline personifitseerimispüüe löi kõikjal jumalad“ (Engels). Animism kujunes inimkonna ajaloo koidikul, mil inimestel ei olnud loodusest õigeid vaateid. Primitiivne animism sai religiooni ja filosoofilise idealismi aluseks.

antagonism, antagonistlikud vastuolud — vägivaldsel teel lahendatavad vastuolud. Nii näiteks lahendatakse kodanluse ja töölisklassi vastuolu sotsialistliku revolutsiooniga. „Proletariaadi ja kodanluse vaheline antagonism jääb klassivõitluseks, mis oma pinge kõrgeima astmeni viiduna on täielik revolutsioon“ (Marx). NSVL-s kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul lahendati ühelt poolt töölisklassi ning töötava talurahva ja teiselt poolt kulakkonna vahelised antagonistlikud vastuolud vägivaldsel teel riigi poolt, mis kehas tas proletaarset diktatuuri, täieliku kollektiviseerimise alusel likvideeriti kulakkond kui klass. Töölisklassi ja töötava talurahva vastuoludel, mis esinesid enne põllumajanduse kollektiviseerimist, polnud antagonistlikku iseloomu. NSVL-s on need vastuolud lahendatud väikeste talumajapidamiste sotsialistliku ümberkorraldamise teel. Praegu veel olemasolevad majanduslikud ja poliitilised erinevused töölisklassi ja kolhoosliku talupoegkonna vahel kuluvad üha enam ning kaovad sotsialistliku ülesehituse arenemisel NSVL-s.

„**Anti-Dühring**“ — marksistliku filosoofia klassikalise teose, F. Engelsi

raamatu „Hr. Eugen Dühring'i poolt teostatud pööre teaduses“ lühendatud nimetus. „Anti-Dühringis“ „käsitelakse filosoofia, loodusteaduse ja ühiskonnateaduste kõige suuremaid küsimusi... see on haruldaselt sisukas ja õpetlik raamat“ (L e n i n). Raamat oli sihitud saksa filosoofi Dühringi, marksismi vaenlase vastu. Dühring, kes ühendas oma „teoorias“ vulgaarse materialismi, idealismi ja väikekodanliku sotsialismi, võeti vaimustusega vastu oportunistide, eriti *Bernsteini* (vt.) poolt. Alates a. 1877 kirjutas Engels terve rea artikleid, milledes ta arvustas Dühringi vaateid. Need artiklid ilmusid 1878. a. eri raamatuna. Marx vaatas läbi kogu raamatu ja II jao X peatüki kirjutas ise (jagu „Poliitiline ökonomia“, peatükk „Kriitilisest ajaloo“). Rahvusvahelise kommunistliku liikumise arengus etendas „Anti-Dühring“ suurt osa. Dühringit arvustades kujundab Engels süsteemiks marksismi põhilauseid ja võtab kokku koos Marxiga tehtud, peaaegu nelikümmend aastat kestnud teadusliku töö ja revolutsioonilise võitluse tulemused. Dühring oli oma ideoloogialt, nagu Proudhon'gi väikekodanluse huvide väljendaja. Dühringi fantastilistes ja reaktioonilistes arutlustes sotsialismi üle puudub täielikult püüdmus kapitalistliku ühiskonna põhimiseks muutmiseks, ta tahab ainult kõrvaldada selle ühiskonna üksikud eitavad küljed, siluda kapitalismi vastuolud. Dühringi avalduse järgi pidi tema süsteem teostama filosoofias, poliitilises ökonomias ja sotsialismis täieliku pöörde, tegelikult aga see oli igasuguste väikekodanlikkude teooriate kirju segu. Dühring suhtus eitavalt kogu eelne-

nud ideelisse arengusse ja hindas üleolevalt filosoofilise mõtte, loodusteaduse ja sotsialismi väljapaistvaid esindajaid. „Anti-Dühring“ sisaldab kolm jagu: „Filosoofia“, „Poliitiline ökonomia“ ja „Sotsialism“. Sissejuhatuses analüüsib Engels inimese mõtlemise arenemisteid ja avab ilmekalt dialektika ja metafüüsika erinevuse. Ta tõestab, et „ainult dialektika abil võib omandada täpse kujutluse universumist, tema ja inimese arenemisest, kuid samuti selle arenemise peegeldumisest inimeste peas“. „Filosoofia“ jaos tõestab Engels, arvustades Dühringi filosoofiat, suure loodusteadusliku ja ajaloolise materjali põhjal marksistliku filosoofia õigsust ja elulisust. Siin antakse marksistliku filosoofilise materialismi ja marksistliku dialektilise meetodi põhiprintsiipide esitus. „Apriorismi“ peatükis valgustatakse mateeria primaarsuse ja teadvuse sekundaarsuse küsimust. Vastukaaluks Dühringile, kes tõe kriteeriumi otsis mõtlemises eneses, esitab Engels marksistliku filosoofilise materialismi klassikalise valemi: „Mitte loodus ja inimkond ei kohastu printsiipidega, vaid vastupidi, printsiibid on õiged ainult sel määral, mil määral nad vastavad loodusele ja ajaloole.“ „Maailma skemaatika“ peatükis põhjendab Engels maailma materiaalsuse ja ühtsuse idee. „Maailma tegelik ühtsus seisab tema materiaalsuses, kuid viimast tõestatakse mitte paari silmamoonusliku lausega, vaid filosoofia ja loodusteaduse pika ja raske arenemisega.“ V peatükis selektab Engels, et aeg ja ruum on olemise põhivormid. VI peatükis valgustatakse liikumise küsimust. „Mateeria ilma liikumiseta on niisama mõelda-

matu, nagu liikumine ilma materiat. Seepärast liikumist nagu ka materiat ennast ei saa luua ega hävitada." VII ja VIII peatükk on pühendatud orgaanilise maailma probleemidele. IX peatükis käsitletakse maailma tunnetatavuse ja inimikkude teadmiste tõese küsimust. Vastukaaluks Dühringi igaveste tõdede metafüüsilisele õpetusele avab Engels tõe tunnetamise dialektilise, vasturääkimusliku loomuse. Samas peatükis kui ka X ja XI peatükis arvustab Engels Dühringi idealistlikke ja metafüüsilisi vaateid õigusele, moraalile, võrdsusele, vabadusele ja paratamatusele. XII ja XIII peatükk on pühendatud materialistliku dialektika põhimistele seadustele. „Poliitilise ökonomia“ jaos esitab Engels kokkusurutud kujul Marxi ökonomilise õpetuse. Engels näitab kapitalistliku ühiskonna klassivastuolude leppimatust. Selles jaos valgustatakse poliitilise ökonomia objekti ja meetodi küsimusi, väärtuse ja lisaväärtuse küsimust, vägivalda osatähtsust ajaloos jne. „Sotsialismi“ jagu on pühendatud sotsialismi ajaloole ja teooriale ning materialistliku ajalookäsituse põhjendamisele. „Ajaloolise ülevaate“ peatükis vaatleb Engels sotsialistide-utopistide ühiskondlikke vaateid, nende ajaloolist osa ja tähtsust teadusliku sotsialismi ettevalmistamises. II peatükis „Teooria ülevaates“ esitab Engels materialistliku ajalookäsituse alusel kapitalistliku korra vastuolude analüüsi ja näitab kapitalismi hukkumise ja sotsialismi võidu vältimatust. III peatükis analüüsib Engels tööjaotuse orjastavat loomust klassiühiskonnas. Ta näitab, et sotsialismis muutub töö inimeste orjastamise vahendist nende vabanemise ja

igakülgse arenemise vahendiks. Engels märgib tootlike jõudude arenemise ja paigustumise piirjooned sotsialismi korra juures, ta märgib linna ja maa vastuolude kaotamise teed. „Anti-Dühringi“ viimastes peatükides paljastab Engels Dühringi poolt koostatud „ühiskonna sotsiaalse ümberehitamise“ šarlataanliku plaani. „Anti-Dühring“ kui raamat on klassikaline näidis dialektilise materialismi rakendamisest loodusloos, ajaloos, poliitilises ökonomias ja tööliskäitumise teoorias.

antiikaja filosoofia — Vana-Kreeka ja Vana-Rooma ajajärgu filosoofia; tema arenemine algas VI saj. e. m. a. ja lõppes V saj. m. a. j. Vana-aja filosoofia tähtsus inimõtte ajaloos on erakordselt suur: tema mitmekestes vormides „on eos või tekkimisel peaaegu kõik hilisemad maailmavaate tüübid“ (Engels). Nii avaldus temas juba selgesti võitlus idealismi (Platon) ja materialismi (Demokritos) vahel. Vana-Kreeka filosoofid olid „sünnipäraselt stiihilised dialektikud“ (Engels); loodus on neile muutumise, tekkimise ja hävimise vool. Dialektika elemendid ühenduses naiiv-materialistliku maailmavaatega avalduvad eriti tugevasti Herakleitosel, kes õpetas, et mitte ühegi jumala ega inimese poolt loodud maailm on „seaduspäraselt süttiv ja seaduspäraselt kustuv igavene elav „tuli““, et „kõik voolab, kõik muutub lakkamatult“. Kuid vana-aja filosoofide üldjoontes õige dialektiline vaade loodusele oli ikkagi puudulik maailma üksikasjade ja üksikute nähtuste seletamiseks, ta oli puudulik üksikute esemete sügavamaks tundmaõppimiseks. Vana-aja filosoofid ei jõud-

nud veel looduse analüüsini, s. o. tema osade kaupa uurimiseni, ent maailma tervikuline, tõeliselt teaduslik tunnetus on võimalik ainult siis, kui on tunnetatud tema üksikud küljed. Antiikaja filosoofia arenemises võib tähistada kolme perioodi: 1) orjapidamisühiskonna tekkimise ajajärgu filosoofia (VI saj. e. m. a.). Sellesse ajajärku kuuluvad mileetoslased (ehk *Mileetose koolkond*) (vt.). Need olid stiihilised materialistid, kes otsisid kõigi asjade ürgsust vees (Thales), „määramatus“ (Anaximandros), õhus (Anaximenes); edasi samasse ajajärku kuuluvad pütaagorlased, kes tunnistasid maailma olemuseks arvu; *Herakleitos* (vt.); elealased (Xenophanes, Parmenides, Melissos), kes väitsid, et „tõeline olemine“ on ainuke ja liikumatu, ja veel teised. 2) Kreeka linn-riikide õitsengu ja kriisi ajajärgu filosoofia (V saj. ja esimesed kolm veerandit IV sajandist e. m. a.). Sel ajal ilmub Empedokles, kes õpetas, et nelja „kõige oleva juurt“ („elementi“ — maad, vett, õhku ja tuld) valitsevad kaks jõudu: armastus ja vihkamine; Anaxogoras, kes ütles, et „mõistus“ on „kõige peenem ja kergem aine“, mis paneb liikuma materia kõige väiksemate osakeste „segu“; sofistid, kes kandsid filosoofiliste uurimiste tsentrumi looduselt inimesele, — Protagoras, kes väitis, et „inimene on kõigi asjade mõõt“, ja Gorgias, kes arvas, et pole mitte midagi, et mitte midagi ei saa tunnetada ja mitte midagi ei saa väljendada. Tolle aja kõige väljapaistvamateks filosoofideks olid Sokrates, dialektika meister selle sõna antiikses tähenduses, sest dialektika oli talle kunst „saavu-

tada tõde vastase otsustuse vasturääkimuste avamise ja nende vasturääkimuste ületamise teel“ (Stalin); *Demokritos* (vt.), suur õpetlane-materialist, kes lõi atomistliku teooria, millel oli nii hiilgav tulevik; *Platon* (vt.) — objektiivne idealist, aristokraatia filosoof, kes lõi õpetuse ideedest kui asjade tõelistest ja igavestest olemustest; *Aristoteles* (vt.) — „vana-aja suurim mõtleja“ (Marx), kes kõikus materialismi ja idealismi vahel. 3) Hellenismi ajajärgu filosoofia: esiplaanile tõstetakse eetika probleem. Sel perioodil esinesid *Epikuros* (vt.) — „suurim kreeka valgustaja“ (Marx), kes muutis originaalselt Demokritose natuurfilosoofia aatomite „juhusliku“ kõrvalkaldumise mõiste sissetoomise teel; stoikud (Zenon, Chrysippos, Kleantes) nägid, et maailm on ühe substantsi — tule avaldus (tuli on neile ka mõistus ja jumal). Vastukaaluks epikuurlikule naudinguprintsiibile (milles naudingut samastati kannatuse puudumisega) tõstsid nad välja eetikas juhtiva printsiibina vooruse; skeptikud (Pyrrhon, Karneades, Sextus Empiricus), kes eitasid kindla asjade tunnetuse võimalikkust ja soovitasid „ot-sustusest hoidumist“ (vt. *skeptitsism*); lõpuks uusplatoonikud (Plotinos, Proklos) — müstikud, kes kuulutasid jumalusse „sukeldumist“ ja ehitasid fantastilise redeli olendite kohta, kes pidid olema meelelisest maailmast üle. Kreeka mõtlemise mõjul tekib II saj. keskpaiku (e. m. a.) ka rooma filosoofia [*Lucretius* (vt.), Cicero, Seneca, Marcus Aurelius]. Antiikaja filosoofia hukk on seotud orjapidamisühiskonna hukkimisega. Antiikaja filosoofia avaldas suurt mõju järgnevale teaduse ja filosoofia arenemisele.

antinoomia — termin, mis tähistab kahe vastastikku välistava, kuid loogilisel teel ühevõrra veenvalt tõestatava põhilause vastuolu. „Antinoomia” mõiste etendab tähtsat osa Kanti filosoofilises süsteemis. Kant arvab, et kui inimese mõistus püüab tunnetada asjade olemust, siis satub ta endaga vältimatult lahendumatutesse vasturääkimustesse. Kant nimetab neli järgmist antinoomiat: „1. *Tees*: Maailm omab algust (piiri) ajas ja ruumis; *Antitees*: Maailm on ajas ja ruumis lõpmatu. 2. *Tees*: Kõik maailmas koosneb lihtsast (jagamatu); *Antitees*: Pole midagi lihtsat, vaid kõik on kompleksieritud. 3. *Tees*: Maailmas on olemas vabad põhjused; *Antitees*: Pole mingit vabadust, vaid kõik on loodus (s.o. paratamatus). 4. *Tees*: Maailma põhjused on olemas mingi paratamatu olend; *Antitees*: Selles reas pole midagi paratamatut, vaid kõik on juhuslik.” Et Kanti seisukohalt on tees loogiliselt niisama tõestatav nagu antitees, siis järeldab ta sellest, et mõistus on vasturääkimuslik. Ent Kanti järgi asjade olemus ei saa sisaldada vastuolu. Sellest omakorda järeldab Kant, et inimlik mõistus pole võimeline tunnetama asjade olemust. Antinoomiate õpetuses jõudis Kant dialektikani, kuid ta ei suutnud mõista, et dialektilised vastuolud mõtlemises on ainult olemise vastuolulisuse peegeldus. Materialistlik dialektika tunnustab eranditult kõigi meie mõtlemise mõistete antinoomilisust, sest et iga mõiste väljendab igasuguses esemes, nähtuses või protsessis peituvat objektiivset vastuolu: „Tegelikult on iga mõiste, iga kategooria... antinoomiline” (Lenin). Ent see asjaolu ei saa

olla olemise ja mõtlemise „printsiipiaalse kokkukõlastamatuse” tõestuseks; ta ainult seletab kõikide loodusnähtuste ja protsesside dialektilise vastuolulisuse fakti.

antitees — vt. *tees*, *antitees*, *süntees*.

antropologism (kreekakeelsest sõnust *ánthrōpos* = inimene, *lógos* = õpetus) — filosoofiline printsiip, mis käsitleb inimest maailmavaate, eriti aga ühiskondlik-ajalooliste nähtuste tunnetamise lähtepunktina. Lähenedes inimesele kui tervikule, eitades temas hingeiseseisvust ja surematust ning selletaolisi üliloomulikke asju, moodustas antropologism endast materialistliku maailmavaate eri liigi ja etendas tähelepanuväärset osa võitluses idealismi ja religiooni vastu. Kuid antropologism filosoofias lähtus inimese kui bioloogilise või füsioloogilise olendi metafüüsilisest käsitusest, ta ei mõistnud, et inimene on ühiskondlik olend, kes teotseb ühiskondlike vahekordade ajalooliselt määratud süsteemis. Seepärast leiame ühiskonna, inimeste ja klasside konkreetse käsituse asemel antropologismi esindajatel ainult abstraktse mõiste „inimesest” üldse. Uue aja filosoofias oli antropologismi kõige eredamaks esindajaks *L. Feuerbach* (vt.). Feuerbachi suurimaks pooldajaks Venemaal oli *N. G. Tšernõševski* (vt.). Tema filosoofiline töö kannabki sellist nime: „*Antropoloogiline printsiip filosoofias*” (vt.). Lenin tähendab, et „Feuerbachi ja Tšernõševski termin — „antropoloogiline printsiip” filosoofias — on kitsas. Antropoloogiline printsiip ja naturalism on ainult materialismi ebatäpsed ja nõrgad kirjeldused”.

„Antropoloogiline printsiip filosoofias” — N. G. Tšernõševski (vt.) filosoofiline töö, milles ta formuleerib oma maailmavaate põhiprintsiibid ja astub välja materialismi, ateismi ja sotsialismi kaitseks. Selles töös antakse sügav idealismi kriitika. Idealismi vaadeldakse siin „fantastilise maailmavaatena”, mille kummutab loodusteaduslikkude teadmiste kogu arengukäik. Moodsate idealistlikkude ja eklektiliste filosoofiliste süsteemide autorid on väga kaugel teadusest, nad tõötavad „endise fantastilise menetluse järgi, mis jagab inimese ebaloomulikult mitmesugusteks eri loomustest tulenevateks poolteks”. Materialism on ainuke „teaduslik suund filosoofias”, tema printsiibiks on „loodusteaduste poolt väljatõötatud idee inimese organismi ühtsusest”. Selline idee eitab dualismi, s. o. kahe vastandliku iseseisva ürgse — vaimu ja keha — mõtet. Inimese eluprotsessi iga külg on kas kogu inimese organismi või ühe tema elundi tegevus. Mõtlemine on erisugune peaaegu tegevus. Tšernõševski on saksa filosoofi materialist Feuerbachi pooldaja. Oma vaadete iseloomustamiseks kasutab ta Feuerbachi eeskujul „antropoloogilise printsiibi” (kreekakeelsest sõnast *ánthrōpos* = inimene) terminit, mis on „kitsas” ja pakub ainult „materialismist ebatäpseid ja nõrku kirjeldusi” (Lenin). Kuid paljudes küsimustes on Tšernõševski Feuerbachist ees. Artikkel „Antropoloogiline printsiip filosoofias” sisaldab mitte ainult filosoofilise materialismi kaitse, vaid ka dialektilise meetodi mõningate külgede sügava käsituse. Nõnda näitab Tšernõševski paljude näidete varal, kuidas „kvantitatiivne erinevus muutub kvalitatiivseks erinevuseks”, ta

rõhutab nähtustele konkreetse lähene-mise vajadust. Hegeli eeskujul ütles ta, et tõde on alati konkreetne. „Juba väga ammu pandi tähele, et ühes seltskonnas nimetavad erinevad inimesed heaks ja väärtuslikuks asju, mis on täiesti erinevad või koguni vastandlikud.” Tšernõševski näeb selgesti sidet filosoofia ja poliitilise võitluse vahel. Ta pilkab inimesi, kes arvavad, et filosoofid peavad olema poliitilisest võitlusest „kõrgemal”: „Kas mõtleja peab olema igast kirjaoskajast inimesest nürimeelsem ja pimedam?” Filosoofid olid alati teatavate poliitiliste parteide esindajad ja „nende filosoofilised süsteemid on läbi imunud sellest vaimust, mis valitses nendes poliitilistes parteides, kuhu kuulusid süsteemide autorid”. Tšernõševski seab küsimuse filosoofia suhtumisest praktilisse revolutsioonilisse tegevusse. Ta kirjutab, et filosoofiliste küsimuste õige lahendus omab suurt tähtsust „elu ümberkujundamiseks” ja vastupidi „teoreetilise vale vältimatuks tulemuseks on praktiline kahju”. Arvustades Proudhoni maailmavaadet märgib Tšernõševski, et Proudhon väljendab „Lääne-Euroopa lihtinimese mõtteviisi”, kes pole veel vabanenud „fantastilistest eelarvamustest”. Kuid „pole mingit kahtlust, et ka Lääne-Euroopa liht-rahvas tutvub filosoofiliste vaadete-ga, mis vastavad nende vajaduste-tele”, siis ilmuvad neile Proudhonist tugevamad mõtlejad ja saabub „ka Lääne-Euroopa ühiskondlikus elus uute printsiipide” triumf. Tšernõševski püüab põhjendada sotsialismi paratamatust. Kuid nagu kõik sotsialistid-utopistid, lähtub ta abstraktse mõiste „inimene üldse” vajadustest ega anna teaduslikku vastust sotsialis-

mile ülemineku küsimusele, sest ta ei oska materialismi üle kanda ühiskondliku elu nähtustele. Selle küsimuse lahendas ainult dialektiline materialism, milleni Tšernõševski „ei osanud või õigemini ei võinud tõusta vene elu mahajäämuse tõttu“ (Lenin). Artikkel „Antropoloogiline printsiip filosoofias“ kirjutati 1860. a. ja trükiti esmakordselt ajakirjas „Sovremennik“ (aprill-mai 1860). Alates ohjendamatust monarhistidest ja klerikaalidest ning lõpetades liberaalidega — kogu reaktsiooni leeris tekitas artikkel pöörast viha. Artikli „Antropoloogiline printsiip filosoofias“ vastu astusid välja monarhistlik „Russki vestnik“, liberaalne „Otetšestvennoje zapiski“, Kiievi vaimuliku akadeemia häälekanaja jt. Kõikidele oma vastastele, „rutiini inimestele“, nagu neid nimetas Tšernõševski, vastas ta hiilgava artikliga „Poleemilised pärlid“ („Sovremennik“, juuni-juuli 1861), milles ta paljastas materialismi vaenlaste ignorantsi ja reaktsioonilisust.

antropomorfism — inimesele omaste omaduste ja iseärasuste ülekanne looduse välisjõududele. Antropomorfism on seotud *animismiga* (vt.) ja avaldus eriti selgesti vana-kreeka usundi paljude jumalate kultuses. Filosoof Xenophanesele (VI saj. e. m. a.) omistatakse aforism, et inimesed löid endile jumalad oma kuju ja näo järgi, ja et kui härjad oleksid suutnud luua endile jumalaid, siis oleksid nad neid kujutanud härgadena, lõvid aga lõvidena. Antropomorfismi kriitika tulemuseks on, et kõikide usundite jumalad on inimese fantaasia looming.

antropotsentrism — vaatekoht, et inimene on universumi tsentrum. Antropotsentrism on seotud usundiga, mis

jaatab inimese jumalikku olemust. Keskaja skolastika ja teoloogia rajasid antropotsentrismi piiblis-ptolemaioslikule maailmaehituse süsteemile, mille järgi maa on universumi tsentrum ning maailm on loodud jumala poolt inimese jaoks. *Kopernikus* (vt.) lõi teadusliku astronoomia ja heitis kõrvale ptolemaiosliku teooria. Hiljemini andis darvinism (vt. *Darwin*) otsustava löögi vaatele, mis käsitas inimest erilise, üleloomuliku olendina.

apooria — (kreekakeelsest sõnast *aporia* = nõutus) — termin, mis tähistab mingisuguses arutluses esinevat lahendamatu vasturääkimust. Apooriate näideteks sobivad vana-kreeka filosoofi Zenoni sofismid, milleles ta püüdis tõestada, et liikumist pole olemas. Ta esitas järgmised tõendused: väledajalgne Achilleus ei suuda kilpkonnale järele jõuda, sest kaugust nende vahel ei saa jagada lõpmatukseni, ja seepärast, kui ta jõuab kilpkonnale järele, roomab viimane temast teatava, ütleme lõpmatu väikese kauguse võrra edasi. Teine näide: lendav nool ei liigu, sest igal antud momendil teatavas ruumi punktis viibides ta seisab järelikult igal antud momendil paigal. Kuid seejuures eeldatakse, et liikumine koosneb lõpmatu paljudest sellistest momentidest. Järelikult nool ei liigu. Zenon esitas liikumise vastu terve rea teisigi analoogilisi tõendusi. Käsitades liikumist ruumis oleva keha seis- ehk liikumata asendite summana, Zenon jõudis sellega ka liikumise eitamisele. Ühenduses sellega tähendab Lenin, et „Küsimus pole selles, kas liikumine on olemas, vaid selles, kuidas seda avaldada mõistete loogikas“. Liikumine on tõepoolest vastuoluline, kuid see ei eifa

mingil määral tema objektiivsust, isegi enam — vastuolud on igasuguse liikumise allikaks.

a posteriori — vt. a priori.

a priori — etteantu, enne kogemust, enne tõsiasi. Sellest siis „aprioorne väide“ tähendab niisugust väidet, mis põhineb ainult esialgetel abstraktsetel kaalutlustel ja ei tugine ei kogemusele ega praktikale. Selle vastandina a posteriori tähendab pärast kogemust, kogemuse põhjal, tõsiasi põhjal. Dialektiline materialism eitab tunnetust, mis ei põhine meelelisel kogemusel ja praktilal.

areng — vt. dialektika; evolutsioon ja revolutsioon.

Aristoteles (384—322 e. m. a.) — kreeka filosoof, „vana-aja suurim mõtleja“ (Marx), geniaalne õpetlane-entsüklopedist, loogika looja. Aristoteles oli Platoni õpilane, kuid ta hülgas Platoni idealistliku ideedeteooria ja arvustas seda valjult. Selles arvustuses ilmutas Aristoteles idealismi kui niisuguse teoreetilis-tunnetuslikest aluseist arusaamist. Aristotelese arvates Platon „eraldab olemuse sellest, mille olemuseks ta on“ ja seega muutis üldise (mõiste) eraldi seisvaks olen-diks; meelelise, reaalse maailma kõrval olei ta erilise ideaalse, ülemeelelise maailma. Platoni järgi on ideed asjade võrdkujud, kuid asjad, laenates ideedelt oma eksistentsi, on ainult nende vastuhelgid, varjud, ebatäiuslikud koopiad. Aristotelese järgi idee (tema terminoloogia kohaselt — vorm) on aga asjast lahutamatu. Aristotelese järgi iga ese, iga üksikasi koosneb kahest ürgsest — mateeriast ja vormist (nõnda valmistatakse kuhu vasest, millele antakse teatav vorm). Universumi aluseks on täiesti eba-

määrane, passiivne substraat (alus) — „esimene mateeria“. Ent sellisel kujul on mateeria olemas ainult abstraktsioonis; tegelikult mateeria määratletakse (ja on igavesti määrateldud) iseendas ebamateriaalsete vormide aktiivsusest. Mateeria on asja võimalikkus, võime; vorm on asja tegelikkus. Liikumise vahendusel muutub võimalikkus tegelikkuseks: vorm materialiseerub, mateeria vormub. Kuigi Aristoteles ühendab vormid mateeriaga, on ikkagi olemas Aristotelese arvates üks puhas vorm, s. o. mateeriast vabastatud „kõikide vormide vorm“. See on mõistus, „iseennast mõtlev mõte“ — jumal. Jumal etendab ühtsa ja igavese maailma „liikumatu liikumapanija“ osa. Aristotelese järgi on universum kerakujuline ja tema tsentriks on maa, mille kohal liiguvad „sfäärid“ nende külge kinnitatud tähtedega. Tunnetusteoorias (samuti nagu ka paljudes loodusfilosoofia ja matemaatika küsimustes) läheneb Aristoteles täielikult materialismile ja, erinevalt Platonist, kaitseb teadmuse

meelelist algupära. Aristotelese õpetus valitses keskajal, kuid „papimeel- sus surmas Aristotelese elusa ja igavikustas selle, mis oli temas surnud“ (L e n i n). Aristotelese tähtsamad teosed on: „Metafüüsika“ (vt.), „Füüsika“, „Hingest“, „Eetika“, „Poliitika“, „Kategooriad“, „Analüütika I“, „Analüütika II“.

aru ja mõistus — kaks tunnetuse liiki Kanti ja Hegeli filosoofias. Vastavalt Kanti õpetusele „algab meie igasugune teadmus tänu meeltele, läheb siis üle arusse ja lõpeb selle järel mõistuses“. Aru korraldab, ühendab meelte andmed talle omaste seaduste põhjal. See meelte materjali korraldamine vastavalt aru seadustele ongi inimlik tunnetus. Tunnetus on subjektiivne ega peegelda mingil määral ega saagi peegeldada „asjade iseeneses“ esemelist maailma. Kuid meie tunnetus püüab välja kitsaist piiridest, mis loodus on talle asetanud, ta püüab tabada asju, nagu nad on iseendas. See on mõistuse ala. Sealjuures langeb mõistus vältimatuisse vasturääkimustesse: ta jõuab üksteisele vasturääkivaile järeldustele, mida võib võrd- selt põhjendada ja mis samal ajal üks- teist välja sulevad (näiteks maailm omab algust ajas ja ruumis või ei oma; materia on või ei ole lõpmatult jagatav, jne.). Sel viisil näitas Kant vastuolude olemasolu mõistuses. Kuid neid vasturääkimusi luges ta puhtsub- jektiivseiks, mis ei puutu „asjade ise- endas“ maailmasse. Ta väitis, et üle- minek mõistuslikule tunnetusele tähendab maksimaalset eemaldumist kogemusest, välismaailma asjadest. Isegi mõistuse vasturääkimustesse langemine oli Kanti jaoks tõestuseks mõistuse nõrkuse kohta, selle kohta, et katsed

tabada „asjade iseendas“ maailma pole õigustatud. „Tõustes arult mõistusele vähendab Kant mõtlemise tähtsust, eitades tema võimet „saavutada täielikku tõe““ (L e n i n). Hegel võttis Kanti vaatepunkti terava arvustuse alla. Aru ja mõistuse erinevus esineb Hegelil madalama ja kõrgema mõtlemisvõime ning tunnetuse erinevusena. Aruline mõtlemine on „lõplik mõtlemine“. See on formaalsele loogikale ja metafüüsikale iseloomulik mõtlemine. Aru soetab ainult lõplikke, metafüüsilisi definitsioone. Ta jõuab tardunud väi- teile, mis on üksteise suhtes vastand- likud. Nii on elu ja surm arule vastandlikud nähtused ja üksteisega mitte- seotavad. „Vastavalt sellele vaatlus- viisile eksisteerib inimeses kaks ise- seisvat omadust: omadus elus olla ja peale selle omadus surnud olla. Kuid õige käsitus seisab selles, et elu kui selline kannab endas surma idu- sid ja et üldse lõplik on seesmi- selt vasturääkiv ja seepärast ületab enda.“ Mõistuslik mõtlemine on He- geli järgi dialektiline mõtlemine. Ta näitab tegelikkuse ja kõigi mõtlemise poolt soetatud definitsioonide sise- mist vasturääkivust. Sügavalt jälgides mõtlemise enda ja tema loodud mõis- tete loomust näitab ta vastandlike väi- dete sisemist vastastikust seotust ja nende vastastikuseid üleminekuid üks- teisesse. Lenin tsiteerib Hegelilt tema aru ja mõistuse eristamise näite: „Kui me vaatame mõistet „vabadus“ kui „pa- ratamatuse“ abstraktset vastandit, siis on see ainult aruline vabadusemõiste; tõeline ja mõistuslik vabadusemõiste sisaldab paratamatuse kui ületatu.“ Kuid ka aru ja mõistus on idealist Hegeli jaoks ainult „mõlemast kõrge- mal“ asetseva „vaimu“ määratlused.

Engels näitab, et „Hegeli eristamine, mille järgi ainult dialektiline mõtlemine on mõistuslik, on teatud viisil mõttekas“. Kõik tavalisele loogikale tuntud arutegevuse liigid — induktioon, deduktsioon, abstraktsioon, analüüs jne., on inimesele loomadega ühised. Nad on „täiesti ühesugused inimesel ja kõrgematel loomadel“ ja erinevad ainult „(vastava meetodi arengu) astmelt“ (Engels). Dialektiline mõtlemine seevastu on omane ainult inimesele ja sedagi võrdlemisi kõrgel arenguastmel: tärnanud kreeklaste juures, saavutab ta oma täieliku arengu alles XIX saj. Mõistuslik mõtlemine kui dialektiline mõtlemine tõstab inimese loomariigist kõrgemale.

„asi iseeneses“ ja „asi meile“. — „Asi iseeneses“ kui mõiste tähendab Kanti filosoofias, et kuigi asi eksisteerib teadvusest sõltumatult, on ta absoluutselt tunnetamatu ega või saada „asjaks meile“, s. o. tunnetatavaks; Kanti seisukohalt me ei või omada mingit mõistet sellest, millised on „asjad iseeneses“. Dialektilise materialismi õpetuse järgi pole olemas mitte-tunnetatavaid „asju iseeneses“. Kogu vahe on ainult selles, mis on juba tunnetatud („asi meile“) ja mis on veel tunnetamata („asi iseeneses“). Asi iseeneses tähendab asja seesugusena, nagu ta on ise omaette, s. o. inimese teadvusest sõltumatult. Kui aga asi iseeneses on meie poolt tunnetatud, siis muutub ta asjaks meile. „Iga inimene on miljoneid kordi tähele pannud „asja iseeneses“ lihtsat ja ilmset muutumist nähtuseks, „asjaks meile“. See muutumine ongi tunnetus“ (Lenin). Loomulik kautšuk — taime-mahl — oli asi iseeneses, kui aga kee-

mia õppis seda kautšukit kasutama tööstuslikeks otstarbeiks, siis muutus ta tunnetamatust asjast iseeneses asjaks meile. Teaduse ja tehnika arenedes tekib tunnetatud asju üha rohkem.

asjade primaarsed ja sekundaarsed kvaliteetid. — Mõned marksismieelse perioodi materialistid (näiteks Locke) nimetasid asjade primaarseiks kvaliteetideks ehk omadusteks ulatuvust, liikumist, vormi, mahtu jne., sekundaarseiks kvaliteetideks aga — värvi, heli, lõhna, maitset jne. Nad arvasid, et asjade primaarsed kvaliteetid on objektiivsed, sest need säilivad eseme igasuguse muutumise juures, sekundaarsed kvaliteetid aga on subjektiivsed, sest et tunnetatav subjekt nad otsekui asjasse sisse kannab. See jaotus andis idealist Berkeley'le põhjuse lugeda subjektiivseiks mitte ainult sekundaarsed, vaid ka primaarsed kvaliteetid ja niiviisi üldse eitada materiaalse asjade objektiivset olemasolu. Dialektiline materialism eitab kvaliteetide jagamist primaarseiks ja sekundaarseiks, arvates, et asjade kvaliteetid on omased asjadele enestele, et nad järelikult on objektiivsed. Dialektiline materialism väidab, et asjade objektiivsete kvaliteetide peegelduste õigsust inimlikus teadvuses kontrollivad praktiline tegevus, kogemus ja teaduse areng.

ateism (jumalatus, kreeka keelseist sõnadest *a* = mitte, *theós* = jumal) — religiooni ja imedesse, hauatagusesse ellu jne. usu teaduslikult põhjendatud eitamine. Ateism tekkis Vana-Kreekas. Materialistid Demokritos, Epikuros, hiljemini ka rooma filosoof Lucretius Carus eitasid üleloomulikku ja õpetasid, et maailmas pole midagi

peale igavesti eksisteeriva ja aatomeist koosneva materia. XVI ja XVII sajandil, perioodil, mil kodanlus võitles feodalismiga, andsid Kopernikuse, Giordano Bruno, Galilei jt. teaduslikud avastused hävitava löögi maailma ja tema ehituse rumalaile religioossetele kujutlustele. Mitte vähem salvava löögi andsid usulisele dogmaatikale ja teoloogilisele skolastikale Spinoza (Hollandis) ja Hobbes (Inglismaal). Eriti laialdaseks ja teravaks muutus võitlus usulise maailmavaate vastu Prantsusmaal 1789. a. kodanliku revolutsiooni ettevalmistamise perioodil. XVIII saj. prantsuse materialismi suurimad esindajad (Diderot, Helvétius, Holbach, La Mettrie jt.) paljastasid halastamatult rahvamasside pimedust ekspuuteerivate klerikaalide šarlataansust. Nagu tähendas Lenin, pole prantsuse materialistide poolt loodud ateistlik literatuur meiegi päevil kaotanud oma teravust usu vastu võitlemiseks. Kuid ateismil enne Marxi oli olulisi puudusi. Ta käsitas religioosseid uskumusi rahvamasside ignorantsi ärakasutavate klerikaalide šarlataanliku pettuse produktina. Kodanlik ateism pidas võimalikuks religioossetest uskumustest jagu saada ainuüksi valgustuse teel. Teadusliku ja sügava käsituse religiooni seosest ekspuuteerimisega andis ainult marksism. Teadusliku kommunismi rajajad Marx ja Engels, laiendades materialismi ühiskondlikkude nähtuste valdkonnale, avasid esmakordselt ajaloos religiooni tõelised, materiaalsed juured ja tema seose ekspuuteerivate klasside valitsemisega klassiühiskonnas. Marksism näitas, et religioon on relv töötajate vaimseks orjastamiseks. Vastandina ko-

danlikule, mõtisklevale ja valgustavale ateismile, mis peab võimalikuks religiooni hävitamist kapitalistliku korra raames teaduslike teaduste levitamise teel, marksism-leninism kui võitluse ateism rõhutab religiooni klassipärase, ekspuuteerivat olemust klassiühiskonnas ja käsitab usu vastu võitlemist kui üht kapitalismi vastu võitlemise vormi üldse. Võitlus religiooni vastu on võitlus sotsialismi eest. Revolutsioonilise võitluse protsessis, töötajate poliitilise teadlikkuse kasvades loobuvad proletariaadi esikihid usulistest eelarvamustest juba kapitalismi tingimustes. Ent religioossete uskumuste lõplik ületamine pole võimalik ilma ekspuuteeriva korra hävitamiseta, sest selle korra pühaks oreooliks on religioon. Bolševistlik partei juhib kogu aja töötajate laiade masside seas ateistliku maailmavaate järjekindlat propagandat. ÜK(b)P programmis (§ 13) räägitakse laialdase usuvastase propaganda tegemise vajadusest. „Partei,“ õpetab seltsimees Stalin, „ei võlla religiooni suhtes neutraalne, ning ta juhib usuvastast propagandat kõikide ja igasuguste usuliste eelarvamuste vastu, sest ta pooldab teadust, usulised eelarvamusd aga on teaduse vastu, igasugune religioon on üldse midagi vastandlikku teadusele.“ Stalinlik Konstitutsioon (§ 124), jättes NSVL kodanikele täieliku südametunnistusevabaduse, usuliste kultuste toimetamise vabaduse, jätab ühtlasi ka usuvastase propaganda vabaduse. Ainukese teadusliku, dialektilis-materialistliku maailmavaate propageerimine ja usundi kahjulikkuse kannatlik selgitamine töötajaile on poliitilise ja kultuurilise töö väga tähtis ülesanne.

Sotsialismi edusammude, kultuuri ja teaduse õitsengu tulemusena, partei ja seltskondlike organisatsioonide poolt teostatud töö tulemusena on NSVL mitmed miljonid töötajad taganenud jäädavalt usust ja usulistest organisatsioonidest. Ent kuivõrra kapitalismi jäänused, nende hulgas ka usulised jäänused, on jäänud püsima töötajate teatava osa teadvusse, seevõrra säilitab täiel määral oma aktuaalsuse usuvastane võitlus. Töötajate kommunistlik kasvatus, võitlus kommunistliku teadlikkuse kasvatamise eest sisaldab lahutamatu elemendina võitlust usuliste jäänuste kõrvaldamiseks.

atribuut (ladinakeelsest sõnast *attribuere* = omistama) — eseme lahutamatu omadus, ilma milleta eset ei saa olla ega mõelda. „Metafüüsikas“ eristas Aristoteles omadusi, mis on tihedalt seotud eseme eksistentsi enesega, eseme juhuslikest olekuist. Descartes nägi atribuutides substantsi põhilisi (objektiivseid) omadusi. Kehalise substantsi atribuudina esineb tal ulatus, vaimse substantsi atribuudina mõtlemine. Spinozal on ulatus ja mõtlemine mitte kahe iseseisva, vaid ühe ja sama substantsi atribuudid. Spinoza järgi omab materiaalne substants lõpmatu palju atribuute, milledest tuntakse ainult kaht ülalmainitut. XVIII saj. prantsuse materialistid pidasid materia atribuutideks ulatust ja liikumist, mõned (nagu Diderot, Robinet) aga ka mõtlemist. Dialektiline

materialism peab liikumist materia peomaduseks — atribuudiks.

Avenarius, Richard (1843—1896) — saksa filosoof, subjektiivne idealist, üks *empiriokriititsismi* (vt.) rajajaid. Avenariuse järgi on mõtlemine ja olemine („mina“ ja „keskkond“) alatises ja paratamatus seoses („printsiipaalne koordinatsioon“), s. o. selles mõttes, et pole mõtlemist ilma olemiseta ja olemist ilma mõtlemiseta. Avenariuse arvates on selle seose aluseks teadvus. Avenariuse järgi ei saa maailm eksisteerida ilma mõtleva subjektita. See pärast „on Avenarius ja Ko. printsiipaalne koordinatsioon subjektiivne idealism“ (Lenin). Ta räägib vastu teadusele, mis tõestab, et teadvus on materia kestva ajaloolise arenemise produkt ja et oli aeg, millal maa peal ei olnud inimest ja tema teadvust. Püüdes välja pääseda mõttetustest, milledesse ta sattus „printsiipiaalse koordinatsiooni“ õpetuse tõttu, nihtas Avenarius esile „potentsiaalse tsentraallikme“ teooria. Selle teooria järgi meie „mõtleme enese juurde“, s. o. meie kujutleme endid eksisteerivatena tol ajal, millal ei olnud inimest, kuid oli juba maakera. Avenariuse kui reaktsioonilise kodanluse ideoloogi õpetus avaldas suurt mõju vene mahhistidele — Bogdanovile, Bazarovile jt. Avenariuse filosoofia hävitati täielikult Lenini raamatus „Materialism ja empiriokriititsism“. Avenariuse peateos on „Puhta kogemuse kriitika“ (1888—1890).

B

Bacon, Francis (1561-1626) — väljapaistev filosoof, „inglise materialismi ja üldse kõige uema aja kogemus-teaduste“ (Marx) tõeline esiisa. Bacon astus välja keskaegse ideoloogia vastu terava kriitikaga ja arvas, et skolastika ja teoloogia ei pea teadustesse vahele segama. Ta avastas keskaegses ideoloogias terve rea looduse kohta käivaid eelarvamusi ja moonutatud väärkujutlusi („viirastusi“), mis takistasid teaduse arenemist. Võideldes ehtsalt teadusliku tunnetuse eest, õpetas Bacon, et „tõeline filosoofia“ peab olema loomult „praktiline“, s. o. teda peab ehitama loodusnähtuste analüüsi alusel, ja oma järeldustes järgnema kogemuse andmeile. Bacon kujundas filosoofias empiirilise meetodi. Baconi järgi on igasuguseks teadmuse allikaks meel, uurimise esemeks on loodus, materia, mis pole mitte ühetaoline, ka mitte abstraktne, vaid omab mitmesuguseid

omadusi, vorme. Baconi järgi, nagu tähendas Marx, „meeled on eksimatud ja on igasuguse teadmuse allikaks. Teadus on kogemuste teadus ja tähendab ratsionaalse meetodi rakendamist meeleliste andmetele. Induktsioon, analüüs, võrdlemine, vaatlus, eksperimendid on ratsionaalse meetodi peatingimused“. Inimene võib loodust tunnetada ja teda endale alistada ainult „temale alistudes“, s. o. järgnedes loodusseadustele. Materia on liikumise olekus ja liikumine on Baconi järgi materia seesmine lahutamatu omadus. Bacon tunnustab materia liikumise kvalitatiivset mitmekesisust ega taanda seda kehade mehaanilisele ümberasetumisele ruumis. Ta loendab 19 mitmesugust liikumise liiki. Iseloomustades Baconi liikumise käsitust, kirjutas Marx: „Materia primaarsed vormid on elavad, individualiseerivad, materiales seesmiselt omased, loovad spetsiifilised erisused, olemuslikud jõud.“ Kuid Bacon ei suutnud õieti lahendada materia liikumisvormide küsimust ja tema filosoofia on tervikuna loomult mehhanistlik. Bacon kujundas teaduses esmakordselt kõige täielikumalt induktiivse tunnetusmeetodi. Ta väitis, et tunnetamisprotsessis tuleb lähtuda üksikute asjade ja nähtuste analüüsist, et iga kindel tõde peab toetuma võimalikult suurele faktide hulgale, mida kõrvutades inimesel oleks võimalik tõusta üksikult, eriliselt üldisele, järeldustele. Bacon ei olnud järjekindel materialist. Marxi avalduse järgi on tema materialism

koormatud „teoloogilise ebajärjekindlusega”. Oma ühiskonnaajaloo vaadetes Bacon asub idealistlikkudel positsioonidel. Idealistlik on ka tema teaduste klassifikatsioon, mille aluseks Bacon võttis mitmesugused „hingevõimed” (mälu, kujutlusvõime, aru). Bacon tunnustab samuti jumala olemasolu ja hinge surematust. Kuid hoolimata Baconi vaadete ajaloolisest piiratusest oli tema filosoofia materialismi ajaloos suur samm edasi. Marksismi klassikud hindasid kõrgelt Baconi progressiivset osa, sest tema ideed mõjustasid järgnevaid filosoofe — Hobbes'i, Locke'i ja XVIII saj. prantsuse materialiste. Baconi peateosed on: „*Uus Organon*” (vt.) (1620). „*Printsiipidest ja algmetest*” (1623).

Bayle, Pierre (1647—1706) — väljapaistev prantsuse publitsist ja filosoof. Bayle, nagu tähendas Marx, oli Prantsusmaal esimene filosoof, kes hävitas igasuguse usalduse metafüüsika ja teoloogilise skolastika vastu. Bayle oli „viimane metafüüsik XVII saj. tähenduses ja esimene filosoof XVIII saj. tähenduses” (Marx). Bayle oli samuti esimene filosoof, kes kuulutas täiesti ateistidest koosneva ühiskonna olemasolu võimalikkust. Bayle kirjutab, et mitte ateism ei alanda inimest, vaid usulised eelarvamused. Descartes'i eeskujul kuulutab Bayle kahtluse objektiivse maailma ainukeseks tunnetamismeetodiks. Tee tööle käib kahtluse kaudu. Kuid töö ise eksisteerib objektiivselt tunnetavast sõltumatult. „Tõde,” ütleb Bayle, „ei saa kunagi hävitada ei üldise traditsiooni ega ka kõikide inimeste üksmeelse nõusolekuga.” Bayle, ütles Marx, püüdis

ümber lükata peamiselt Spinozat ja Leibnizit. Bayle'i Spinoza kriitika on suunatud tõestusele, et on võimatu samastada materiaalselt substantsi, maailma kõigi muutuste ja nähtuste alust, jumalaga. Bayle'i arvates teeb selline samastamine jumala vastutavaks kõikide maapealsete kuritegude ja hädade eest. Kui kujutella, ütleb Bayle, et inimesed on jumaliku substantsi osakesed, siis sel ajal, kui nad on sõjas ja tapavad üksteist, võib arvata, et üks jumala osake tapab teise jumala osakese, ja see on mõttetu. Selles teravmeelses kriitikas on rohkem salvavat satiiri usu pihta, kui tema poolt valesti mõistetud Spinoza materiaalse substantsi ümberlökkamist. Arvustades maailma ühtsat substantsi, kaldub Bayle väitma, et substants on ühtne, kuid mitte ainuke. Kui Spinozal on iga asi ainult temaga identse üldise substantsi killuke, siis Bayle'i järgi võib iga asja vaadelda iseseisva substantsina. Bayle'i järgi koosneb universum lõpmatu paljudest eraldiseisvatest ja mõistusega varustatud substantsidest. Leibnizit arvustab Bayle tema nõndanimeetatud prestabileeritud harmoonia õpetuse pärast. Kui oletada, et selles maailmadest kõige paremas on kõik kõige parem, nagu mõtleb Leibniz, siis kust aga tulevad, küsib Bayle, kurjus, hädad ja pettus ja kuidas saab karistada kurja, kui ta tuleneb paratamatult prestabileeritud harmooniast. Seepärast arvab Bayle, et kõlblus ei pea olema tingimata seotud usuga. Kõige usklikumad inimesed, ütleb Bayle, võivad olla täiesti kõlblusetud, ja vastu-pidi, ateistid võivad olla ülimalised inimesed: „usk pole mitte lõaks, mis ohjendab meie kirgi”. Inimese

mõistus ise ilma usundita võib määrata teod, mis väärivad kiitust või laimust. Head tuleb armastada tema enese pärast, ilma jumalakartusega. Näiteks võivad olla ateistid. Ateistid, ütleb Bayle, pole mitte säärased inimesed, kes on võimelised sooritama roimi ainult sellepärast, et neil pole jumalat, vaid vastupidi epikuurlaste eeskujul näitas, et ateistid võivad ilma jumalakartusega ohverdada ligimese nimel enda ja oma hüve. Bayle'i järgi sõltub inimese käitumine mitte evangeeliumi seadustest, vaid riigi seadustest: muutke need riigiseadused, ja teie saavutate muudetud kõlbluse. Bayle'i filosoofia puhastas tee XVIII saj. materialismile. Bayle'i peateos on „Ajalooline ja kriitiline sõnaraamat” (1696).

Belinski, Vissarion Grigorjevitš (1811—1848) — suur vene valgustaja, revolutsiooniline demokraat ja sotsialist, kirjanduslik arvustaja ja publitsist. Belinski oli üks neid Venemaa inimesi, kelle mõte „peaaegu poole sajandi jooksul, möödunud sajandi 40-ndaist aastast kuni 90-ndate aastateni... ennenähtamatu, metsiku ja reaktsioonilise tsarismi surve all, otsis innukalt õiget revolutsioonilist teooriat, ja jälgis sellel alal imestamisväärse usinuse ja hoolikusega Euroopas ja Ameerikas iga „viimast sõna”” (Lenin). Oma filosoofilises arenemises lähtus ta Schellingist ja Fichtest, jõudis välja Hegeli idealismini ning siit edasi Feuerbachi materialismini. 1837—1839 on Belinski Hegeli pooldajate ringi (Stankevitsi ringikese) liige ja on vene Hegeli pooldajate häälekandja „Moskovski nabljudatel” peakaastöeline. Kuid Hegeli õpetuse konservatiivne külg, mis kuulutas oma filosoofia tulemused abso-

luutseks tõeks, sundisid Belinskit eemalduma Hegeli idealistlikust süsteemist. Ta kirjutab: „Parem surra, kui leppida tema tulemuste absoluutsusega.” Belinski muutub Feuerbachi pooldajaks-materialistik. Oma artiklites, mis ilmusid ajakirjas „Otetšestvennoje zapiski” a. 1841—1846 ja „Sovremennik” a. 1846—1848, formuleerib Belinski isevalitsuse ja pärisorjuse vastu võitlevate vaeste mitteaadlike materialistliku ja revolutsioonilise maailmavaate põhiprintsiibid. Ta lähtub sellest materialistlikust põhialusest, et tegelikkus eelneb teadvusele, ja pilkab „spiritualiste”, kes mõtleavad välja „looduse olematuid põhjusi”. Et näha tegelikkuse nähtusi läbitungivalt ja õigesti, selleks on vaja õiget filosoofilist teooriat. „Teoreetiliste küsimuste tähtsus sõltub nende vahekorra tegelikkusega.” Belinski esitab kunsti materialistliku definitsiooni: „Kunst on tegelikkuse jäljendamine, korratud, otsekui uuesti loodud maailm.” Kunst aga ei saa ega võigi peegeldada tegelikkuse kõiki erilisi, juhuslikke mo-

mente. „Poet peab väljendama mitte erilist ja juhuslikku, vaid üldist, paratamatut, mis annab kogu tema ajajärgule värvingu ja mõtte.“ Kirjanduse suurim tähtsus seisab selles, et ta aitab rahval teostada „eneseteadvustamise üleva ja õigustatud püüdmuse“, et ta aitab mõista oma olukorda ja oma sihte. Belinski on sotsialist-utopist, obskurantismi, tsarismi ja pärisorjuse lepitamatu vaenlane. „Oma surmani astus see inimene edasi, ja mida kaugemalt, seda täielikumalt ja täpsemalt avaldusid tema mõtted,“ kirjutab tema kohta Tšernõševski. 1847. a., olles juba lootusetult haige, kirjutas Belinski kuulsa „Kirja Gogolile“. See kiri on täis revolutsioonilist kirge ja vihkamist isevalitsuslik-pärisorjusliku korra ja õigeusu kiriku vastu. See kiri, „mis esitas kokkuvõtte Belinski kogu kirjanduslikust tegevusest, oli tsenseerimata demokraatliku ajakirjanduse üheks paremaks tooteks, mis on käesoleva ajani säilitanud oma suure, elava tähenduse,“ kirjutab Lenin 1914. a. Saja aasta eest Belinski poolt kirjutatud sõnad kõlavad otsekui ennustusena: „Kadetseme meie pojapoegi ja nende lapsi, kelledele langeb osaks näha Venemaad 1940. a., millal ta saab seisma kogu haritud maailma eesotsas, ja andes seadusi teadustele ja kunstidele, leiab kogu valgustatud inimkonnalt pieteetliku austuse vastutasu.“ Belinski peateosed: „Aleksander Puškini teosed“ (1843—1846), „Pilk vene 1846. a. kirjandusele“ (1847), „Kiri Gogolile“ (1847), „Pilk vene 1847. a. kirjandusele“ (1848) jt.

Beltov — G. V. Plehhanov'i (vt.) kirjanduslik pseudonüüm.

Berkeley, George (1684—1753) — inglise filosoof, piiskop, subjek-

tiivne idealist. Berkeley järgi on kõik asjade omadused ainult inimlikud aistingud. Ümbritsevad asjad ei eksisteeri objektiivselt, inimesest sõltumatult. Reaalsed on ainuüksi aistingud ise. Asjad on ainult aistingute kogumid. Seepärast eksisteerivad esemed ainult sel määral, mil määral neid tajutakse; olemas olla tähendab olla tajutav, kuid sellesama tõttu jõuab Berkeley *solipsismini* (vt.), kogu objektiivse olemasolu eitamiseni, mis hõlmab ka teisi inimesi ja jääb ainult tajuv subjekt. Püüdes välja pääseda solipsismi mõtte-tusest, Berkeley, rääkides vastu oma filosoofia lähteteesile (asi on aistingute kompleks), väidab, et aistingute põhjuseks on jumal (kes eksisteerib aistingust sõltumata). „Tuletades „ideed“, mõjustamisest, mida jumalus avaldab inimhõimusele, Berkeley läheneb sellega objektiivsele idealismile: maailm pole mitte minu kujutus, vaid ühe kõrgema vaimse põhjuse tulemus, ja see põhjus loobki „looduse seadused“ ja „reaalsemate“ ideede „vähem reaalsest“ ideedest eristumise seadused jne.“ (L e n i n). Berkeley oma filosoofilise süsteemiga võitles materialismi kui ateismi filosoofilise aluse vastu. „Mateeria ehk kehalise substantsi õpetuse alusele,“ kirjutab Berkeley, „on seni püstitatud kõik ateismi jumalata konstruktsioonid ja religiooni eitamised ... Pole vajadust jutustada, milliseks ateistide suursõbraks on olnud kõikidel aegadel materiaalne substants. Kõik nende koletislikud süsteemid sõltuvad seevõrra ilmselt, seevõrra paratamatult materiaalsest substantsist, et niipea kui kõrvaldatakse see nurgakivi, siis variseb vältimatult kogu ehitis.“ Berkeley filosoofia oli XVIII saj. Inglise kodanluse

konservatiivsete ringide reaktsioon XVIII saj. inglise materialismile. Berkeley õpetus leidis edasiarendamist *mahhismis* (vt. *Mach*; *empiriokriititsism*). „Materialismis ja empiriokriititsismis andis Lenin hävitava kriitika Berkeley ja tema pooldajate vaatele. Berkeley põhitööd on „Traktaat inimõistuse printsiipidest“ (1710), „Kolm dialoogi“ (1713).

Bernstein, Eduard (1850—1932) — saksa revisionismi ja poliitilise oportunistliku ideoloog, reformistliku sotsiaaldemokraatia juhte. Oma raamatuis teostas Bernstein marksismi põhiteeside täieliku revideerimise. Ta astus välja Marxi klassivõitluse teooria vastu, Marxi õpetuse vastu kapitalismi vältimatust krahhist, sotsialistlikust revolutsioonist ja proletariaadi diktatuurist. Loobudes proletariaadi lõppsihist — sotsialismist, pidades töölisklassi ainukeseks ülesandeks võitlust reformide pärast, mis oleksid suunatud töölise majandusliku seisundi „parandamisele“ kapitalismi ajastul, tõstis Bernstein esile oportunistliku valemi: „Liikumine on kõik, lõppsiht pole mitte midagi“. Filosoofias astus Bernstein välja dialektika vastu, nimetades seda „äraandlikuks elemendiks“ Marxi õpetuses. Bernsteini arvates olevat Marx selle hegelianismist ebakriitiliselt sisse toonud. Bernstein ise pooldas marksismi eklektilist, printsiibita ühendamist idealismiga ja kantianismiga (vt. *Kant*). Lenin andis mitmes töös [näiteks „Marksism ja revisionism“, „Mis teha?“ (vt.), „Riik ja revolutsioon“ (vt.) jt.] Bernsteini revisionistlikele teooriatele hävitava kriitika.

Bogdanov, Aleksandr Aleksandrovitš (1873—1928) — elukutselt arst, oli vene sotsiaaldemo-

kraatliku partei liige; üksvahe ühines bolševikkudega. Juba enne 1905. a. revolutsiooni hakkas esinema filosoofia alal revisionistlikkude vaadetega. Pärast 1905.—1907. a. revolutsiooni lüüasaamist läks teravalt lahku bolševikkudest niihästi töölisklassi poliitilise võitluse ülesandest arusaamises kui ka teoorias. Oli eesrindlaste ja otzovistide antibolševistlikkude gruppide organisator, kusjuures Lenin ütles nendest gruppidest, et need moodustavad endast „pahupidi pööratud menševikke, uut tüüpi likvidaatoreid“. Samal revolutsiooni ajal organiseeris ta Capri saarel antibolševistliku parteikooli. Koos Bazarovi, Lunatšarski ja menševikkude Juškevitši ja Valentinoviga tuli Bogdanov välja marksismi filosoofilisteoreetiliste aluste looritatud „kriitikaga“. Bogdanov arendas erilist liiki mahhistlikku filosoofiat — *empiriomonismi* (vt.). Arvustuse Bogdanovi filosoofiliste teooriate kohta andis Lenin oma raamatus „Materialism ja empiriokriititsism“. Bogdanovi peateosed: „Empiriomonism“ (1905—1906), „Üldine organiseerimisteadus (tektooloogia)“ (1922), „Elava kogemuse filosoofia“ (1923).

Bruno, Giordano (1548—1600) — renessansi-ajastu itaalia filosoof, uue maailmavaate ennustaja, väsimatu võitleja kiriku, skolastika ja usulise obskurantismi vastu. Põletati Roomas tuleriidal inkviisitsiooni poolt. Oma filosoofias lähtub Bruno Kopernikuse süsteemist, selle väitest, et Päike on maailma tsentris. Bruno täiendab Kopernikuse süsteemi paljude uute teesidega: ta arvab, et Päike pole liikumatu, vaid muudab oma asendit taevatähtede suhtes, et Maakera atmosfäär keerleb koos Maaga. Bruno julge

ja sügavalt teaduslik õpetus, mis tähendas Kopernikuse süsteemi edasiarendamist, oli suureks löögiks religioonile. Bruno peaidee, mis etendas nii suurt osa teadusliku maailmavaate arendamist, oli suureks löögiks religiarvutute maailmade kogumist, kusjuures need maailmad olid samasugused päikesesüsteemid nagu meiegi planeetide süsteem. Brunole kuulub mõte maailmade ajaloolisest arenemisest; ta tõstab esile ka seisukoha maa alatistest geoloogilistest muutustest, kandes sellega ka siia arenguidee. Bruno nõuab looduse kogemuslikku teaduslikku tunnetamist ja hülgab surnud skolastika kogu tema loodusest eraldatud definitsioonide ja sõnakõlgastega täielikult. Kogemuse kõrval peab looduse tunnetamises etendama olulist osa inimese mõistus. Isegi enam — inimese mõistuse kõrgeimaks ülesandeks on looduseaaduste tunnetamine. Oma ajast sõltuvustena esinevad Brunol igasugused

teoloogilised lisandid, näiteks looduse samastamine jumalaga (panteism). Kuid Bruno panteism oli tol ajal materialistliku maailmavaate propagandaks kõige sobivam vorm. Bruno peateosed: „Põhjusest, printsüübist ja aimest“, „Lõpmatusest, universumist ja maailmadest“, „Võidutseva elaja väljajamine“.

C

Cabanis, Pierre Jean George (1757—1808) — prantsuse filosoof, arst. Tema vaated avaldasid suurt mõju XIX saj. keskpaiku saksa „vulgaarsetele“ materialistidele Vogt'ile, Moleschott'ile ja Büchner'ile. Cabanis oli 1789.—1794. a. Prantsuse kodanliku revolutsiooni kaasaeglane, žirondiin, ja mõistis hukka jakobiinide terrori. Peateos „Inimese füüsilise ja külbelise loomuse vahekord“ tekkis loengutesarjast, mis ta pidas 1796 — 1797 Rahvuslikus instituudis (ilmus

1802. a.). Cabanis püüdis jäme-mehaaniliselt kõik psüühilised nähtused tagasi viia füsioloogilistele funktsioonidele. Cabanis arvas, et loodusteadused on mitte ainult filosoofia, vaid ka ühiskonnaõpetuse aluseks. Meditsiin ja füsioloogia on kutsutud muutama ühiskonna kombeid. Inimorganismi ehituse ja tegevuse tundmine on võtmeks ühiskondlikkude nähtuste ja nende muutuste mõistmisele. Oma elu lõpul muutus Cabanis järsult parempoolsemaks, muutus vitalistiks (vt.

vitalism) ja tunnustas hinge iseseisvat olemasolu.

Campanella, Tommaso (1568—1639) — itaalia kommunist-utopist. Astus 1586. a. dominiiklaste kloostrisse, kus õppis filosoofiat. Naturfilosoof Telesio teoste mõjul siirdus Campanella klerikaalide poolt skolastiseeritud Aristoteelse õpetuse vastaste leeri. 1590. a. asub Campanella Napolisse, kus avaldab trükis oma tööd „Meelte poolt tõestatud filosoofia“ ja „Asjade mõttest“. Need tööd olid sihitud keskaegse filosoofia vastu. Oma kirjanduslikkude avalduste eest areteeriti Campanella ja paigutati vanglasse, kus ta viibis ligi aasta. Skolastilist mõtlemist arvustades soovib Campanella katselist tunnetust, looduse tundmaõppimist. Campanella hingestab kogu looduse, käsib teda elusa organismina. Campanella naturfilosoofia materialistlik tendents on ühendatud veel skolastilise mõtlemise jäänustega, milledest ta ei suutnud täielikult vabaneda. Campanella ei olnud kabinetiõpetlane. Itaalia oli Hispaania võimu ikke all ja Campanella asus võitlema Hispaania surve vastu, hakkas juhtima salaorganisatsiooni, mille sihiks oli Itaalia vabastamine. Reetmise tagajärjel hävitati organisatsioon. Campanella istus 27 aastat vanglas. Vanglas kirjutas Campanella oma kuulsa teose „Päikese Linn“, milles esitas oma unistuse utopistlikust kommunistlikust korrast. Campanella kommunistlikud vaated kujunesid Platoni tugeval mõjul. Kuid Platoni ja Campanella ideid lahutab suur printsiipiaalne erinevus. Platonist erinevalt kaitseb Campanella inimeste poliitilise ja majandusliku võrdsuse ideed. Seda printsiipi ei arenda Campanella järje-

kindlalt; Päikese Linna juhtivaks jõuks on ainult intelligents, tarkade seisus. Oma raamatus arvustas Campanella ekspluateerivat ühiskonda, kus „...äärmine viletsus teeb inimesed lurjuseiks, kavalaiks, salalikeks, varasteks, kuritahtlikeks, põlatuiks, valetajaiks, valetunnistajaiks jne., rikkus aga ülbeiks, uhkeiks, ignorantseiks, äraandjais, arutlejaiks, kes arutlevad seda, mida nad ei tea, petiseiks, hooplejaiks, kalkideks, haavuvaiks jne.“ Ent kommunistlik ühiskond „teeb üheaegselt kõik rikkaiks ja ühtlasi vaesteks: rikkaiks seepärast, et neil on kõik olemas, vaesteks seepärast, et neil pole mingit omandit; ja seepärast mitte nemad ei teeni asju, vaid asjad teenivad neid“. Campanella kaitseb geniaalse läbinägelikkusega mõtet, et ühiskond, kus pole eraomandit, sotsiaalset ebarõrdsust ja rõhumist, on teaduse, tehnika ja kunsti ennenähtamatu õitsengu eelduseks. Päikese Linna kodanikud kasutavad inimtöö kergendamiseks ja külluse loomiseks täiuslikku tehnikat kõigil tootmisaladel. Päikese Linna kodanikele on töö saanud raskest kohustusest inimese vabanemise seamiseks vajaduseks, „seepärast igaüks, määratagu ta mistahes teenistusse, täidab seda kui kõige auväärsemat. Kombeid laostavaid orje neil ei ole; nad teenivad endid täiel määral ise ning koguni ülejäägiga“. Campanella kommunistlik ideaal oli XVI saj. lõpu ja XVII saj. alguse Itaalia linna- ja maakehvikute ja alama intelligentsi meeleolude ja lootuste avalduseks. Oma töös „Võidetud ateism“ andis Campanella õige tunduvaid lööke ateismi kriitika varju all religioonile ja eriti vaimulikkonnale kui kastile.

Comte, Auguste (1798—1857) — prantsuse kodanlik filosoof ja sotsioloog, *positivismi* (vt.) rajaja. Comte väitis, et ta oma filosoofias on tõusnud materialismist ja idealismist „kõr-gemale“, et ta asendas tema poolt eita-tava filosoofia „teadusega“; tegelikult aga kordas Comte reaktsioonilisi idealistlikke ideesid, et aistingute piire on võimatu ületada, et nähtuste olemus pole tunnetatav jne. Comte'i sotsioloogia lähtus idealistlikust põhilau- sest, et „ideed valitsevad maailma“. Comte'i järgi teeb inimkond oma arengus läbi kolm staadiumi. Esi-mesed kaks staadiumi — teoloogiline ja metafüüsiline — on juba selja taga. Kuid Comte'i õpetuse teata-vaks saamisega algab kõrgeim, kol-mas staadium — teaduslik ehk positiiv-ne staadium, mida iseloomustab jaa-tavate, positiivsete teaduste õitseng. Arvates, et kapitalistlikud vahekorrad tuleb jäädvustada, püüdis Comte tõestada, et järk-järguline, evolutsioo-niline arenemine on ainuke „normaal-ne“ arenemine, eitas ajaloos revolutsio-onide ja hüpete tähtsust, nõudis ot-sustavat võitlust revolutsiooniliste teooriate vastu. Marx, Engels ja Lenin juhtisid korduvalt tähelepanu Comte'i õpetuse antiteaduslikkusele, reaktsioonilisusele ja filisterlikkusele. Marx kirjutas, et Comte'i vaadete süs-teem „on midagi haletsemisväärsel“. Comte'i peateos: „Positiivse filosoofia kursus“ (1830—1842).

Condillac, Etienne Bonnot de (1715—1780) — XVIII saj. prant-suse filosoof-sensualist, Locke'i pool-daja. Nagu Locke, nii arendas ka Condillac seisukohta, et inimese mee- leline tajumus ja ideede loomise kunst tulenevad kogemusest ja harjumusest.

Kuid tunnetusteooria küsimustes ei piirdunud Condillac Locke'i ideede kordamisega. Oma kuulsas teoses „Traktaat aistinguid“, kus Condillac näitab, et inimese kogu vaimne tege-vus tekib ainult aistinguid, ei tunnusta ta Locke'i käsitusi refleksiooni tegev- sest. Locke'i järgi omab inimese vaim- ses tegevuses suurt tähtsust refleksioon — meeltest sõltumatu teadmuse all- kas, sisekogemuse eriliik, ilma milleta pole tunnetust. Condillac kõrvaldas selle ebajärjekindluse Locke'i teoreeti- lis-tunnetuslikest vaadetest, sest see tähendas järeleandmist idealismile. Kuid olles Locke'ist järjekindlam sen-sualist, tegi Condillac tunnetusteoorias samuti tõsiseid vigu. Tunnustades, et aistingud tekivad kehade poolt meelte-organite mõjustamise tagajärjel, tunnistas Condillac nende kehade olemuse tunnetamatuks. Condillac'i õpetuse järgi on meie aistingud ainult asjade märgid, mitte aga nende asjade koo- piad. See oli agnostitsism. Ühiskond- likkude vahekordade käsitusel oli Condillac idealist. Ühiskondlikus elus etendavad Condillac'i järgi otsustavat osa inimeste püüdmised saavutada naudingute maksimumi. Õiglane kord on ainult see, kus inimese naudingu taotlused leiavad oma täieliku teosta- mise. Kuigi Condillac ise ei olnud ma- terialist, avaldas tema sensualismi põhjendamine suurt mõju XVIII saj. prantsuse materialistidele.

Condorcet, Marie Jean An- toine (1743—1794) — XVIII saj. prantsuse valgustaja sotsioloog, Prant- suse kodanliku revolutsiooni tegelane. On tuntud oma tööde poolt kõrge- mas matemaatikas ja astronoomias. Oma raamatuis uuris ta peamiselt ühis- konna arenemise küsimusi ja töötas

välja ajalooprotsessi idealistliku teooria, mis avaldas suurt mõju kodanlike sotsioloogiale. Oma peateoses „Visand inimõistuse progressi ajaloolisest pildist“ jaotab Condorcet inimkonna ajaloo kümnesse ajajärku. Iga ajajärgu eristavaks tunnuseks peab ta „valgustuse“, „teaduste progressi“ astet. Condorcet käsitab ajalookäiku lakkamatu edasiliikumisena. Lõpmatu progressi teel on iga järgnev ajajärk eelmisega võrreldult kõrgem aste. Viimane, kümnes, „inimõistuse tulevase progressi“ ajajärk saabub siis, kui enamik maid tõuseb sellisele tsivilisatsiooniastmele, mille on saavutanud „kõige haritumad, kõige vabamad, eel-

arvamustest kõige enam vabanenud“ rahvad. Condorcet' järgi on ajaloo liikumapanevaks jõuks mõistus, teaduste progress, mis tagab „tööstuse progressi, mis ise omakorda kiirendab teaduste edusamme“. Nagu kõik XVIII saj. valgustajad, on Condorcet täis usku inimese mõistusse; ta arvab, et pole „mingit piiri inimvõimete arenemisel, et inimese täienemise võime on tõesti piiritu“. Absolutismi kukutamist, feodaalsete vahekordade kaotamist käsitab ta „mõistuse riigi“ saabumisenä, kusjuures see riik tegelikult osutub, nagu kirjutas Engels, ainult „kodanluse idealiseeritud riigiks“.

D

d'Alembert, Jean le Rond (1717—1783) — XVIII saj. prantsuse valgustuse üks väljapaistvamaid esindajaid, filosoof ja kuulsa matemaatik. Paljud d'Alembert'i avastused matemaatika, füüsika ja astronoomia alalt on säilitanud tänapäevani oma teadusliku väärtuse. d'Alembert oli *Diderot'* (vt.) lähim kaastööline kuulsal prantsuse „Entsüklopeedia“ väljaandmisel. Tema kirjutas „Entsüklopeediale“ sissejuhatava artikli, milles ta püüab anda inimliku tunnetuse tekkimise ja arenemise ajaloo, aga samuti esitada teaduste klassifikatsiooni, lähtudes põhimises XVII saj. inglise materialisti *F. Bacon'* (vt.) printsiipidest. d'Alembert oli „Entsüklopeedia“ matemaatilise osakonna toimetajaks. Mitte taludes reaktionaaride pöörast tagakiusamist, mis oli sihitud „Entsüklopeedia“ ja tema kaastööliste vastu, loobus d'Alembert 1757. a. „Entsüklopee-

dia“ edasisest toimetamistööst. Filosoofia alal oli d'Alembert sensualistliku õpetuse pooldaja ja Descartes'i *sünnipäraste ideede* (vt.) teooria vastane. d'Alembert tunnustas välismaailma asjade objektiivset olemasolu. Kuid d'Alembert'i sensualism ei olnud järjekindel, materialistlik. d'Alembert'i järgi mõtlemine pole materia omadus ja hing omab materias sõltumatut olemasolu. d'Alembert eitab asjade olemuse tunnetamise võimalikkust. Vastuolus XVIII saj. prantsuse valgustuse ühe põhiseisukohaga väitis d'Alembert, et kõlblus pole tingitud ühiskondlikust keskkonnast. d'Alembert tunnustas jumalat kui kujundavat substantsi. d'Alembert'i ebajärjekindla sensualismi kohta esitas andeka kriitika *Diderot'* oma töödes, eriti aga teoses „d'Alembert'i unenägu“. d'Alembert'i filosoofiliseks põhiteoseks on

„Filosoofia elemendid” (1758), mis on olemas ka venekeelses tõlkes.

Darwin, Charles (1809—1882) — kuulub inglise õpetlane, tänapäeva evolutsiooniõpetuse rajaja. „Darwin tegi lõpu vaatele, mille järgi loomade ja taimede liigid on mitte millegagi seotud, juhuslikud, „jumalast loodud” ja „muutumatud”” (L e n i n). Darwin tõestas, et loomad ja taimed muutuvad alaliselt ja annavad uusi vorme. Uute vormide ilmumine kui ka vanade vormide kadumine ei teki jumala loova akti tõttu, nagu õpetab religioon, vaid on loodusloolise arenemise tulemus. Ka enne Darwinit oli loomade ja taimede maailma evolutsioonilise käsituse pooldajaid, näiteks Lamarck, kuid ainult Darwin põhjendas — rohke loodusteadusliku materjali põhjal — esmakordselt ja igakülgelt evolutsiooniteooria. Pärast teda astusid looduse evolutsiooniteooria vastu välja ainult harimatud või teadusevaenulised inimesed. Väljakaevatavate loomade ja taimede uurimine kinnitab, et vanemad organismid on ehituselt lihtsamad kui hilisemad, s. o. et orgaanilise maailma arenemine toimub vähem keerulistelt vormidelt keerulisematele vormidele. Organismide sugulust kinnitab ka nende ehitus. Inimese käsi, nahkhiire tiib ja hülge loib on ehitatud ühel ja samal viisil, nad koosnevad ühesuguses järjekorras asetatud luudest. Organismide sugulust kinnitab nende loodete võrdlus. Üksteisest teravalt erinevad täiskasvanud organismid on omavahel lootelises olekus väga sarnased. Darwin seletas liikide tekkimist võitlusega olemasolu eest ja loomuliku selektsiooniga. Taimedel ja loomadel tekivad

tihti juhuslikud muutused, kõrvalekalduumised. Püsima jäid need muutused, mis osutusid loomale või taimele tema võitluses olemasolu eest kasulikeks. Pärilikkuse teel kuhjudes ja üle kandudes põhjustavad nad uute loomaja taimevormide tekkimist. See on loomulik selektsioon, sest et elama jäävad ja paljunevad kõige kohastunud. Darwin võrdles seda valikut kunstliku valikuga, mida inimene teostab põllumajanduses. Inimene valib taimi ja loomi kasulikkuse tunnuste järgi. Muutuvus, pärilikkus ja loomulik selektsioon seletavad materialistlikult organismide otstarbekohase ehituse. Usulistele kujutlustele vastukaaluks esitas Darwin ümberlukkamatud teaduslikud tõestused selle kohta, et inimene põlvneb inimesetaolistest ahvidest. Kuid puhtbioloogilisele pinnale jäädes ei suutnud Darwin täielikult lahendada küsimust inimese päritolust. Engels oma töös „Töö osa ahvi inimeseks muutumise protsessis” (vt.) näitas, et otsustavat osa inimese eraldumises loomade maailmast etendas tööriista

kasutamine. Selle tagajärjeks oli inimese füüsilise loomuse muutumine, tema käte ja peaju arenemine, ja see lõi terava erinevuse inimese ja teiste loomade vahel. Sama fakti tagajärjeks oli ka, et inimese kui ühiskondliku olendi arenemise olid määravaks elementideks mitte geograafilise keskkond ja olemasolu välised tingimused, vaid materiaalne produktioon. Darwin ise tegi ebaõigeid katsetusi oma loomuliku selektsiooni teooria ülekandmiseks inimühiskonnale. Sellise ülekande reaktsiooniline loomus avaldus nõndanimetatud *sotsiaaldarvinismis* (vt). Alates tema tekkimise momendist jälitatakse darvinismi ametliku kodanliku teaduse poolt kui õpetust, mis õhnestab usuliste eelarvamuste aluseid. Ainult sotsialismi maal — NSVL-s — leidis darvinism üldist tunnustust ja igakülget arendamist Mitšurini, Lõsenko jt. töödes. Darwini õpetust kaitses ja arendas hiilgavalt kuulus vene õpetlane *K. A. Timirjasev* (vt.).

darwinism — vt. Darwin.

deduktsioon — vt. *induktsioon* ja *deduktsioon*.

deism (ladinakeelsest sõnast *deus* = jumal) — õpetus, mis tunnustab jumala olemasolu ainult maailma isiksusega algpõhjuseks; kõiges muus on selle õpetuse seisukohalt maailm jäänud looduseaduste mõju hoolde. Deismi kodumaaks oli Inglismaa. Võitluses feodalismi vastu nõudis XVII ja XVIII saj. revolutsiooniline kodanlus vabamõtlemist ja heitis kõrvale terve rea kiriklike dogmasid ja kombetalitusi. Feodaal-kirikliku maailmavaate ülevõimu tingimuses oli deism sageli varjatud *ateismi* (vt.) vorm. Deism oli vähemalt materialistile religioonist

vabanemise mugavaks ja kergeks viisiks. Üks esimesi deiste Inglismaal, Herbert of Cherbury (1583—1648) tõestas, et religiooni löid petised-papid. Teine deismi esindaja Shaftesbury (1671—1713) tõestas veenvalt, et kõlblus on religioonist sõltumatu ja et religioon tõukab inimesi ebamoraalsetele tegudele. Deismi esindajaks Prantsusmaal olid XVIII saj. Voltaire ja Rousseau. Meie päevil on deism religiooni õigustamise peenendatud vahendiks.

demokraatia (kreekakeelsest sõnust *dēmos* = rahvas, *krátos* = valitsus) — rahvavalitsus. Rõhutuiks ja rõhujateks, ekspluateeritavaks klassiks ja võimulolevaks ekspluateerijate klassiks lõhestatud ühiskonnas ei saanud kunagi olla tõelist rahvavalitsust ja demokraatia oli alati klassipärane. Muide, kodanlikus ühiskonnas on demokraatia kodanluse klassiülevõimu vorm. Kodanlus on teatava aja huvitatud demokraatiast kui oma poliitilise ülevõimu vahendist. Ta töötab välja konstitutsiooni, loob parlamendi ja teised esindusinstituutsioonid, võtab tarvitusele (masside surve) „üldise valimisõiguse” ja formaalsed poliitilised vabadused. Kuid laiadelt töötavatel massidel piiratakse igati kõikide nende demokraatlikkude õiguste ja instituutsioonide kasutamise võimalusi, ja selgub, et kogu kodanliku vabariigi demokraatlik aparaat on kohastatud selleks, et paraluüside masside poliitilist aktiivsust ja kõrvaldada töötajaid poliitilisest elust osavõtmisest. „Kodanlik demokraatia,” kirjutas Lenin, „olles keskajaga võrreldes suureks ajalooliseks progressiks, jääb alati — ja kapitalismi juures mitte jääda pole võimalik — kitsaks, kärbitud, võltsiks ja

silmakirjalikuks, rikaste paradiisiks ja ekspluateeritavate ning vaeste püüni-seks ja pettuseks." Parlamentlik „lobi-semispaik" on katteks salajasele ja rahvavastasele sise- ja välispoliitikale, mis töötatakse välja pankurite, vabri-kantide ja elukutseliste poliitikute kit-sas ringis ning teostatakse riigivõimu täidesaatva aparadi abiga, sõltuma-tult parlamendist, mis muide on tava-liselt ka kodanluse kuulekas organ. Nõndanimetatud „üldine valimisõigus" tähendab tegelikult seda, et, nagu ütles juba Marx, üks kord kolme või kuue aasta jooksul antakse valijatele võima-lus otsustada, „milline valitseva klassi liige peab parlamendis rahvast esin-dama ja rõhuma". Iga kriisi ja sõja korral, mil kodanluse ülemvõimu ähvardab hädaoht, heidetakse demo-kraatlikud sirmid kõrvale ja lavale astub kodanluse avalik sõjadiktatuur. Imperialismi ajajärgul toimub kodan-likes riikides „pööre demokraatialt poliitilisele reaktsioonile" (Lenin). Oportunistid II Internatsionaali laag-rist revideerisid marksistlikku riigi ja demokraatia õpetust. Nad tõstsid esile üleklassilise „puhta demokraatia" va-leliku ja äraandliku teooria. Selle teooria olu seisab selles, et proletariaat ei pea lõhkuma kodanluse vana riigi-masinat, et ta peab seda täiendama ja reformima, taotelles kapitalismi rahu-likku sissekasvamist sotsialismi. „Puhas demokraatia", kirjutas Lenin, „on töölisi ninapidi vedava liberaali valelik fraas. Ajalugu tunneb kodan-likku demokraatiat, mis asendab feo-dalismi, ja proletaarset demokraatiat, mis asendab kodanliku." Proletaarne demokraatia on demokraatia uus, kõr-geim vorm ja see on tõeline, ehtne

demokraatia rahva enamikule, laiadele töötavatele massidele. Tööliste ja talu-poegade sotsialistliku riigi Stalinlik Konstitutsioon on maailmas ainuke tõeliselt demokraatlik konstitutsioon. Kogu riiklik võim NSVL-s kuulub töötava rahva saadikute nõukogude näol linna ja maa töötavale rahvale. Esmakordselt inimkonna ajaloos on NSVL-s tegelikult teostatud üldine, otsene ja võrdne hääletamisõigus (sa-lajasel hääletamisel) ja seda ilma iga-suguste kitsendusteta, mis esinevad kõigis isegi kõige „demokraatlikumate" kodanlike riikide konstitutsioonides. Kõik NSVL kodanikud, sõltumata soost, rahvusest ja rassist, kasutavad võrdseid õigusi sotsialismi riigipoliiti-lises, majanduslikus ja kultuurilises elus ning võtavad ühesuguselt osa riigi valitsemisest. Seega on NSVL-s teos-tatud tegelik rahvavalitsus, ehtne demokraatia.

Demokritos (umbes 460—370 e. m. a.) — suurim vana-kreeka filosoof-materialist. Lenin peab Demokritost materialismi kõige ilmekamaks väljen-dajaks vana-ajal ja seab tema filosoof-ilise suuna Platoni idealistlikule suu-nale vastu. Demokritos (Leukippose õpilane) on atomistliku teooria raja-jaid. Demokritose järgi on olemas asjade kaks algprintsipi: aatomid ja tühjus. Aatomid, s. o. materia jagamatud osakesed, on muutumatud; nad on igavesed ja liiguvad lakkama-tult kõige mitmesugusemais suunades. Nad erinevad üksteisest ainult vormilt, suuruselt, asendilt ja korralt. Teisi omadusi, nagu heli, värvus, maitse jne., aatomid ei oma. Demokritose väljenduse kohaselt eksisteerivad tä-

hendatud omadused mitte oma „olemuselt“, vaid „tingimisi“. Selles Demokritose vaates esinevad juba asjade *primaarsete ja sekundaarsete kvaliteetide* (vt.) mehhanistliku õpetuse eod. Aatomite ühinemisest tekivad kehad; aatomite laialivalgumisest tuleneb kehade hukk. Ka hing koosneb aatomeist, ja nimelt kerakujulistest ja kergesti liikuvaist tuliaatomeist. Aatomite lõpmatu paljus liigub igavesti lõpmatus tühjuses; et nad asetuvad ümber mitmesugustes suundades, siis mõnikord nad põrkavad üksteisega kokku ja moodustavad aatomite keeriseid. Aatomite keerisliikumisest tekib lõpmatu palju „sündivaid ja surevaid“ maailmu, mis pole loodud jumalate poolt, vaid tekivad ja hävivad loomulikult teel paratamatuse seaduse järgi. Demokritos on *fatalismini* (vt.) küündiva determinismi (vt. *determinism* ja *indeterminism*) pooldaja. Ta kõrvaldab juhuslikkuse ja peab seda inimeste väljamõeldiseks, sest nad ei oska seletada nähtuste põhjuslikku seost. Oma tunnetusteooria rajab Demokritos oletusele, et kehadest voolavad välja, eralduvad asjade õhukesed kestad („eidolonid“ — kujud), mis jõuavad meelteorganiteni. Olgugi et meeled annavad tunnetuse jaoks kogu materjali, kuid iseenesest, tavaliselt valesi tõlgendatutena, pakuvad nad esemeist ainult „tumedat“ teadmust; sellest teadmusest on kõrgem teine, „hele“, peenem teadmus, — mõistuslik tunnetus; oma analüüsis jõuab see teadmus aatomite ja tühjuse avastamiseni. Oma poliitilistelt vaadetelt oli Demokritos antiikaja demokraatia esindaja, orjandusliku aristokraatia vastane. Demokritose materialismi jätkasid

kreeka filosoof Epikuros (III saj. e. m. a.) ja rooma filosoof Lucretius (I saj. e. m. a.).

„Demokritose ja Epikurose natuurfilosoofia erinevus“ — Marxi doktriväitekiri, mida ta kaitses Jena ülikoolis 1841. a. aprillikuus. Selles töös seisab Marx veel Hegeli idealismi pinnal ja läheneb kreeka filosoofiale kui filosoofilise eneseteadvuse väljendusele. Kuid sel ajal, kui idealistlik filosoofia (Leibniz, Kant, Hegel) halvustavalt räägib Epikurosest kui sensualistist ja materialistist, võib Marx Epikurose juures just õpetus sellest, et meelelised aistingud on tunnetuse allikaks. Demokritos, kõneleb Marx, ainult väitis aatomite olemasolu. Kuid alles Epikuros selgitas nende liikumise vormi, viis atomismi teooriasse „aktiivse printsiibi“. Vastupidi Demokritosele, kes arvas, et aatomid on homogeenised ja nende liikumine allub valjule mehhanilisele põhjuslikkusele, mida ta mõistis fatalistlikult, õpetas Epikuros, et aatomite liikumises toimuvad juhuslikud põikumised. Hiljemini Epikurose järelkäija materialist Lucretius, lähtudes Epikurose aatomite põikumise õpetusest, põhjendas inimese vabaduse ja välise paratamatuse mõjustamise ja tema vastu võitlemise võimalust. See võitlusmotiiv paelub noore Marxi tähelepanu. Ta imetleb Prometheuse kuju, nimetab Epikurost suurimaks kreeka vabamõtlejaks ja võitlejaks religiooni vastu ja usu vastu jumalaisse. 22-aastase Marxi väitekiri tunnistab määratu suurest kirjandustundmisest ja filosoofilisest eruditsioonist, uurivast ja loovast vaimust Hegeli filosoofia rakendamisel vana-kreeka filosoofia kõige raskemate probleemide suhtes.

Descartes, René (1596—1650) — kuulus prantsuse filosoof ja õpetlane. Filosoofia põhiküsimuse lahendamises — mõtlemise vahekorra küsimuses olemisega — oli Descartes dualist. Ta väitis, et on kaks substantsi: keha substants, mis omab ulatuvuse atribuuti, ja hinge substants, mis omab mõtlemise atribuuti (vt. *dualism*). Sellega tunnustas ta kaht teineteisest sõltumatut printsiipi — materiaalset ja vaimset. Descartes'i järgi määrab keha ja hinge „olemasolu“ kolmas substants — jumal. Oma füüsikas arendas Descartes materialistlikke ideesid. Ta õpetas, et loodus on materiaalsete osakeste pidev totaalsus; materia eristavaks tunnuseks on tema ulatus. Materiaalse maailma liikumine on igavene ja toimub mehaanika seaduste järgi, s. o. on tagasiviidav osakeste, aatomite lihtsale ümberasetumisele. Descartes tõstis esile materia hulga jäävuse seaduse. Marx tähendas, et „Descartes oma füüsikas omistab materiaale iseseisva loova jõu ja vaatleb mehaanilist liikumist materia eluavaldusena... Tema füüsika piirides moodustab materia ainsa substantsi, olemise ja tunnetuse ainukese aluse“. Astudes välja keskaegse filosoofia vastu ja tagasi tõrjudes kiriklikku autoriteeti, sügavasti uskudes inimese mõistuse jõusse, pidas Descartes paratamatuks luua maailma tunnetamise uus, teaduslik meetod ja asendada pime usk teadmise ja mõistusega. Descartes kasutab „kahtlust“ kui arutluse võtet, meetodit, mille abil võib vältida igasuguseid eelarvamuslikke ja harjumuslikke mõisteteid ja jõuda usutavate tõdede seadmiseni. Descartes väidab, et ta kahtleb nihästi meie kujutlustes maailmast kui

ka maailma enese olemasolus. Kuid kaheldes kõiges, peab ta samas tunnustama üht — et ta kahtleb, s. o. et ta mõtleb. Ning Descartes teeb oma kuulsa järelduse: „Ma mõtlen, järelikult ma olen.“ Lähtudes nõnda kindlaks määratud oma „mina“ olemasolemisest jõuab Descartes järeldusele, et ka muu maailm eksisteerib. Tunnetusteoorias on Descartes *ratsionalismi* (vt.) esiisa. Descartes arvas, et meeled annavad meile asjust ainult segase kujutluse ja viivad meid sellega eksiteele, tõde aga tunnetatakse vahenditult mõistuse läbi, temale omase intuitsiooni kaudu, ja tõe õigsust kinnitavad mitte praktika ja kogemus, vaid meie mõistete selgus ja distinktsus. Seepärast Descartes'i järgi on tõe kriteerium mitte väljaspool mõistust, vaid temas eneses. Mõistuse jõu õpetuse kõrval tunnustas Descartes ka sünnipärase ideede olemasolu. Nõnda näiteks arvas ta, et jumala, vaimse ja kehalise substantsi ideed on inimesele sünnipärased. Descartes oli oma aja väljapaistev õpetlane — füüsik ja matemaatik. Engels tähendas, et „pöördepunktiks matemaatikas oli Descartes'i muutlik suurus.

Tänu sellele pääsesid matemaatikasse liikumine ja dialektika". Descartes on analüütilise geomeetria rajaja. Tema löi aluse uue aja materialistlikule füüsikale ja filosoofias ratsionalismile, mis avaldasid suurt mõju teaduse ja filosoofia edaspidisele arenemisele. Descartes'i tähtsaimad teosed on: „Arutlus meetodist“ (1637, ka eestikeelses tõlkes), „Metafüüsilised meditatsioonid“ (1629—1641), „Filosoofia printsiibid“ (1644), „Reeglid mõistuse juhtimiseks“ (1701).

determinism ja indeterminism. — Determinism on õpetus kõigi sündmuste ja nähtuste paratamatust seosest ja nende põhjuslikust tingitusest. Näiteks on kapitalistliku tootmiskiisi anarhia vältimatuks tulemuseks majanduslikud kriisid, klassivõitluse arenemine viib vältimatult sotsiaalsele revolutsioonile jne. Determinismile seavad idealistid sageli vastu *indeterminismi*, mis väidab, et asjade loomulik käik maailmas ei allu seadusepärasusele, põhjuslikkusele, et on olemas mitte millestki sõltumatu vaba tahe. Kuid tegelikult on tahe ja inimese teod determineeritud, s. o. nad on tingitud, esile kutsutud teatavatest põhjustest. Dialektiline materialism, tunnustades looduse kõigi nähtuste tingitust, eitab samal ajal absoluutset metafüüsilist determinismi — õpetust, mis väidab, et paratamatuse tunneta-mise tulemuseks on looduses ja ühiskonnas igasuguste juhuslikkuste täielik eitamine, mis muudab inimese aktiivse tegevuse tarbetuks. Viidud oma loogilise lõpuni, muutub selline determinism *fatalismiks* (vt.) — saatuse usuks ja kvietismiks — inimese täieliku tegevusetuse jultustamiseks. Marksism, tun-

nustades looduses ja ajaloos paratamatust, ei eita sugugi juhuslikkust, mis on objektivsete põhjuslikkude seoste avaldusvorm. Samuti ei eita marksism inimese tahte suhtelist vabadust (vt. *vabadus ja paratamatus*) ja nõuab inimese aktiivset, tegevast osavõttu sündmuste käigust.

dialektika (kreekakeelsest sõnast *dialégomai* = arutama, vestlema). — Antiikajal mõistsid mõned filosoofid dialektika all kunsti, kuidas saavutada tõe vastase otsustuste vasturääkimuste avamise ja nende vasturääkimuste ületamise teel. Hiljemini muutus dialektika õpetuseks üldisest seosest ja arenemisest. Dialektika käsitab kõiki nähtusi igavesti liikuvatena ning muutuvatena ja looduse arenemist vastuolude arenemise ja võitluse tulemusena looduses. Vanad kreeka filosoofid olid Engelsi avalduse järgi sünnipärased dialektikud. Kuulus vana-aja filosoof-materialist Herakleitos õpetas, et kõik oleleb ja samal ajal ka ei olele, sest et kõik voolab ja lakkamatult muutub, tekib ja kaob. Teine väljapaistev vanakreeka filosoof Aristoteles uuris dialektilise mõtlemise olulisi vorme. Kuid Kreeka filosoofias esineb dialektika alles primitiivses lihtsuses. Vanade kreeklaste dialektika oli naiivne. Nad ei tõestanud üksikasjaliselt nähtuste üldist seost: loodust tervikuna vaadeldes nad ei jõudnud loodusnähtuste ja esemete analüüsini, ilma milleta ei saa ka maailma üldpilt selge olla. Edaspidi sai paljude sajandite vältel valitsevaks dialektikale vastandlik metafüüsiline maailmavaade. Dialektika elemente leidub Descartes'i ja Spinoza filosoofias, kuid tervikuna võttes olid nende vaated metafüüsilised. Alles XVIII saj.

teisel poolel hakkab metafüüsiline maailmavaade pragunema. Esimese augu sellesse maailmavaatesse lõi saksa filosoof Kant, kes esines päikesesüsteemi ajaloolise tekkimise teooriaga. Uusim saksa filosoofia saavutas oma lõpliku astme Hegelil. „Tema suurimaks teeneks oli tagasipöördumine dialektikale kui mõtlemise kõrgeimale vormile“ (Engels). Hegeli dialektika kujutas esmakordselt kogu ajaloolist ja vaimset maailma protsessina, s. o. lakkamatus liikumises, muutumises, arenemises ja ümberkujunemises. Protsessi seesmised vastuolud avaldusid seejuures iseliikumise, endaarenemise allikana. Kuid Hegel oli idealist. Kõige olemasoleva alust ja olemust nägi Hegel „absoluutse idee“ isearenemises. Hegel jõudis tulemusele, et mõtlemine on tegelikkuse looja. „Sellest tuleneb kogu kunstlik ja sageli õudne konstruksioon: maailm — kas ta tahab seda või mitte — peab kokkukõlastuma loogilise süsteemiga“ (Engels). Dialektika sai alles siis teaduseks, kui Marx ja Engels vabastasid dialektika Hegeli idealistlikest kõlkaist ning arendasid edasi arenemise õpetust, luues materialistliku dialektika. Marx ja Engels kasutasid ära Hegeli dialektikast tema „ratsionaalse tuuma“, töötasid materialistlikult ümber Hegeli meetodi ja võtsid arenemise aluseks mitte idee, vaid materiaalse tegelikkuse. Marksistlik dialektiline meetod on oma aluses otse vastandlik Hegeli dialektikale. Marksistlik dialektika on õpetus arenemisest tema kõige täielikumal, sügavamal ja ühekülgsusest vabal kujul. Marxi ja Engelsi poolt loodud ning Lenini ja Stalini poolt edasi arendatud dialektika on teadus looduse, inimühis-

konna ja mõtlemise arenemise üldistest seadustest (vt. *marksistlik dialektiline meetod*).

„Dialektika küsimusest“ — V. I. Lenini töö, mis on mahutatud tema „*Filosoofiliste vihikute*“ (vt.) hulka ning on Kogutud Teoste 2. ja 3. väljaande XIII köites. On esmakordselt trükitud 1925. a. ajakirjas „*Bolševik*“ nr. 5—6. Selles väikeses fragmendis andis Lenin kokkusurutud vormis materialistliku dialektika põhiküsimuste sügava analüüsi. Selles töös analüüsib Lenin dialektika ja metafüüsika vastandlikkust, avades kahe põhimise arenemiskontseptsiooni — dialektilise ja metafüüsilise arenemisteooria erinevuse. Metafüüsiline kontseptsioon, tähendab Lenin, käsitab arenemist kvantitatiivse vähenemise või suurenemisenä, lihtsa kordusena. Liikumise käsituse metafüüsilise kontseptsiooni puhul jääb varju tema liikumapanev jõud, liikumise allikas, või see allikas kantakse väljapoole (jumal, absoluutne jne.). Selline kontseptsioon on surnud, kahvatu ja kuiv. Liikumise käsituse dialektiline kontseptsioon on ainuke eluline; ainult tema annab võtme kogu oleva „iseliikumise“ jaoks; ainult tema annab võtme „hüpete“, „pidevuse katkemise“, „vastandiks muundumise“, „vana hävimise ja uue tekkimise“ jaoks. Lenin ütleb, et dialektilise kontseptsiooni olemuseks on käsitada liikumist „iseliikumisenä“, igas nähtuses paratamatult peituvate vastandite võitlusena. Lenin illustreerib seda seisukohta näidetega: matemaatikas — pluss ja miinus, diferentsiaal ja integraal, mehaanikas — tegevus ja vastutegevus, füüsikas — positiivne ja negatiivne elekter, keemias — aatomite ühinemine ja dissotsiatsioon,

ühiskonnateaduses — klassivõitlus. Lenin tähendab, et Plehhanov ei saanud aru vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse üldisest iseloomust ja nägi selles ainult näidete summat. Lenin esitab selles ülevaates geniaalse analüüsi idealismi tunnetusteoreetilistest ja klassipärastest alustest. Ta tähendab, et kogu ajaloo vältel on idealism viinud otseteed papimeelsusele, religioonile. „Ent papimeelsusel (= filosoofilisel idealismil) muidugi on oma gnoseoloogilised juured, ta ei ole pinnatu, ta on viljatu õis, kuid kahtlemata selline viljatu õis, mis kasvab elaval puul, elaval, viljakal, tõelisel, tugeval, kõikvõimsal, objektiivsel, absoluutsel inimtunnetusel.“ Lenini töö on üheks hädavajalikuks allikaks dialektilise materialismi põhküsimuste tundmaõppimisel.

dialektiline materialism — filosoofiline teadus looduse, inimühiskonna ja mõtlemise kõige üldisematest arenemiseadustest, marksistlik-leninliku partei maailmavaade, mis on loodud Marxi ja Engelsi poolt ja edasi arendatud Lenini ja Stalini poolt. Seda maailmavaadet „nimetatakse dialektiliseks materialismiks seepärast, et loodusnähtuste käsitus, loodusnähtuste uurimise meetod, nende nähtuste tunnetamise meetod on tal dialektiline, aga loodusnähtuste tõlgendamine, loodusnähtuste mõistmine, teooria on — materialistlik“ (Stalin). Loonud dialektilise materialismi, laiendasid Marx ja Engels selle ühiskondlikkude nähtuste tunnetamisele. Ajalooline materialism osutus teadusliku mõtte suurimaks vallutuseks. Dialektiline ja ajalooline materialism moodustavad kommunismi teoreetilise vun-

damendi, marksistliku partei teoreetilise aluse. Marksism „on terviklik maailmavaade, filosoofiline süsteem, millest järgneb loogiliselt Marxi proletaarne sotsialism“ (Stalin). Dialektiline materialism kui proletariaadi filosoofia tekkis möödunud sajandi keskpaiku ja arenes lahutamatus seoses revolutsioonilise töölisliikumise praktikaga. Välja töötades seda eesrindlikku filosoofilist maailmavaadet toetusid Marx ja Engels inimõtte kõigile väärtuslikele saavutistele. Marx ja Engels vaatasid kriitiliselt läbi kõik parema, mis oli loodud nende eelkäijate poolt filosoofias, eelkõige aga Hegeli ja Feuerbachi poolt. Hegeli dialektikast võtsid nad ainult tema „ratsionaalse tuuma“ ja kõrvale heites Hegeli idealistlikud kõlkad arendasid dialektikat edasi, andes talle tänapäeva teadusliku ilme. „Elu poole pöördudes nad nägid, et mitte vaimu arenemine ei seleta looduse arenemist, vaid vastupidi — vaimu tuleb seletada loodusest, mateeriast“ (Lenin). Feuerbachi materialism oli ebajärjekindel, metafüüsiline, antihistoristlik. Marx ja Engels võtsid Feuerbachi materialismist tema „põhituumad“ ja heites kõrvale tema filosoofia idealistlikud ja usulis-eetilised kihitused arendasid edasi materialismi, luues materialismi teaduslik-filosoofilise teooria. Dialektiline materialism on kõige eesrindlikum ja ainuke teaduslik maailmavaade. Marx ja Engels ning siis Lenin ja Stalin rakendasid dialektilise materialismi põhimõtted tööliklassi poliitikas ja taktikas, marksistliku partei praktilises tegevuses. „Nii nagu filosoofia leiab proletariaadis oma materiaalse relva, nii ka proletariaat leiab filosoo-

fias oma vaimse relva" (Marx). Ainult Marxi dialektiline materialism, Lenini sõnade järgi, näitas proletariaadile väljapääsu vaimsest orjusest, milles veeteerisid kõik rõhutud klassid. Dialektiline materialism on elav, lakamatult arenev ja rikastuv õpetus. Marksistlik filosoofia areneb ja rikastub proletariaadi klassivõitluse uue kogemuse üldistamise alusel, loodusteaduslikkude avastuste üldistamisel. „Marksism nõuab vanade valemite parandamist ja rikastamist uue kogemuse arvestamise alusel" (Stalin). Pärast Marxi ja Engelsit olid suur teoreetik Lenin, aga pärast Leninit — Stalin ja teised Lenini õpilased ainukesed marksistid, kes arendasid edasi marksismi ja tema filosoofilis-teoreetilisi ja ajaloo-teaduslikke aluseid — dialektilist ja ajaloolist materialismi. Lenin oma geniaalses raamatus „*Materialism ja empiriokrititsism*" (vt.), mis oli bolševistliku partei teoreetiliseks ettevalmistuseks, suutis otsustavas võitluses revisionistidega ja renegaatidega kaitseda ning partei jaoks hoida suure teoreetilise rikkuse ja põhjendas dialektilise materialismi bolševismi parteifilosoofiana. Stalini geniaalsed teosed „*Leninismi alustest*" (vt.), „*Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist*" (vt.) ning teised tema tööd arendavad edasi ja rikastavad dialektilist ja ajaloolist materialismi. Dialektiline materialism on maailma ümberkujundamise revolutsiooniline teooria, on revolutsioonilise tegevuse juhend. Ta „andis inimkonnale, eriti aga töölisklassile, suured tunnetamisrelvad" (Lenin). Kõikide endiste maailmavaadete esindajate sihiks oli ainult maailma seletamine. Marksistlik-leninliku partei ülesandeks

on aga maailma põhimine muutmine. „Filosoofid ainult seletasid mitmesugusel viisil maailma, kuid asi seisab selles, et on tarvis teda muuta" (Marx). Dialektiline materialism on mõjusaks relvaks ühiskonna ümberehitamisel kommunismi vaimus. „Proletariaadi taktika põhiülesande määras Marx valjus kokkukõlas oma materialistlik-dialektilise maailmavaate kõigi eeldustega" (Lenin). Marksismi-leninismi teoreetilised alused — dialektiline ja ajalooline materialism — tegid läbi igakülgse proovi NSVL Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja sotsialismi ülesehitamise kogemusil. See maailmavaade on valitsev maakera ühel kuuendikul osal. Dialektilise materialismi õpetus on kõikvõimas ja õige seepärast, et ta annab õige käsituse objektiivse tegelikkuse arenemise seaduspärasustest. Ainult marksistlik-leninliku partei revolutsiooniline maailmavaade on võimeline tungima ajaloolise protsessi mõttesse ja formuleerima revolutsioonilised võitlusloosungid. Dialektilise materialismi eristavaks jooneks on tema revolutsioonilis-kriitiline karakter. Marksismi-leninismi filosoofia kujunes ja arenes alatise ja lepitamatus võitluses mitmesuguste kodanikkude, oportunistikkude ja teiste reaktsiooniliste filosoofiliste vooludega. Kriitilisest vaimust on kantud kõik Marxi ja Engelsi, Lenini ja Stalini tööd. Dialektlises materialismis leiab oma kõrgeima avalduse teooria ja praktika ühtsus. Dialektiline materialism tõestab praktikas oma teoreetiliste põhilauseste õigsust ja tõde. Marksism-leninism mahutab teooriasse, filosoofiasse rahvaste praktika, kogemuse. Teaduse ja praktilise tegevuse side,

teooria ja praktika seos, nende ühtsus on proletariaadi partei teednäitavaks täheks. Kõigi teiste teaduste suhtes on dialektilisel materialismil maailmavaatena suur tähtsus. Iga üksik teadus uurib teatavaid nähtusi. Näiteks astronoomia uurib päikesesüsteemi ja tähtede maailma, geoloogia maakoore ehitust, botaanika taimeriiki, zooloogia loomariiki jne., mitmesugused ühiskondlikud teadused (poliitiline ökonomia, ajalugu, õigusteadus jt.), uurivad ühiskondliku elu mitmesuguseid avaldusi; kuid üksikteadus ja isegi teaduste grupp ei või anda tervikulist maailmapilti, ei saa pakkuda maailmavaadet, sest et maailmavaade on teadmus mitte maailma nendest või teistest osadest, vaid maailmast tervikuna. Ainult dialektiline materialism on selliseks maailmavaateks, mis annab tervikulise teadusliku maailmapildi, uurib looduse, ühiskonna ja mõtlemise üldisi arenemisseadusi, oskab haarata ühtsas käsituses looduse ja inimajaloo nähtuste keerulist ahelikku. Dialektiline materialism omab erakordselt suurt tähtsust loodusteaduses. Marksism-leninism kuulutas esmakordselt avalikult, et tema maailmavaade — dialektiline materialism — on oma loomult parteiline. Marksismi-leninismi maailmavaade ühendab seesmiselt ja lahutamatuult järjekindla revolutsioonilisusega valju ja kõrgeima teaduslikkuse. „Ületamatu külgetõmbejõud, mis kisub selle teooria poole kõigi maade sotsialiste, peitubki just selles, et ta ühendab revolutsioonilisusega valju ja kõrgeima teaduslikkuse (olles ühiskondliku teaduse viimne sõna), ja ühendab mitte juhuslikult, mitte ainult sellepärast, et doktriini rajaja ühendas endas isikli-

kult õpetlase ja revolutsionääri omadused, vaid ühendab teoorias eneses seesmiselt ja lahutamatuult” (L e n i n). (Vt. ka *marksistlik dialektiline meetod; marksistlik filosoofiline materialism; ajalooline materialism.*)

dialektiline meetod — vt. marksistlik *dialektiline meetod*.

„Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist“ — J. V. Stalini teos, kirjutatud tema poolt 1938. a. septembris „ÜK(b)P ajaloo lühikursuse“ jaoks (vt. „Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei ajalugu. Lühikursus“). Selles töös on antud marksistliku filosoofia aluste terviklik, kokkukõlastatud ja süstemaatiline esitus. Selle Stalini töö ülisuur tähtsus seisab selles, et ta on tööliklassi ja kommunistliku partei selle rikkaima kogemuse filosoofiliseks üldistuseks, mis töölikklass ja kommunistlik partei on saanud võitluses sotsialismi eest. Olles selliseks üldistuseks kõige rikkamast ja keerulisemast inimkonna ajaloo eposist, see teos arendas edasi ja konkretiseeris dialektilist materialismi, tõstis proletariaadi teadusliku filosoofia uuele kõrgemale astmele. Selles Stalini teoses on määratu suure jõuga näidatud dialektilise materialismi katkestamatut seost proletarse sotsialismiga, on määratu sügavalt toodud päevavalgele marksismi-leninismi filosoofia revolutsioonilis-praktiline tähtsus. Defineerides dialektilist materialismi kui marksistlik-leninliku partei maailmavaadet, kui uut tüüpi marksistliku partei vundamenti, näitas Stalin, millist tähtsat osa etendab teaduslik filosoofia tööliklassi ja tema partei võitluses maailma ümberehitamise eest. Selgel ja geniaalselt lihtsal kujul esitatakse marksistliku

dialektilise meetodi, marksistliku filosoofilise materialismi ja ajaloolise materialismi põhijooned. Esitades marksistlik-dialektilist meetodit kui otsest vastandit metafüüsilisele meetodile, mis vaatleb looduse ja ühiskonna nähtusi kui muutumatuid ja sisemiselt üksteisega sidumatuid, märgib Stalin ära neli põhijoonet, mis iseloomustavad tõeliselt teaduslikku tunnetusmeetodit. Marksistlik dialektiline meetod vaatleb nähtusi: 1) nende vastastikusel seoses ja vastastikusel tingituses; 2) nende alalises liikumises, arenemises, tekkimises ja kadumises; 3) väidab, et uute nähtuste tekkimine toimub hüpete teel, ülemineku teel kvantiteedilt kvaliteedile, madalamalt kõrgemale; 4) et vastandite võitlus moodustab „arenemisprotsessi seemise sisu, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutmise seemise sisu“. Üle minnes marksistlik-filosoofilise materialismi, selle põhimiselt idealismile vastandliku õpetuse karakteriseerimisele, märgib Stalin ära tema kolm põhijoonet: 1) maailm on materiaalne, kogu tema nähtuste mitmekesisus seisab liikuva materia mitmesuguseis vormes; 2) maailm on objektiivne reaalsus, ta on primaarne, teadvus ja mõtlemine on aga sekundaarsed, nad on aju — kõrgelt arenenud materia — produkt; 3) maailm ja tema seaduspärasus on tunnetatavad ja meie praktika proovi läbiteinud teadmused selle maailma kohta osutuvad usaldatavaks teadmuseks. Suurt tähtsust omavad järeldused, mida Stalin teeb ja mis tulevad materialismist ja dialektilisest meetodist. Nad näitavad, et revolutsiooniline dialektika ja marksistlik filosoofiline materialism on tunnetuse ja teot-

semise asendamatu teoreetiline tööriist. Oma töös pühendab Stalin eriti suurt tähelepanu ajaloolise materialismi küsimustele. „... Proletariaadi parteid tema praktilises tegevuses peavad juhtima mitte mingid juhuslikud motiivid, vaid ühiskonna arengu seadused, nende seaduste praktilised järeldused“ (Stalin). Surutud vormis, mille taga peitub tohutu sisu, toob Stalin päeva-valgele ühiskonna arengu seadused. Ühiskonna aluseks on tootmisviis, materiaalsete hüviste hankimise viis. Milline on tootmisviis, selline on kogu ühiskondlik kord, sellised on poliitilised institutsioonid, õigus, inimeste teooriad ja ideed. Koos sellega rõhutab Stalin poliitiliste institutsioonide ja ideede määratu suurt tähtsust. Nende osa ühiskonna ümberkujundamisel on ainulaadselt suur. Stalin näitab, kuidas on teoreetiliselt põhjendamatud ja poliitiliselt reaktsioonilised igasugused vulgaarsed ökonomistid, kes eitavad pealisehitise, eriti ideede aktiivset osa. „Uued ühiskondlikud ideed ning teooriad tekivadki õigupoolest seepärast, et neid on ühiskonnale vaja, et nende organiseeriva, mobiliseeriva ja ümberkujundava tööta on võimatu lähendada ühiskonna materiaalse elu arengu valmivaid ülesandeid“ (Stalin). Tehes üldised kokkuvõtted mitmesuguste Venemaal väljaastunud poliitiliste parteide — narodnikute, esserite, menševikkude, anarhistide — tegevusest, näitab Stalin, et kõigi nende antimarksistlike parteide läbikukkumine seletub muu seas sellega, et oma töös nad lasksid end juhtida teadusevastaseist idealistlikest teooriaist „hulga“ ja „kangelase“ kohta jne. Ainult bolševikkude partei võitis ja selle

võidu tähtsaimaks tingimuseks oli marksistlik-leninlik teooria, dialektiline materialism, mis relvastas parteid ühiskonna arengu seaduste tundmisega. Ajalooline materialism õpetab, et ainult sügavalt tootmise iseärasusi mõistes saab endale selgitada ühiskondliku arengu seadusi ja mis suunas peavad teotsema klassid, parteid, et kiirendada ühiskondlikku progressi. Stalin peatub üksikasjaliselt tootmise iseärasuste iseloomustamisel. Tootmine ei peatu iial, ta muutub alaliselt. Muutus tootmisviisis kutsub esile kogu ühiskondliku korra muutumise; tootmise muutumine algab tootlike jõudude muutumisega, esmajärjekorras uute tööriistade ja vahendite ilmumisega, koos tootlike jõududega muutuvad aga vastavalt ka tootmissuhted; uued tootlikud jõud ja tootmissuhted ei teki mitte lahus vanast korrast, vaid selle korra rüpes, ei teki kavakindla, teadliku tegevuse resultaadina, vaid stiihiliselt, teadvusetult, inimeste tahetest sõltumatult. Sellised on tootmise põhi-iseärasused. Määratu suurt teoreetilist tähtsust omab tähtsaima sotsialistliku ühiskonna seaduse, tootlike jõudude ja tootmissuhete täieliku vastavuse seaduse formuleerimine Stalini poolt. „Sotsialistlikus korras, mis seni on teostatud ainult Nõukogude Liidus, on tootmissuhete aluseks tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Siin pole enam ekspluateerijaid ega ekspluateeritavaid. Toodetud produktid jaotatakse töö järgi vastavalt põhimõttele: „Kes ei tööta, see ei pea ka sööma“. Inimeste vastastikuseid suhteid tootmisprotsessis iseloomustab siin see, et need on ekspluateerimisest vabade tootjate seltsimeheliku koostöö ja sotsialistliku vas-

tastikuse abistamise suhted. Tootmissuhted vastavad siin täiesti tootlike jõudude olukorrale, sest tootmisprotsessi ühiskondlikku iseloomu toetab siin tootmisvahendite ühiskondlik omandus.“ (Stalin). Seltsimees Stalini teos „Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist“ tähistas marksistlik-leninliku filosoofia veel sügavama, intensiivsema uurimise perioodi algust nõukogude intelligentsi miljoniliste kaardrite poolt, tegi dialektilise materialismi veel teravamaks ja mõjusamaks relvaks võitluses kommunismi eest.

Diderot, Denis (1713—1784) — suur prantsuse valgustaja, filosoof-materialist, XVIII saj. revolutsioonilise kodanluse suurim ideoloog, väljapaisetev kirjanik, „Entsüklopeedia“ alusepanija ja toimetaja. Oma radikaalsete vaadete pärast kannatas survet. Diderot on materialist ja ateist. Ta väidab, et eksisteerib objektiivselt mateeria ja sellele on igavesti omane liikumine. Absoluutne paigalseis on abstraktsioon, „looduses teda ei ole“ — kirjutas Diderot. Diderot käsitleb liikumist mitte ainult mehaanilise liikumisena, vaid ka mateeria seesmise pingena. Ruumi ja aega vaatleb ta mateeria olemise objektiivsete vormidena. Mateeria koosneb molekulidest. Iga molekul omab seesmist liikumisallikat — „intüimset jõudu“, mille väliseks avalduks on mehaaniline ümberasetumine ruumis. Looduses alluvad kõik muutused põhjuslikkuse seadusele. Loodusnähtused on isekeskis lahutamatus seoses, ühtsuses. Elava ja mitteelava mateeria vahel pole ületamatut piiri, nad võivad vastastikku üksteiseks üle minna. Diderot'ile leidub rohkesti elemente dialektilisest maailmakäsitusest,

eriti elusolendite evolutsiooni küsimusest. Diderot' järgi on elusolendite üksikud vormid alatises muutumisprotsessis. Diderot' õpetuse järgi valitseb looduse arenemises loomulik järgnevus ja sellesse kuulub ka inimene. Selle järgnevusega kokkukõlas tuleb luua olendite klassifikatsioon. Ta kirjutas: „Tuleb alustada olendite klassifikatsioonist, inertsest molekulist, — kui sellist peaks olema —, kuni elava molekuli, mikroskoopilise looma, loom-taime, looma ja inimeseni.“ Aisting on materia omadus. Diderot' seisukohalt on kogu materia tundlik. Seejuures eristab ta anorgaanilisele loodusele omast tundlikkuse inertset, peidetud vormi ja orgaanilisele loodusele omast tegusat tundlikkust. Diderot' seisukohalt on mõtlemine ise materia tundlikkuse arenenud vorm. Inimese tunnetuse allikaks on aistingud, mis tekivad meeleorganite mõjustamise tagajärjel loodusesemete ja -nähtuste poolt. Diderot' järgi mitte ainult aistingud, vaid ka keerulised tuletused, järeldused peegeldavad loodusnähtuste objektiivset, reaalselt vastastikust seost. Tõe kriteeriumi näeb Diderot kogemuses ja peab tõelisteks kujutlusi, mis peegeldavad õieti objektiivset materiaalselt tegelikust. Diderot eitas otsustavalt jumala olemasolu ja arvustas teravalt hinge surematuse, tahtevabaduse jne. usu- lisi dogmasid. Eitades religioosset feodaalset moraali, nägi Diderot inimeste moraalse käitumise alust inimese õnnetaotluses. Diderot jutlustas isiklikkude ja ühiskondlikkude huvide mõistlikku ühendamist. Seletades loodust materialistlikult jäi Diderot siiski idealistiks ajaloo alal. Nagu teisedki

XVIII saj. prantsuse materialistid, nii tegi ka Diderot ühiskondliku korra karakteri sõltuvaks ühiskonna poliitilisest organisatsioonist, mis tema vaate järgi tekib olemasolevast seadusandlusest ja lõppkokkuvõttes — ühiskonnas valitsevatest ideedest. Diderot on suur esteetika ja kirjanduse teoreetik. Tema peateosed: „Mõtteid looduse seletamisest“ (1754), „Rameau vennapoeg“ (1762), „d'Alembert'i jutuaamine Diderot'ga“ (1769), „Füsioloogia elemendid“ (1774—1780).

Dietzgen, Joseph (1828—1888) — saksa tööline, filosoof-autodidakt, jõudis iseseisvalt dialektilise materialismi alustele. Oma — parkalist isa töökojas omandas Dietzgen ameti, millega tegeles peaaegu kogu oma eluaja. Pärast 1848. a. revolutsiooni, millest Dietzgen osa võttis, pidi ta Ameerikasse emigreeruma. 1863.—1869. a. töötas Dietzgen meistrina Peterburis nahavabrikus. Siin kirjutas ta teose „Inimese ajutöö olemus“ ja oma retsensiooni „Kapitali“ I köitele. Viimane tõmbas endale Marxi ja Engelsi tähelepanu. Oma filo-

soofilistes töodes käsitleb ja populariseerib Dietzgen dialektilist materialismi, pühendades erilist tähelepanu tunnetusteooriale. Dietzgen paljastab kirklikult ja travmeelselt „papimeelsuse diploomitud teenrite“ idealistlikke õpetusi. „Dietzgen on papimeelsuse ja agnostitsismi vaenlane“ (L e n i n). Dietzgen väitis, et mitte maailm pole vaimu atribuut, vaid vastupidi, vaim, mõte, idee on selle materiaalse maailma arvukaid atribuute. Filosoofia põhiküsimuse materialistlikku lahendust konkretiseerib Dietzgen oma universumi (looduse) õpetuses. Universum on lõpmatu, ühtne ja ainuke, ta on absoluutne ja täiuslik, kuivõrra teda ei saa mitte millegagi võrrelda ja kuivõrra väljaspool teda pole midagi, millega võrreldes ta oleks võinud osutada vähem täiuslikuks. Dietzgen rõhutab energiliselt nähtuste arenemise, vastastikuse seose ja ühtsuse igakülgse vaatlemise vajadust. Tunnetusteoorias asub Dietzgen peegeldusteooria positsioonidel. Ta arvustab teravalt agnostitsismi ja väidab, et „inimlikul teadvusel pole mingit alust ilmutada sellist koera alandlikkust“, mida temalt nõuavad agnostikud, ja et „õpetus inimõistuse piiratusest on usulise šarlataansuse viimane jäänus“. Kuid „rõhutades inimliku tunnetuse relatiivsust, satub J. Dietzgen tihti peale segadusse ning teeb ebaõigeid järeleandmisi idealismile ja agnostitsismile“ (L e n i n). Selliste eksituste hulka kuulub vaimu ja mateeria samastamise üritus, kujutlus mõningate mõistete sünnipärasusest inimesel jne. Pärast Dietzgeni surma püüdsid reformistid tema vigu vastu seada marksismile, luues neist süsteemi ja kuulutades selle

„dietzgenismi“ eriliseks filosoofiaks, millega tulevat täiendada „marksismi“. Lenin andis sellistele üritustele otsustava vastulöögi ja ütles, et „ainult ebaõigetest kohtadest (Dietzgeni töodes. — T o i m.)... kinni hakates võib rääkida Dietzgeni erilisest filosoofiast, mis erineb dialektilisest materialismist“ (L e n i n).

diskreetsus — ebapidevüs. (Vt. *ebapidevus ja pidevus*.)

Dobroljubov, Nikolai Aleksandrovitš (1836—1861) — suur vene valgustaja, materialist, sotsialist-utopist, kirjanduse kriitik, N. G. Tšernõševski (vt.) lähedane sõber, oli koos temaga 60-ndate aastate revolutsioonilise liikumise peamehi. Dobroljubov on „kirjanik, kes põlgas kirklikult omavoli ja kes ootas kirklikult rahvamässi „sisetürklaste“ — isevalitsusliku valitsuse vastu“ (L e n i n). Oma hiilgavates kirjanduslik-kriitilistes artiklites seadis Dobroljubov tsarismi vastu kõik revolutsioonilise võitluse põhiküsimused. „Pimedusriigi“ artiklites Ostrovski draamade kohta kirjutab ta, et isevalitsuslik pärisorjuslik Venemaa on „vangla- ja surmavaikuse maailm“, metsiku, hullumeelse, ebainimlikult julma võimujaburuse maailm. Ostrovski „Äikese“ ilmumist tervitab Dobroljubov artikliga „Valguskiir pimedusriigis“ ja lähtudes Katariina kujukust, kes ei leppinud pimedusriigiga, seab küsimuse, kas juba hakkavad Venes tekkima julged, aktiivsed inimesed, kes kuulutavad „pimedusriigile“ sõja, kes on valmis „hirmsaks hukutavaks võitluseks olukordadega“, s. o. kes on valmis revolutsiooniks. Dobroljubov on liberalismi lepitamatu vaenlane. Pole ühtki artiklit, kus ta ei

paljastaks liberaale — neid „humaan-
setest püüdmustest hingestatud“ vile-
said argpükse ja reetureid. Analüüsi-
des Gontšarovi romaani „Obloomov“,
kirjutab kriitik, et Gontšarov ütles
uue, väga tähtsa sõna, ja vene libera-
lismile annab Dobroljubov häbistava
nimetuse — „obloomovlus“. Dobrolju-
bov on materialist, Feuerbachi pool-
daja; kõneldes materiaalse ja vaimse
ühtsusest inimeses, lahendab ta mate-
rialistlikult filosoofia põhiküsimuse.
Dobroljubov peab maailma tunnetata-
vaks, ta väidab, et „inimene ei arenda
mõisteid enesest, vaid saab nad välis-
maailmast“, et „mõttmaterjal“ moo-
dustabki „välisesemete tunnetuse“. Ühiskondlikkude nähtuste seletamisel
jäi Dobroljubov idealistiks, ta arvas,
et ideed ja materiaalsed huvid on
võrdselt „ühiskondlikkude paranduste“
aluseks. Kuid Dobroljubov nõudis, et
ajaloolased uuriks ja käsitleksid
raha, aga mitte isiksuste ajalugu,
ta sai aru, et ajaloos on alati toimunud
võitlus „töötajate“ ja „söödikute“
vahel, et ajaloo tendentsiks on „söödi-
kute kaotamine ja töö ausse tõstmine“,
et „ilma eriliste, erakordsete asjaolude
mõjuta“, s. o. revolutsioonita rahva
olukord ei parane ja „tsivilisatsiooni
uued edusammud saavad ainult soo-
dustama söödiklikke monopoliste töö-
rahva ekspluateerimises“. Dobroljubov
oli sotsialist-utopist, kuid ta arvustas
Robert Owenit tema katsetes luua
kommunismi kommunistlikkude koloo-
niate asutamise teel. Ta kirjutas, et
Owen „ise oli sõge“, kui ta kujutles,
nagu oleksid inimeste elu määravad
„ülemaailmalised tingimused“, „need
aastasadadega pühitsetud mõttetused
äkki hävitatavad“. Formuleerides kir-

jandusliku kriitika põhiprintsiipe, läh-
tus Dobroljubov järgmistest põhimõte-
test: „Kirjandus muutub ühiskondliku
arenemise elemendiks; temalt nõutakse,
et ta oleks mitte ainult ühiskondliku
organismi keel, vaid ka silmad ja kõr-
vad... Igaüks, kes tänapäeval tahab
esineda üldsuse ees literaadina, sel
peab olema otsene suhe eluga, asjaga,
faktiga.“ Siirus elu kujutamises — see
on esimene nõue kunstiteose suhtes,
kui aga kunstnik nopib välja tege-
likkusest juhuslikud, ebaolulised joo-
ned, siis on ka see ebaõige. „Mõtte-
jõud ja loomisvõime,“ kirjutab Dob-
roljubov, „on mõlemad ühevõrra oma-
sed ja tarvilikud nii filosoofile kui ka
poeedile“, nii üks kui teine peavad
tabama tegeliku elu pea- ja olulisi
jooni. Tuleb eristada kirjanikke, „kes
on rahva loomulikkude, õigete püüdi-
muste esindajad, autoreist, kes on mit-
mesuguste kunstlikkude tendentside ja
nõudmiste organiteks“. Marx ja Engels
lugesid Dobroljubovi artikleid ja hin-
dasid teda väga kõrgelt. Engels nimetas
teda „sotsialistlikuks Lessingiks“. Marx

kirjutas: „Kui kirjaniku kõrvutan ma ta Lessingi ja Diderot'ga.“ Dobroljubovi peateosed: „Inimese orgaaniline arenemine ühenduses tema intellektuaalse ja moraalse tegevusega“ (1858), „Mis on obloomovlus?“ (1859), „Pimedusriik“ (1859), „Jooni vene lihtrahva iseloomustamiseks“ (1860), „Millal siis saabub tõeline päev?“ (1860), „Valguskiir pimedusriigis“ (1860).

dogma, dogmatism. — Dogma on pimesi usutav mittetõestatud põhilause. Dogmatism on iseloomulik kõikidele religioonidele, kõikidele teoreetilistele süsteemidele, mis kaitsevad iganenud, vana, reaktsioonilist ja võitlevad uue, areneva vastu. Eriti dogmaatilised on reaktsioonilised sotsiaalsed teooriad, mis ei leia tuge arenevas tegelikkuses. Isendast õige põhilause, kui seda kasutatakse mitte dialektiliselt, arvestamata konkreetset, muutunud ümbrust, võib muutuda dogmaks. Ses mõttes rääkisid Marx ja Engels alati, et „meie õpetus pole dogma, vaid juhatus tegevuseks“. Lenin ja Stalin võitlesid otsustavalt marksismi dogmaatilise labastamise vastu, mida üritasid iga liiki oportunistid, et nüristada selle proletariaadi teoreetilise relva kriitilist ja revolutsioonilist vahendust. Tõeliselt revolutsiooniline marksism on loov marksism, mis rikastab lakkamatult teooriat masside ühiskondliku arenemise ja revolutsioonilise praktika uute andmetega.

dualism (ladinakeelsest sõnast *duo* = kaks) — filosoofiline suund, mis

vastandlikult *monismile* (vt.) peab olemise printsiibiks mitte ühte, vaid kahte erinevat substantsi. Descartes näiteks arvas, et olemasoleva aluseks on kaks teineteisest sõltumatut printsiipi — kaks substantsi, materiaalne ja vaimne. Dualism püüab tagajärjetult lepitada ja ühendada materialismi idealismiga. „Marxi materialistlik teooria eitab põhimiselt nii dualismi kui ka idealismi. Muidugi, maailmas eksisteerivad tegelikult ideaalsed ja materiaalsed nähtused, kuid see ei tähenda mitte sugugi seda, nagu eitaksid nad teineteist. Vastupidi, ideaalsed ja materiaalsed nähtused on ühe ja sama nähtuse kaks erinevat vormi, nad eksisteerivad koos ja arenevad koos, nende vahel on tihe side. Järelikult pole meil mingit alust mõelda, et nad teineteist eitavad. Seega variseb nõndanimetatud dualism põhimises kokku“ (Stalin). Dialektiline materialism seisab monismi alusel ja heidab dualismi kõrvale. Tunnistades liikuva mateeria iga loodusnähtuse algpõhjuseks, peab ta teadvust sekundaarseks, materias tuletatuks.

Dühring, Eugen (1835—1921) — saksa mehaanikaproffessor, filosoof ja majandusteadlane. Filosoofias on ta idealismi positsioonilt kõrvale eksinud ebajärjekindel mehhanistlik materialist. Esines metafüüsilise maailmavaate kaitsega, mis oli sihitud Hegeli vastu ning Marxi ja Engelsi materialistliku dialektika vastu. Engels andis tema vaadetele hävitava kriitika selleks spetsiaalselt kirjutatud raamatus „*Anti-Dühring*“ (vt.).

E

ebapidevus ja pidevus. — Loodus, materia on ühtaegu ebapidev ja pidev. Tema ebapidevus väljendub väga mitmel kujul, eelkõige selles, et loodus koosneb mitmesuguse komplitseeritusega üksikehadest, nimelt kosmilistest udukogudest, tähtedest, planeedisüsteemidest, planeetidest, üksikehadest planeetidel, molekulidest, aatomeist, elektronidest jne. Ebapidev on materia kiirgumine (valgus); valgus kiirgub ja absorbeerub üksikute energiaannuste — kvantide või footonite — kaupa. Kuid loodus on samal ajal ka pidev. Kõik looduse üksikehad moodustavad samal ajal ühe terviku; nii moodustavad aatomid molekuli, molekulidest moodustuvad sellised terviklikud kehad, nagu taime- või loomarakk, rakkudest aga elusolendite elundid; tähtedest moodustuvad tähtede süsteemid jne. Täpselt samuti on ka valgus ebapidev ja pidev, sest kui valgus ka toimib üksikute footonite kaupa, siis ometi levib ta lainetena, s.o. kui midagi terviklikku, kui lainete vool. Ebapidevus ja pidevus pole mõeldavad üksteiseta, sarnaselt sellega, kuidas tervik on mõeldamatu osata ja osa tervikuta. Iga arenguprotsess on ebapidevuse ja pidevuse ühtsus. Looduses ja ühiskonnas viivad järk-järgulised kvantitatiivsed muutused „põhjaliikele muutustele, kvalitatiivsetele muutustele, kus kvalitatiivsed muutused saabuavad mitte järkjärgult, vaid kiiresti, äkki hüppekujulise ülemineku teel ühest olekust teise olekusse“ (Stalin). Nii kujuvad pidevalt, aegamööda kvantitatiivsed tunnuste muutused ühes

või teises orgaanilises liigis. Kuid need muutused katkevad teatud astmel ja viivad hüppeliselt uue orgaanilise liigi tekkimisele. Kvantitatiivsete muutuste kuhjumine klasside ja ühiskondlike suhete arengu alal tsaariaegsel Venemaal toimus pidevalt, kuid see viis vältimatult pidevuse murdumisele, revolutsioonilisele hüppele, 1917. a. revolutsioonile. Uus kord tekkis „mitte reformide teel, vaid ainult kapitalistliku korra kvalitatiivse muutumise, revolutsiooni teel“ (Stalin).

eesmärk — vt. teleoloogia.

eetika (kreekakeelsest sõnast *ēthos* = komme, meelsus, karakter) — õpetus moraalist, kõlblusest, inimeste üksteise suhtes ja ühiskonna suhtes käitumise normide ja reeglite süsteem, üks ühiskondliku teadvuse kujudest. Vt. *moraal, kõlblus*.

„Eetika“ — suure Hollandi filosoofi-materialisti Benedictus Spinoza (vt.) peateos, mille kallal ta töötas enam kui 12 aastat (1662—1675). Selles teoses on esitatud Spinoza filosoofiliste uuringute tuum ja seepärast nimetab autor teda „Minu filosoofiaks“. „Eetika, geomeetrilisel viisil tõestatud“ koosneb viiest osast: esimeses osas — „Jumalast“ — on esitatud Spinoza ontoloogilised vaated, s. o. tema õpetus olemisest (õpetus substantsist, atribuutidest ja moodustest). Substants-materia osutub iseenda põhjuseks (*causa sui*) ja kõigi asjade olemise ning olemuse põhjuseks. Atribuudid on substantsi olemuslikud, lahutamatud omadused — neid on loendamatu hulk, kuigi Spinoza nimetab ainult kahte: ruum ja mõtle-

mine. Asjad on moodused ehk substanti aatribuutide avaldused. Substanti-materia ja tema loomust avaldavad atribuudid on igavesed ning lõpmatud. Teises osas — „Loodusest ja hinge päritolust” arutellakse tunnetusteooriat. Hing on meie keha idee ja eksisteerib ainult ühtsuses viimasega. Kõik meie teadmused on selle mõju tulemused, mis välismaailm avaldab meie kehale ja järelikult ka meie hinge. Seetõttu on ideede kord ning seos sama, mis asjade kord ning seos. Kolmandas osas — „Afektide tekkimisest ja loomusest” — on antud Spinoza õpetus psühholoogiast. Välismaailm mõjub meie kehale, suurendab tema teovõimet või vähendab seda, teiste sõnadega, suurendab või vähendab tema eluvõimet. Esimesel juhul saadab seda rõõmu hingeseisund ehk afekt, teisel juhul kurbus. Afektid juurduvad sügavalt inimese loomuses, väljendades tema enesesäilitamise püüdlust, ja inimene ei suuda neist vabaneda. Kui neist on saadud teadlikuks, muutuvad afektid soovideks. Mõistus on afekt teiste afektide hulgas. Neljandas osas — „Inimlikust orjapõlvest ehk afektide jõust” — ja viiendas — „Mõistuse võimsusest ehk inimlikust vabadusest” — esitatakse Spinoza eetika teooria. „Inimese jõuetust afektide taltsutamisel ja piiramisel” nimetab Spinoza orjapõlveks, kuna nende valitsemist nimetab ta vabaduseks ja kogu moraali probleem redutseerub Spinoza järgi sellele, et mõistuse afekt saaks ülevõimu kõigi ülejäänud afektide üle, kuna üht afekti võib võita ainult teise, inimest tugevama valdava afektiga. Tagakiusamised, mis langesid osaks Spinoza kui materialisti ja ateisti kirjanduslikule

tegevusele, takistasid teda „Eetikat” oma eluajal välja andmast. See avaldati alles pärast mõtleja surma tema sõprade poolt a. 1677 „Posthuumsete teoste” keskse osana. Mõned kuud pärast ilmumist keelati Spinoza „Posthuumsed teosed” dekreediga 28. juulist 1678 kui „pühadust rüvetavaid ja jumalakartmatuid õpetusi” sisaldavaid.

eituse eitamine — „väga üldine ja nimelt seepärast väga laialdaselt mõjuv ja tähtis looduse, ajaloo ja mõtlemise arengu seadus; seadus, mis ... ilmneb looma- ja taimeriigis, geoloogias, matemaatikas, ajaloos, filosoofias” (Engels). Eituse eitamise seadus osutub üheks dialektika põhiseaduseks. Iga nähtus, olles sisemiselt vastuoluline, sisaldab endas iseenda eituse. Tekkiv võitleb temas kaduvaga, uus vanaga. Vana eitamine ei tähenda aga ilmaaegset paljast eitamist, kõige vana lihtsat kõrvaleheitmist, nagu seda seletavad metafüüsikud. „Eitada dialektikas ei tähenda lihtsalt öelda „ei” või kuulutada asi olematuks või hävitada ta ükskõik mis viisil” (Engels). Dialektika „nõuab „üh t s u s e” näitamist, s.o. negatiivse seost positiivsega, selle positiivse leidmist negatiivses” (Lenin). Kommunism kui kõrgeim ühiskondlik-majanduslik formatsioon oleks olnud võimatu selle tootlike jõudude kõrge arengutasemeta, mille oli loonud kogu eelnenud ühiskonna ajalugu. Kommunism on kapitalismi eituse, kuid ta jaatab kõike positiivset, mida inimkond lõi kapitalismi ikke all. Arenguprotsessi ei tule seepärast mõista kui liikumist ringipidi, vaid kui progressiivset liikumist, kui liikumist tõusujoones, kui üleminekut vanalt uuele, lihtsalt komplitseeritule, madalamalt kõrgemale. Loodusele ja inimühiskon-

nale on iseloomustav progressiivne areng. Lenin näitas, et kõrgemal arengustaadiumel me märkame mõningate madalamate staadiumide joonte, omaduste kordumist ja näilist tagasipöördumist vana juurde. Kuid see pole kord läbitu lihtne kordumine, vaid uus, kõrgem aste. Ürgaegset-kogukondlikku korda eitab ekspluateeriv klasside ühiskond. Kommunism omakorda kui uus ühiskondlik-majanduslik vormatsioon eitab klasside ühiskonda. On selge, et kaasaegne kommunism pole lihtne tagasipöördumine ürgaegsele kogukondlikule korrale, ta kujutab võrratult kõrgemat astet ühiskonna arengus. Klasside ühiskond esineb ürgaegse ühiskonna eituseks. Kommunistlik ühiskond omakorda on ekspluateeriva klasside korra eituse eitamine.

eklektika, eklektitsism — erisuguste ideeliste suundade, voolude, vaadete, veendumuste ja teooriate printsibiitu, mehaaniline ühendamine. Eklektikud püüavad ühendada materialismi idealismiga. Suuremal või väiksemal määral kohtame eklektitsismi igas järjekindlusest filosoofias. Eklektitsismi näiteks võivad olla II Internatsionaali teoreetikute vaated, kes püüavad printsibiitult „ühendada“ marksismi idealistlike vooludega, näiteks kantianismiga, mahhismiga jne.

elu. — Klassikalise määratluse elu kohta andis Engels: „Elu on valkkehade olemise vorm, ja see olemise vorm seisab olemuselt nende kehade keemiliste osiste lakkamatus endauendamises.“ Eluprotsessi olemus seisab eelkõige elava lakkamatus ja samaaegses loomises ja lagunemises. „Kõikjal, kus me kohtame elu, leiame ta olevat ühendatud mingisuguse

valkkehaga, ja kõikjal, kus me kohtame mingisugust mittelagunevat valkkeha, leiame tingimata ka eluavaldu... Milles siis seisavad need elunähtused, mis esinevad ühetaoliselt kõikide elusolendite juures? Kõigepealt selles, et valkkeha võtab enesesse ümbritsevast keskkonnast teisi sobivaid aineid ja assimileerib need, kuna aga keha vanemad osad lagunevad ja heidetakse välja. Ka teised, mitteilavad kehad muutuvad, lagunevad ja kombineeruvad loodusnähtuste voolus; kuid seejuures nad lakkavad olemast see, mida nad olid varemini. Murenenud kivi pole juba enam kivi; oksüdeerunud metall muutub roosteks. Kuid see, mis mitteilavais keha-des on lagunemise põhjuseks, saab valgus olemasolu põhitingimuseks. Niipea kui valkkehas peatub see osiste lakkamatu muundumine, see toitumise ja eritamise lakkamatu vahetus, — samast momendist peale valkkeha lõpeb oma olemasolu, ta laguneb, s. o. sureb. Elu — valkkeha olemasolu vormi — iseloomustab järelkult see, et iga elav organism igal antud momendil on samaaegselt tema ise ja miski teine, ja see toimub täiesti sõltumatult igasugusest protsessist, millele ta allub väljastpoolt, nagu seda võib juhtuda ka mitteilavate kehadega. Vastupidi, elu, toitumise ja eritamise kaudu toimuv ainetevahetus on isetoimuv protsess, mis kuulub valgule kui oma kandjale sünnipäraselt ja ilma milleta ei saa olla elu“ (Engels). Juba ammusest ajast leiab elu küsimuses aset võitlus filosoofia kahe põhisuuna, kahe põhipartei vahel — idealismi, *vitalismi* (vt.) kujul, ja materialismi vahel. Vitalismi vastu aktiivselt väljaastuv filosoofia ning biologia

püüdsid põhjendada idealismi antiteesia vaadet elule mehhanistliku materialismi seisukohalt, mis eitas elava ja mitteelava kvalitatiivset erinevust ja mis püüdis „viia“ kõik elunähtused füüsikalis-keemilistele ja isegi kõige lihtsamaile mehaanilistele protsessidele. Descartes, mõned XVIII saj. prantsuse materialistid jt. püüdsid tõestada analoogiate põhjal elavate organismide samasust masinatega. Ainult dialektiline materialism saab üle elu käsituses niihästi vitalistide kui ka mehhanistide piiratudest. Dialektiline materialism käsitab elu kui üht materia liikumisvormi. Lähtudes materia ühtsusest, märgib dialektiline materialism ära koos sellega hüppelise arenemise tagajärjel mitteelavast materiaist tekkinud elu kvalitatiivse omapära. Eitades mitteelusast keerulise struktuuriga elavate organismide loomise jämedaid üritusi ja tõrjudes tagasi ka kujutlused igavesest elust või elu tekkimisest loomisakti tagajärjel, arendas Engels elu tekkimise kohta ajaloolise vaate, mille järgi elu tekkis anorgaanilisest loodusest mitteelava materia kauakestva (miljoneid aastaid) evolutsiooni tulemusena. Ilmudes maakera ajaloolise arenemise teataval staadiumil, muutusid ja muutuvad valkkehaded vahetpidamatult. Kogu loodusega kõige tihedamas ühenduses oleva terve orgaanilise maailma elusolendite aremine leidis oma teadusliku väljenduse loomuliku selektsiooni teoorias; selle selektsiooni seadused määras *Ch. Darwin* (vt.).

empiriokrititsism („kriitilise kogemuse“ filosoofia) ehk mahhism — reaktsiooniline subjektiiv-idealistik filosoofiline vool, mis tekkis XIX saj. teisel poolel Saksamaal ja Austrias.

Empiriokrititsismi rajajaks olid *Avenarius* (vt.) ja *Mach* (vt.). Nad väitsid, et kõigi nähtuste aluseks on „maailma elemendid“ ehk „kogemuse elemendid“, mis tähendavad sedasama. Iga asi on „elementide kompleks“. Sõnakeseaga „element“ varjasid Avenarius ja Mach seda fakti, et nad nähtuste aluseks võtsid aistingud, sest nende „element“ on aistinguga identne. Sellega võtab empiriokrititsism terveni üle *Berkeley* (vt.) subjektiivse idealismi põhieelduse. Arendades subjektiiv-idealistikku vaadet loodusele tõestasid Avenarius ja Mach, et objekt (maailm) on võimatu subjektita (teadvuseta, aistinguteta), et loodusseadused, olles teadvuse vormideks, ei oma objektiivset tähendust, et *objektiivne tõde* (vt.) on võimatu. Machi mõjul leidis empiriokrititsism teatud levikut loodusuurijate-füüsikute hulgas. Uuemad avastused füüsikas (aatomi jagunemine elektronideks ja prootoniteks, aatomi elektromagnetilise loomuse avastamine), mis kinnitavad dialektilise materialismi õigsust, andsid kodanlike, dialektiliselt mitte mõelda suutvate füüsikute arvates tunnistust „materia kadumisest“, „tõe tunnetaamise võimatusest“, idealismi pinnale ülemineku paratamatusest jne. Lenin avastas oma raamatus „*Materialism ja empiriokrititsism*“ (vt.) empiriokrititsismi juured ja paljastas selle filosoofia kui reaktsioonilise idealismi ja varjatud papimeelsuse. Lenin purustas Stolõpini reaktsiooni ajal Venes tärkavad mahhistlikud koolkonnad (*Bogdanov*, *Juškevitš* jt.). Praegusel ajal on empiriokrititsismi mõju kapitalistlikes maa-des tunduvalt langenud, ometi aga on rida kodanlikke füüsikuid veel tänapäevani tema mõju all.

empiriomonism — empiriokrititsismi

ehk mahhismi variant Venemaal. Empiriomonismi subjektiiv-idealistliku filosoofia rajajaks oli A. A. Bogdanov. Tema püüdis monistliku kogemuse alusel (sellest ka nimetus „empiriomonism”) tõestada mõtlemise ja olemise identsust. Empiriomonismi idealistliku süsteemi kujundas Bogdanov sel teel, et ta Avenariusel ja Mach'il looduse looja osas esineva individuaalse teadvuse asemele seadis kollektiivse teadvuse, väites, et füüsiline maailm on kollektiivse inimkonna „sotsiaalselt organiseeritud” kogemus. Lenin kirjutab Bogdanovit kritiseerides: „Mõelda, et filosoofiline idealism kaob, kui asendada indiviidi teadvus inimkonna teadvusega, või ühe isiku kogemus sotsiaalselt organiseeritud kogemusega, on sama, kui mõelda, nagu kaoks kapitalism, kui üks kapitalist asendada aktsiaseltsiga.” Lähitudes ühiskondliku teadvuse tunnustamisest kõige oleva alusena, kuulutas Bogdanov kogu looduse teadvuse produktiks. Bogdanovi empiriomonismi filosoofia, samuti nagu tema alus mahhismgi, on subjektiivse idealismi filosoofia. Empiriomonism oli oma olemuselt papimeelsuse kaitse. Lenin avastas empiriomonismi seose jumalatoimisega ja jumalaehitamise (vt.).

empiriosümbolism — subjektiiv-idealistic filosoofia, mahhismi variant. Prantsusmaal loetakse tema põhjendajaks H. Poincaré'd, Venemaal propageeris teda reaktsiooniaastail menševik P. Juškevitš. Eitades välismaailma objektiivsust ja materialistlikku peegeldusteooriat, kuulutab empiriosümbolism kujutlused ja mõisted mitte materiaalse maailma kujutusteks, vaid ainult meie aistingute sümboliteks, tingimuslikeks märkideks.

empirism (kreekakeelsest sõnast *empeiria* = kogemus) — filosoofiline õpetus, mis loeb meelelist kogemust meie teadmuste ainsaks allikaks. On olemas nii idealistlik kui ka materialistlik empirism. Idealistliku empirismi (Berkeley, Hume, Mach, Avenarius, Bogdanov) juures püüakse kogemuse aistingute või kujutluste kogumiga, eitatakse seda fakti, et kogemuse aluseks on materiaalne loodus. Materialistlik empirism (Bacon, Hobbes, Locke, XVIII saj. prantsuse materialistid) asub seisukohal, et meelelise kogemuse aluseks on materiaalse looduse esemed. Dialektiline materialism tõrjub tagasi idealistliku empirismi ja loeb õigeiks materialistliku empirismi lähtepunktid. Kuid dialektiline materialism hülgab ühekülgse empirismi äärmused, mis olid iseloomulikud eelmarksistlikule materialismile, sest siin ignoreeriti üldiste teooriate ja teaduslike abstraktsioonide tähtsust. Tunnustades, et kogu tunnetuse aluseks on meeleline kogemus, rõhutab samal ajal dialektiline materialism teaduslike teooriate, ideede ja mõistete suurt osatähtsust.

energetism ehk energeetika — reaktsiooniline idealistlik vool kodanikus filosoofias ja loodusteaduses XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses, mille rajajaks oli saksa keemik ja filosoof W. Ostwald. Energetism on tihedalt seotud mahhismiga ja osutub üheks tema haruks. Seoses füüsikalise materiakujutluse järsu murranguga möödunud sajandi 90-ndate aastate lõpul tekkis kodanliku loodusteaduse esindajate keskel püüdlus hüljata materiamõiste üldse. Energetism kujutab üht sellist katset. Energetismi peamise põhimõtte järgi võib kõiki looduse, ühiskonna ja mõtlemise nähtusi viia energia üld-

mõiste alla. Mäeeria kui objektiivne realiteet kõrvaldatakse, tema asemele astub energia. Energetism lahutab liikumise materiaast, väites, et energia ei vaja materiaalist kandjat. Teoses „Materialism ja empiriokrititsism” näitas Lenin energetismi seost mahhismiga ja konstateeris, et energetism viib loobumisele objektiivse reaalsuse tunnetamisest, viib agnostitsismile. Lenin näitab, et energetism on „ebapuhast agnostitsism, mis siin-seal langeb idealismi”. Ühiskondlike nähtuste alal katsus „energeetilist printsiipi” rakendada *Bogdanov* (vt.). Ta vaatles ühiskondlikke muutusi kui „energia kasvu või kahanemist”, mille eest sai ka Leninilt vajaliku vastulöögi: „Ja selline äärmine jaburus öeldakse olevat marksim!” Meie ajal teevad loodusteadlased seoses relatiivsusteooriaga katseid asendada materiaat energia mõistega. Neil järeldustel pole teadusega midagi ühist.

Engels, Friedrich — teadusliku kommunismi geniaalne põhjendaja, maailmaproletariaadi suur õpetaja ja juht, võitles tihedaimas sõpruses *Marxiga* (vt.) tööliste ja kõigi töötajate vabastamise eest, kommunismi eest. Sündis 28. novembril 1820 Saksamaal, Reinimaal Barmeni linnas. Engelsi isa oli tekstiilvabrikant. Engels õppis esmalt Barmenis reaalkoolis, hiljemini aga gümnaasiumis Elberfeldis. A. 1838 pidi Engels lahkuma gümnaasiumist; ühe aasta töötas ta oma isa kontoris, pärast seda aga saadeti Breemenisse ühte kaubafirmasse teenima. Siin lähenes Engels radikaalselt häälestatud kirjanduslikule rühmitusele „Noor-Saksamaa”, avaldas artikleid „Deutscher Telegraph'is” — „Noor-Saksamaa” ühe esindaja häälekandjas.

1841. a. kevadel lahkus Engels Breemenist ja pärast rändamist Šveitsis ja Põhja-Itaalias sõitis sama aasta sügisel Berliini, kus astus vabatahtlikuna sõjaväeteenistusse jala-kahurväe rügementi; samal ajal kuulas ta loenguid Berliini ülikoolis. Siin lähenes Engels *noorhegeliaanide* (vt.) ringile — saksa filosoofi *Hegeli* (vt.) radikaalselt häälestatud õpilastele. Sellest ringist võttis osa ka Marx. Kuid Marxi ei olnud siis enam Berliinis. 1842. a. märtsis avaldas Engels brošüüri „Schelling ja ilmutus”, milles ta kritiseerib hävitavalt oma elu lõpul järsult paremale pöördunud ja „religiooni teadusega lepitada” püüdva Schellingi reaktioonilis-müstilisi ilmutusi. 30. septembril 1842 lõppes Engelsi sõjaväeteenistuses viibimise aeg ja ta sõitis Inglismaale, Manchesterisse. Siin pühendas ta oma puhketunnid suhtlemisele töölistega ja nende elu tundmaõppimisele. 1844. aastaks oli Engels lõplikult pöördunud kommunismi. Sel aastal avaldas ta Marxi ja Ruge poolt Pariisis väljaantavas „Saksa-prantsuse aastaraamatus” töö „Esseed poliitilise ökonoomia kriitikast”, mida Marx nimetas uue proletarse poliitilise ökonoomia „geniaalseks visandiks”. Selles töös Engels „vaatles sotsialismi vaatepunktist kaasaegse majandusliku korra põhinähtusi kui eraomandi valitsemise paratamatuid järeldusi” (Lenin). 1844. a. augusti lõpul sõitis Engels Manchesterist Saksamaale, kuid Pariisi kaudu, kus ta kohtus *Marxiga*, mis pani aluse sellele kahe tööliklassi suure juhi sõprusele, millest Lenin ütles, et see ületab „kõige liigutavamad antiiksed müüdid inimlikust sõprusest”. Pariisis kirjutasid Marx ja Engels raamatu „Püha perekond” (vt.),

mis oli suunatud noorhegeliaanide vastu ja milles „pandi alused. . . revolutsioonilis-materialistlikule sotsialismile” (Lenin). 1845. a., pärast tagasipöördumist Saksamaale, avaldas Engels trükis oma kuulsa raamatu „Töölisklassi seisukord Inglismaal“, mida Lenin nimetab „üheks parimaks teoseks sotsialistlikus maailmakirjanduses”, rõhutades, et selles töös „ütles Engels esimesena, et proletariaat pole ainult kannatav klass“ ja et „proletariaat aitab ennast ise“ (Lenin). 1845. a. kevadel lahkus Engels Bremenist ja sõitis Brüsselisse, kus sel ajal asus ka Marx. Siin töötasid nad koos välja oma maailmavaate ja kirjutasid raamatu „Saksa ideoloogia” (vt.), milles nad kritiseerisid Feuerbachi filosoofia puudusi, noorhegeliaanide vaateid ja nõndanimetatud „töelist sotsialismi”, mille esindajad astusid välja klassivõitluse vastu ja jutlustasid üldist lepitust. Oma teadusliku tegevuse ühendas Engels, nagu Marxi, praktilise tööga tööliste keskel. Engels sõlmis, nagu Marxi, sidemeid salajase Saksa Kommunistide Liiduga ja tegi suure ettevalmistustöö Liidu teiseks kongressiks, mis pidi programmi vastu võtma. Engels kirjutab „Kommunismi printsiibid” selle programmi mustand-visandina ja pärast seda koos Marxiga tuntud „Kommunistliku partei manifesti” (vt.), mille tähtsus Lenin hindab järgmiste sõnadega: „See väike raamatuke on väärt terveid köiteid: tema vaimust elab ja liigub kogu tsiviliseeritud maailma organiseeritud ja võitlev proletariaat seniajani.” Siirdunud 1847. a. oktoobri keskel Pariisi seoses Kommunistide Liidu kongressi ettevalmistamisega, saadeti Engels sealt peagi Prant-

suse valitsuse poolt välja ja ta pöördus tagasi Brüsselisse, kuid pärast 1848. a. Veebruarirevolutsiooni algust Prantsusmaal kolis Pariisi, järgnedes Marxile, kes Brüsselist Belgia valitsuse poolt välja saadeti. 1848. a. aprilli alguses, seoses Saksamaal puhkeva revolutsiooniga, sõitsid Engels ja Marx Pariisist lahkudes Kölni ja sooritasid siin, juhtides nende poolt asutatud „Neue Rheinische Zeitung’it” määratu suure revolutsioonilise töö. Vangistuskäsu andmisel „Neue Rheinische Zeitung’i” toimetajate kohta põgenes Engels Kölnist Belgiasse, Brüsselisse. Siin ta areteeriti ja paigutati vanglasse, pärast seda aga saadeti maalt välja. 12. oktoobril saabus Engels Pariisi. Siit läks ta jalgsi Šveitsi ja pöördus 1849. a. jaanuari keskel tagasi Kölni, kus peagi (7. veebruaril) anti koos Marxiga kohtu alla, süüdistatuna „võimude solvamises”. Engels võttis osa rahva relvastatud ülestõusust ja põgenes pärast selle ülestõusu mahasurumist Šveitsi kaudu Londonisse. Engels tegi kokkuvõtted 1848.—1849. a. revolutsioonilisest perioodist kahes oma silmapaistvamas teoses. Töös „Talupoegade sõda Saksamaal” (avaldatud 1850. a. detsembris) näitas Engels, et „neid klasse ja klasside osi, kes kõikjal reetsid revolutsiooni 1848. ja 1849. a., kohtame reeturitena juba 1525. a., kuigi madalamal arenguastmel”. Teises töös „Revolutsioon ja kottrevolutsioon Saksamaal” pühendab Engels palju tähelepanu relvastatud ülestõusu küsimustele, õpetab revolutsioonilisi töölisi seda mõistma, et ülestõus on kunst. 1850. a. novembris siirdub Engels Manchesteri, kus sai ärifirma kontoristik, hiljemini aga selle osanikuks. Engels hakkas uuesti tegelema „neetud kau-

bandusega", et tal oleks võimalik Marxi materiaalselt toetada. Manchesteris viibimise ajal kirjutas Engels hulga töid sõjalistest küsimustest, mis teda sügavalt huvitasid. Lenin nimetab Engelsit suureks sõjanduse tundjaks. Palju tähelepanu pühendas Engels sel perioodil oma selletagi grandioossele keeltetundmisele. Manchesteris elas Engels kuni 1870. a., olles kogu aeg peaaegu iga päev kirjavahe- tuses Marxiga, kellega koos nad aru- tasid kõige mitmekesisemaid teooria, poliitika ja taktika küsimusi ja „öko- noomia“ küsimusi, nagu nad nimetasid Marxi poolt ettevalmistatavat „Kapi- tali“. Pärast I Internatsionaali asuta- mist võitles Engels koos Marxiga prudonistide, bakuninlaste, ja kõigi teiste Internatsionaali vaenlaste vastu. 1870. a. sügisel kolis Engels Manches- terist Londoni. Pärast sinna saabumist koopteeriti ta Internatsionaali Üld- nõukokku. Kuid ka pärast seda, kui Internatsionaal lõpetas oma olemas- olemise, jätkasid Marx ja Engels töö- lisliikumise juhtimist, kusjuures Marxi intensiivse töötamise tõttu „Kapitali“ kallal lasus marksismile vaenulike suundade vastu võitlemise pearaskus Engelsi õul. Sellesse perioodi kuulu- vad Engelsi artiklid *Dühringi* (vt.) vastu, mis ilmusid 1877.—1878. a. Neist artikleist koostati hiljemini Eng- elsli kuulsa teose „*Anti-Dühring*“ (vt.). Sellest teosest kirjutab Lenin: „Siin on analüüsitud kõige tähtsamaid küsi- musi filosoofia, loodusteaduse ja ühis- konnateaduse alalt... See on imetlus- väärsest sisukas ja õpetlik raamat.“ Samal ajal andub Engels loodustea- duste ja matemaatika süvenenud uuri- misele, mille tulemuse üle võib otsus- tada lõpetamata teose „*Looduse dia-*

lektika“ (vt.) põhjal. Pärast Marxi surma rakendus Engels tööle „Kapi- tali“ II ja III köite viimistlemisele ja väljaandmisele, mida Marx ei jõudnud oma eluajal lõpetada. 1885. a. Engels andis välja „Kapitali“ II ja 1894. a. III köite. Oma tööga „Kapitali“ II ja III köite juures püstitas Engels oma suurele sõbrale parima mälestussamba, millega vastu tahtmist jäädvustas ka oma nime. „Need kaks „Kapitali“ köidet on kahe mehe — Marxi ja Eng- elsli töö“ (Lenin). Sellesse peri- oodi kuulub ka Engelsi klassikaline teos „*Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine*“ (vt.), mida Lenin nimetas üheks „kaasaegse sotsialismi põhiteo- seks“. 1888. a. ilmus Engelsi raamat „*Ludwig Feuerbach*“ (vt.), mille põh- jal, nagu „*Anti-Dühringi*“ põhjalgi, üks marksistide põlvkond teise järel õpib tundma dialektilise ja ajaloolise ma- terialismi aluseid. Sooritades hiigla- suurt teoreetilist tööd juhtis Engels samal ajal praktiliselt rahvusvahelist re- volutsioonilist töölisiikumist. Alates oma poliitilise tegevuse esimestest päe- vadest kuni elu lõpuni oli Engels tu- liseks revolutsiooniliseks võitlejaks. Ta oli rahvusvahelise proletariaadi tun- nustatud juht, tema põhimiste klassihu- vide parim väljendaja. Engels võitles halastamatult oportunisti vastu töölis- parteides, avastas ja kritiseeris rangelt nende vigu, andis nende tööle revo- lutsioonilise suuna. „Pärast Marxi sur- ma,“ kirjutas Lenin, „jäi Engels üksi Eu- roopa sotsialistide nõuandjaks ning ju- hiks.“ Engelsit tabanud haigus — kurgu- vähk — kiirendas ta surma. Ta suri 5. augustil 1895 kell ½12 õhtul.

Epikuros (342—270 e. m. a.) — filo- soof-materialist, „suurim kreeka val- gustaja“ (M a r x), Demokritose õpe-

tuse edasiarendaja. Epikurose järgi koosneb maailm aatomeist ja tühjusest, milles aatomeist kujuneb lõpmatu hulk maailmu. Jumalad ei võta osa maailmade elust, nemad viibivad segamatuse rahu maailmade vahelises tühjuses. Kinnitades atomismi põhiprintsipi, toob Epikuros Demokritose õpetusse olulisi muutusi. Epikurose järgi võivad sirgjooneliselt liikuvad aatomid teha „kõrvalepõikeid“. Need põiked toimuvad vabatahtlikult, juhuslikult. Sisse tuues juhuslikkuse mõiste püüdis Epikuros kõrvaldada Demokritose õpetusest järelduvat fatalismi. Kaitsedes tunnetusteoorias *sensualismi* (vt.), pooldas Epikuros ka eetikas meeleliste naudingute mõistlikku kasutamist. See andis võimaluse mitmesugustele materialismi vaenlastele laimata epikurismi kui liiderlikkust soodustavat filosoofiat. Epikurose järgi seisab targa ülesanne vaimu „ataraksias“ — rahu, segamatuse saavutamises; seda saavutatakse tunnetuse teel ja hirmust jumalate ning surma ees vabanemise teel. Epikuros ise ja eriti tema järglane Lucretius avaldasid suurt mõju materialismi arenemisele XVII—XVIII sajandil.

eriline — vt. üksik, eriline ja üldine.

„Essee inimlikust arust“ — inglise filosoofi *Locke'i* (vt.) 1689. a. ilmunud peateos. I peatükis arvustab *Locke* Descartes'i idealistlikku õpetust sünnipärastest ideedest. *Locke* näitab, et lapse hinges ei leidu mingisuguseid sünnipäraseid ideid või sünnipäraseid praktilisi printsipi. Inimeste ideed ja printsibiidid pole kaasa sündinud, vaid on omandatud. Inimese teadvuse algolukorda võrdleb *Locke* *tabula rasa'ga* (vt.) — puhta tahvliga. II peatükis

näitab *Locke*, et inimliku tunnetuse allikaks on kogemus. *Locke* eristab välist ja sisemist kogemust. Väline kogemus on inimesest väljaspool asuvate asjade mõju temale. Välist kogemust nimetab *Locke* ka aistimiseks. Sisemine kogemus on hinge tegevus. Seda kogemust nimetab *Locke* ka refleksiooniks. Seevõrra kui *Locke* tunnustab kaht iseseisvat tunnetusallikat — aistimist ja refleksiooni, osutub ta tunnetusteooria dualistiks. *Locke'i* õpetus aistinguid kui tunnetuse allikast teeb ta materialistiks, *Baconi* ja *Hobbese* materialistliku suuna jätkajaks. Õpetus refleksioonist moodustab idealistliku elemendi *Locke'i* filosoofias. Aistimine ja refleksioon annavad meile *Locke'i* järgi kõik meie lihtsad ideed, millest aru kombineerib liitideed. Samas peatükis konstateerib *Locke* asjade kaht liiki kvaliteete: „primaarsed kvaliteedid“ ja „sekundaarsed kvaliteedid“. Primaarseiks kvaliteetideks loeb *Locke* ulatuvust, kuju, liikumist. „Sekundaarsete kvaliteetide“ alla arvab ta kõik meie maitsemis- ja nägemisaistingud. Need kvaliteedid on *Locke'i* vaatepunktist võttes subjektiivsed, nad kantakse subjekti poolt asjadesse sisse. Selle oma õpetusega tegi *Locke* mõõnduse idealismile. Oma teose III peatükis kritiseerib *Locke* keskaegse realismi vaatepunkti, mis omistas üldmõistele reaalse olemise. Selles peatükis kaitses *Locke* *nominalismi* (vt.) ja realismi (vt. *keskaegne realism*) vahelist positsiooni. Viimane, IV peatükk käsitleb tunnetuse astmeid, tunnetuse reaalsust ja tõesust, tõesuse kriteeriume ja otsustusi. Selles peatükis kõneleb *Locke* mõistuse ja usu mõjupiirkondadest, kaitsedes religiooni küsimuses *deismi* (vt.) vaa-

tekohta. Neljas peatükk lõpeb lühikese teaduste klassifitseerimisele pühendatud osaga. Locke'i raamatul oli suur mõju filosoofilise mõtlemise arenemisele nii Inglismaal kui ka teistes maades, eriti XVIII saj. Prantsusmaal.

Esteetika (kreekakeelsest sõnast *aisthesis* = aisting) — kunstiteooria. Alates antiikajast määrasid ja määravad esteetiliste õpetuste iseloomu seisukohad, millel asusid kunstiteoreetikud materialismi ja idealismi vahelises võitluses. Vaadeldes ilusat kui erilist olemise liiki, ei suutnud antiikne esteetika seletada, mispärast eri inimesed hindavad erinevalt ilu, sõltudes aja tingimustest, ühiskondlikust klassirühmest ja kultuuritasemest. Uuel ajal hakkasid mõned kodanliku ühiskonna filosoofid (Kant jt.) õpetama, nagu eksisteeriks ilu ainult subjektiivse hinnanguna või esteetilise otsustusvõime otsusena. Ja kuigi esteetiline hinnang pretendeerib Kantil üldisele tähendusele, jääb see üldsus tema juures subjektiivsuse piiridesse, mis meeldib üksnes oma vormi tõttu, kuna seos praktilise huviga puudub. Kantist erinevalt püüdis Hegel ühendada antiikse esteetika vaatepunkti ajaloolise seletusega, mis oleks näidanud, mil viisil ilus oleks väljendunud ajalooliselt üksteist asendavas „sümbolistliku“, „klassikalise“ ja „romantilise“ kunsti vormis, mis moodustavad idee kolm võimalikku suhtumisviisi vormisse ja materjalsse. Hegel ei lahendanud seda ülesannet mitte ainult seepärast, et ta tõlgendas ilusat idealismi vaimus, kui ilusat ideed, mis avaldub kunsti kujudes, vaid ka sellepärast, et ühiskondliku arengu käiku ennast Hegel seletas üksnes

teadvuse dialektilise arenguga. Ainult Marxi ning Engelsi poolt loodud ja Lenini ning Stalini poolt edasiarendatud dialektilise ja ajaloolise materialismi õpetus selgitas, mispärast näiteks tähistava, maastiku, inimfiguuri või näo ilu ei avaldu ühesuguse paratamatusega ja ühesugusel kujul kõigi inimeste teadvusele, vaid leiab tihti erineva hinnangu — sõltuvalt sellest, millised inimesed millisest klassist, millisel ajaloolisel epohhil, millistes ajaloolistes tingimustes väljendavad oma esteetilist otsustust loodus- või kunstieseme kohta. Marksistlik-leninlik esteetika ületab mitte ainult uuemate kodanlike iluteooriate subjektiivsusi, vaid ka antiiksete vaadete vaatleva objektiivsusi. Taastades ilu objektiivse olemise mõtte, s. o. asjas endas olemasoleva aluse meie esteetikele hinnangutele, näitab marksistlik-leninlik esteetika kätte ainuteaduslikud printsiibid, mida juhtnööriks võttes võib mõista kunsti ajaloolise arengu käiku. Marksistlik-leninlik esteetika kujutab kõrgemat astet ka kunstilise realismi teooria arengus. Antiikne realism oli vaatlev. Kodanliku ühiskonna arengus loodud kunsti realism oli A. M. Gorki sõnade järgi ainult kriitiline realism. Kriitilise realismi kunst paljastas illusioonid kodanlike suhete loomuse kohta ja purustas kodanliku maailma optimismi, sisendades kahtlusi kodanliku korra aluste muutmatause ja kõikumatause suhtes. Marksistlik-leninlik esteetika tõstis kunstilise realismi uuele — sotsialistliku realismi astmele. Vaenulikuna naturalismi printsiibitusele ja ideetusele, mis ei vii kaugemale nähtuste analüüsita kopeerimisest, kuid mitte vähem vaenulikuna formalistli-

kule vigurdamisele kujutab sotsialistlik realism ajalooliste lahingute heroilisust, mis otsustavad sotsialistliku revolutsiooni võidu, sotsialismi ning kommunismi eest võitlemise heroismi, uue, sotsialistliku töö inimeste „tegusid ja päevi“.

evolutsiooniteooria — darvinism, vt. Darwin.

evolutsioon ja revolutsioon. — Metafüüsiline arengukujutus tunnustab ainult kvantitatiivset muutumist, selle järk-järgulist, evolutsioonilist kasvu, mis antud algusest peale, mis on olemas valmis kujul. Selline arengukäsitlus eitab hüppeid, revolutsioonilisi pöörded ega suuda seletada kvalitatiivselt uue tekkimist. Dialektiline materialism eitab sellist arengukäsitlust ja õpetab, et „liikumine omab kahesu- guse kaju: evolutsioonilist ja revolutsioonilist“ (Stalin). Evolutsioonilist toimuvad tähtsusetud, varjatud, pidevad kvantitatiivsed muutused, mis valmistavad ette põhimisi, kvalitatiivseid muutusi. Kvalitatiivsed muutused toimuvad äkki, hüppeliselt, revolutsiooniliselt. Areng on „hüppeline, katastroofiline, revolutsiooniline; — „pidevuse katkestused“; kvantiteedi muutumine kvaliteediks“ (Lenin). Nii- siis ei saa lahutada teineteisest evolutsiooni ja revolutsiooni, nad on omavahel paratamatult seotud ja tegelik areng on evolutsiooni ja revolutsiooni ühtsus. „Tegelik ajalugu hõlmab neid mitmesuguseid tendentse sarnaselt sellega, kuidas elu ja areng looduses hõlmab nii aeglast evolutsiooni kui ka kiireid hüppeid, pidevuse katkestusi“ (Lenin). „Liikumine on evolutsiooni-

line — kui progressiivsed elemendid jätkavad stiihiliselt oma tavalist tööd ja atovad vanasse korda väikesi kvantitatiivseid muutusi. Liikumine on revolutsiooniline, kui samad elemendid ühinevad, on kantud ühest ideest ja kiirenenud sammudega tõtavad vaenulikku laagrisse, et juurtega hävitada vana korda tema kvalitatiivsete joontega ja kehtima panna uut. Evolutsioon valmistab ette ja on pinnaks revolutsioonile, revolutsioon aga viib evolutsiooni edukalt lõpule ja aitab kaasa tema edasiseks tööks“ (Stalin). Marksism-leninism võitleb oportunistmiga, mis lahutab evolutsiooni revolutsioonist ja asendab revolutsioonilise võitluse võitlusega reformide eest. Revolutsionäärile on reform ainult revolutsiooni kõrvalprodukt. Temale on revolutsiooniline töö peaasi. Marksism-leninism võitleb aga ka nende vastu, kes lahutavad revolutsiooni evolutsioonist, kes mõistavad liikumist metafüüsiliselt kui ainult revolutsiooni, kes eitavad evolutsiooni paratamatust. Kuulutades liigseks kestva töö masside organiseerimisel tegeliku revolutsioonilise tegevuse jaoks, kõrvale juhtides massid hüppe ettevalmistamise ülesandeilt, on see väikekodanlik teooria niisama reaktsiooniline kui evolutsionismi teooria. Selline ühiskondliku arengu käsitlus on iseloomustav anarho-sündikalistidele. „Anarho-sündikalist hülgab „peentöö“, eriti parlamendi tribüüni kasutamise. Tegelikult see viimane tak- tika viib „suurte päevade“ ootamisele, kusjuures ei osata koguda jõude, mis tekitavad suuri sündmusi“ (Lenin).

F

faktorite teooria — levinud kodanlik teooria, mille järgi ühiskondlik areng on mitmesuguste ühiskondliku elu külgede ja tingimuste (geograafiline keskkond, poliitika, teadus, kõlblus jne.) mehaanilise vastastikuse mõju resultaat. Igäüht neist külgedest vaadeldakse kui iseseisvat ja teistest isoleeritud ühiskondliku arengu faktorit (jõudu). Tavaliselt on faktorite teooriad eklektilised, seletades kõike mitte midagi ütleva osutamisega mitmesuguste ühiskondlike nähtuste vastastikusele mõjule: majandus mõjustab poliitikat, poliitika omakorda majandust jne. Avastanud materiaalses tootmises elu ja ühiskonna arengu määrava aluse, tõestas marksism esimesena, et kõik ühiskondliku elu küljed (poliitiline struktuur, ühiskondliku teadvuse vormid — teadus, kõlblus jne.) sõltuvad materiaalsest tootmisest ja muutuvad koos tootmisviisi muutmisega. See ei tähenda kaugeltki, et marksism eitab poliitiliste institutsioonide, ideede jne. tõsist tähtsust ajaloo protsessis. Ühiskonda käsitleb marksism kui ühtsat tervikut kõigi tema külgede rikkuses ja vastastikusel mõjus. Kuid ühiskonna arengut tervikuna, samuti kui iga üksiku ühiskondliku elu ala arengut määrab lõppkuvõttes materiaalse tootmise areng.

fantaasia (kreekaakeelsest sõnast *phantasia* = kujutelu) — objektiivse reaalsuse omapärane peegeldumine inimese teadvuses, ettekujutusele rajatud kujutelm reaalseist või ebarealseist nähtusist. Mitte ükski, isegi kõige segasem fantastiline kujutelm ei ole inimpsüühika puhtsubjektiivne looming — tema aluseks on ikkagi objektiivse

reaalsuse peegeldus. Fantaasia eten-dab ülisuurt osa inimese kõigil vaimutegevuse aladel, ta on loomingu vältimatuks tingimuseks. „...Kõige lihtsamal üldistuses,“ ütleb Lenin, „kõige elementaarsemas üldmõistes („laud“ üldiselt) leidub teatud tükkide fantaasiat.“ Fantaasia on kunstilise loomingu tähtsamaid aluseid, kuid ta on vältimatu ka teaduslikus tegevuses. „Eitada fantaasia osa ka kõige rangemas teaduses on absurdne“ (L e n i n). „Isegi matemaatikas on ta vajalik, isegi diferentsiaal- ja integraalarvutuse avastamine oleks olnud fantaasiata võimatu“ (L e n i n). Hüpoteesi tähtsus teaduses on üldtuntud. Aga iga hüpotees sisaldab endas kujutluse, teadusliku fantaasia tõhusa elemendi. Samuti on tehnika alal fantaasia loov tähtsus suur. Paljusid silmapaistvaid tehnilisi leiutusi ennustasid ja kirjeldasid üldjoontes fantastiliste romaanide autorid kaua enne nende leiutuste tegemist. Fantaasia viljakuse tingimuseks on tema elulisus ja seos tegelikkusega. Tegelik-kusest eemale lendav fantaasia annab inimesele moonutatud kujutelm maailmast. Selline moonutatud fantastiline kujutelm maailmast on näiteks religioosete kujutelmade (vt. religioon) aluseks. Fantaasia elust eemaldumise võimalikkus on üks filosoofilise idealismi ja religiooni gnoseoloogilisi juuri. „Inimese aru lähenemine üksikule asjale, jäljendi (= mõiste) võtmine temalt ei ole lihtne, vahenditu, peegellikult surnud akt, vaid keeruline, kahestunud, murdjooneline akt, mis hõlmab võimalust, et fantaasia elust eemaldub; veel enam, see hõlmab

abstraktse mõiste, idee muutumist (ja sealjuures märkamatu, inimese poolt tunnetamatut muutumist) *fantasiaks* (lõpptulemus *jumalaks*)“ (Lenin).

fatalism (ladinakeelsest sõnast *fatum* = saatus) — idealistlik õpetus, mille järgi ajaloolist arengut määrab ette tundmatu jõud — saatus. Fatalism eitab isiksuse, parteide, klasside aktiivset, loovat osa ajaloos, arvates, et inimese vahelesegamine ühiskonna arengusse, ajaloolistesse sündmustesse on kasutu, et inimene on ainult pime mängukann ajaloo armutute seaduste käes. Fatalism on reaktiooniline õpetus, sest ta jutlustab passiivsust, tegevusetust, minekut iseenesest ja eitab revolutsioonilist võitlust. Marksismi-leninismi õpetus ühiskonna arengu seaduspärasusest ja isiksuse, klasside ning parteide osast selles arengus astub vastu nii fatalismile kui ka subjektivismile, mis kogu ühiskonna arengu viib tagasi „kangelaste”, suurte isiksuste tegevusele. Marksismi-leninismi õpetus ajaloolisest paratamatusest ühiskondlikus arengus ei vähenda isiksuse tähtsust ajaloos. Marksism-leninism lähtub sellest, et inimesed ise teevad ajalugu, kuid et nende tegevust tingivad ja määravad ühiskonna materiaalse elu arengu vajadused.

fenomen — vt. *noumenon, fenomen*.

fenomenalism (kreeka keelsest sõnast *phainómenon* = nähtumus) — filosoofiline õpetus, mis väidab, et inimlikule tunnetusele on saavutatavad ainult asjade nähtumused; esemete reaalne olemine ja olemus on fenomenalismiga vaatekohalt tunnetamatud. Fenomenalism on samatähenduslik *agnostitsismiga* (vt.). Saksa filosoof Kant (vt.) arvas, et maailm

koosneb nähtumustest, mille taga seisavad „asjad iseendas”, mille olemust aga inimõistus ei suuda haarata. Fenomenalismile on nõnda siis iseloomustav nähtumuste lahtikiskumine olemusest. Välismaailma asjade toimest inimesele esile kutsutud ja teadvuse ning välismaailma seoseks osutuva aistingu muudab fenomenalism „vaheseinaks, müüriks, mis teadvust eraldab välismaailmast” (Lenin). Fenomenalism viib subjektivismile, mis arvab, et nähtumuse all tuleb mõista ainult inimese aistingute kogu. Dialektiline materialism hülgab otsustavalt fenomenalistliku maailmakäsituse. Nähtumuse ja olemuse vahel pole mingit ületamatut kuristikku. Nähtumus on olemuse väljendumine. Parimaks tõestuseks fenomenalismiga aluse kohta on inimeste praktika, inimese materiaalne tootmistegevus, mis näitab, et asjade olemus on tunnetatav. Vt. ka *olemus ja nähtumus*.

fetišism — üksikute asjade ja esemete (fetišite) jumalastamine; neile salapärase, üleloomuliku, inimlikule mõistusele saavutamatu jõu omistamine. Religioosse arengu esimesel, madalamal astmel on fetiš (iidol) usklike kummardamisesemeks. Kuid ühelegi religioonile pole ühel või teisel viisil võõras fetišism — jämedakujuline asjade jumalastamine. Kapitalismi olukorras omistatakse kaubale, rahale ja kapitalile kui materiaalsele asjule seliseid omadusi (näiteks omadus vahetuda ja luua kapitalistile tulu), mis tegelikult pole nende olemuslikud omadused, vaid on kapitalistlike tootmissuhete väljendus. Kapitalistliku korra juures „*isikute suhted avalduvad... kui asjade suhted*” (Engels). Sellega kujuneb kau-

pade fetišism, mis sotsialismi puhul kaob.

Feuerbach, Ludwig (1804—1872) — suurimaid materialiste, kes kuulutas ja kaitses ateismi Saksamaal 1830-ndail ja 1840-ndail aastail, revolutsioonilis-demokraatliku kodanluse ideoloog. „Feuerbachi arengukäik on hegeliaani arengukäik materialismile, kuigi ta ei olnud iial täiesti õigeusklik hegeliaan. Selle arengu teatud astmel tekkis tal täielik lõhe oma eelkäija idealistliku süsteemiga” (Engels). A. 1839 katkestab Feuerbach täiesti sidemed idealismiga ja asub materialismi positsioonidele. Oma teoses „Hegeli filosoofia kriitikat” (1839) astub Feuerbach välja oma õpetaja idealistliku süsteemi vastu. Idealismi kriitika seob Feuerbach religiooni kriitikaga. Ta näitab, et idealism üldse ja Hegeli oma eriti on religiooni teoreetiliseks aluseks, et Hegeli õpetus idee primaarsusest ja tema muundumisest arenguprotsessis looduseks pole midagi muud kui ratsionalistlikul kujul väljendatud kristlik dogma maailma loomisest jumala poolt. 1841. a. ilmus Feuerbachi raamat „Kristluse olemus” (vt.). Selle ajalooline tähtsus on üli suur. Selles töös avastab Feuerbach suure meisterlikkusega religiooni, peamiselt kristluse gnoseoloogilised juured. Jumal on inimesest endast eraldatud ja absoluudiks muudetud inimlik olemus. Kõik jumalale omistatavad omadused on inimese enda omadused, kuid temast lahti kistud, kujutatud iseseisvaina, jumalas kehastatuina. „Feuerbachi maailma-ajalooline, „epohhi loov” tähtsus seisab Marxi arvates nimelt otsustavas lahtiütlemises Hegeli idealismist ja materialismi kuulutamises” (Lenin). Kuid Feuerbachi krii-

tika Hegeli üle on ühekülgne. Ta peab kogu Hegeli filosoofiat mõttetuseks. Loobudes Hegeli idealismist viskas Feuerbach üle parda ka Hegeli dialektika, ei suutnud eristada tema „ratsionaalset tuuma”. Filosoofia põhiküsimuse lahendab Feuerbach materialistlikult: „Tõeline mõtlemise suhe olemisse võib olla ainult selline: olemine on subjekt, mõtlemine — predikaat. Mõtlemine on olemisest, kuid mitte olemine mõtlemisest. Olemine on endast ja enda läbi, olemine on antud ainult olemise kaudu, olemise põhjendus on temas endas.” Ka tunnetuse võimalikkuse küsimuse lahendab Feuerbach materialistlikult. Ta võtab kriitika alla Kanti agnostitsismi (vt.). Feuerbach põhjendab materialistliku peegeldusteooria. Aisting ei eemalda Feuerbachi arvates meid välismaailmast, vaid seob temaga, on objektiivse maailma kujutis. Kuid Feuerbachi peegeldusteooria, nagu kogu tema materialismgi, kannab metafüüsilist iseloomu. Feuerbach ei mõistnud dialektilist ülemine-

kut aistingult mõtlemisele, üksikult üldisele, ei mõistnud abstraktsiooni osa tunnetuses. Feuerbach jäi idealistiks ühiskondlike nähtuste käsitlemisel. Mitte nähes ühiskonna materiaalseid aluseid, eristas ta epohhe inimkonna arengus eranditult teadvuse vormide, teineteist asendavate religioonide järgi. Esiplaanile asetades uue, kristlusest vaba ühiskonna loomise, tõstis Feuerbach religiooniks inimestevahelise armastuse, arvates, et see moodustab ühiskonna aluse. Feuerbach ei mõistnud revolutsioonilis-praktilise tegevuse, inimese ja looduse vahelise dialektilise vastastikuse mõju tähtsust, missuguses protsessis inimene ise muutub. Feuerbachi materialismi puudused ei vähenda aga tema ajaloolist tähtsust. Feuerbachi materialism mõjustas Marxi ja Engelsit nende filosoofiliste vaadete kujunemise perioodil. „Kuid see ei tähenda, et Marxi ja Engelsi materialism oleks identne Feuerbachi materialismiga. Tegelikult võtsid Marx ja Engels Feuerbachi materialismist ta „põhituumad“, arendades seda edasi materialismi teaduslik-filosoofiliseks teooriaks ja heites kõrvale ta idealistlikud ja usulis-eesilised laadestused“ (Stalin). Feuerbachi tähtsamad teosed: „Hegeli filosoofia kriitikat“ (1839), „Kristluse olemus“ (vt.) (1841), „Ettevalmistavad teesid filosoofia reformiks“ (1842), „Tuleviku filosoofia alused“ (1843).

Fichte, Johann Gottlieb (1762—1814) — subjektiivne idealist, üks klassikalise saksa idealismi esindajaid. Fichte püüab üle saada Kanti (vt.) dualismist, kõrvaldades „asja iseeneses“ ja kritiseerides Kanti paremalt poolt, s. o. puhta subjektiivse idealismi seisukohalt. Eitades asjade, esemete, ma-

teeria olemist väljaspool inimest tegi Fichte oma filosoofia põhi-lähtepunktiks „absoluutse Mina“. Absoluutne „Mina“ on Fichte järgi tegev, aktiivne. Selle aktiivsuse ja absoluutse „Mina“ arengu lätteks on sisemine vastuolu. Peale absoluutse „Mina“ on olemas lõplik, piiratud, empiiriline „Mina“. Absoluutsele „Minale“ vastandlik „mitte-Mina“, s. o. loodus ei eksisteeri Fichte järgi objektiivselt väljaspool meid; „mitte-Minas“ ehk looduses nägi Fichte absoluutse „Mina“ tegevuse produkti. „Maailm on meie „Mina“ poolt loodud mitte-Mina, ütles Fichte“ (Lenin). Nagu empiiriline „Mina“, samuti ka empiiriline „mitte-Mina“, teiste sõnadega, nii loodus nagu ka individuaalne teadvus ühtivad Fichte järgi absoluutse teadvusega. Fichte seisis subjekti ja objekti identsuse vaatepunktil. Niiviisi tuletas Fichte kogu maailma absoluutseeritud, subjektiivselt inim-minast. Fichte oli Lenini iseloomustuse järgi „subjektiivse idealismi klassikaliseks esindajaks“. Fichte, ütleb Lenin, „kujutleb, nagu oleks ta „lahutamatu“ sidunud „mina“ ja „keskkonna“, teadvuse ja asja, nagu oleks ta „lahendanud“ küsimuse sellele vihjamisega, et inimene ei saa välja hüpata iseendast. Teiste sõnadega, on korratud Berkeley argumenti: ma aistin ainult oma aistinguid, mul pole õigust oletada „objekte iseendas“ väljaspool minu aistimist. Erinevad väljendusviisid Berkeleylt 1710. a., Fichtelt 1801. a. ja Avenariuselt 1892.—1894. a. ei muuda sugugi asja olemust, s. o. subjektiivse idealismi põhimist filosoofilist joont.“ Kuid Fichte subjektiivne idealism sisaldab positiivse elemendi, mida ei saa öelda Berkeley ja

Avenariuse subjektiivse idealismi kohta. Vastukaaluks vanale, eelmarksistlikule mehaanilisele materialismile rõhutas ja arendas Fichte mõtlemise aktiivset, tõhusat, dialektilist külge. Tema maailmavaatele avaldas tugevat mõju radikaalse kodanluse huve väljendav 1789. a. Prantsuse kodanlik revolutsioon. Fichte võitles aktiivselt Saksamaa feodaalse mahajäämuse vastu, demokraatliku vabaduse, vabariigi ning Saksamaa ühendamise eest. Fichte poliitilise radikalismi pärast võtsid reaktsionäärid temalt õiguse õpetada Jena ülikoolis.

fideism (ladinakeelsest sõnast *fides* — usk) — „reaktsiooniline teooria, mis eelistab usku teadusele“ (Stalin). Lenin nimetab filosoofilist idealismi enam-vähem nõrgestatud, lahjendatud fideismiks, s.o. papimeelsuseks.

filosoofia (kreekaakeelsest sõnadest *philos* = sõber, ja *sophia* = tarkus) — dialektilises materialismis teadus looduse, inimühiskonna ja mõtlemise kõige üldisemaist arenguseadust. Filosoofia põhiküsimuseks on mõtlemise ja olemise suhte küsimus. Selle küsimuse lahendamiseks sõltuvalt jagunevad kõik filosoofilised õpetused kahte suurde leeri — materialistlikuks (vt. *materialism*) ja idealistlikuks (vt. *idealism*). Juba kõige vanemal aegadel leidis filosoofiat Hiinas ja Indias. Euroopas tekkis ta VI saj. e. m. a. Vana-Kreekas, kus ta saavutas hiilgava arengu. Keskajal filosoofia iseseisva teadusena ei eksisteerinud, ta oli osa teoloogiast. Kodanliku teaduse arengu algusega XVII—XVIII saj. lööb õitsele klassikaline kodanlik filosoofia (nõndanimetatud uus filosoofia). Pärast saksa klassikalist idealismi (Kant, Hegel — XVIII saj. lõpp ja XIX saj.

algus) hakkab kodanlik filosoofia manduma pedantseisse, purureaktsioonilistesse idealistlikesse süsteemikesse, millel puudub teaduslik tähtsus. Ainsaks teaduslikuks ja progressiivseks filosoofiaks Marxi ja Engelsi ajast peale on nende loodud dialektiline materialism — proletariaadi filosoofia. Pika ajaperioodi kestel esines filosoofia üksikteaduste arenemataste tõttu mingi „teaduste teaduse“ osas, hõlmates kõiki inimliku teadmuse harusid. Filosoofiast eralduvate loodusteaduste ja ühiskonnateaduste edu XIX saj. keskpaiku tegi sellele lõpu. Dialektilises materialismis esineb filosoofia kui teadus reaalsuse kõige üldisemaist seadustest. Marksistlik dialektiline meetod annab menetlusviisi looduse uurimiseks ja tunnetamiseks. Marksistlik filosoofiline materialism annab materialistliku looduse ning tema seaduste tõlgenduse. Ajaloolise materialismi teooria on dialektilise materialismi rakenduseks inimühiskonna uurimises. Dialektiline ja ajalooline materialism — teadusliku kommunismi teoreetiline, filosoofiline alus on marksistlik-leninliku teooria lahutamatu koostisosa.

filosoofia ajalugu kui teadus. — Ajaloolis-filosoofilise teaduse algmed esinesid juba Vana-Kreekas. Platoni paljudes dialoogides on viiteid tema eelkäivate ja kaasaegsete mõtlejate filosoofilistele vaadetele. Aristotelese „*Metafüüsika*“ (vt.) esimeses raamatus antakse selge käsitus ja kriitika joonlaste, Herakleitose, Demokritose, eleaatide ja Platoni vaadete kohta. Paljude loodusfilosoofiliste süsteemide esitus on antud Aristotelese „*Füüsikas*“. XIII sajandil, huvi ärkamisega Aristotelese ja antiikkultuuri vastu, tugevneb järevalt huvi ka filosoofia ajaloõ vastu,

kuid tollaegsete eurooplaste teadmised sel alal olid erakordselt kasinad ja piirdusid Platoni ja Aristotelese teoste katkenditega, samuti ka nende üksikute teostega, mis olid pealegi tõlgitud sageli mitte kreeka, vaid araabia või süüria keelest. Renessansi ajajärgul ja sellele järgneval ajal kuni XIX saj. kogunesid pikkamööda teadmised ajaloolis-filosoofiliste küsimuste alal ja publitseeriti üksikuid monograafiaid, mis valgustasid ühe või teise mõtleja filosoofiat. Kuid ei olnud filosoofilise mõtte seaduspärase arenemiskäigu selget käsitlust, millest oleks võinud näha filosoofilist mõtet tema seesmises loogikas ja tema ideede järgluses. Iga filosoof kuulutas kõik eelnevad filosoofilised süsteemid eksitusteks ja seega osutus kogu filosoofilise mõtte ajalugu omapäraseks eksituste galeriiks. Filosoofia ajaloo kui teaduse löi esmakordselt Hegel, kellele kuulub kolmeköiteline „Filosoofia ajalugu“. Hegeli idealistliku dialektika üldine iseloom määras ka Hegeli ajaloolis-filosoofilise teaduse ülesehituse printsiibid. Tema hakkas esmakordselt käsutama filosoofia ajalugu kui ühtsat tunnetusprotsessi, milles kõrgemad astmed sisaldavad oma momentidena alamad ja milles iga läbitav aste on kogu arenemisaheliku vältimatu lüli. Selline Hegeli tõeliselt ajalooline lähenemisviis filosoofiale oli seotud tema juures filosoofia tõlgendamise puht-idealistliku kontseptsiooniga. Hegel käsitas filosoofia ajalugu kui ideede järjekindlat arenemisprotsessi, milles teostub absoluutse vaimu enesearemine. Üksikud staadiumid filosoofia arenemises tähendavad absoluutse vaimu enesetunnetamise üksikuid astmeid. Seepärast ka süsteemide järgne-

vus filosoofia ajaloos on samasugune, nagu on kategooriate järgnevus idee määratluses. Vastavalt sellele väljendasid eleaadid, eriti Parmenides, Hegeli järgi oma süsteemis puhta olemise mõistet. Puhta eimiski mõiste kui puhta olemise mõiste teine külg esines budhistlikus filosoofias, olemise ja eimiski süntees — saamine — aga esitati Herakleitose filosoofias. Samasuguselt käsitles Hegel ka kogu järgnevat filosoofia ajalugu. Oma süsteemi pidas Hegel filosoofilise arenemise tipuks, sest temas jõudis, Hegeli seisukohalt, absoluutne vaim lõplikult oma enesetunnetusele. Hegeli grandiosne ajaloolis-filosoofiline konstruktsioon kannatab üliväga skematismi all, filosoofia ajaloo konkreetset faktid alistab ta vägivaldselt juba etteseatud ideele. Kuid kõik see ei vähenda Hegeli „Filosoofia ajaloo“ suurt tähtsust, sest see on töö, mis löi sellele teaduslikule distsipliinile aluse. Kodanliku filosoofia-ajaloo edaspidine arenemine isegi selliste tema esindajate näol, nagu seda on Kuno Fischer, Windelband ja Ueberweg-Heinze, ei tõstnud pärast Hegelit esile mitte ühtki tähelepanuväärivat laialdast üldistavat kontseptsiooni. Kodanlik teadus ei oma ühtlast ajaloolis-filosoofilist kontseptsiooni. Tõeliselt teaduslik filosoofia-ajalugu loodi esmakordselt marksismi-leninismi poolt. Ära kasutanud Hegeli ajaloolis-filosoofilise kontseptsiooni ratsionaalse tuuma, löi marksism-leninism ajaloolis-filosoofilise teaduse, mis põhineb ajaloolisel materialismil. Nagu igasuguse ühiskondliku teadvuse vormi, nii ka filosoofia ja tema arenemise käigu määrab ühiskondliku olemise aremine, lõpptulemus — ühiskonna majandusliku arenemise käik. Klassiühis-

konnas väljendab filosoofia, nagu ka igasugune teine ühiskonna teadvuse vorm, ühe või teise ühiskondliku klassi ideoloogiat. Ent samal ajal, nagu ütleb Engels, nii filosoofias kui ka religioonis „kujutluste seos inimese materiaalsete tingimustega läheb sassi ja tumeneb vahelülide kaudu veelgi enam“ kui teistes ideoloogiates. Ühiskonna majandus peegeldub filosoofias mitte otseselt ja vahetult, vaid vahelülide reia kaudu — poliitika, moraali, õigusteaduse, loodusteaduste, ühiskonnateaduste jne. kaudu. Marksistlik-leninlikku lähenemist filosoofia ajaloole moonutavad seepärast katsed, mis tahavad näha filosoofia ajaloo tehnika ja majanduse otsesest peegeldust (vt. *šuljativlus*) või mis püüavad neid või teisi filosoofilisi süsteeme tagasi viia selle klassigrupeeringu jooksvate majanduslike ja poliitiliste vajaduste vahenditule peegeldusele, millesse kuulub süsteemi autor. Marksism-leninism nõuab, et on vaja arvestada selle protsessi kogu keerukust ja vastuolulisust, milles toimub ühiskondliku olemise peegeldumine filosoofias, seejuures alla kriipsutades, et lõpuks määrab filosoofiliste süsteemide arenemiskäigu majanduse aremine. Seejuures ei lase marksism-leninism silmist ka filosoofilise teaduse enese arenemise seesmist loogikat, temas esinevat ideede järglust. Filosoofia endistest arenemisajajärkudest päritud filosoofilised ideed, mõisted ja teooriad murduvad uue ajaloolise ümbruse ühiskondlike tingimuste prisma. Seega tuleb filosoofia ajalugu käsitleda kui ühtsat protsessi, mis areneb seoses kogu ühiskonna ajaloolise arenemiskäiguga. Materialismi ja idealismi võitlus on filosoofia arenemise tähtsai-

maks seaduseks ja teaduslik filosoofia ajalugu peab iga filosoofilist süsteemi kõigepealt analüüsima sellelt seisukohalt, kas ta kuulub ühte või teise filosoofia parteisse ehk filosoofilisse leeri. See käib filosoofilise mõtte kõigi arenemisetappide kohta. „Kõige uuem filosoofia on niisama parteiline, nagu ta oli seda ka kaks tuhat aastat tagasi“ (L e n i n). Seepärast ei kannata kriitikat ühtede või teiste filosoofide prentensioon — tõusta kõrgemale filosoofiliste parteide võitlusest, „tõusta materialismi ja idealismi vastandlikkusest üle“. Peale selle filosoofiliste süsteemide klassifikatsiooni, mis toimub tunnuse alusel, kuidas nad lahendavad filosoofia põhiküsimuse, omistab marksistlik filosoofia ajalugu suurt tähtsust klassifikatsioonile, mis toimub põhimise filosoofilise meetodi alusel (dialektika ja metafüüsika). Marksistlik lähenemisviis ajaloolis-filosoofilistele probleemidele teeb võimatuks käsitledavate filosoofiliste süsteemide isoleerimise meelevaldse tõlgendamise, aga ka mineviku filosoofiliste süsteemide moderniseerimise, ja annab mineviku filosoofilise mõtte hindamiseks ainukesed teadusliku kriteeriumi.

filosoofia parteilikkus — vt. *teaduse ja filosoofia parteilikkus*.

filosoofia põhiküsimus ehk filosoofia tähtsaim küsimus — mõtlemise ja olemise, vaimu ja looduse suhte küsimus. Engels tähendab, et filosoofid jagunesid kahte leeri, idealistideks ja materialistideks, sõltuvalt sellest, mida nad lugesid primaarseks — olemist või teadvust. Kõik idealistliku filosoofia esindajad peavad primaarseks teadvust, ideed, vaimu. Materialistid aga vastupidi loevad primaarseks loodust, materiat, kuid teadvust peavad nad

looduse omaduseks, materiasist tulenevaks, sekundaarseks. Filosoofia põhiküsimusel on veel teine külg — kas me suudame tunnetada ümbritsevat maailma. Filosoofide enamik väidab maailma tunnetamise võimalikkust, kuid on filosoofe-agnostikuid, kes eitavad sellist võimalust. Dialektiline materialism tõrjub agnostitsismi tagasi. Meie aistingud, kujutlused ja mõisted on objektiivse maailma koopiad, peegeldused. Praktika on meie tunnetuse tõesuse või mittetõesuse kriteeriumiks. „Sel hetkel, kui vastavalt mingi asja meie poolt tajutud omadustele me kasutame seda asja enda jaoks, — samal hetkel me allutame eksimatule proovile meie meeleliste tajude tõesuse või väärsuse“ (Engels). Ainult dialektiline materialism annab filosoofia põhiküsimusele täiesti järjekindla ning õige lahenduse.

filosoofia tähtsaim küsimus — vt. *filosoofia põhiküsimus*.

„Filosoofia viletsus“ — K. Marxi teos, kirjutatud 1847. a. prantsuse keeles ja suunatud teadusliku kommunismi teooria kaitseks prantsuse väikekodanliku filosoofi ja majandusteadlase anarhist Proudhoni vastu, kes avaldas 1846. a. töö „Majanduslike vastuolude süsteem ehk viletsuse filosoofia“. Proudhon idealiseeris väikeomandit, taotles selle jäädvustamist. Ta unistas mitte kapitalismi ja tema aluse — kaupade tootmise — hävitamisest, vaid ainult kapitalismi parandamisest, täiustamisest, reformimisest. Eraomandit tootmisvahendite suhtes ja vahetust luges Proudhon igasuguse ühiskonna igavesiks aluseiks ja kuulutas nad „oma ideelt õiglasteks“. Kapitalistliku tootmise „halbade“ külgede kõrvaldamise ja „hea-

de“, „kasulike“ (väikekodanlasele kasulike) külgede säilitamise teel lootis Proudhon kindlustada üldist hüveolu, kõrvaldada viletsust rahulikult, reformistlikult teel, ilma klassivõitluse ja sotsiaalse revolutsioonita. Selle läbi ja läbi väära, filisterliku ja reaktioonilise utopia võttis Marx „Filosoofia viletsuses“ hävitava kriitika alla. Marx paljastas Proudhoni „dialektilise“ fraeoloogia täielikku ebateaduslikkust ja mõttetust, näidates, et Proudhon ei tõusnud kõrgemale kodanlikust horisondist, et tema „uurimismeetod“ ja väiline kapitalismi majanduslike vastuolude lahendamine pole midagi muud kui „šarlataansus teaduses ja poliitiline oludega kohastumine“. Proudhon ei mõistnud sugugi proletariaadi osa kaasaegses ühiskonnas. Marx kirjutab, et Proudhon ja tema pooldajad „näevad viletsuses ainult viletsust, märkamata tema revolutsioonilist, purustavat külge, seda külge, mis purustab vana ühiskonna“. Rakendades materialistliku dialektika meetodit andis Marx „Filosoofia viletsuses“ teadusliku analüüsi kapitalistliku tootmisviisi antagonistlikust iseloomust. Ta osutas töö ekspluateerimisele kapitali poolt kui rahvamasside viletsuse, töötajate rõhumise ja häda tõelisele põhjusele. Kuid kapitalistliku ühiskonna põues kasvab, organiseerub, muutub haritumaks ja karastub uus klass — proletariaat, kapitalismi hauakaevaja ja uue ühiskonna looja. „Antagonism proletariaadi ja kodanluse vahel muutub klassivõitluseks, mis oma pinevuse kõige kõrgemale astmele viiduna avaldub täielikus revolutsioonis... Ainult sellise asjade korra juures, kus pole enam klasse ja klassiantagonismi, lakavad sotsiaalsed evolutsi-

oonid olemast poliitilised revolutsioonid. Seniajani on ühiskonna iga täieliku ümberkorraldamise eel sotsiaalteaduse viimseks sõnaks: „Sõda või surm; verine võitlus või hävimine. Selline on küsimuse tagasitõrjumatu asetus.” „Filosoofia viletsuses” on väga täielikult selgitatud proletariaadi klassivõitluse ajaloolist osa ning ülesandeid. „Kommunistliku partei manifestis” (1847—1848) (vt.), „Filosoofia viletsusele” järgnenud Marxi ja Engelsi tähtsamates teoses, on antud juba kõigi kodanliku ja väikekodanliku sotsialismi voolude ammendav kriitika.

filosoofiline mateeriamõiste — vt. *mateeria*.

filosoofiline revisionism — marksismile vaenulik vool, mis 1890-ndate aastate lõpul esmakordselt astus välja dialektilise materialismi vastu marksismi filosoofilise aluse „lähivaatamise” ja „parandamise” lipu all. Revisionismi isaks loetakse E. Bernsteini (vt.). Dialektika, s. o. õpetus arengust sisemiste vastuolude ja hüpote alusel, asendati revisionistide poolt vulgaarse evolutsionismiga, mis vaatles liikumist kui lihtsat kasvuprotsessi, kui aeglast ja järk-järgulist arengut. Sellest lähtudes eitasid nad proletariaadi diktatuuri, asetades sellele vastu „kapitalismi rahuliku sotsialismiks ümberkasvamise”, ja propageerisid koostööd kodanlusega, õpetust klassihuvide harmooniast jne. Kantile toetuva Bernsteini jt. revisionismi järel ilmusid Machi-mõttelised revisionistid: Fritz Adler Austrias, Bogdanov, Lunatšarski, Juškevitš jt. Venes. Revisionistid-mahhistid püüdsid asendada dialektilist ja ajaloolist materialismi reaktsioonilise mahhistliku filosoofiaga. Tüüpilisteks revisionistideks

filosoofia alal olid Kautsky ja teised II Internatsionaali teoreetikud. Nende filosoofiline revisionism oli nende poliitilise oportunisti ja proletaarsete revolutsiooni reetmise väljenduseks. Ainult Lenin ja Stalin, ainult bolševistlik partei astus marksismi filosoofiliste ja teaduslik-ajalooliste aluste revisjoni vastu välja ja kaitses neid aluseid. NSVL tingimustes olid antmarksistlikeks, revisionistlikeks vooludeks filosoofias *mehhanistlik* (ehk *mehaaniline*) *matèrialism* (vt.) ja *menševistlik idealism* (vt.).

„Filosoofilised vihikud” — Lenini vihikud filosoofia üle, mis moodustavad IX ja X „Leninski Sbornik’u” sisu ja mis ilmusid hiljemini, 1933. a. eri väljaandena. Lenini „Filosoofilised vihikud” sisaldavad laialdasi väljakirjutusi mitmesugustest filosoofilistest töödest. Need Lenini väljakirjutused on loetud teoste sisu konspektiivse ülesmärkimise kõrval varustatud väga tähtsate märkustega, järeldustega ja üldistustega. Lenini „Filosoofilistes vihikutes” kriitilise uurimise objektiks olnud raamatute kogumaht moodustab umbes 8000 lehekülge. Suurema osa „Filosoofilistesse vihikutesse” kuuluvaist töist tegi Lenin 1914.—1916. a., s. o. esimese imperialistliku maailmasõja aastail. Kõigist „Filosoofilistes vihikutes” leiduvaist Lenini konspektidest on tähtsamad: Marxi ja Engelsi raamatu „Püha perekond” konspekt, Hegeli raamatu „Loogikateadus” konspekt, Hegeli raamatu „Loengud filosoofia ajaloo” konspekt, Ludwig Feuerbachi raamatu „Loengud religiooni olemusest” konspekt, Lassalle’i Herakleitose üle kirjutatud raamatu konspekt, Aristotelese raamatu „Metafüüsika” konspekt ja fragment „Dia-

lektika küsimusest" (vt.). Marxi ja Engelsi raamatu „Püha perekond" konseptis, mille Lenin koostas juba oma esimesel välismaal viibimise ajal, 1895. a. Berliinis, leiab äramärkimist Marxi ja Engelsi kriitika Hegeli ja noorhegeliaanide idealistliku filosoofia üle. Lenin esitab Marxi poolt oma filosoofiliste eelkäijate kohta antud hinnanguid ja näitab, et Marx läheb siin üle Hegeli filosoofiast sotsialismile. L. Feuerbachi raamatu „Loengud religiooni olemusest" konseptis märgib Lenin ära Marxi ja Feuerbachi materialismi olulised erinevused. „Feuerbach on ilmekas, kuid mitte sügav. Engels defineerib sügavamalt materialismi erinevust idealismist." Hegeli raamatu „Loogikateaduse" konsepti on „Filosoofilistes vihikutes" esikohal. Lenin jätkab Marxi ja Engelsi tööd Hegeli dialektika materialistlikul ümber-töötamisel. Lenini konseptid Hegeli raamatuist on klassikalisteks näidisteks selle kohta, kuidas tuleb Hegelit materialistlikult lugeda ja Hegeli dialektikat ümber töötada. Igas küsimuses osutab Lenin marksistliku dialektika põhierinevusele idealistlikust dialektikast. Lenin mainib Hegeli hinnatavaid ja õigeid mõtteid ja näitab teed nende materialistlikuks mõistmiseks. „Ma üldse püüan lugeda Hegelit materialistlikult: Hegel on (Engelsi järgi) pea peale pööratud materialism — tähendab, ma hülgan enamasti jumalakese, absoluudi, puhta idee etc." Hegeli filosoofia ratsionaalne, mõistuslik sisu seisab Lenini järgi õpetuses maailma iseliikumisest, õpetuses igavesest arengust vastandite võitluse kaudu. „Liikumine ja „iseliikumine" (see NB! meelevaldne (iseseisev), spontaanne, sisemiselt paratamatu liiku-

mine), „muutumine", „liikumine ja elulisus", „iga iseliikumise printsiip", „liikumise ja aktiivsuse impulss" — vastandlikkus „surnud olemisele" — kes usub, et see on hegelianismi... olemus?? Seda olemust oli vaja avastada, mõista, päästa, välja koorida, puhastada, mida tegidki Marx ja Engels." „Filosoofiliste vihikute" keskseks teemaks on dialektika. Neis arendab ja konkretiseerib Lenin marksistliku dialektika teooriat. Nagu teada, valmistus Lenin kirjutama tööd dialektika üle. „Filosoofilistel vihikutel" on see hindamatu tähtsus, et nendesse on kogutud Lenini põhjapanevad mõtted selle küsimuse kohta. „Vihikutes" on Lenin andnud rea dialektika klassikalisi määratlusi, mis igakülgelt avavad dialektilise meetodi olemuse. Väga suur tähendus filosoofia arengu suhtes on Lenini märkustel dialektika, loogika ja tunnetusteooria ühtsuse kohta. Vastukaaluks idealistidele ja metafüüsikutele, kes lahutavad mõtlemise seadused objektiivse maailma seadustest ja vaatlevad loogikat ainult kui õpetust paljaist mõtlemisvormidest, näitab Lenin, et mõtlemine peegeldab objektiivset maailma, et tema seadused vastavad looduse seadustele. „Filosoofilised vihikud" on sügavaimaks ideede ja mõtete allikaks kõigis filosoofia küsimustes. Siin on antud Kanti agnostitsismi ja formaalse loogika kriitika, marksistlik loogika ja tema kategooriate määratlus, dialektilise tunnetusprotsessi iseloomustus, dialektika olemuse ja põhielementide igakülgne valgustus. „Filosoofilistes vihikutes" leidub rida oma tähenduselt tähtsaimaid Lenini viiteid materialistliku dialektika süsteemi loomise küsimuse üle. Selles suhtes omavad eri-

list tähtsust Lenini viited mõtte ajaloo ja loogika ühtimisele, teoreetiliste üldistuste tegemise vajadusele tehnika ajaloost ja loodusteadusest, lapse ja loomade vaimsest arengust jne. Ülisuurt huvi äratav „Filosoofilistes vihikutes“ Lenini fragment „Dialektika küsimusest“. Selles mahult väikeses, kuid oma teoreetiliselt tähenduselt hindamatus töös valgustab Lenin marksistliku dialektika põhilauseid, tehes kokkuvõtte oma määratu suurest tööst dialektika küsimustes. „Filosoofilised vihikud“ kujutavad materialistliku dialektika loova edasiarenduse mustrit ja on programmiks edasisel töötamisel marksistliku filosoofia alal.

formaalne loogika — õpetus inimliku mõtlemise vormidest, mis lahutab nende vormide uurimise nende sisust (loodusest ja ühiskonnast). Seda loogikat ei huvita materiaalne tõde (loodusnähtuste õige peegeldumine mõtlemises), vaid formaalne tõde (vastavus loogika reeglile). Siit siis nimetus „formaalne loogika“. Formaalne loogika tegeleb inimese otsustuste ja järelduste mitmesuguste vormide uurimisega, huvitades ainult sellest, kas antud otsustus või järeldus on ehitatud loogika reeglile vastavalt või mitte. Formaalne loogika on metafüüsilise meetodi aluseks. Dialektilis-materialistlik loogika lähtub sellest, et mõtlemise vormid ja reeglid, loogika seadused peavad vastama mateeriale, loodusele, tema seadustele. Formaalse loogika seadused on vastandlikud dialektilise loogika seadustele. Formaalse loogika esimest seadust — identtsuse seadust väljendatakse valemiga „A on A“, mis tähendab: iga asi ja iga mõiste võrdub alati iseendaga. Vastavalt sellele seadusele on iga nähtus

midagi muutumatut ja tardunut. Materialistlik dialektika näitab sellise asjade käsituse alusetust. Tema jaoks on iga asi iseendaga nii identne kui ka mitteidentne sellepärast, et iga nähtus on muutumise, arengu protsessis. „Taim, loom, iga rakk on oma elu igal hetkel identsed endaga ja samal ajal erinevad endast ainete omandamise ja eritamise tõttu, hingamise, rakkude kujunemise ja suremise tõttu“ (Engels). Formaalse loogika teine seadus, vasturääkivuse seadus, ütleb: „A ei või olla ühteaegu A ja mitte-A“, formaalne loogika seega jällegi väidab, et asi omab ikka üht identset omadust ega või omada vastandlikke, vastastikku välja sulgevaid omadusi. Ka sel formaalse loogika seadusel on metafüüsiline iseloom, sest ta ei arvesta seda, et iga areng eeldab vastuolu, et arengu lätteks on alati vastuolude võitlus. Formaalse loogika kolmas seadus — kolmanda väljasulgemise seadus ütleb: „Miski on A või mitte-A, kolmandat võimalust pole.“ Ka see seadus, nagu eelnevadki, on rajatud nähtuste sisemise vastuolulisuse eitamisele, metafüüsilisele tegelikkusele lähenemisele. Erinevalt dialektilisest loogikast, mis peegeldab kõiki maailma rikkusi, universaalset seost, liikuvust, painduvust, esemete ja nähtuste vastuolulisust, on formaalne loogika sisutu, vaene ja abstraktne, sest tema püstitatud seadused ja kategooriad ei vasta objektiivsele tegelikkusele.

Fourier, Charles (1772—1837) — suur prantsuse sotsialist-utopist. Oma teoses „Nelja liikumise ja üldiste saaduste teooria“ (1808) esines Fourier kodanliku ühiskonna hiilgava kriitikaga. Ta paljastas vastuolu Prantsuse revolutsiooni ideoloogide võrdsuse,

vendluse ja õigluse kohta käivate ideede ning lubaduste ja kodanliku maailma algava „materiaalse ja moraalse viletsuse“ (Engels) vahel. Engels näitab, et Fourier valdab meisterlikult dialektikat. Deklareerides, et kodanlik kord on paheline, kirjutab Fourier, et üleküllus tekitab selles vaesuse. See kord teeb inimese vigaseks, lämmatab tema tunded, soovid ja mõtted. Ühe õnn saavutatakse seal teise õnnetusega. Kuid tsivilisatsioon (kodanlik ühiskond) pole juhus inimühiskonna ajaloos. Oma ajaloolis vaateis tõuseb Fourier kõrgemale prantsuse valgustajaist, kes tõmbasid terava piiri mõistuspärase tuleviku ja ebamõistuspärase mineviku ja oleviku vahele. Kogu inimühiskonna ajalugu on Fourier' järgi progressiivse arengu ajalugu. „Tootmise, teaduste ja kunsti tõstmiseks täiuslikkuse tasemele, mida nõuab kombineeritud kord (nii nimetab Fourier tuleviku sotsialistlikku korda. — Toim.), oleks vaja vähemalt kakskümmend sajandit.“ Tulevane sotsialistlik harmoonia võib „tekkida ainult paljude sajandite tööstusliku progressi tulemusena,“ kirjutab Fourier. Vaatamata ajaloolisele vaatekohale ja inimühiskonna arengu mõistmisele jääb Fourier sotsialismi põhjendamisel nende ideede küttesse, mis esinesid prantsuse materialismis inimese loomuse kohta. Lähtudes sellest õpetusest põhjendab Fourier tuleviku ühiskonna paratamatust õpetusega inimese kirgedest ja nende veetlustest. Inimesele on Fourier' järgi omased 12 kirge (maitse, kompimine, nägemine, kuulmine, haistmine, sõpruse, auahnuse, armastuse, isaoleku tundmus, intrigeerimise, mitmekesisuse ja rühmadesse ühinemise kirg). Seniajani on moralistid kirjuta-

nud inimloomuse pahelisusest, üles kutsunud inimlike kirgede mahasurumisele. Kuid tegelikult, deklareerib Fourier, oli ühiskond paheline. Kõik inimloomuse omadused on head. Küsimus on sellise ühiskonna loomises, kes soodustaks inimlike kirgede täielikku rahuldamist, nende arengut ja õitsengut. Lähtudes neist teoreetilistest eeldustest joonistab Fourier tuleviku ühiskonnakorra pildi. Viimase alusrakus on faalanks, mis koosneb mitmesuguseist tootmisseriaist. Igal faalanksi liikmel on õigus tööle. Vabatahtlikult, juhitud oma kirgede suunast, astub faalanksi liige ühte või teise tootmisgruppi. Töö faalanksis osutub inimesele vajaduseks, on temale naudinguks. Seda soodustab inimest vigastava kitsa kodanliku „tsivilisatsiooni“ epohhi professionalismi puudumine. Faalanksi liige vahetab tööpäeva jooksul mitu korda tööliike, tegeldes igäuhega neist poolteist kuni kaks tundi (sellega rahuldatakse inimese mitmekesisuse tarvet). Kõneldes tuleviku inimestest kirjutab Fourier: „Neid haarav tormine julgus tõukab ümber kõik takistused, isegi sõna „võimatu“ saab tekitama neis paha-meelt.“ Isiksuse huvid ühtivad kollektiivi huvidega. Töö loova iseloomu ja suure tootlikkuse tagajärjeks on ühiskonna materiaalsete hüviste küllus. Jaotamise printsiipi määrab põhimiselt töö ja talent — $\frac{5}{12}$ faalanksi tuludest tööle ja $\frac{3}{12}$ talendile. Embrüonaalsel kujul väljendab Fourier vaimse ja füüsilise töö, linna ja küla vahelise vastandlikkuse kaotamise ideesid. Fourier' sotsialism on utopistlik. Fourier astus välja vägi-valdse revolutsiooni vastu. Pettununa Prantsuse revolutsioonis mõtles Fou-

rier oma ideede rahuliku propaganda teel organiseerida tuleviku sotsialistlikku ühiskonda. Paljude aastate jooksul pöördus Fourier rikaste inimeste poole, visandades neile tulevikühiskonna perspektiive, ja palus investeerida kapitale viimase organiseerimiseks. Kapitalistide ligitõmbamiseks määrab Fourier neile tulevases korras tulu ilma tööta: $\frac{4}{12}$ faalanksi tuludest lubab Fourier anda investeeritud kapitalile. Fourier'l oli suur mõju sotsialistlike ideede arengule, muu seas revolutsioonilis-demokraatliku mõtte arengule Venemaal. Marx nimetas Fourier'd üheks „sotsialismi patriarhiks“. Fourier' sotsialism koos Saint Simoni (vt.) ja Oweni (vt.) sotsialismiga oli üks teadusliku kommunismi teoreetilisi allikaid.

füüsikaline ehk loodusteaduslik mateeriamõiste — vt. *mateeria*.

„füüsikaline“ idealism — „teatud füüsikute koolkonna idealism XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses“ (L e n i n). Füüsikaline idealism tekkis loodustea-

duse, eriti füüsika kriisi pinnal, „Kaas-aegse füüsika kriisi o l e m u s,“ kirjutab Lenin, „seisab vanade seaduste ja põhiprintsiipide murdumises, väljaspool teadvust asuva objektiivse reaalsuse hülgamises, s. o. materialismi asendamises idealismi ning agnostitsismiga.“ Füüsika määratu suurtest edusammudest, eriti mateeria elektronideteooria avastamisest tegid dialektilist meetodit mitteavaldavad looduseuurijad täiesti eksliku järeltule, nagu oleksid need edusammud ja avastused viinud materialistliku maailmakäsituse krahhile. „Füüsikaline idealism“ liitus mahhismi ja teiste subjektiivse idealismi vormidega filosoofias. Füüsikaline idealism on seega üks subjektiivse idealismi kujusid, mis tekkis füüsika uemate avastuste filosoofilisest valesimõistmisest mõnede looduseuurijate poolt. „Materialismis ja empiriokrititsismis“ näitas Lenin, et loodusteaduse edusammud tõestavad mitte idealistliku, vaid dialektilis-materialistliku maailmavaate õigsust.

G

Galilei, Galileo (1564—1642) — suur itaalia füüsik ja astronoom. Uue, eesrindliku maailmavaate eest võitleja. Galilei oli Kopernikuse süsteemi järjekindel kaitsja ja astus välja kirikliku skolastika vastu. Astronoomia alal avastas Galilei enda poolt leiutatud teleskoobiga Kuu mäed ja orud; sellega kõrvaldati lõplikult „taevase“ ja „maise“ näivalt printsiipialne erinevus; ta avastas Jupiteri neli satelliiti; tõestas Veenuse ümber Päikese liikumise ja avastas Päikese oma telje

ümber pöörlemise (päikeselaikude ümberasetumise põhjal); edasi avastas Galilei, et Linnutee on taevatähtede kuhjumus; määras kindlaks, et Jupiteri satelliitide järgi on võimalik määrata geograafilist laiust, ja see oli otsese praktilise tähtsusega meresõidus. Galilei on klassikalise mehaanika loojaid; tema määras inertuse ja jõudude liitmise seadused, millede abiga ta lahendas terve rea ülesandeid; ta on dünaamika rajaja; ta avastas kehade langemise seadused, pendli võnkumise sea-

dused, uuris teatava nurga all visatud keha liikumist. Loodusseaduste tunnetamiseks nõuab Galilei looduse konkreetset tundmaõppimist; kogemust peab ta meie teadmiste ainukeseks allikaks. Kiriku, skolastika ja obskürantismi vastu võitlemise eest sattus Galilei, olles juba kõrges vanaduses, inkvisitsiooni tagakiusamise alla. Galilei peateosed: „Dialog tõsudest ja mõõnadest“ (1630), „Vestlused ja matemaatilised tõestused, mis puudutavad kaht uut teadusharu“ (1638).

Gassendi, Pierre, (1592—1655) — prantsuse filosoof-matemaatik, füüsik ja astronoom. Nagu paljud tolle aja eesrindlikud mõtlejad, nii esines Gassendi juba esimeses töös („Paradoksaalsed harjutused aristoteelikut vastu“, 1624) Aristoteelse õpetuse ja skolastika terava kriitikaga. Gassendi laialdane ja mitmekülgne tegevus eksakt- ja loodusteaduste valdkonnas nõudis tema maailmavaate jaoks kindlat materialistlikku tuge, mida ta leidis Epikurose õpetuses. Vastavalt oma materialistlikele vaadetele astus Gassendi välja Descartes'i õpetuse kriitikaga ja seadis tema ratsionalismile ja metafüüsilistele mõistetele vastu sensualismi, mis väitis, et tunnetuse allikaks on meeleline kogemus. Oma peatöö „Filosoofia kogu“, mis anti välja pärast tema surma (1658), jaotas Gassendi kolme ossa: loogikaks, füüsikaks ja eetikaks. Esimeses osas esitas Gassendi, olles teatava aja tugevasti mõjustatud skeptikuist, tunnetuse usutavuse probleemi kohta põhjaliku analüüsi, milles tõstis esile skeptitsismi, aga ka dogmatismi vastu sihitud mitmed teesid. Füüsikas, „filosoofia kõige suursugusemas ja laialdasemas osas“, tõestas Gassendi, vastandina Descar-

tes'ile, materiaast sõltumatu ruumi ja aja olemasolu, kusjuures ta viitab paljudele näidetele füüsikast (kehade kokkutõmbumisele, paisumisele jne.). Koos sellega piiras ta jumala kõikvõimsust, sest ta tunnustas ruumi ja aja mitteloodavust ja hävimatust. Materia õpetust käsitelles kordab Gassendi Epikurose ja Lucretiuse põhiseisukohti ja tunnustab, et on olemas erilised sooja, külma ja teised aatomid, mis tekitavad vastavaid meelelisi aistinguid. Gassendi tunnustas ka hinge aatomite olemasolu. Kuid Gassendi astus teatava sammu edasi, sest ta visandas molekuli mõiste, mis hakkas varsti etendama suurt osa füüsika ja keemia arenemises. Maa gravitatsiooni ja magnetilise külgetõmbe probleem sundis Gassendit oletama, et materia elementides on tunded, soovid, mis kisivad külgetõmbevõimelisi kehi teineteisele ligi. Seletades elu ja teadvuse nähtusi täiesti materialistlikult ja kasutades selleks „animaalse hinge“ aatomite puhtmehaaniliselt liikuvat jõudu, taganes Gassendi religiooni ees oma õpetuses inimese hingest ja arvas, et inimene omab „animaalse“, meelelise, materiaalse hinge kõrval veel ka „mõistuslikku“, mittemateriaalset hinge. Kuid „meelelise“ ja „mõistusliku“ hinge tegevuse analüüsil ei suutnud ta rahuldavalt näidata mitte ühtki viimase funktsiooni, mis oleks olnud esimesest sõltumatu. XVII saj. eesrindlike mõtlejate eeskujul eitas Gassendi oma eetikas askeetlikku kiriku moraali ja kokkukõlas Epikurosega, väitis, et iga nauding on iseendast hüve ja iga voores on hüve ainult sel määral, kui võrra ta pakub õnne. Gassendi ühiskondlik-poliitilistes vaadetes peegelduvad selle kodanliku ülakihi mõisted, mille keskkonnas

suurema osa oma elust filosoof liikus. Feodaal-aadli mässud, mis on tuntud Fronde'i sõdade nimetuse all, tegid temast tugeva keskvoimu pooldaja: ta nägi seda idealiseeritult absoluutses monarhis, „suure pere peas“ ja mõistlikus „riigi peremehes“. Teaduste ajaloo ei piirdu Gassendi tähtsus atomistliku materia õpetuse populariseerimise ja arendamisega, feodaalse teaduse jäänuste vastu võitlemisega ja kogemusliku teadmuse kuulutamise igasuguse tunnetuse allikaks. Temale kuuluvad paljud tähtsad vaatlused ja avastused astronoomia vallast, temale kuulub inimkonna ajaloo esimene vaatlus Merkuri Päikese kettast möödumisest, tema avastas veel viis Jupiteri kaaslast, peale nelja, mis olid avastatud varemini, jne.

geograafiline keskkond — ühiskonda ümbritsev loodus, ühiskonnaelu välised looduslikud tingimused: kliima, maapind, maapõuevarad jne. Geograafiline keskkond on ühiskonna materiaalse elu üks kõige paratamatuid ja püsivamaid tingimusi. Mõjustades loodustootmisvahendite abil ja kasutades tema jõude (vett, tuld, tuult jm.), toodab inimene oma olemasoluks tarvilikke eluvahendeid, materiaalseid hüviseid. Geograafiline keskkond mõjustab ühiskonna arenemist. Ta võib kiirendada ühiskonna arenemist, näiteks ühe või teise maa soodsa geograafilise asendi ja looduslike rikkuste olemasolu korral, või vastupidi pidurdada seda arenemist. Kuid geograafiline keskkond ei etenda ometi otsustavat osa. Geograafilise keskkonna mõju ühiskonnale sõltub ise materiaalse tootmise arenemise tasemest ja pole ühesugune ühiskonna tootlike jõudude erinevais seisundis. Näiteks ühiskonna

arengu algastmeil lahutasid jõed ja mered inimesi, kuid laevaehituse ja mereõidu arenedes muutusid nad ühendusteede ja said rahvaste lähenemise ja ühenduse vahendeiks. Omal ajal ei omanud paljud kasulikud maapõuevarad (kivisüsi, nafta, maagid jne.) ühiskonna suhtes mingit tähtsust, kuid tänapäeva tööstuse ja tehnika juures etendavad nad hiiglasuurt osa materiaalse hüvise tootmises. Looduse loomulikkude rikkuste ärakasutamise võimalikkuse määrab ühiskondliku korra iseloom. Nii on sotsialismi korral äraarvamatult rohkem võimalusi kasulikkude maapõuevarade asukohtade leidmiseks ja nende ärakasutamiseks kui kapitalistlikus korras.

geograafiline materialism — kodanliku ühiskonnateaduse suund, mis omistab geograafilisele keskkonnale ühiskondlikus arenemises määrava tähtsuse. Rahvaste erinevusi, nende ühiskondliku korra erinevusi püüab geograafiline materialism seletada nende rahvaste geograafiliste elutingimuste erinevusega. Geograafilise materialismi esindajaiks olid näiteks geograaf E. Reclus ja tema pooldaja Venemaal L. I. Metšnikov. Viimane tegi kogu inimese kultuuri ja tsivilisatsiooni sõltuvaks jõgede ja merede tähtsusest rahvaste ja riikide elus. Seepärast jagab ta kogu inimese kultuuri ajaloo jõe, mere ja ookeani kultuuri ajalooks. Geograafiline materialism ei suuda teaduslikult seletada ühiskondliku arenemise tegelikku põhjust. Kümnete tuhandete aastate vältel peaaegu muutumatuks jääv geograafiline keskkond ei või olla ühiskonna arenemise peapõhjus. Ühiskond elab läbi põhimuutusi palju lühema aja kestel (saja aasta jooksul, mõnikord aga toimuvad

väga suured sotsiaalsed muutused ka aastakümnete vältel). Ühiskondliku arenemise määrav põhjus peitub mitte välises looduses, mitte geograafilises keskkonnas, vaid materiaalseste huviste tootmise viiside muutmises. Mida enam on arenenud ühiskonna tootlikud jõud, seda väiksem on ühiskonna sõltuvus geograafilisest keskkonnast.

geotsentriline ja heliotsentriline maailmasüsteem. — Kuni XVI saj. valitses kreeka õpetlase Ptolemaiose maailmasüsteem, mille järgi Maa on liikumatu ja on universumi tsentrumiks ja tema ümber keerlevad Päike, Kuu, planeedid, taevatähed ja kogu maailm. See pärast arvati — ja seda eksitust toetas kirik —, nagu toimuks kõik looduses ainult Maa pärast, ainult inimeste huvide pärast. Kopernikus (XVI saj.) tõestas selle teooria põhjendamatus ja esitas heliotsentrilise maailmasüsteemi, mille järgi universumi tsentriks on Päike ja planeedid (nende hulgas ka Maa), mis keerlevad Päikese ümber. Kirik võitles ägedalt Kopernikuse teadusliku teooria vastu, mis erines põhimiselt kirikudogmadest. Kopernikuse õpetuses nägi kirik täie õigusega lööki usulise maailmavaate aluste pihta. Kirik ei võinud lubada, et sellise „maailmaajaloolise tähtsusega“ sündmus, nagu „Kristuse sündimine“, ei oleks toimunud universumi tsentrumis, keskpunktis. Kopernikuse süsteem on praegusel ajal tunnustatud selle parandusega, et Päike on ainult päikesesüsteemi tsentrumis, päikesesüsteem ise aga liigub maailmaruumis.

gnoseoloogia (kreekakeelseist sõnadest *gnōsis* = tunnetus, ja *logos* = õpetus) — **tunnetusteooria**, filosoofiline õpetus inimese võimest tunnetada tegelikkust ja tabada tõde, õpe-

tus tunnetuse allikaist (meeled, mõistus) ja vormidest, milleles tunnetus toimub (tajumus, kujutlus, mõiste, otsustus, järeldus jne.). Iga gnoseoloogia lähtepunktiks on materialistlik või idealistlik lahendus küsimusele: millises vahekorras on meie ideed ümbritsevast maailmast maailma enesega. Materialistlik gnoseoloogia lähtub sellest, et väljaspool meid ja meist sõltumatult eksisteerivad esemed, asjad, kehad, et meie aistingud on välismaailma kujud. Idealistlik filosoofia kas väidab, et inimese tunnetus on idee peegeldus (Platon, Hegel), või ütleb, et tunnetus ühtib olemise enesega, mis omakorda on ainult inimese tajumustes (Berkeley ja mahhistide subjektiivne idealism), või eitab põhimõtteliselt maailma tunnetamise võimalikkust (Hume'i ja Kanti agnostitsism). Kõigile neile teadusevaenulistele väidetele astub vastu dialektiline materialism. Materialistlik dialektika, mis avab looduse, ühiskonna ja mõtlemise aremise kõige üldisemad seadused, on ka ainuke teaduslik tunnetusteooria. Tema „hõlmab seda, mida tänapäeval nimetatakse tunnetusteooriaks, gnoseoloogiaks“ (L e n i n).

„Gotha programmi kriitika“ — Gotha kongressiks ettevalmistatud Saksa sotsiaaldemokraatide programmikava kriitiline analüüs, mille Marx kirjutas 1875. a. mais. Näidanud, et projekt koosneb Lassalle'i väikekodanlikest fraasidest ja et autorid on jätnud puudutamata proletaarset liikumise põhiküsimuse — proletariaadi diktatuuri küsimuse, arendab Marx „*Kommunistliku partei manifestis*“ (vt.) esitatud printsiipe ja formuleerib proletaarset partei poliitilised nõudmised. Ta esitab proletariaadi diktatuuri kohta klas-

sikalise põhilause: „Kapitalistlikku ja kommunistlikku ühiskonda lahutab revolutsiooniline esimese teiseks muundumise periood. Sellele ajajärgule vastab ka poliitilise ülemineku periood, ja selle ajajärgu riik ei saa olla midagi muud kui ainult proletariaadi revolutsiooniline diktatuur.“ Käsitades proletariaadi diktatuuri kommunismi saavutamise relevant, näitab Marx, et kommunistlik ühiskond teeb läbi kaks faasi. Kommunism oma esimeses faasis pole veel vabanenud kapitalismi traditsioonidest ning kannab endal paljudes asjus veel vana ühiskonna „sünnimärke“. Kommunismi esimese faasi jaotusprintsipi on: igaüks töötab oma võimete järgi ja saab oma töö hulga ja kvaliteedi järgi. Kommunismi kõrgeimas faasis tõuseb töötotlikkus sellisel määral, et tekib produktide üliküllus, ja ühiskond võib kirjutada oma lipule: igaüks töötab oma võimete järgi ja saab vajaduste järgi. Marx andis geniaalse „analüüsi kommunismi arenemise ja riigi väljasuremise seosest“ (Lenin). „Marxi seletuse suur tähtsus,“ kirjutas Lenin, „seisab selles, et ka siin kasutab ta järjekindlalt mate-

rialistlikku dialektikat, õpetust arenemisest, käsitades kommunismi millenagi, mis areneb kapitalismist. Skolasiliselt väljamõeldud, „luulendatud“ määratluste ja viljatute sõnavaidluste asemel (mis on sotsialism, mis on kommunism) esitab Marx analüüsi sellest, mida võiks nimetada kommunismi majandusliku küpsuse astmeiks“ (Lenin). „Gotha programmi kriitika“ on proletaarse partei revolutsioonilise programmi teadusliku käsitluse mustriks, on igasuguse oportunisti suhtes lepitamatus eeskujuks. Seda teadusliku kommunismi geniaalset dokumenti varjasid masside eest Saksa sotsiaaldemokraatia juhid kaua ja hoolikalt. Saksa Sotsiaaldemokraatliku Partei Erfurti kongressi eel, kus kavatseti vastu võtta uus programm, pidas Engels vajalikuks trükkis avaldada „Gotha programmi kriitika“, mis pidi olema „midagi uut ja pealegi ülimal määral ajakohast ja aktuaalset“. Ta avaldati II Internatsionaali oportunistide vastupanust hoolimata.

Guizot Francois Pierre Guillaume (1797—1874) — vt. restauratsioonija prantsuse ajaloolased.

H

Haeckel, Ernst (1834—1919) — suurim saksa loodusteadlane, darvinismi väljapaistvaid esindajaid. Oma uurimustega („Antropoloogia kui inimese arenemise ajalugu“, „Üldine morfoloogia“ jt.) arendas ja konkretiseeris ta Darwin'i (vt.) evolutsiooniõpetust. Oma teostes, eriti oma kuulsas raamatus „Maailma mõistatused“,

arvustas ta halastamatult idealismi ja papimeelsust ja püüdis luua teaduse uusimatele saavutustele rajatud harmoonilist materialistlikku süsteemi. Loodusteaduse kriisi tingimustes, kui paljud kodanlikud loodusteadlased kaldusid idealismi ja religiooni, kuulus Haeckel nende eesrindlike teaduste hulka, kes kaitsesid visalt

loodusloolist materialismi ja võit-lesid mahhismi, uuskantianismi ja muude reaktsiooniliste idealistlikkude ja agnostistsitlikkude filosoofiliste voolude vastu loodusteadustes. Kuid Haeckel ei suutnud tõusta dialektilise materialismini, mille positsioonidelt oleks olnud võimalik teoreetiliselt ületada loodusteaduste idealismi ja papimeel-sust. Materialistliku filosoofia ja ate-ismi kaitseks asutas Haeckel 1906. a. Monistide Liidu, mis püsis Saksamaal 1933. aastani. Haeckeli julge ja ava-lik võitlus eesrindliku teaduse ja ma-terialistliku filosoofia eest ässitas tema vastu reaktsioonilised kodanlik-kleri-kaalsed kihid mitte ainult Saksamaal, vaid ka kaugel väljaspool selle piire. Haeckelit kiusati taga. „Torm, mille tekitasid kõikides tsiviliseeritud maades E. Haeckeli „Maaailma mõistatused“,“ kirjutas Lenin „Materialismis ja empi-rikkriitismis“, „avaldas ühelt poolt väga reljeefselt tänapäeva ühiskonnas filosoofia parteilisuse, ja teiselt poolt selle võitluse tõelise ühiskond-liku tähtsuse, mida peab materialism idealismi ja agnostitsismi vastu.“ Nagu kõik kodanlikud materialistid, jäi Haeckel idealistiks ühiskondliku elu käsi-tuses. Temale polnud ka võõrad üksikud katsed üle kanda darvinismi ühis-kondlikele vahekorrale. Kuid kõik see ei suuda vähendada Haeckeli osa loodusloolise materialismi kaitsemises ja propagandas.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — suur saksa filosoof-idealist ja dialektik. Hegeli objektiivse (ehk absoluutse) idea-lismi süsteemi kohaselt on maailma aluseks mingi objektiivne „absoluutne idee“, mis oli olemas enne looduse ja inimese tekkimist. Oma loomult on

„absoluutne idee“ aktiivne printsiip, kuid tema tegevus võib avalduda ainult mõtlemises, endatunnetuses. Idee dia-lektiline loomus on tema tegevuse, endatunnetuse tõukeks. „Absoluutne idee“ on eneses vastuoluline, ta liigub ja muutub, ta eitab iseennast ja saab enda vastandiks. Oma dialektilise enesearenemise protsessis läbib „absoluutne idee“ kolm põhietappi. „Absoluutse idee“ arenemise esimene etapp on loogiline, siin teotseb „absoluutne idee“ alles oma „eelmaailmalises“, „eellooduslikus“ olemises, „puhta mõtle-mise stihias“. Selles astmes esineb „absoluutne idee“ loogiliste mõistete-kategooriate süsteemina, loogika süs-teemina. Teises etapis muutub „absoluutne idee“ looduseks, mis on „absoluutse idee teisiti-olemine“. Hegeli järgi ei arene loodus ajas, vaid ainult mitmekesisust igavesti ruumis. Idee enesearenemise kõrgeimaks astmeks on „absoluutne vaim“. Selles kolmandas etapis eitab „absoluutne idee“ loodust ja pöördub iseenele juurde tagasi, are-nemine toimub uuesti mõtlemise vald-konnas, kuid juba inimese mõtlemises. Sellesse etappi loeb Hegel individu-aalse teadvuse astme, ühiskondliku teadvuse astme ja kõrgeima astme, kus idee religiooni, kunsti ja filosoofia vormis jõuab oma enesetunnetuse lõpuni. Hegel kuulutab filosoofia „absoluut-seks teadmuseks“ ja oma filosoofiat peab ta idee endaarenemise lõplikuks astmeks. Säärane on Hegeli idealist-lik filosoofiline süsteem. Hegeli idea-listlikus filosoofias oli väärtuslik teda läbiv dialektiline meetod — väide, et idee areneb dialektiliste vasturääki-muste alusel, et arenemises toimub kvantitatiivsete muutuste üleminek kva-litatiivsetele, et tõde on konkreetne, et

inimühiskonna arenemise protsess toimub seaduspäraselt, aga mitte isiksuste meelevaldast sõltuvalt. Kuid Hegeli dialektika pole eraldatud tema idealistlikust süsteemist, vaid on tihedasti temaga seotud. Sellest tekkis Hegeli filosoofias sügav, seda filosoofiat lõhestav meetodi ja süsteemi vastuolu. Dialektiline meetod väitis, et tunnetamise arenemisprotsess on lõpmatu, kuid idealistlik süsteem viis välja sellele, et Hegel kuulutas oma filosoofia igasuguse arenemise lõpuks ja lõplikuks, jäädavalt täiuslikuks tõeks. Dialektiline meetod väitis, et kõik areneb dialektiliselt, kuid süsteem kujutas loodust dialektika eituseks. Hegel oli XIX saj. alguse saksa kodanluse ideoloog. See kodanlus oli progressiivne talle seatud ülesande suhtes, seejuures ta oli aga arglik ja ebajärjekindel, poolik, ja otsis feodalismiga kompromissi. Suurel määral selle tõttu kuulutas geniaalne dialektik Hegel, hoolimata kogu oma dialektikast, Preisi feodalarhria inimühiskonna arenemise viimseks ja kõrgeimaks etapiks. Hegeli filosoofia põhimiselt idealistliku ole-

muse tõttu on Hegeli dialektika idealistlik dialektika. Marx ja Engels, kui nad löid oma filosoofilise õpetuse — dialektilise materialismi, ei saanud kasutada Hegeli dialektikat sel kujul, nagu ta oli loodud Hegeli poolt, vaid töötasid ta materialistlikult ümber, asetasid ta peaaegu pealt jalga. „Oma dialektilist meetodit iseloomustades osutavad Marx ja Engels harilikult Hegelile kui filosoofile, kes formuleeris dialektika põhi-jooned. Kuid see ei tähenda, et Marx ja Engels Hegeli dialektikast ainult ta dialektikaga. Tegelikult võtsid Marx ja Engels Hegeli dialektikast ainult ta „ratsionaalse tuuma“, heites kõrvale Hegeli idealistliku agana ja arendades dialektikat edasi selleks, et anda talle kaasaegne teaduslik kuju. „Minu dialektiline meetod,“ ütleb Marx, „on oma põhiolult mitte ainult erinev Hegeli omast, vaid ta otsene vastand. Hegelil on mõtlemisprotsess, mille ta idee nime all muudab isegi iseseisvaks subjektiks, reaalse demiurg (looja), kuna reaalne ise on viimase väline ilmumus. Mulle, vastupidi, pole ideaalne miski muu, kui inimpähe üle kantud ja seal ümber kujundatud materiaalne“ (Stalin). Hegeli peateosed: „Vaimu fenomenoloogia“ (vt.) (1807), „Loogikateadus“ (vt.) (1812—1816), „Filosoofiliste teaduste entsüklopeedia“ („Väike loogika“, „Looduse filosoofia“, „Vaimu filosoofia“) (1817), „Õiguse filosoofia“ (1821). Posthuumsed väljaanded: „Loengud filosoofia ajaloo alalt“ (1833—1836), „Ajaloo filosoofia“ (1837), „Esteetika“ (1836—1838).

Helmholtz, Hermann (1821—1894) — kuulus saksa füüsik ja füsioloog. Oma töös „Jõu jäävusest“

(1847) formuleeris ta Mayeri poolt a. 1842 avastatud energia jäävuse seaduse. Helmholtz'i filosoofilised veendumused olid ebajärjekindlad; ta kõikus materialismi ja kantianismi vahel. Arvustades Kanti idealismi ja subjektiivismi, eitas Helmholtz „asjade iseneses“ tunnetamise võimalikkust ja pidas meie aistinguid asjade märkideks, sümboliteks, kuid mitte nende kujutus- teks. Engels ja Lenin arvustasid teravalt Helmholtzi filosoofilisi vigu.

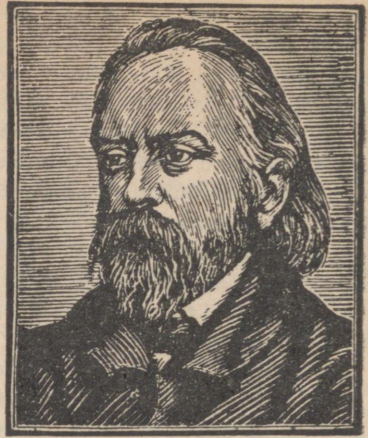
Helvétius, Claude Adrien (1715—1771) — XVIII saj. väljapaistev prantsuse filosoof-materialist. Helvétius lähtus inglise filosoofi Locke'i õpetusest, et inimese ideede ja kujutluste allikaks on meeleline kogemus. Arendades materialistlikku tunnetusteooriat, kavatses Helvétius seda printsiipi kasutada peamiselt ühiskondliku elu seletamiseks. Ta väitis, et inimene on teda ümbritseva keskkonna produkt ja et inimese iseloom pole midagi sünnipärast, vaid selle määrab kogemus, keskkond. Selline oli Helvétius ühiskonnaõpetuse materialistlik lähtepunkt. Kuid edasi väitis ta, et ühiskondlik keskkond luuakse ühiskonnas olemasoleva seadusandluse poolt. Seadusandluse aga määravad ühiskonnas valitsevad ideed. Inimühiskonna selline seletus, mille lõppjärelduseks oli tees, et „arvamused valitsevad maailma“, pole materialistlik. Kokkuvõttes asus Helvétius ühiskonnaõpetuses idealismi positsioonidel. Helvétius vaade keskkonna ja poliitiliste institutsioonide otsustavast mõjust inimese iseloomu kujunemisele omas suurt revolutsioonilist tähtsust. „Kui inimese karakteri loovad olukorrad, siis järelikult on tarvis muuta olukorrad inimlikeks“ (M a r x). Sellest järgneb feodaalsete

vahekordade muutmise paratamatuse nõue. Marx tähendab, et need Helvétiusse vaated avaldasid suurt mõju XIX saj. utopistlikule sotsialismile. Helvétiusse peateosed „Vaimust“ (vt.) (1758) ja „Inimesest“ (1773) on tõlgitud vene keelde.

Herakleitos Efesosest (umb. 544—484 e. m. a.) — vana-kreeka filosoof. Tema teose „Loodusest“ meie ajani säilinud katkendeis on antud „väga hea esitus dialektilise materialismi elementidest“ (L e n i n). Loodusnähtustele lähenemise viisilt, meetodilt on Herakleitos vana-aja filosoofidest suurim. Herakleitos õpetas, et „maailm, ühtsaim kõigest, ei ole loodud ühegi jumala ega ühegi inimese poolt, vaid oli, on ja saab olema igavesti elav tuli, mis süttib seaduspäraselt ja kustub seaduspäraselt“. Herakleitose järgi on tuli algaine ja algjõud. Tuli muutub veeks ja maaks, ainsus saab sellega paljuseks — kõigeks. Tuli „kustub“ — „sureb“, muutub veeks ja maaks; seda tule „suremise“ protsessi nimetab Herakleitos „teeks alla“. Kuid „tee alla ja üles on üks ja sama“. Samaaegselt tekib veest tulepööris; kõik muutub ühtsaks; kõik asjad muutuvad tuleks — ta „süttib“, „sünnib“; see on — „tee üles“. Nagu kulda vahetatakse kaupade vastu ja kaupu kulla vastu, umbes selletaoliselt vahetatakse maailmatuli kõikide asjade vastu ja vastupidi. Maailma elu ei sõltu jumalate tahtest, „ettenägevusest“. Looming kui tuli tekkimine ja asjade hävimine on isevaldne ning Herakleitos võrdleb teda lapse mänguga. Herakleitos on hülozoist (vt. *hülozoism*). Herakleitose järgi on maailm igaveses tekkimise ja hävimise protsessis: „Kõik voolab, kõik muutub.“ „Ühtedesse ja sama-

desse voogudesse me laskume ja ei lasku.“ Maailm koosneb omavahel võitluses olevaist vastandeist: „Sõda on kõikide isa ja kõikide valitseja.“ Vastandid lähevad üksteisesse üle: „Külm soojeneb, tuline jaheneb, märg kuivab, kuiv niiskub.“ Seepärast tingib ühe vastandi olemasolu teise olemise: „Haigus teeb tervise magusaks.“ Herakleitos tunnustas vastandite samasust, päeva ja öö, talve ja suve, sõja ja rahu, küllastuse ja nälja, hea ja kurja jne. samasust. Kõiki muutusi valitseb vali seaduspärasus: „Kõik toimub tüli ja paratamatuse tõttu.“ Seda materiaalsele substantsile omast seaduspärasust nimetas Herakleitos logoseks.

Herzen, Aleksandr Ivanovitš (1812—1870) — suur vene revolutsionäär ja demokraat. Oma filosoofilistelt vaadetelt on Herzen materialist ja Hegeli dialektika pooldaja, kes suutis „1840-ndate aastate pärisorjuslikus Venes... tõusta sellisele kõrgusele, et jõudis oma aja suurimate mõtlejate tasemeni“ (Lenin). Herzen uuris põhjalikult Hegeli filosoofiat ja jõudis otsusele, et Hegeli dialektika on „revolutsiooni algebra ja vabastab ebatavaliselt inimese ega jäta krisflikust maailmast, iganenud pärimuste maailmast kivi kivile“. Herzeni filosoofilisele arenemisele materialismi suunas avaldas suurt mõju saksa filosoofi materialist Feuerbachi kuulus raamat „*Kristluse olemus*“ (vt.) (1844—1845). Herzen kirjutas oma filosoofilise põhitöese „*Kirjad looduseuurimisest*“ (vt.), milles ta esitab idealistliku filosoofia kohta põhjaliku kriitika ja astub välja vulgaarse materialismi vastu, mis „oma teadvuselt ja meetodilt seisab idealismist võrratult madalamal“. Herzen nõuab materialismi

ühendamist „spekulatsiooni“ ja meetodiga“, et „mõistus leiaks kogemusele toetudes tee käsikäes loodusega, et loodus juhiks mõistust kui oma kasvandikku seni, kuni kord mõistus suudab viia looduse täieliku selgumiseni mõttes“. Pärast Pariisi proletariaadi ülestõusu lüüasaamist 1848. a. juunis Herzen, kes elas tol ajal Pariisis, elas läbi vaimse krahhi. Sügavasti vapustatud ülestõusu ebaõnnestumisest, Pariisi tööliste ääretust heroismist, kodanluse julmusest ja kättemaksust, mis „ületab igasuguse kujutlusvõime“, neab Herzen kodanlust, ja saab aru, et ilma uue revolutsioonita, „ilma olemasoleva hävitamiseta“ pole ummikust väljapääsu, kuid ta ei näe ka jõudu, mis suudaks võitlust juhtida, ta ei näe teesid, mis viivad võidule. Herzeni vaimne krahhi oli tingitud sellest, et ta ei osanud tõusta ühiskonna arenemiseseaduste mõistmiseni, et ta, jõudes täiesti, nagu kirjutas Lenin, dialektilise materialismini, „peatus ajaloolise materialismi ees“. Herzen oli sotsialist, kuid tema „sotsialismil“ ei olnud teaduslikku alust. Herzeni vaimne krahhi pä-

rast 1848. a. „oli sotsialismi kodanlikkude illusioonide krahk. Herzeni vaimne draama oli tolle maailma-ajaloolise ajajärgu sünnitus ja peegeldus, mil kodanlik demokraatia revolutsioonilisus oli juba suremas (Euroopas) ja mil sotsialistliku proletariaadi revolutsioonilisus ei olnud veel küps“ (L e n i n). Herzeni poolt väljaantavate „Poljarnaja zvezda“ (1855—1869) ja „Kolokol“ (1857—1867) üksiknumbreid veeti salaja Venemaal ja need õhutasid võitlusele isevalitsuse vastu, kutsusid üles kaotama pärisorjust ja kasvasid noorpõlve revolutsioonilises vaimus. Herzenil esines kõikumisi ja taandumisi demokraatilt liberalismile, kuid demokraat jäi temas peale; ja olgugi et oma elu lõpuni Herzen ei osanud vabaneda kodanlik-demokraatlikest illusioonidest, siiski pisut enne oma surma „pööras ta oma pilgud mitte liberalismi, vaid Internatsionaali poole, selle Internatsionaali poole, mida juhtis Marx, — selle Internatsionaali poole, mis hakkas „koguma“ proletariaadi „rügemente“, ühendama „tööliste maailma“, mis jätab maha tööta kasutatavate maailma“ (L e n i n). Herzeni peateosed: „Kirjad looduseuurimisest“ (vt.) (1844—1845), „Kirjad Prantsusmaalt ja Itaaliast“ (1847—1851), „Teiselt kaldalt“ (1847—1850), „Minevik ja mõtted“ (1852—1867).

hieroglüüfide teooria — teooria, mille järgi inimese aistingud ja kujutlused on ainult maailma leppemärkideks (hieroglüüfideks). Hieroglüüfide teooria pooldajad kinnitavad, nagu ei oleks meie teadvus esemete ja objektiivse maailma asjade peegelduseks. Sellega püüavad nad õõnestada

usku maailma tunnetamise võimalikkusse. „Kujutamine eeldab paratamatult ja vältimatult „peegeldatava“ objektiivset reaalsust. „Leppemärk“, sümbol, hieroglüüf on mõisted, mis toovad kaasa täiesti mittevajaliku agnostitsismi elemendi“ (L e n i n). Kujutus ei või iialgi täiesti ühtida kujutatava esemega, kuid ta on realselt eksisteeriva eseme tõeline kujutus, aga mitte leppemärk. Hieroglüüfide teooriat pooldas rida looduseuurijaid. Seda teooriat jagas mõnda aega ka Plehhanov. Hieroglüüfide teooriale asetab dialektiline materialism vastu *peegeldusteooria* (vt.).

historism — esemete sündmuste ja nähtuste uurimine nende tekkimises, arenemises ja hävimises, seoses nende konkreetsete ajalooliste tekketingimustega. Marksistlik dialektiline meetod käsitleb kõiki nähtusi ja sündmusi nende seismises seoses, nende vastastikuse mõju protsessis. Maailmas pole isoleeritud nähtusi, iga nähtus on teiega seotud. Seepärast mingisugust nähtust mõista võib ainult ajaloolise lähenemise tingimuses, ainult analüüsisdes toda konkreetset ajaloolist ümbrust, millega see nähtus on seotud. „On arusaadav, et ühiskondlike nähtuste niisuguse ajaloolise käsitleseta ajaloo teaduse olemasolu ja arenemine pole võimalik, sest üksnes niisugune käsitus päästab ajaloo teaduse sellest, et ta ei muutuks juhuste kaoseks ja absurdseimate vigade hunnikuks“ (S t a l i n). Historismi marksistlikule printsibile on põhimiselt võõras ajaloo konkreetse uurimise asendamine abstraktsete, elutute skeemidega. Ainult marksistlik historism on tegelikkuse õige, objektiivse peegelduse meetod. Ta eitab tegelikkuse igasugust

moonutamist, mineviku faktide tendentslikku valgustamist, kui neid vaadeldakse väljaspool ja sõltumatult nendest konkreetsetest ajaloolistest tingimustest, milledes faktid toimusid. Paljastades nõndanimetatud Pokrovski „koolkonna“ antimarksistlikku olu, ÜK(b)P KK oma määruses 14. novembrist 1938 „Parteilise propaganda seadest ühenduses „ÜK(b)P ajaloo lühikursuse“ ilmumisega“ tähendas, et „ajaloolises teaduses olid kuni viimase ajani antimarksistlikud moonutamised ja vulgariseerimised seotud nõndanimetatud Pokrovski „koolkonnaga“, kes tõlgendas ajaloolisi fakte moonutatult, mitte hoolides ajaloolisest materialismist, ta valgustas neid tänapäeva seisukohalt, mitte aga sellelt seisukohalt, milliste tingimuste raames arensid ajaloolised sündmused, ja moonutas sellega tõelist ajalugu . . .“. „ÜK(b)P ajaloo lühikursus“ on marksistlik-leninlik historismi järjekindla rakendamise eeskuju. Kodanliku teaduse esindajate seas on ainult üksikud tõusnud tegelekkuse uurimises ja peegeldamises historismi printsiibi teadusliku kasutamiseni. Kodanlik sotsioloogia on oma aluses tervenisti antihistoristlik, metafüüsiline. Uuskantiaanliku koolkonna näol esineb kodanlik sotsioloogia historismi printsiibi otsese eitamisega, ta eitab inimühiskonna arenemises seaduspärasust. Kodanliku sotsioloogia vaenulik suhtumine historismi vastu väljendab tänapäeva mädaneva kodanluse hirmu ajaloolise tõe ees, mineviku ja oleviku objektiivse uurimise ees, sest selline uurimine tõestab vastuvaidlematult kodanliku ühiskonna ajaloolist mööduvust, selle ühiskonna vältimatut hukkumist.

hjumism — inglise filosoofi *Hume*'i (vt.) ja ta järelkäijate õpetus.

Hobbes, Thomas (1588—1679) —väljapaistev inglise filosoof-materialist. „Pühas perekonnas“, vaadeldes materialismi arenemise ajalugu, kirjutab Marx: „Hobbes on Baconi materialismi süsteemaatik.“ Baconi eeskujul astus Hobbes otsustavalt välja feodaalse ideoloogia vastu niihästi filosoofia alal kui ka ühiskondlik-poliitiliste küsimuste alal. Idealismi vastu võitlemises seisab Hobbes kõrgemal oma kaasaeglasest ja kaasmõtlejast *Gassendist* (vt.), kes tunnustas surematu vaimu, immateriaalse hinge olemasolu. Hobbes eitab kategooriliselt igasuguste immateriaalsete substantside olemasolu. Kõik „vaimud“, või „kehad substantsid“, on inimese kujutlusvõime tooted. Materialistlikelt positsioonidelt lähtudes astub Hobbes välja idealistliku õpetuse vastu üldiste mõistete realismist. Arvustades idealiste, nende hulgas ka keskaja skolastikuid, ütleb Hobbes: „Need inimesed kinnitavad tõsiselt, et peale Peetri ja Jaani ning kõikide muude inimeste, kes on, olid või saavad olema maailmas, on veel midagi muud, mida me nimetame „inimeseks“ või „inimeseks üldse“.“ Hobbes väidab kindlalt, et ainuüksi reaalsed on väljaspool inimest eksisteerivad materiaalsed kehad, kuna kujutlused ja mõisted on ainult sääraсте kehade peegeldused inimese teadvuses. Materiaalsete kehade olemust näeb Hobbes ulatuvuses. Hobbes'i järgi on ainult ulatuvus ja suurus kehade püsisivad, lahutamatud omadused. Kõik muud asjade omadused on muutlikud. Hobbes'i materialismi üheks puuduseks on see, ta ei jõudnud arusaamiseni, et ruum ja aeg on materia olemas-

olu üldised vormid. Hobbes defineerib ruumi kui „väljaspool meid olemasoleva asja kujuteldavat kuju”, just samuti ka „...aeg pole mitte asjus endis väljaspool meid, vaid ainult meie mõistuse mõtlemises“. Hobbes'i järgi on ruum ja aeg ühtlasi kujutlused, mis tekivad meis objektiivselt olemasolevate kehade mõjustamise tulemusena. Ka liikumine pole talle mateeria olemasolu üldine vorm; liikumine on Hobbes'i järgi ainult aktsidents, ebaoluline omadus, kuigi see kuulub mateeriale niisama nagu paigalseiski. Mateeria liikumise vormide kogu mitmekesisuse tuletab Hobbes mehaanilisest liikumisest; seetõttu on Hobbes sunnitud eitama esemete kvalitatiivse määratelduse objektiivsust, valguse, heli, lõhna, maitse, värvi jne. objektiivsust. Hobbes'i materialism on mehaaniline materialism. Seepärast ka, võrreldes Hobbes'i Baconiga, kirjutab Marx, et Baconil mateeria „naeratleb tervikulisele inimesele oma poeetilises meelelises hiilguses vastu“, kuid samal ajal Hobbes'i materialismis kaotab „meelelisus oma eredad värvid ja muutub geomeetri abstraktseks meelelisuseks“. Hobbes'i ühiskondlik-poliitilised vaated etendasid suurt osa XVII ja XVIII saj. sotsioloogia arenemise ajaloos, eriti loodusõiguse ja ühiskondliku lepingu õpetuse arenemises (vt. *Leviathan*). Nad andsid hävitava hoobi usulis-skolastilistele dogmadele riigi jumalikust päritolust, üleloomulikust ettemääratusest jne. XVIII ja XIX saj. ateismi arenemise ajaloos etendas suurt osa Hobbes'i religiooni kriitika. Hobbes'i põhiteosed: „Kodanikuõpetuse filosoofilised alused“ (1647), „*Leviathan*“ (vt.) (1651).

Holbach, Paul Henri (1723—1789) — väljapaistev prantsuse valgustaja, filosoof-materialist ja ateist, XVIII saj. revolutsioonilise kodanluse suurim ideoloog. Holbach tunnustas inimese teadvusest sõltumatu mateeria olemasolu, pidas teda igaveseks ja mitteloodavaks. Mateeria koosneb aatomitest. Mateerial on seesmine liikumine, mis tekib osakeste mehaaniliste liikumiste ja kokkupõrgete tõttu. Holbach tunnustas ainult mehaanilist liikumist ja eitas isevaldset liikumist. Hinge ja teadvust käsitas ta eriliselt organiseeritud mateeria avaldusena. Holbach oli ateist. Religioon oli tema arvates inimese ignorantsi ja mahajääma tulemus. Oma töödes, mis on pühendatud inimühiskonnale, Holbach arendas ideed, et inimest juhib huvi. Ühiskondlik keskkond määrab inimese huvide suuna. Seadusandlus loob keskkonna. Seadusandjat aga juhivad arvamused. Sel teel jõudis Holbach idealistlikule järeldusele, et „arvamused valitsevad maailma“. Tunnustades feodaalse korra kaotamise vajalikkust, tõstis Holbach esile „looduslikule korrale“ tagasipöördumise idee. See „looduslik kord“ oli tegelikult kapitalistlik kord. Holbachi peatööd: „Paljastatud kristlus“ (1756), „Looduse süsteem“ (vt.) (1770), „Kaine inimaru“ (1772), „Sotsiaalne süsteem“ (1773), „Looduslik poliitika“ (1773).

humanism(ladinakeelsest sõnast *humanus* = inimlik) — üldkultuuriline (kirjanduslik, teaduslik, filosoofiline) liikumine, mis tekkis XIV saj. Itaalias ja levis hiljemini ka Saksamaal, Hollandis, Prantsusmaal ja Inglismaal. Ühiskondliku liikumisena taotles humanism isiksuse õiguste ja väärikuse nimel inimkonna vabanemist keskaegse kiriklik-usulise maailmavaate ahelaist.

Humanism oli võrdlemisi kitsa haritud ringi ideoloogia ja kujunes kultuurilise liikumisena Vana-Kreeka ja Vana-Rooma kirjanduslikkude ja oraatorlikkude, historiograafiliste ja filosoofiliste allikate suurenenud tundmaõppimise alusel XIV ja XV sajandil. Itaalias olid XIV saj. suurimad humanistid suured poeedid-õpetlased Petrarca ja Boccaccio, XV saj. Pico della Mirandola jt. Itaalia humanism püüab oma küpsele perioodil vabastada moraali kristlik-askeetlike õpetuste normidest, seab uuesti jalule terve meelelisuse õigused ja paljastab munkluse silmakirjalikkust. Humanism ei moodustanud teatavat filosoofilist suunda. Paljud humanistid seadsid Platoni ja uusplatoonikute õpetuse vastu Aristotelesele, keda käsitati kiriklik-skolastilise mõtlemise autoriteedina. Humanism polnud kindel ühiskondlik vool, nagu ta polnud ka ühtne, kindel suund teaduses ja filosoofias. Ühed humanistid, nagu Erasmus Rotterdami (XVI saj.), piirdusid sellega, et nad pilkasid teravmeelselt obskurantismi, liigsöömist ja harimatust, eriti aga munki ja preestreid. Teised, nagu inglise humanist Thomas Morus, „Utopia“ autor, tõstsid esile ühiskonna ümberehituse projekte, mis põhinesid tööle rajatud võrdsuse printsiibil. Kolmandad, nagu saksa humanist Ulrich von Hutten XVI saj. alguses, tulid välja aadli nimel riigi reformi programmiga ja esinesid isegi otseste võitlejatena feodaalvürstide vastu. Suures enamikus ei liitunud humanistid reformatsiooniga. Humanism etendas suurt osa kultuurilise silmaringi laiendamises, keskajal unustatud antiikaja kirjandusliku pärandi reprodutseerimises, klassikaliste käsikirjade kommen-

teerimises ning väljaandmises ja filoloogilise kriitika võtete väljatöötamises. Paljud humanistid, nagu Erasmus Rotterdami, olid ühtlasi ka vanade keelte ja antiikkirjanduse esmaklassilised asjatundjad, filoloogilise uurimise meistrid ja andekad kirjanikud-satiirikud, kes pilkasid vaimulikkonna kombeid ja intellektuaalset taset. Etendanud XIV—XVI saj. progressiivset osa, sulgus humanism, mis ei toetunud laiale demokraatlikule alusele, õpetatud latinistide kitsasse ringi, kes käsitles üleolevalt rahvast, tema keelt ja kunsti. Itaalia hilishumanistid mõistsid hukka Dante, kes kirjutas rahvalikus itaalia keeles ja populariseeris kosmoloogilisi õpetusi; Petrarcal ja Boccacciol hindasid nad ainult nende ladinakeelseid teoseid, ise aga langesid üha enam filoloogilisse soperdamisse, reetoorilisse kunstlikkusse, eruditsiooni ja arheoloogiliste teadmistega edvistamisesse. Seepärast hilisrenessansi uus teadus, mis loodi praktikainimeste, linnaklasside — kunstnikkude, tehnikute ja inseneride poolt, astus välja mitte ainult skolastika, vaid ka humanismi vastu, mis asendas eksperimendi ja vaatluse vanade autorite arvamuste kõrvutamisega. Kodanlik humanism saavutas oma õitsengu XVIII saj., valgustusajastul. Võimule pääsedes loobus kodanlus humanistlikkudest ideedest ja hakkas maha suruma iga vaba mõtte avaldust. Kapitalistliku korra tingimustes pole võimalik tõelise humanismi olemasolu. „...Marxi-Lenini-Stalini tõeliselt üldinimlik, proletaarne humanism on humanism, mille eesmärgiks on kõigi rasside ja rahvuste tööraha täielik vabane mine kapitali raudsetest käppadest“ (G o r k i), see on olemas ainult

NSVL-s. Sotsialistliku humanismi reaalseks aluseks on tootmisriistade ja vahendite ühiskondlik omandus, inimese inimese poolt ekspluateerimise likvideerimine ja inimese füüsiliste ja vaimsete võimete arendamise piiritu võimalus. Sotsialistliku humanismi printsiibi on väljendanud Stalin: „Maailma kõikidest hinnalistest kapitalidest on inimesed ja kaadrid kõige hinnalitem ja kõige otsustavam kapital.“

Hume, D a v i d (1711—1776) — kodanlik inglise filosoof, ajaloolane ja majandusteadlane. Oma filosoofialt on Hume agnostik. Küsimust, kas on olemas objektiivset reaalsust või mitte, peab ta mittelahendatavaks. Hume väidab, et me mitte ainult ei tea, millised on asjad iseeneses, vaid me ei tea sedagi, kas nad on olemas. „Hume ei taha midagi teada „asjast iseeneses“, paljas mõte sellest on tema arvates filosoofiliselt lubamatu“ (L e n i n). Selles erineb Hume'i järjekindlam agnostitsism Kantiga võrreldes, kes tunnustab „asja iseeneses“ eksisteerimist. Põhjuslikkuse seos on Hume'i jaoks mitte looduse seadus, vaid nähtuste järgnevuse korduva täheldamise läbi kujunev harjumus. Eitades asjade materiaalselt alust ja põhjuslikkust järeltab Hume, et inimlikus teadvuses on vaid psüühiliste tajude vool ja teaduse ülesandeks on ainult lihtsalt selle voolu kirjeldamine, ilma et oleks võimalik tabada mingisuguseid seadusi. Inimese praktiline tegevus lükkab ümber Hume'i agnostitsismi ja subjektiivismi. Looduse mõjustamisega ja muutmisega tõestab inimene maailma objektiivsust ja tunnetatavust. Hume'i filosoofia avaldas suurt mõju Kantile, aga ka mahhismile. Hume'i kohta leidub hiilgav kriitika Lenini raamatus

„Materialism ja empiriokrititsism“. Hume'i põhjanevad filosoofilised teosed: „Traktaat inimese loomusest“ (1739—1740), „Uurimus inimese arust“ (1748).

Huxley, T h o m a s (1825—1895) — kuulus inglise loodusteadlane, Darwin'i (vt.) sõber ja pooldaja. Huxley kirjutas rea suuri töid bioloogia, võrdleva anatoomia, paleontoloogia ja antropoloogia alalt. Olles loodusteaduste piires stiihiline materialist, püüdis Huxley filosoofia alal püsida materialismi ja idealismi vahepealsel positsioonil. Astudes välja tol ajal valitsevate ilmsesti idealistlikkude suundade vastu, kinnitas Huxley siiski Hume'i eeskujul, et me ei või kunagi kindlasti teada oma aistingute tõelist põhjust. Seda oma positsiooni filosoofias iseloomustas Huxley tabavalt sõnaga *agnostitsism* (vt.), mis tähendab tunnetamatust. Huxley agnostitsismi nimetas Engels „häbelikuks materialismiks“.

hülozoism (kreekakeelseist sõnadest *hýle* = mateeria, ja *zōé* = elu) — õpetus, mille järgi elu ja järelikult tundlikkus on omane kõigile asjule looduses. Hülozoistid olid esimesed kreeka materialistid, mõned prantsuse materialistid (Robinet) jt. See looduse üldist hingestatust tunnustav õpetus pole õige, sest aisting ja mõtlemine on ainult kõrgestiarenenud orgaanilise mateeria omadused. Mateeria enese aluses, kirjutas Lenin, võib ainult oletada aistingu-*s a r n a s e* omaduse olemasolu, kuid mis pole sugugi mitte aistinguga samane.

hüpe — pidevuse katkestus, ühe kvaliteedi kiire ja ootamatu üleminek teiseks tähtsuseta ja märkamatu kvantitatiivsete muutuste järk-järgulise

kuhjumise tõttu. „Üleminek ühest liikumise vormist teise jääb alati hüppeks, otsustavaks pöördeks“ (Engels). „Elu ja areng looduses hõlmavad nii aeglast evolutsiooni kui ka kiireid hüppeid, pidevuse katkestusi“ (Lenin). Metafüüsikud eitavad hüppeliste ühelt kvaliteedilt teisele ülemineku seaduspärasust, väites, nagu oleks areng alati aeglane, järk-järguline, äkiliste kvantiteedi kvaliteediks üleminekuteta, hüpeteta. Looduse ja ühiskonna areng kummutab selle metafüüsilise vaate. Tegelikult tähendab iga kvaliteedi üleminek teise hüpet ja toimub hüppe teel. Maakera ajalugu kujutab maapinna järk-järguliste, märkamatu kvantitatiivsete muutuste protsessi, mis valmistavad ette kvalitatiivseid, äkilisi, hüppelisi muutusi. Kapitalismi rüpes toimuvad järk-järgulised kvantitatiivsed muutused valmistavad ette sotsiaalse korra põhjalikku kvalitatiivset muutust, hüppelist üleminekut ühiskonna ühest kvalitatiivsest olukorrast teise. Kogu ülemineku periood kapitalismilt sotsialismile on hüpe, kapitalismi hüppekujuline muundumine sotsialismiks. Hüpped looduses ja ühiskonnas erinevad üksteisest. Looduses toimuvad hüpped stiihiliselt,

ühiskonnas valmistab neid ette iga sugune tegevus, muu seas ka inimete teadlik tegevus. Hüpete loomus on mitmekesine. Hüpe võib toimuda hetkelise aktina või kesta kaua. Lenin kirjutas, et „hüppeks“ nimetasid teadusliku sotsialismi rajajad „murrangut maailmaajalooliste pöörete vaatenurga all ja et seda laadi hüpped hõlmavad kümne-aastasi ja pikemaidki perioode“. Hüppelise arengu seaduse vastu astuvad välja hirmust revolutsiooni ees kõik reaktionäärid, oportunistid ja reformistid, kes püüavad kõrvale juhtida töötajate ja kurnatute masse revolutsiooniliselt teelt. Dialektiline õpetus hüppelisest arengust omab määratu suurt tähtsust praktilise revolutsioonilise võitluse jaoks. „Kui aeglaste kvantitatiivsete muutuste üleminek kiireteks ja äkilisteks kvalitatiivseks muutusteks moodustab arenguseaduse, siis on selge, et revolutsioonilised pöörded, mida panevad toime rõhutatud klassid, on täiesti loomulik ja paratamatu nähtus“ (Stalin). Järelikult, et saavutada kapitalismi kukutamist ja sotsialismi võitu, on vaja olla proletaarne revolutsionäär ja mitte reformist.

I

ideaal — ülim eesmärk, mille teostamisele suunavad oma tegevuse ühiskondlikud klassid, grupid, poliitilised parteid ja üksikud inimesed. Olles tingitud kogu ühiskondliku elu korrast, on igal ideaalil ajalooline karakter. Idealistidele on ideaal midagi reaalsest tegelikkusest eraldatud, väljaspool aega ja ruumi olevat. Kanti vaade ideaalile

kui millelegi niisugusele, mis on sealpool tegelikkust, on heaks näiteks ideaali mõiste idealistlikust moonutamisest. Inimühiskonna ajalugu on tundnud ja tunneb praegugi küllalt palju mitteelulisi — utopistlikke või reaktsioonilisi ideaale. Selletaoliste ideaalide tekkimise põhjus peitub teatavate klasside majanduslikus ja poliitilises olu-

korras. Näiteks oli vene narodnikute ideaaliks „sotsialism“, mida nad mõtlesid luua ilma proletariaadita, talurahva-kogukonna alusel, üksikharitlaste võitluse teel. Narodnikud arvasid, et sotsialistideks võivad olla ainult kogukondliku maaga seotud talupojad, aga mitte töölised, kel pole mitte mingisugust omandit. 1870-ndate ja 1880-ndate aastate Venemaa ja ebaõige ühiskondlik teooria kujundasid narodnikute reaktioonilised ideaalid. Töölisklassi ideaaliks on kommunism, ühiskondlik kord, mille aluseks on ühiskonnastatud suurtööstus ja suurpõllumajandus, kus pole tootmisriistade ja vahendite eraomandust, kus on likvideeritud intellektuaalse ja füüsilise töö, linna ja maa vastandlikkus. Proletariaadi ideaal on tingitud täiel määral kogu inimühiskonna ajaloolisest arenmiskäigust. Ta baseerub sügaval arusaamisel ühiskonna arenemisest ja sellest osast, mida peab etendama proletariaat sotsiaalse korra põhimises ümberkujundamises.

idealism — üks kahest filosoofilisest põhisuunast, mis mõtlemise ja olemise vahekorras küsimuse lahendamisel, vastandina materialismile, peab primaarseks teadvust, vaimu, ja eitab, et teadvus on materia produkt. Idealism peab maailma „teadvuse“, „absoluutse idee“, „maailma vaimu“ kehastuseks. Idealism väidab, „et reaalselt eksisteerib ainult meie teadvus, et materiaalne maailm, olemine, loodus eksisteerib ainult meie teadvuses, meie aistinguis, kujutlusis, mõistetes“ (S t a l i n). Idealistlik suund filosoofias omab kaht põhivarianti. Subjektiiivne idealism võtab aluseks üksiku indiviidi, subjekti aistingu, kujutluse, teadvuse. Seda liiki idealism on seotud kõige-

pealt inglise filosoofi *Berkeley* (vt.) nimega. Berkeley arvab, et esemed eksisteerivad ainult aistinguis, ainult aistingute kompleksidena. Ta eitab, et aistingute taga eksisteerivad reaalsed, inimesest sõltumatud esemed, mis mõjustavad meie meelteorganeid ja tekitavad meis teatavaid aistinguid. Selline seisukoht viib vältimatult *solipsismile* (vt.), s. o. tunnustamisele, et eksisteerib ainult aistiv subjekt. Kõik muu on ainult tema teadvuse tegevuse tulemus. Kõige silmanähtavamaks tõestuseks selle kui ka igasuguse idealistliku filosoofia vastu on inimlik praktika, mis igal sammul veenab inimest selles, et tuleb eristada illusiooni ja tegelikkust, seda „aistingute kompleksi“, mis sünnib unes, ja seda „aistingute kompleksi“, mille on loonud reaalselt eksisteeriv ese, mis mõjustab meie meelteorganeid. Erinevalt subjektiivsest idealismist võtab objektiiivne idealism aluseks mitte isikliku, subjektiivse teadvuse, vaid üleisikulise, objektiiivse teadvuse, teadvuse üldse: maailma mõistuse, universaalse tahte jne., mis objektiiivsete idealistide arvates eksisteerivad iseseisvalt, inimesest sõltumatult. Idealism on tihedalt ühendatud religiooniga ning viib nii või teisiti jumala ideele. Idealismi juured peituvad ühiskonna klassijaotuses, aga ka tunnetusprotsessis eneses. Tähendades, et idealism on papimeelsus, rõhutab Lenin ühtlasi, et „filosoofiline idealism on („õigemini“ ja „peale selle“) tee papimeelsusele ühe lõpmatult keerulise (dialektilise) inimitunnetuse varjundi kaudu“. Lenin avab idealismi teoreetilis-tunnetuslikud juured. Tunnetamises eneses, nähtuste üldistamise protsessis peitub võimalus teadvuse eraldumiseks,

irdumiseks tegelikkusest, peitub võimalus, et üldised mõisted muutuvad mateerist eraldunud ja jumalastatud absoluudiks (ja see võib toimuda inimesele märkamatu, ebateadlikult). Nähtustes üldist avavad abstraktsed mõisted, ideed muudetakse objektiivse idealismi poolt kogu olemasoleva aluseks; sellelt seisukohalt muutub tegelik, meid ümbritsev reaalne maailm mõiste ja idee olemuse teiseks vormiks, nende kahvatuks ja ebatäpseks koopiaks. Objektiivse idealisti jaoks ei ole mõistest ja ideed mitte reaalselt olemasolevate esemete tunnetamise üldistamise tulemus. Vastupidi, need esemed ise eksisteerivad ainult seevõrra, kui võrra eksisteerivad nende ideed ja mõisted. Nõnda näiteks üldistades reaalselt olemasolevad õunad, pirnid, maasikad ja mandlid mõisteks „puuvili“, peab objektiivne idealist seda reaalsest tegelikkusest abstraheritud mõistet („puuvili“) nimetatud õunte, pիրnide, maasikate ja mandlite olemasolu aluseks. Selle tulemuseks on, nagu ütleb Marx, et me saame „puuviljad, mis on välja kasvanud mitte materiaalsest maapinnast, vaid meie peaju eestrist“. Selline mõistete jumalastamise võimalus realiseeritakse teataval sotsiaalseis tingimuses. Selliseiks sotsiaalseiks tingimuseks on vaimse töö eraldamine materiaalsest tööst, klasside ja eksploatatsiooni tekkimine. Loodusnähtuste idealistlikku seletust arendasid üldreeglina reaktsiooniliste klasside ideoloogid või nende klasside ideoloogid, kes läksid kompromissile reaktsiooniliste klassidega. Filosoofilise idealismi kõige vanemateks esindajateks olid peale mõningate erandite pütaagorlased. Pütaagorlased moodustasid Vana-Kreeka aristo-

kraatia poliitilise organisatsiooni, mis võitles aktiivselt demokraatiaga. Pütaagorlased arendasid oma õpetuses idealistlikku ideed arvudest kui olemise alusest ja olemusest. Vana-Kreeka idealismi suurimaks esindajaks oli Platon (vt.). Platon kuulutas tõeliseks maailmaks erilise, üleemeelise ideemaailma, reaalseste asjade maailma aga tunnistas ta varjude maailmaks, ideede kahvatute vastuhelkide maailmaks. Feodaalses ühiskonnas valitses idealistlik skolastika, mis muutis filosoofia teoloogia ümmardajaks. Feodalismi lagunemise ja kodanlike vahekordade arenemise perioodil annab eesrindlike maade (Inglismaa, Hollandi) revolutsiooniline kodanlus terve rea filosoofimaterialiste (Bacon, Spinoza, Hobbes jt.). Reaktsioonina inglise filosoofide materialismile kapitalistlike suhete kindlustamise ajajärgul Inglismaal tekkis Berkeley subjektiivne idealism ja Hume'i agnostitsism. XVII saj. ja XVIII saj. alguses Saksa kodanlus, huvitatud kapitalistlike vahekordade arenemisest ja olles ühtlasi ka tihedalt seotud feodalismiga ning asudes sellega kompromissi, tõstab esile filosoofi-idealismi Leibniz'i (vt.). XVIII saj. ja XIX saj. esimesel poolel kujuneb Saksamaal klassikaline idealistlik filosoofia (Kant, Fichte, Schelling, Hegel). See filosoofia peegeldab tolle ajajärgu Saksa kodanluse kompromislikkust: ühelt poolt tema revolutsioonilisi unistusi ja teiselt poolt tema jõuetust kodanliku revolutsiooni teostamiseks, sest Saksamaa majanduslikud vahekorrad olid välja arenemata ja riik ise oli poliitiliselt killustatud. Saksa klassikalise idealismi esindajad mahutasid oma filosoofiasse mitte ainult palju väärtuslikku teaduste arengust, vaid

nad avaldasid idealistlikus vormis ka terve rea geniaalseid mõtteid, mis antisipeerisid XIX saj. loodusteaduse avastusi (Kanti natuurfilosoofia, Schellingi natuurfilosoofia). Saksa idealistliku filosoofia lõppsaavutiseks oli Hegeli filosoofia. Tema oli see, kes objektiivse idealismi alusel kujutas esmakordselt kogu maailma protsessina, s. o. lakkamatus liikumises, muutumises ja arenemises, ja püüdis jälgida selle liikumise ja arenemise seest vastastikust seost. „Too müstifikatsioon, mille dialektika tegi läbi Hegeli kätes, ei takistanud sugugi, et just Hegel andis esimesena tühjendava ja teadliku pildi dialektika üldistest liikumisvormidest“ (M a r x). Hegel oli selle idealistliku filosoofia viimne esindaja, milles idealismist hoolimata peitus hinnatavaid progressiivseid momente. Pärast Marxi ja Engelsit, kes löid dialektilise materialismi — revolutsioonilise proletariaadi filosoofilise maailmavaate ja meetodi, mandub kodanlik filosoofia, sest ta laenab mineviku idealistlikelt süsteemidelt kõige reaktsioonilised, ebateaduslikumad ja müstilised ideed. Eriti reaktsiooniliseks muutub kodanlik filosoofia imperialismi ajajärgul. Kodanlik reaktsioonilis-idealistslik filosoofia muutub revisionismi ja oportunisti kandjaks. Kaitsedes klasside koosteguvuse ideed, võideldes proletaarsete revolutsiooni idee vastu, heidab revisionism marksismist välja materialistliku dialektika, püüdes Marxi õpetust eklektiliselt ühendada ühe või teise idealistliku filosoofiaga. Ainult NSVL-s, kus sotsialistlik majandussüsteem on saanud ainuvalitsevaks, kus on kaotatud inimese eksploatimine inimese poolt, kus kaotatakse intellektuaalse ja füüsilise töö vastand-

likkus, on tootmise ja teaduse arenemise peatumatu protsess võimalik, on loodud kõik tingimused ja eeldused idealistliku maailmavaate lõplikuks iganemiseks. Enne Marxi ja Engelsit lähtusid kõik filosoofid ühiskondlike nähtuste seletamises idealismist, tunnustusest, et ajalugu tähendab ideede progressi ja et ajaloo põhimõtteks liikumapanijateks on haritud inimesed, „kangelased“, kes loovad ajalugu ilma rahvata. Selliseil idealistlikel positsioonidel seisid vene narodnikud (Lavrov, Mihhailovski), samadel positsioonidel seisab seniajani ka kodanlik teadus. Isegi materialistid enne Marxi langesid idealismi, kui nad hakkasid seletama ühiskondlikke nähtusi. Marx ja Engels pagendasid idealismi sellest viimsest peljupaigast. Ainult marksism näitas ühiskonna tõelise aluse, avastades, et ideede aluseks on materiaalsed elutingimused. Marksism lõi esmakordselt järjekindla materialistliku maailmavaate, mis on idealismile lõpuni vaenulik.

idealistslik ajalookäsitlus. — Vastandina materialistlikele ajalookäsitusele (vt. *ajalooline materialism*) näeb idealistslik ajalookäsitlus ühiskondliku arenemise põhijõudu ideedes, teooriates, inimeste teadvuses jne. Marxini oli idealistslik ajalookäsitlus ainuvalitsev. Isegi materialistid enne Marxi, seletades ühiskondlikke nähtusi, jäid püsima idealistlikele positsioonidele. Nad piirdusid ainult loodusnähtuste materialistliku tõlgendamisega, oskamata laiendada oma materialismi ühiskondlike nähtuste tunnetusele. Nõnda lähtusid XVIII saj. prantsuse materialistid õigest teesist, et ühiskondlik keskkond määrab inimeste arvamused ja vaated, kui aga neil tuli seletada

ühiskondliku keskkonna muutusi, siis langesid nad idealismi, väites, et selleks piisab valgustamisest, teadmuste levitamisest, inimeste vaadete muutmisest („arvamused juhivad maailma“). Nad tegid ajalookäigu sõltuvaks „väljapaistvate isiksuste“ — kuningate, valitajate, väejuhtide jne. tahtest, meeleolust ja soovidest. Seepärast käsitasid nad ajalugu õnnelikkude ja õnnetute juhuste kokkusattumise tulemusena, mitte aga seaduspärase protsessina. Ajalooliste nähtuste käsituses oli idealist ka XIX saj. saksa materialist Feuerbach, kes väitis, et inimkonna perioodid erinevad üksteisest ainult muutuste poolest religioonis. Idealistlikus ajalookäsituses on kaks põhisuunda. Ühed idealistidest seletavad ühiskondlikku arenemist „absoluutse idee“, „maailma mõistuse“, üleindividuaalse teadvuse jne. tegevusega. Nende hulka kuulub näiteks Hegel. Hegeli teene on selles, et ta püüdis ühiskonna ajalugu mõista seaduspärase protsessina. Hegeli arvates ei moodusta ajalooliste tegelaste stiimulid ja püüdmused mitte sugugi ajalooliste sündmuste viimseid põhjusi, nende stiimulite taga peituvad teised, sügavamad liikumapanevad jõud. Kuid Hegel otsis neid liikumapanevaid jõude väljaspool ajalugu, „absoluutse idee“ arenemises. Hegeli järgi müstiline „absoluutne idee“ ongi see loomeline printsip, mis valitseb rahvaste ja riikide elu, paneb ühiskonna edasi liikuma. Teised idealistliku ajalookäsituse esindajad seletavad ühiskondlikku arenemist subjekti, üksikisiku tegevusega, omistavad ainuüksi subjektile loomelise osa ajaloos. Nende hulka kuulusid näiteks Saksamaal vasempoolsed hegeliaanid (vennad Bauerid jt.) ja Venemaal na-

rodnikud. Nagu teada, arvasid narodnikud, et ajalugu teevad „kangelased“, „kriitiliselt mõtlevad isikud“, keda nad seadsid vastu massile, rahvale, nimetades viimast põlglikult „hulgaks“. Oma praktilise tegevuse rajasid narodnikud kõikehaaravatele, eluvõõraile „ideaalsetele“ plaanidele, mitte aga ühiskonna materiaalsete vajaduste alusele. Marx näitas esmakordselt, et materiaalse tootmise arenemine on ühiskondliku arenemise alus. Seepärast lähtub marksistlik-leninliku partei poliitika kui teaduslik poliitika ühiskonna materiaalse elu tingimustest ja vajadustest ning klassivõitlusest.

idee (kreekaakeelsest sõnast *idéa* = välimus, omadus) — tegelikkuse peegeldus teadvuses, kusjuures see peegeldus iseloomustab inimeste suhet neid ümbritseva maailmaga, nende kujutlusi sellest maailmast. Selle või teise idee määrab alati ühiskondliku korra, inimeste materiaalsete elutingimuste iseloom. Klassiühiskonnas on ideed alati klassipäraseid ja ühiskondlikkude klasside materiaalsete huvide ideoloogilised avaldused. Idealistlikud väited igavestest, muutumatutest ideedest, selles, et ideed ei sõltu tegelikkusest, on ebateaduslikud ja valed. Igaveste, mitte-klassipärase ideede jutlustamine varjab ainult eksploateerivate klasside püüdmist igavesti valitseda rõhutud klasside üle. Marksism-leninism õpetab, et ideedel on inimajaloos määratu suur tähtsus. Ideed võivad etendada negatiivset, reaktsioonilist osa ja ka positiivset, revolutsioonilist osa. Kui ideed kaitsevad hävivat ühiskonda, mille kord on iganenud, ja klasse, mis enam ei vasta ühiskondliku arenemise materiaalsetele nõuetele, siis on need ideed reaktsioonilised, nad takistavad

progressi. Ja vastupidi, kui ideed on sihitud vana, sureva korra vastu, kui nad väljendavad ühiskonna uusi vajadusi, siis on nende osa progressiivne, revolutsiooniline. „Uued ühiskondlikud ideed ja teooriad tekivad alles pärast seda, kui ühiskonna materiaalse elu areng on ühiskonnale asetanud uued ülesanded. Kuid pärast seda, kui nad on tekkinud, muutuvad nad kõige tõsisemaks jõuks, mis kergendab ühiskonna materiaalse elu arengu poolt asetatud uute ülesannete lahendamist, mis hõlbustab ühiskonna edasiliikumist. Just siin avaldubki uute ideede, uute teooriate, uute poliitiliste vaadete, uute poliitiliste asutuste kõige suurem organiseeriv, mobiliseeriv ja ümberkujundav tähendus. Uued ühiskondlikud ideed ja teooriad tekivadki õigupoolest seepärast, et neid on ühiskonnale vaja, et nende organiseeriva, mobiliseeriva ja ümberkujundava tööta pole võimalik lahendada ühiskonna materiaalse elu arengu valminud ülesandeid“ (Stalin).

identsus — kategooria, mis väljendab eseme, nähtuse võrdsust, samasust iseendaga. Formaalne loogika mõistab identsust abstraktselt, vastavalt printsipile $A=A$. Kuid looduses pole sellist liikumatut, elutut identsust. „Taim, loom, iga rakk on oma elu igal hetkel identsed endaga ja samal ajal erinevad endast ainete omandamise ja eritamise tõttu, hingamise, rakkude kujunemise ja suremise tõttu...“ (Engels). Dialektiline materialism tunnustab konkreetset identsust, s. o. eseme sellist identsust iseendaga, mis ei eita eseme muutumist, temas eksisteerivaid vastuolusid. Iga asi seisab mitmesugustes ja sageli vastuolulistes suhetes teiste asja-

dega ja järelikult pole tardunud, alati endaga võrdne identsus, ta on ise ja ühtlasi teine. Hoolimata üksikuist märkamatuist muutusist, mida alatasa teeb läbi iga loodusnähtus, jääb ta teatud perioodil ikka antud nähtuseks, ei allu radikaalseile, olemuslikele muutusile, ei muutu uueks kvaliteediks. Nii näiteks jääb kalju kaljuks, hoolimata uhtmise ja murenemise protsessist, millele ta alatasa allub. Seda asjade objektiivset omadust olla ühtaegu endaga identsed ja endast erinevad, sisaldada sisemisi vastuolusid, olla arengu ning muutumise protsessis, väljendabki konkreetse, dialektilise identsuse kategooria. Eseme igasugune identsus on ajaline, relatiivne, mööduv; ainult esemete liikumine, muutumine on absoluutne ja möödumatu.

ideoloogia — ühiskondliku teaduse vorm, teatavate vaadete, ideede, mõistete ja kujutluste kogum. Ideoloogia vormideks on poliitilised vaated, teadus, filosoofia, moraal, kunst, religioon jne. Kõik ideoloogia vormid on ühiskondliku olemise peegeldused. Klassiühiskonnas ideoloogia on klassipärane. Ta väljendab ja kaitseb võitlevate klasside huvisid. Kodanlikus ühiskonnas „seisab küsimus ainult nii: kodanlik või sotsialistlik ideoloogia. Siin pole keskteed (sest mingisugust „kolmandat“ ideoloogiat inimkond pole välja kujundanud ja üldse ei saa klassivastuoludest lõhestatud ühiskonnas mitte kunagi olla klassidest väljaspool või kõrgemal seisvat ideoloogiat)“ (Lenin). Ideoloogia etendab määratu suurt osa ühiskondlikus elus, ühiskonna ajaloos. Tekkides ühiskonna materiaalsete elutingimuste ja teatavate klasside huvide peegeldusena, avaldab

ideoloogia omalt poolt aktiivset mõju ühiskonna arenemisele. Eesrindlik ideoloogia teenib ühiskonna revolutsiooniliste jõudude huve. Töölisklassi ideoloogiaks on marksism-leninism. Ühiskonna revolutsioonilises, sotsialistlikus ümberkujundamises on marksism-leninism kommunistliku partei ja töölisklassi suurim ideeline jõud. Vastupidi, tänapäeva kodanlik ideoloogia on reaktsiooniline jõud. Ta teenib kodanluse huve tema võitluses töölisklassi ja sotsialismiga. Teadusest loobumine, idealism, papimeelsus ja obskurantism, šovinismi ja rassismi jutlustamine — need kõik on tänapäeva kodanliku ideoloogia lahutamatud jooned. Töölisklassi võit ja sotsialismi triumf hävitavad kodanlikku ideoloogiat toitva pinna. Kodanliku ideoloogia poolt inimestele avaldatud mõju kõrvaldamine ei toimu iseenesest, isevoolu teel, vaid halastamatus ideelises võitluses tema vastu.

„igavesed tõed“. — Dogmaatilise, metafüüsilise tunnetusteooria seisukohalt on iga ehtne tõde igavene; kui ta teadmuse edasises arengus muutub, siis, tähendab, ei olnud ta tõde. „Ehtsad tõed on üldse muutumatud,“ kirjutas teoreetilis-tunnetusliku dogmatismi karakterne esindaja E. Dühring. Formaalne loogika kui teoreetilis-tunnetusliku dogmatismi loogika tegeleb peamiselt „igaveste tõdedega“. Keskaja filosoofia käsitas kõiki oma teese „igaveste tõdedena“, mis põhinesid piibli ja „kirikuisade“ teoste vankumatul autoriteedil. Religioon, olles täieliku dogmatismi areeniks, kuulutas oma teadusvastased ja mõttetud dogmad „igavesteks tõdedeks“. Dialektiline materialism väidab, et inimlik tunnetus on oma loomult ajalooline, ja läheb

selle poolest täiesti lahku nii teoreetilis-tunnetuslikust dogmatismist kui ka skeptitsismist, mis kahtleb kindla tunnetuse võimalikkuses. On olemas lihtsad tõed, mida võib pidada „igavesteks“, nagu näiteks see, et teataval päeval ja tunnil Napoleon suri Püha Heleena saarel. Kuid laiendada „igaveste tõdede“ mõiste teaduslikele teooriaile, mis hõlmavad määratu suure ringi kõige keerulisemaid küsimusi, tähendab surmata, dogmatiseerida tõde. Kuulutada teaduslikud tõded igavesteks ja lõplikeks, tähendab sulgeda teaduste edasiarenemise tee; tegelikult aga on ühiskondlik-ajaloolise praktika ja teaduste arenemise protsessis iga tõde võimeline lõpmatult süvenema, rikkastuma ja täpsemaks muutuma. Oma teooriaid ja tõdesid kontrollib eesrindlik teadus lakkamatult praktika andmete valguses, täpsustab ja täiendab neid, heites kõrvale need, mis on vananenud ja ebaõigeiks osutunud (vt. *tõde; absoluutne tõde; relatiivne tõde*).

Immanentne koolkond filosoofias — üks kõige reaktsioonilisemaid subjektiiv-idealistlikke suundi tänapäeva kodanlikus filosoofias. Tema kõige tuntumad esindajad olid Schuppe, Schubert-Soldern, Rehmke ja Leclair. Oma lähedast sugulust selle suunaga tunnustasid „empiriokriitikud“ Mach ja Avenarius. Tal oli pooldajaid ka marksismi vene revisionistide seas — Bogdanov, Bazarov, Juškevitš jt. Need filosoofid nimetavad endid *immanentlasteks*, sest nende filosoofia lähtepunktiks on põhilause, et olemine on teadvusele *immanentne*, s. o. nende seisukohalt ei eksisteeri maailm teadvusest sõltumatult, vaid on temas, või on temaga identne. Immanentne koolkond filosoofias, ol-

les üks kantianismi eri liike, heitis Kanti õpetusest kõrvale tema materiaalistliku elemendi — õpetuse „asjast iseeneses”, mis eksisteerib inimlikust teadvusest sõltumatult, eitas mateeria olemasolu ja asus Hume'i ja Berkeley subjektiiv-idealistickele positsioonile. Mateeria uurimise asemel kuulutas immanentne koolkond filosoofias loodusteaduse ülesandeks aistingute liitumise ja järgnevuse seaduste tundmaõppimise: aistingud olid neile teaduse ainukesteks usutavateks objektideks. Immanentlaste vaadete loogiliselt järjekindel arendamine viib paratamatult *solipsismile* (vt.). Solipsismi vältimiseks konstrueerivad immanentlased (välja arvatud Schubert-Soldern, kes ütleb lausa, et tema asub „teoreetilis-tunnetusliku solipsismi“ positsioonidel) „teadvuse üldse“ ehk „sootadvuse“ mõiste, mis nende väidete järgi eksisteerib *reaalselt* ja individuaalsest inimajust sõltumatult. Kuid on täiesti selge, et looduses pole iialgi olnud ega saagi olla sellist teadvust, mis poleks aju produkt ja mis ei peegeldaks materiaalist olemist. Seega „teadvus üldse“ pole midagi muud, kui idealistlik fiktsioon. Lähtudes sellest fiktsioonist otsekuu mingist vaieldamatust reaalsusest, püüavad immanentlased „tõestada“ jumala reaalsust ja hinge surematust ja ehitada nõndanimetatud „teaduslikku teoloogiat“. Sama fiktsiooni kasutavad nad ka iga suguste teiste reaktsiooniliste ideede „põhjendamiseks“, mis võivad teenida valitsevate klasside huve. „Immanentlased,” kirjutas Lenin, „on kõige suuremad reaktsionäärid, fideismi otsesed jutlustajad, oma obskurantismis terviklikud inimesed. Nende seas pole mitte ühtki, kes poleks

avalikult välja toonud oma kõige teoreetilisemaid gnoseoloogilisi töid religiooni kaitseks, ühe või teise keskaegsuse õigustamiseks.“ XX saj. alguses mandus immanentne koolkond filosoofias paljudeks pisi-suundadeks, mis jätkavad käesoleva ajani tööd, et lammutada „usku loodusteaduse eksimatuse“.

„Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium“ — V. I. Lenini üks tähtsamaid teoreetilisi töid, mille ta kirjutas 1916. a. kevadel, esimese imperialistliku maailmasõja päevil. Raamatus näidatakse „kõigi sõdivate riikide ja kogu maailma majanduslike elu aluste andmete“ kogu kompleksi analüüsi põhjal, et imperialism on kapitalismi kõrgeim staadium, et imperialism on mädanev, surev kapitalism, sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu. See raamat omas ja omab rahvusvahelise proletariaadi suhtes erakordselt suurt tähtsust; tema järeldused said leninismi tähtsaimate teoreetiliste ja poliitiliste põhilauseste põhjendamise aluseks. Esimeses kuues peatükis käsitleb Lenin imperialismi viit põhitudunust. Esimeseks tunnuseks on konkurentsi muutumine monopoliks. Imperialismi ajal mõned kapitalismi põhiomadused hakkasid muutuma omaenese vastanditeks“. Kapitalismi põhiomaduseks on vaba konkurents, monopol on konkurentsi vastand, kuid konkurents, viies tootmise kontsentratsiooni tohutule kasvule, „hakkas muutuma otse meie silmade all monopoliks“. Kuid konkurentsi ei kõrvaldata, ta elab edasi monopoli kohal ja monopoli kõrval, ja see viib kapitalismi kõigi vastuolude eriti järsule ja sügavale teravnemisele. Monopol tugevdab töötajate orjastamist mitmekord-

selt; „väheste monopolistide surve ülejäänud rahvastikule muutub sada korda raskemaks, tunduvamaks, talumatuks.“ Imperialismi teiseks tunnuseks on panga- ja tööstuskapitali liitumine ja finantskapitali tekkimine. Pangad, täites varemini vahendajate vähenõudlikku osa, muutusid „kõikvõimsaiks monopolistideks“, kelle käsutuses on peaaegu kogu rahakapital ja suurem osa tootmisvahendeist ja toorainete allikaist. Suurimate pankade peremeeste jõuk, finantskuningad, finantsoligarhia, on valitsevaks jõuks, kellele alluvad kapitalistliku ühiskonna kõik majanduslikud ja poliitilised institutsioonid. Imperialismi kolmandaks tunnuseks on kapitali väljaveo ülekaal kaupade väljaveo suhtes. Imperialismieelsele kapitalismile oli kaupade väljavedu tüüpiline. Kuid rikkaimate maade monopolistliku seisundi tõttu saavutas kapitali kuhjumine imperialistlikul ajajärgul hiiglaulatuse, ja kapitali „ülejääk“ veetakse välja mahajäänud maadesse, kus toorained ja tööjõud on odavad, kuid kapitalistide kasud on muinasjutuliselt kõrged. „Finantskapital, kirjutab Lenin, „heidab oma võrgud kõigi maailma maade üle“. Imperialismi neljandaks tunnuseks on maailma jaotamine kapitalistide monopolistlikkude liitude vahel. Kõige võimsamad kartellid, trustid ja sündikaadid jagavad omavahel maailmaturu, määrates „mõjusfäärid“ ja kujundades rahvusvahelisi kartelle. Võitlus kapitalistide gruppide vahel teravneb äärmuseni. Lenin paljastab Kautsky vales, sest see väitis, et rahvusvaheliste kartellide tekkimise tulemuseks olevat rahu rahvaste vahel, kuna ometigi tegelikult nad viivad kapitalistlikkude

maade vastuolude veelgi suuremale teravnemisele. Imperialismi viiendaks tunnuseks on „suurriikide“ omavaheline võitlus juba jagatud maailma ümberjagamise pärast. Imperialism teravdas suurimal määral võitlust kapitalistlike riikide vahel kolooniate pärast. Maailma jaotamine „suurriikide“ vahel jõudis lõpule XX saj. alguseks; vabu, imperialistide poolt vallutamata territooriume polnud üle jäänud. „Edaspidi on võimalikud ainult ümberjagamised, s. o. üleminek ühelt „omanikult“ teisele, aga mitte peremehele olekult „peremehele“. Imperialismi ajastul avaldub ebaühtlase arenemise seadus selles, et noored, kiiresti arenevad kapitalistlikud maad jõuavad vanadest kapitalistlikkudest maadest ette. Senikaua kui püsib imperialism, on ka imperialistlikud rööv- ja rüüstesõjad „maailma jagamise, asumaade ja finantskapitali „mõjusfääride“ jne. jaotamise ja ümberjaotamise pärast“ vältimatud. Võimsad kiskjad „kisuavad oma saagi jagamise pärast oma sõtta kogu maailma“. VII peatükis võtab Lenin kokku kõik andmed imperialismi kohta ja konstateerib, et imperialism on kapitalismi eriline, kõrgeim staadium, et on toimunud „kvantiteedi üleminek kvaliteediks, arenenud kapitalismi üleminek imperialismiks“. Lenin esitab imperialismi klassikalise määratluse, mis sisaldab kõik viis kapitalismi põhitunnust. „Imperialism on kapitalism selles arenemistaadiumis, kus on välja kujunenud monopolide ja finantskapitali võim, on omandanud silmapaistva tähtsuse kapitali väljavedu, on alanud maailma jaotamine rahvusvaheliste trustide poolt ja on lõppenud kogu maakera territooriumi jaotamine suuri-

mate kapitalistlike riikide vahel.“ Lenin paljastab Kautskyt, kes väidab, et imperialism pole mitte aste kapitalistliku tootmisviisi arenemises, vaid ainult finantskapitali poolt eelistatav poliitika. Sellist määratlust vajab Kautsky selleks, et tõestada, nagu võivad imperialistid teostada ka teissugust, mitteimperialistlikku, mittevallutuslikku, mitteröövimise poliitikat. Kautsky „ultraimperialismi teooria“, mille järgi algavat kogu maailma imperialistide ühinemise ja sõdade lakkamise faas, on „surnud abstraktsioon“, „rumal lora“, „ärähirmutatud väikekodanlase reaktsiooniline katse pügeda peitu julma tegelikkuse eest“. VIII peatükis näitab Lenin, kuidas kapitalistliku monopoli ülevõim viib vältimatult kapitalismi parasitismile ja roiskumisele, „rantsjee-riikide“, „riikliigkasuvõtjate“ tekkimisele, kus lihtsa „kuponigide lõikamisega“ röövitakse kogu maailma. Paljastades oportunisti sügavaid juuri töölisliikumises, näitab Lenin samas peatükis oportunisti sidet imperialismiga. Imperialism, mis tähendab kõrgeid monopolikasusid käputäiele rikkamatele maadele, loob majandusliku võimaluse proletariaadi ülakihtide äraostmiseks ja toidab, kujundab ning tugevdab seega oportunisti“. Imperialismi tendentsiks on lõhestada töölisi, tugevdada oportunisti, „tekitada töölisliikumise ajutist roiskumist“. Kuid samaaegselt tugevneb „oportunisti lepitamatus töölisliikumise üldiste ja põhihuvidega“. Oportunist on „reas maades... lõplikult küpsenud, üliküpsenud ja roiskunud, sulades kui sotsiaalsõvinism täielikult kokku kodanliku poliitikaga“. Ei saa võidelda imperialismi

vastu, kui ei võidelda oportunisti vastu. IX peatükis konstateerib Lenin „kõikide varandustega klasside üldist üleminekut imperialismi poolele.“ Põhiküsimus, tähendab Lenin, on selles, kas tuleb imperialismilt edasi minna, s. o. sotsialistlikule revolutsioonile, või, nagu Kautsky, kiskuda tagasi vaba konkurentsi, „rahuliku demokraatia“ poole. Viimases, X peatükis, „Imperialismi ajalooline koht“, tähendab Lenin, et imperialism on sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu. Imperialism tähendab tootmise ühiskonnastamise hiiglaslikku kasvamist, aga „eraomanduslikud suhted moodustavad kesta, mis juba enam ei vasta sisule, mis paratamatult peab roiskuma, kui selle kõrvaldamist kunstlikult venitada“. Hävitada seda „kesta“, hävitada kapitalistlikke vahekordi, mis on saanud tootlikele jõududele ahe-laiks, on võimalik ainult proletariaadi sotsialistliku revolutsiooni teel. Andmete alusel imperialismi kapitalismi kohta töötas Lenin välja sotsialistliku revolutsiooni uue teooria, „andis uue teoreetilise orientatsiooni, mille järgi sotsialismi üheaegset võitu kõigis maades peetakse võimalikuks, kuid sotsialismi võitu ühes, eraldi võetud kapitalistlikus maas peetakse võimalikuks („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Sotsialistliku revolutsiooni uue, leninliku teooria põhiseisukohad on formuleeritud artiklis „Euroopa Ühendriikide loosungist“ (1915) ja „Proletaarse revolutsiooni sõjaprogramm“ (1916), ja tema suur tähtsus on mitte ainult selles, et ta arendas marksismi edasi, vaid ka selles, et ta „annab üksikute maade proletaarlastele revolutsioonilise perspektiivi, päästab valla nende

initsiatiivi oma, rahvusliku kodanluse ründamisel, õpetab neid kasutama sõjalukorda niisuguse rünnaku organiseerimiseks ja kindlustab nende usku proletaarse revolutsiooni võidusse“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus).

indeterminism — vt. *determinism* ja *indeterminism*.

induktsioon ja **deduktsioon**. — Induktsioon on arutlemisviis üksikult üldisele, faktidelt üldistusele. Deduktsioon on arutlemisviis üldiselt üksikule, üldistelt põhilausele üksikjäreldestele. Filosoofid-empiristid (Bacon jt.) omistasid induktsioonile erakordset tähtsust, alistades temale deduktsiooni. Filosoofid-ratsionalistid (Descartes, Spinoza, Leibniz) vastupidi seadsid esikohale deduktsiooni. Metafüüsilises käsituses on induktsioon ja deduktsioon uurimisviisidena isekeskis vastandlikud ja välistavad teineteist. Materialistlik dialektika peab induktsiooni ja deduktsiooni ainult eralisteks, kuid mitte iseseisvateks uurimisviisideks, mis pole teineteisest isoleeritud. Üks pole võimalik ilma teiseta. Iga teaduslik deduktsioon on materjali eelneva induktiivse tundmaõppimise tulemus ja põhineb sellel tundmaõppimisel. Induktsioon omakorda on tõeliselt teaduslik ainult siis, kui üksikute eri nähtuste uurimine põhineb arenmise üldiste seaduste tundmisel. Tuleb „silmas pidada nende omavahelist seost, nende vastastikust teineteise täiendamist“ (Engels). „Kapitalis“ analüüsis Marx tohutu faktilise materjali ja üldistas kapitalismi kogu arenmiskäigu. Seejuures kasutas ta samaaegselt nii induktsiooni kui ka deduktsiooni.

„**Inimene-masin**“ — tuntud prantsuse XVIII saj. materialisti *Lametrie* (vt.)

peateos. Raamat ilmus 1747. a. Leydenis anonüümselt. Nagu oma varasemas töös „Hinge looduslugu“, annab *Lametrie* ka raamatus „Inimene-masin“ hingeikäsituse materialistlikult seisukohalt. Ta eitab keha ja hinge dualismi ja näitab hingeliste nähtuste täielikku sõltuvust keha olukordadest „Mitmesugused hingeolukorrad,“ kirjutab *Lametrie*, „vastavad ikka analoogilistele keha olukordadele.“ Oma teoses võrdleb *Lametrie* inimorganismi keerulisima masinaga ja püüab mehaanilise seaduspärasusega seletada inimese organismis toimuvaid füsioloogilisi nähtusi. Raamatus „Inimene-masin“ püstitab *Lametrie*, antitsipeerides evolutsiooniteooria üksikuid momente, inimese ja muu loomariigi ühtsuse küsimuse. „Inimene-masin“ on üks XVIII saj. materialistlike ning ateistlike võitlusteoseid. Selles kaitsi avalikult ateistliku maailmavaate võidu vajalikkust. *Lametrie* kirjutas: „Kui ateism leviks üldiselt, siis oleksid kõik religiooni kujud hävitatud ja juurtest läbi lõigatud. Katkeksid usu sõjad ja lakkaks eksisteerimast hirmus religioosne sõjakus; praegu religiooni mürgist nakatatud loomus saaks tagasi oma õigused ja oma puhtuse.“ Reaktsionääridel õnnestus ilma vaevata kindlaks teha, et raamatu „Inimene-masin“ autor on *Lametrie*. *Lametrie* oli sunnitud Hollandist põgenema, kuhu ta omal ajal Prantsusmaalt emigreerus.

inimeste tootmissuhted — suhted, mis kujunevad inimeste vahel materiaalsest hüviste tootmise protsessis. Materiaalseid hüviseid ei saa inimesed toota üksikult, isoleeritult, vaid nad teevad seda koos, ühinedes teatud viisil ühiseks tegevuseks ja selle tegevuse

produktide vastastikuseks vahetamiseks. Tootmine on alati ja igasugustes tingimustes ühiskondlik tootmine. *Tootmissuhete tüübid* (vt.) on mitmesugused. Põhimine on tootmissuhetes suhe tootmisvahenditega, s. o. suhe, mis vastab küsimusele, kelle valduses ja käsutuses on tootmisvahendid. Tootmissuhted määravad kogu ühiskondliku elu korra. Antagonistlikus klasside ühiskonnas väljenduvad tootmissuhted klasside-vahelistes suhetes, valitsemise ja allumise suhetes. Sotsialismi puhul, tootmisvahendite ühiskondliku omanduse puhul, on tootmissuhted eksploateerimisvabade inimeste koostöö ja vastastikuse abi suhted. Inimeste tootmissuhted muutuvad sõltuvuses tootlike jõudude muutmisest ja arengust. Kuid tootmissuhted ei ole tootlike jõudude arengu passiivsed tagajärjed. Arenedes viimastest sõltuvalt mõjuvad nad omakorda tootlikele jõududele, kiirendades või aeglustades seda arengut. Tootmisvahendite erakapitalistlik omandus kaasaegses kodanlikus ühiskonnas on lepitamatus vastuolus tootmisprotsessi ühiskondliku iseloomuga. Kapitalismi tootmissuhted pidurdavad ühiskonna tootlike jõudude arengut. See vastuolu tootlike jõudude ja kapitalismi tootmissuhete vahel on sotsiaalse revolutsiooni majanduslikuks aluseks. Tootmissuhete ja tootlike jõudude täieliku vastavuse näiteks on NSVL, kus tootmisvahendite ühiskondlik omandus on täielikus kokkukõlas tootmisprotsessi ühiskondliku iseloomuga ja kus sotsialistlikud tootmissuhted on tootlike jõudude võimsaks arenguallikaks.

intelligiibel — mõistusega vastuvõetav, üleemeeline, vastandlik meeltega

tajutavale (sensiibile). Platoni filosoofias pole ideede kui salapärase vaimsete olemuste maailm tunnetatav meelte kaudu, vaid on mõistusega vastuvõetav. Kanti filosoofias on intelligiibel maailm noumenite, „asjade iseeneses“ maailm.

intuitivism — kodanlikus filosoofias reaktsiooniline, subjektiiv-idealistslik suund, mis, eitades maailma tunnetatavust meelte ning mõistuse kaudu, ja praktikat kui tõe kriteeriumi kuulutab nende poolt idealistlikult ja müstiliselt käsitatava *intuitsiooni* (vt.) tunnetuse ainukeseks allikaks ja näilise „evidentsuse“ tunnetuse tõesuse kriteeriumiks. Intuitivismi kõige välja paistvamaks esindajaks tänapäeva kodanlikus filosoofias on H. Bergson.

intuitsioon. — Intuitsiooni all mõistavad idealistid erilist seesmist kaemisvõimet, inspiratsiooni olekut, milles inimene võivad tunnetada tõe ilma teadvuse mõistusliku loogilise tegevuse osavõtuta. Sellisel tõlgendatav intuitsioon on loomult irratsionaalse tunnetuse salapärane, müstiline võime (Schelling, Hartmann). Materialist Spinozal on intellektuaalne intuitsioon loomult ratsionalistslik ja tähendab kõrgemat, mõistuslikku, kirgedest tumestamata loodusetunnetust. Intuitsiooni mõistet müstifitseeritakse sageli sel alusel, et intuitsioon tähendab nende või teiste nähtuste ootamatut, momentaanset tunnetamist, ühe või teise küsimuse ootamatut lahenduse leidmist. Tegelikult, nagu õpetab dialektiline materialism, seisab intuitsiooni taga kogemus, varem-omandatud faktid, teadmised, mis tähelepandamatult kogunedes annavad teataval astmel „ootamatult“ küsimuse lahenduse. Intuitiivselt tabada nähtuste olu, leida

intuiitiivselt lahendus mingisugusele küsimusele on võimalik ainult tänu suurele kogemusele ja sügavatele teadmistele. Seepärast eitab dialektiline materialism intuitsiooni, mida käsitakse kui erilist, jumalikku, sünnipärast tunnetusviisi.

irratsioonaalne — mõistuse ja mõtle misega mittetaibatav, loogilistes mõistetes mitteavaldatav. Terminit „irratsioonaalne“ kasutatakse tavaliselt selleks, et iseloomustada tunnetamisviisi ja filosoofilist suunda, mis eitab mõistuse ja mõistusliku mõtlemise õigusi, teaduse tõe õigusi tunnetamiseks ja jutlustab tahte, instinkti, intuitsiooni, pimedate, alateadlikkude jõudude ja tungide primaati. Sellised on irratsionalistide vaated, alates Schopenhauerist ja Nietzschest ning lõpetades Bergsoni ja James'iga. See filosoofiline suund on erakordselt levinud tänapäeva filosoofias ja publitsistikas ning tungib isegi sellistesse teadustesse, nagu bioloogia, psühholoogia ja sotsioloogia. Selle filosoofilise suuna pooldajad astuvad välja marksismi, materialismi ja isegi selliste idealismi vormide vastu, mis ühel või teisel määral on seotud usuga ratsionaalse (mõistusliku) tunnetuse jõusse ja võimalikkusse. Loobumine objektiivse tunnetamise võimalikkusest, teaduste eitamine, avalik obskurantism ja müstika on tavaliselt aluseks filosoofilistele õpetustele, mis jutlustavad irratsioonaalset tunnetamisviisi.

iseliikumine. Dialektiline materialism „vaatleb loodust ... kui katkestamatu liikumise ja muutumise ... olekut“ (Stalin). Selle liikumise, muutumise põhjus ei asetse väljaspool loodust, vaid looduses eneses. Liikumine, areng looduses ja ühiskonnas toimub

asjadele ja nähtustele omaste sisemiste vastuolude tõttu, iseliikumise korras. Idealistid väidavad, et liikumise põhjus pole looduses, vaid on väljaspool teda, jumalas. Filosoofidualist Descartes õpetas, nagu oleks looduses leiduv liikumishulk asetatud sinna jumala poolt maailma loomisel; Newton õpetas, nagu oleksid päikese süsteemi planeedid saanud esimese tõuke liikumiseks jumalalt endalt. Mehhanistlik materialism eitab samuti iseliikumist, tunnistades liikumise allikaks väliste vastandlike jõudude kokkupõrke. Selle vaate järjekindel arendamine viib, samuti kui idealistlikud teooriadki, vältimatult algse jumaliku tõuke ideele. Dialektiline iseliikumise teooria on rajatud teaduse andmeile looduse ja inimkonna kohta. Nii näiteks tõi Darwini õpetus päevavalgele orgaanilise maailma arenemise sisemised seaduspärasused. Iseliikumise näiteks ühiskondlike suhete alal võib tuua sugukondlik-kogukondliku korra muutumise klassideks jagunevaks ühiskonnaks. See muutumine ei toimunud mingisuguste väliste põhjuste tõukel, vaid sisemiste protsesside tõttu, mis toimusid ürgkogukondliku korra raames (tööjaotus, kaubavahtuse ja eraomandi tekkimine jne.). Kogukondlik kord lagunes ja andis aset klasside ühiskonnale. Ainult liikumise ja arengu kui iseliikumise, isearengu käsitus võimaldab vabaneda igasugusest idealismist ja metafüüsikast teaduses.

isiksus ajaloos. — Kodanlikud teooriad peavad tihtipeale ajalugu kas suurte isiksuste (keisrite, väejuhtide jne.) teadliku tegevuse tooteks ega näe ajaloos mingit seaduspärasust, või peavad inimeste tegevust nulliks ja

käsitavad inimest pimedat paratamatust, jumaliku tahte, tundmatu saatuse tööriistana. Esimesel juhul käsitakse ajalugu alana, kus kõik toimub „kriitiliselt mõtleivate“ haritlaste või „kangelaste“ meelevalla, soovide ja ideaalide järgi. Selline on näiteks narodniklik „kangelaste“ ja passiivse „hulga“ teooria. Teisel juhul omandab ajalugu fataalse iseloomu: temas on kõik ette määratud ja toimub inimeste tegevust arvestamata. Sellisele ajaloole käsitusele viib vältimatult eriti vulgaarsete ökonomistide materialistide vaatepunkt, nagu see esines „ökonomitidel“, menševikkudel ja teistel. Revolutsioonilise partei aktiivse tegevuse tähtsuse alahindamine, isevoolule toetumine, eesrindliku teooria ja eesrindlike ideede tähtsa osa eitamine on vulgaarse ökonomilise ajalookäsituse olemus. Nii ühelt kui ka teiselt seisukohalt pole sündmuste ettenägemine ega järelikult ka teaduslik poliitika võimalik. Marksism-leninism õpetab, et inimesed ise loovad oma ajalugu, kuid alati ajalooliselt määratud materiaalsetes tingimustes. Väljapaistva isiksuse mõju sündmuste käigule on seda suurem, mida paremini ta mõistab are-

nemise objektiivseid seaduspärasusi ja suunda. „...Ajaloolise paratamatuse idee ei vähenda põrmugi isiksuse osa ajaloos“ (L e n i n). Ajalookäigu määravad ühiskonna materiaalse elu tingimused. Kuid isiksus, kes mõistab ühiskonna majandusliku arenemise vajadusi, eesrindliku klassi vajadusi, võib asuda sündmuste etteotsa ja, koondades enda ümber inimesi, võib viia neid sündmusi edasi. Selles peitubki ühiskondlikus elus isiksuse, tema autoriteedi ja tema osa tõelise tähtsuse alus. Marksism-leninism lahendab küsimuse isiksuse osast ajaloos tihedas seoses küsimusega masside osast. „Marksismi nurgakiviks on — m a s s, kelle vabanemine on marksismi arvates isiksuse vabanemise peatingimuseks, s. o. marksismi arvates pole isiksuse vabanemine võimalik senikaua, kuni pole vabanenud mass, mille tõttu tema loosungiks on: „Kõik massile!““ (S t a l i n). Proletaarne revolutsioon ja sotsialismi võit meie maal on vabastanud survest ja eksploateerimisest töötava rahva miljonilised massid ja on kujundanud ennenähtamatud inimisiksuse õitsengu võimalused.

J

juhuslikkus — vt. *paratamatus ja juhuslikkus*.

jumalaotsimine ja jumalaehitamine — usulis-filosoofiline vool, mis tekkis pärast 1905.—1907. a. revolutsiooni lüüasaamist Vene kodanlikus ja väikekodanlikus intelligentsis. „Oma kontr-revolutsioonilisteks sihtideks vajab Vene kodanlus religiooni elustumist,

nõudmise tõstmist religiooni järele, religiooni luulendamist, religiooni külgepookimist rahvale või uuel viisil religiooni kindlustamist rahvases“ (L e n i n). „Uut religiooni“ hakkasid jutlustama ühelt poolt jumalaotsijad (Merežkovski ja poeedid-dekadendid), teiselt poolt jumalaehitajad (Juškevitš, Valentinov, Bazarov,

Lunatšarski, Bogdanov). Oma olemuselt ei erine jumalaotsijad ja jumalaehitajad mitte milleski. „Jumalaotsimine ei erine jumalaehitamisest ehk jumalakujundamisest ehk jumalaloomisest jm. mitte põrmugi rohkem kui kollane kurat sinisest“ (Lenin). Jumalaehitajad püüdsid luua uut laadi „sotsialistlikku“ religiooni ning sel viisil ühendada religiooni marksismiga. Jumalaehitamine oli osa sellest üldisest marksismi revisjonist, mida vene

mahhistid arendasid marksismi filosoofilis-teoreetiliste aluste vastu. Lenin paljastas jumalaehitamise reaktsoonilise olemuse ja poliitilise kahjulikkuse: „Teie minkisite ja suhkurdasite klerikaalide, Puriškevitsite, Nikolai II ja härrade Struvede idee, sest jumala idee aitab tegelikult neil hoida rahvast orjuses. Jumala idee ilustamisega Teie ilustasite ahelad, millega nad seovad harimatuid töölisi ja talumehi.“

K

kalvinism — vt. *protestantism*.

Kant, I m m a n u e l (1724—1804) — saksa klassikalise idealismi rajaja. „Kanti filosoofia põhijooneks on materialismi ja idealismi lepitamine, kompromiss ühe ja teise vahel“ (Lenin). Ühelt poolt väitis Kant, et väljaspool meie teadvust on olemas mingi ese, mida ta nimetas „asjaks iseeneses“. Kuid teiselt poolt on „asi iseeneses“ Kanti järgi printsiipselt mittetunnetatav, on sealpool meie tunnetust („*transsendentne*“). „Kui Kant eeldab, et meie kujutlustele väljaspool meid vastab midagi, mingisugune asi iseeneses, — siis siinkohal Kant on materialist. Kui ta kuulutab selle asja iseeneses mittetunnetatavaks..., siis esineb Kant idealistina“ (Lenin). Tunnistades „asja iseeneses“ mittetunnetatavaks, ehitas Kant tunnetusteooria sellistele alustele, mis lähendavad teda subjektiivsele idealismile. „Asja iseeneses“ poolt antava tõuke mõjul loob inimese meeleline võime Kanti järgi tajumuste kaose, mis korrastatakse ruumi ja aja — subjektiivsete

kaemusvormide abiga. Nii tekib nähtumus ehk meelelisuse ese. Edasi teotseb aru, mis temale omaste subjektiivsete, loogiliste kategooriate abil muudab selle meelelise eseme (nähtumuse) mõisteks. Inimese tunnetuse kõrgeimaks sfääriks on mõistus, mida juhivad jällegi subjektiivsed ideed: hinge kui substantsi, maailma kui ühtsa terviku, ja jumala ideed. Seega arvas Kant, et ruum, aeg, põhjuslikkus ja looduseadused on mitte looduse enese omadused, vaid inimese tunnetusvõime omadused. Kant tunnistas nad kogemuseleteks — „*aprioorseteks*“ ja igasuguse kogemuse tingimusteks — „*transsendentaalseteks*“ (siit ka nimetus, mille Kant andis oma filosoofiale, — „*transsendentaalne idealism*“ — idealism, mis tunnistab, et teadvuse aprioorsed vormid eelnevad kogemusele ja on tema tingimusteks). Kant ütles, et aru dikteerib loodusele seadused. Kogu looduse pilti, nagu ta nähtub inimlikule tunnetusele, pidas Kant mõistuse subjektiivseks konstruktsiooniks. Kanti järgi ei loo looduse materi-

aalsus looduse ühtsust, vaid selle loob tunnetava subjekti — „Mina“ — ühtsus. Kant arvab, et kõik mõistuse püüded välja pääseda kogemuse piiridest viivad mõistuse vältimatult lahendamatusesse vasturääkimustesse. Kant tähendas õieti, et mõistus satub vältimatult vasturääkimustele, kuid vasturääkimust ennast ta käsitas ainult kui ek-simust, illusiooni, mitte aga tegelikkuse reaalseste vastuolude peegeldusena. Nagu tähendas Kant, oli tema tunnetusteooria ülesandeks mõistuse õiguste piiramine, kusjuures väljaspool tunnetuse piire oleks jäänud ruumi ka jumalale. Oma eetilises õpetuses pidas Kant tarvilikuks kõlbluse toetamiseks tunnustada jumala olemasolu ja hinge surematust. Kant oma päikesesüsteemi tekkimise hüpoteesis tegi XVIII saj. esmakordselt katset läheneda loodusele tema arenemise seisukohalt. Sellele Kanti hüpoteesile omistas Engels suurt filosoofilist tähtsust, tähendades, et Kant lõi esimesena augu metafüüsilisse maailmavaatesse, mis eitas arenemist. Kanti filosoofia oli noore Saksa

kodanluse ideoloogia, sest kodanlus vajab feodaalse ajajärgu filosoofiliste ja õiguslike mõistete kriitikat, kuid see ideoloogia oli nõrk ja otsis kompromissi absolutismiga, ta ei jõudnud hambutust liberalismist kaugemale. Kanti õpetuse liberaalne iseloom tagas talle edu XIX saj. lõpul nõnda nimetatud uskantiaanide juures. Kanti peateosed: „Üldine looduslugu ja taevaotuse teooria“ (1755), „Puhta mõistuse kriitika“ (1781), „Prolegomenid“ (1783), „Praktilise mõistuse kriitika“ (1788), „Otsustamisvõime kriitika“ (1790).

„Kapital“ — K. Marxi peatöö, geniaalne, surematu teos, mis teostas täieliku pöörde vaadetes inimühiskonnale ja asetas sotsialismi teaduslikele rööbastele. „Kapital“ on „meie sajandi suurim poliitilis-ökonomiline teos“ (Lenin). Marx nimetas „Kapitali“ oma elutööks. „Kapitali“ koostamist alustas Marx 1840-ndate aastate keskpaiku ning see jätkus tema surmani. „Kapitali“ esimene köide ilmus 1867. a. Järgmised köited ilmusid juba pärast Marxi surma ning korraldati trükiks ja avaldati Engelsi poolt: teine köide 1885. a., kolmas 1894. a. „Kapitali“ I köite esimene venekeelne tõlge, mille alustas G. Lopatin ja viis lõpule F. Danielson, ilmus 1872. a. Marx andis kapitalistlikust tootmisviisist kui ühiskondlik-majanduslikust formsioonist tühjendava analüüsi, avas tema tekkimise, arenemise ja hävimise seaduse. „Kapital“ moodustab „ühe — ja kõige keerulisema — ühiskondliku formsiooni materialistliku meetodi järgi toimuva teadusliku analüüsi eeskuju, kõikide poolt tunnustatud ja mitte kellegi poolt ületatud eeskuju“

(Lenin). Kodanlik poliitiline ökonomia isegi oma kõige paremate esindajate näol käsitas kapitalistlikku korda ühiskonna igavese „loomuliku“ vormina. Kuid Marx oma „Kapitaliga“ põhjendas ja arendas ümberlukkamatult teesi, mida ta ka seni kaitses oma töödes, et ühiskondlikkude vahelkordade kapitalistlik kord on ühiskondliku tootmise mõelduv, ajalooline vorm. Loodusliku seaduspärasusega tekib see vorm inimkonna arenemise teataval astmel, kuid niisama seaduspäraselt peab ta hukkuma proletaarse revolutsiooni tules, loovutades oma koha ühiskondliku elu uutele, progressiivsematele vormidele. Kapitalismi kriitikud, utoopilised sotsialistid, unistasid inimkonna päästmisest kapitalistlikust rõhumisest ja mõtlesid välja tihtigi geniaalseid, kuid fantastilisi skeeme ja retsepte. Nad lootsid need skeemid ellu viia sel teel, et püüdsid veenda inimkonda — ja esmajoones valitsevaid klasse — nende õigluses ja otsustarbekohasuses. Kuid Marx oma „Kapitaliga“ „tegi lõpu vaatele ühiskonnast kui indiviidide mehaanilisest agregaadist, mida võis igati muuta ülemuse tahte järgi (või, samuti, ühiskonna ja valitsuse tahte järgi) ja mis tekkis ja muutus juhuslikult; ta aetas sotsioloogia esmakordselt teaduslikule pinnale, määrates ühiskondlik-ökonomilise formatsiooni mõiste kui antud tootmissuhete terviku, tehes kindlaks, et selliste formatsioonide arenemine on looduslik-ajalooline protsess“ (Lenin). Marx avastas kapitalistliku ühiskonna ökonomilise liikumise seaduse ja näitas, et kommunism on inimkonna arenemise täiesti vältimatu tuleviku-

staadium, mille saabumist valmistab ette kogu inimkonna ajalugu kapitalismi enese seismised arenemise seadused. Marx leidis need materiaalsed faktorid, need sotsiaalsed jõud, mis viivad kapitalistliku korra hukatusse. Ta näitas, et kapitalistlik tootmisviis on teatavais raames ja teatavas ajaloolises etapis progressiivne tootmisviis, kuna kapitalistlikud vahelkorrad stimuleerivad tootlike jõudude arenemist, ja seejuures hoopis kiiremat arenemist kui ükskõik milline kapitalismile eelnevaist ühiskondlikest formatsioonest. Kuid see tootlike jõudude kasv, esiteks saavutatakse kõige tähtsama tootliku jõu — proletariaadi tööjõu, samuti ka loodusjõudude röövpillamise hinnaga; teiseks, see kasv on oma loomult ühekülgne, teostub väga ebahütlaselt, takistades paljude tootmisalade arenemist; ja kolmandaks, see kasv osutub kapitalismile surmavaks, sest mida enam edasi, seda enam satub ta lepitamatusesse vastuoludesse, eraomandiliste suhetega, muutub nendega mitte ühtsobivaks, hakkab nõudma üleminekut teistele, progressiivsematele ühiskondlikkudele suhetele. Arenevaile tootlikele jõududele muutub kapitalism üha enam ahelaks. Kapitalistliku ühiskonna tootlike jõudude kasv toimub töö ühiskonnastumise alusel. Kapitalismi puhul avaldub töö ühiskonnastumine kõigepealt selles, et tööjaotuse arenedes ühiskonnas iga üksiku indiviidi töö muutub üha suuremal määral kogu ühiskonna töö mitteseseisvaks osakeseks. See ühiskonnastumine avaldub samuti ka selles, et kapitalistlik tootmine oma seismiste seaduste surve all koondub, kontsentreerub suurtesse ja suurimatesse ette-

võtetesse. Kooperatiivsete töövormide kasvamine ja arenemine kapitalismi puhul, ja mis peasi, üha kasvav masinate rakendamine viivad väikekapitalistide väljatõrjumisele. Suured ja suurimad kapitalistid haaravad oma kätte üha suurema osa ühiskondlikust tootmisest. Selline tootmise ühiskonnastumine on spetsiifiliselt kapitalistlik ühiskonnastumine. Ta on seotud mitte tootmisvahendite eraomanduse kaotamisega, vaid tema edasise kindlustamisega. Selle protsessi tagajärjel kasvab ja teravneb üha enam kapitalistliku ühiskonna põhivastuolu — vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja tootmistulemuste erakapitalistliku omandamisvormi vahel (mis avaldub muuseas ka üleproduktiooni kriisides). Ühtlasi teravnevad kapitalistliku ühiskonna, selle „ühiskondliku tootmisprotsessi viimase antagonistliku vormi“ (Marx) kõik vastuolud. Oma lisaväärtuse õpetuses avab Marx palgatöölise, kodanliku ühiskonna kogu rikkuse tõeliste loojate kapitalistliku eksploateerimise olemuse. Lenin ütles, et see õpetus „on Marxi ökonoomilise teooria nurgakivi“. Loonud oma lisaväärtuse teooria, avas Marx kapitalistlikkude klasside olemasolu aluse, paljastas kapitalistliku eksploatatsiooni olemuse enese, mida kodanlik majandusteadus nii hoolikalt varjas. Tööline töötab kapitalistile, müües talle oma tööjõudu, mille eest tasutakse töötasu näol, mis tavaliselt vähem töö väärtusest. Kuid ta loob hoopis suuremaid väärtusi. Töölise poolt loodava kauba väärtuse ja tema töötasu vahe omandatakse kapitalistide klassi poolt lisaväärtusena ja

see moodustab kõikide kapitalistlikkude tululiikide — kasumi, protsentide, rentide, maksude — aluse. Kogu kapitalistide klass seisab proletariaadile vastu kollektiivse eksploateerijana, ühtsa klassina, mille kogu olemasolu põhineb lisaväärtuse omandamisel. Kapitali jaht lisaväärtuse järele viib kapitalismi puhul töö eksploateerimise normi pidevale suurendamisele. Tööpäeva ennekuulmatu pikenemine, barbaarne kokkuhoid töö ohutuse tingimuste suhtes, mille tulemuseks on mitmetuhandelised inimohvrid; laste massiline hävitamine, tööjõu laostamine, miljonite tööliste füüsiline sandistamine — need on vahendid, mida kasutab kapital, et rahuldada oma „hundiaplust lisatöö järele“. Isegi masinate kasutamine, tootlike jõudude arendamine on kapitalile mitte töö kokkuhoidmise vahendiks, vaid lisaväärtuse normi suurendamise vahendiks. Masinate kasutamine kapitalistlikus ühiskonnas ei vii palgatöölise töö kergendamisele, vaid selle tulemuseks on ainult, et kapital hangib endale suuremaid lisaväärtusi. Kapitalismi arendes kasvab töölise eksploateerimine, töölisklassi olukord halveneb. Kapitalistlikkude vahetekordade kasv ja masinate kasutamine kapitalistlikus ühiskonnas tekitavad tööpuuduse, loovad töö reservarmee. Viimane moodustab tööjõu ülejäägi, mis alati rõhub tööjõuturgu ja võimaldab kapitalistil alandada tööhindu allapoole tööjõu väärtust. Tööline vaesub nii suhteliselt kui ka absoluutselt. „Rikkuste kuhjumine ühel poolusel tähendab samal ajal viletsuse, tööpiinade,

orjuse, rumaluse, metsistumise ja moolaalse degradatsiooni kuhjumist vastaspoolusel, s. o. selle klassi poolel, kes ise toodab oma produkti kapitalina" (Marx). Kapitalismi arenemine ei töota töölisklassile mitte mingeid võimalusi oma olukorra parandamiseks kapitalistliku korra raames. Nimelt seetõttu osutub proletariaat selleks klassiks, kelle huvid on otseselt sihitud kapitalistliku korra aluste vastu ja nõuavad nende aluste hävitamist. Ühtlasi, „suurendades tööliste sõltuvust kapitalist, loob kapitalistlik kord ühendatud töö võimsa jõu“ (Lenin). Kapitalistliku tootmise kontsentreerimise ja tsentraliseerimise käigus toimub laostuvate väikeomanike, eriti aga kapitalismi poolt laostatavate talupoegade arvel palgaliste proletaarlaste pidev arvuline tõus. Proletariaat paljuneb ja kasvab arvuliselt. Kapitalistlike suurettevõtete seinte vahel koonduvad töölised üha arvukamate ja üha tihedamate massidena. Nõnda loob kapitalism ise oma arenemiskäigus selle sotsiaalse jõu, kelle käe läbi tal tuleb hävida. Vallutades revolutsiooni teel võimu, seab proletariaat sisse oma diktatuuri ja eksproprieerib eksproprieerijad. Samuti näitas Marx, kui võrra väljapääsematu on kapitalistliku korra juures väikeomanikkude, eriti väiketalu- ja talupoegade massi olukord, sest kapital ekspluateerib neid julmalt. Kapitalism toob väikeomanike põhimassile vältimatut vaesumist, proletaarlasiks muutumist. „Marx, see kõiki-dest marksistidest kõige printsipiaalsem marksist, soovitas tungivalt kommunistide parteil eriti silmas pidada talupoegkonda, teda võita proletariaadi poolele ja tagada endale tema toetus

tulevases proletaarses revolutsioonis“ (Stalin). Kapitalistliku ühiskonna tekkimise, arenemise- ja hukkumise seaduspärasus, avastatud Marxi poolt, ei tähenda aga sugugi, nagu oleks ajalugu klassivõitlusest sõltumatu ja viiks inimkonna kommunismile ka ilma selleta. Kapitalismi, nagu iga klassiühiskonna arenemise põhiseaduseks on tema vastuolude kasvamine ja teravnemine, klassivõitluse kasv ja teravnemine. Kapitalismi arenemiseaaduste tundmine võimaldab proletariaadil suunata oma kapitalistliku korra vastast võitlust tarvilikele rööpale, võimaldab näha oma vaenlasi, leida liitlasi ja sammuda veendunult võidule, oma diktatuuri kehtimapanekule. „Kapital“ annab ammendava põhjenduse proletariaadi diktatuuri ajaloolisele paratamatusele ja võiduka sotsialistliku revolutsiooni tagajärjel saavutatava proletariaadi diktatuuri võidu vältimatusele. Marxi õpetus andis kogu maailma proletariaadile arusaamise oma ajaloolisest osast, näitas talle teed ja meetodid kapitalismiga võitlemiseks ja tema võitmiseks. Marxi „Kapital“ on mitte ainult majandusteaduslik töö, vaid ta on ka suurim ajalooline ja filosoofiline teos. Selles antakse Marxi ajaloolise materialismi teooria avar põhjendus, rakendatuna kõigepealt teatava ühiskondlik-majandusliku formatsiooni — kapitalismi — igakülgselt uurimiseks. „Kapital“ on samuti ületamatuks eeskujuks materialistliku dialektika eljatöötamise ja rakendamise inimühiskonna uurimiseks. Kodanliku ühiskonna dialektika on Marxil „ainult dialektika erijuhtum“ (Lenin). Täielikus kokkukõlas reaalse tegelikkusega käsitab Marx „Kapitalis“ ühis-

kondlikku tootmisviisi kogu ühiskonnaelu alusena, käsitab teda mitte igavesena ja muutumatuna, vaid ajalooliselt tekkinuna, arenevana ja oma hävimise tingimusi paratamatult ettevalmistavana. „Kapital“ ühendab eneses sügava teaduslikkuse suurima parteilise leppimatusega. Marxi „Kapitali“ alapealkirjaks on „Poliitilise ökonomia kriitika“. See vastab täielikult „Kapitali“ teoreetilisele sisule. Kapitalismi seaduste uurimisega antakse temas ühtlasi ka kodanliku poliitilise ökonomia teaduslik kriitika. „Kapitali“ ilmumise momendist alates kuni meie päevini peab kodanlik teadus lepitamatut võitlust „Kapitali“ vastu ja moonutab teda laimavalt, sest „Kapitalis“ on teaduslikult tõestatud kapitalismi krahhi vältimatus ja tema revolutsiooniline asendamine sotsialistliku ühiskonnaga. Kommunistidele vaenulike teooriate halastamatut kriitika ja Marxi õpetuse, tema surematu teose — „Kapitali“ — ideede edasiarendamine leidsid oma tõeliselt loomelise kehastuse Lenini ja Stalini geniaalsetes töödes.

kapitalismi igandid inimeste teadvuses. — Sotsialistlik ühiskond, kommunistide esimene faas, kasvab otseselt välja kapitalistlikust korrast ja seepärast ta „...säilitab veel igas suhtes, nii majanduslikus, kõlbelises kui ka intellektuaalses, selle vana korra sünnimärke, mille rüpest ta väljus“ (M a r x). Need kapitalismi „sünnimärgid“ inimeste teadvuses säilivad võrdlemiseks kaua veel pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu ja proletariaadi diktatuuri sisseadmist. Kapitalismi igandid töötajate mahajäänud osa teadvuses avalduvad eelkõige mittedistsiplinilisuse suhtumises töösse, kui inimesed

teotsevad vana kodanliku printsiibi järgi: anda riigile võimalikult vähem ja halvemat ja võtta temalt võimalikult enam ja paremat. Siia kuuluvad ka väikeomanikupärased huvid ja harjumused, millest osa kolhoositalurahvast pole veel vabanenud. Hoolimatu suhtumine ühiskondlikku, sotsialistlikku omandisse, ühiskondliku rikkuse raiskamine, hooletu, ebaökoonoomiline suhtumine sotsialistlikule riigile kuuluvaisse materiaalsesse hüvitusesse, nõukogude võimuorganite korralduste mittetäitmine ühiskondliku omandi ja sotsialistliku õiguskorra säilitamisel on samuti kapitalismi igandid inimeste teadvuses. Mineviku ühe igandi moodustavad religioossed eelarvamused, mis pimestavad tööraha mahajäänud osa teadvust. Kõik need, nagu teisedki kapitalismi igandid — rahvuslik vihavaen, suurriiklik šovinism, rumalus, kultuuritus, individualism, egoism, väikekodanlik distsiplineerimatus, bürokraatus jne. — pidurdavad edasilikumist, aeglustavad kommunistliku ühiskonna ehitamise tempot, on toitevaks pinnaseks iga liiki rahvaenulistele sotsialismi vastu suunatud tegudele. Marx kirjutas, et proletaarne „...revolutsioon on hädavajalik mitte ainult seepärast, et ühelgi teisel viisil pole võimalik kukutada valitsevat klassi, vaid ka seepärast, et k u k u t a v klass ainult revolutsioonis võib vabaneda kõigest vanast rämpsust ja muutuda võimeliseks looma uut ühiskonda“. Kapitalistlike igandite eluvisadust inimeste teadvuses sotsialismi tingimustes põhjustab inimeste teadvuse mahajäämine nende majanduslikust olukorrast, nende materiaalsest olemisest: „...alguses muutuvad välistingimused, alguses muutub

mateeria, pärast seda aga muutuvad vastavalt teadvus ja teised väinused nähtused — vaimse külje areng jääb maha materiaalsete tingimuste arengust“ (Stalin). Üks tähtsamaid põhjusi, mis tingib kapitalismi igandite eksisteerimist inimeste teadvuses, on samuti ka kapitalistliku ümbruskonna olemasolemine, mis igal viisil püüab elustada ja toetada kapitalismi igandeid NSVL-s. Teise viisaastakuga lahendati põhijoontes kapitalismi igandite majanduselust kõrvaldamise ülesanne, likvideeriti lõplikult kõik ekspluataatorlikud klassid, hävitati täiesti põhjused, mis tekitavad inimese ekspluateerimist inimese poolt ja ühiskonna jagunemist ekspluateerijate ja ekspluateeritavate klassiks. ÜK(b)P XVIII kongress seadis kolmanda viisaastaku otsustavaks poliitiliseks ülesandeks töörahva kommunistliku kasvatus, kapitalismi igandite võitmise kommunismi ehitavate inimeste teadvuses. Teed ja meetodid kapitalismi igandite võitmiseks inimeste teadvuses tulenevad ajalookäigu materialistlikust käsitusest. Et muuta inimeste kombeid ja harjumusi kommunistlikus suunas, kasvatada neis sotsialistlikku suhtumist töösse, hävitada religioosseid eelarvamusi ja muid mineviku igandeid, on vaja edasi arendada sotsialistliku korra materiaalselt alust — sotsialistlikku rahvamajandust, kõigiti kõvendada sotsialismi poliitilist alust — tööliste ja talupoegade sotsialistlikku riiki. Kodanlike igandite kaotamine inimeste teadvusest, kommunistlik kasvatus on võimalik ainult igapäevases praktilises võitluses sotsialismi eest. „Me saame töötama, et juurutada teadvusse harjumust, masside igapäevasesse tarvitusse reeglit: „Kõik ühe eest ja

üks kõigi eest“, reeglit: „Igaüks vastavalt oma võimetele, igaühele vastavalt tema vajadustele“, et aegamööda, kuid kõrvalekaldumatult sisse seada kommunistlikku distsipliini ja kommunistlikku tööd“ (Lenin). Vt. *töötajate kommunistlik kasvatus*.

kartesianism — Descartes'i (Cartesius'e) õpetus. Vt. *Descartes*.

kategooriad (kreekakeelsest sõnast *kategoria* = ütlus) — loogilised põhimõisted, mis peegeldavad tegelikkuse kõige üldisemaid ja olulisemaid seoseid ning suhteid. Kategooriad (näiteks põhjuslikkus, paratamatus, sisu, vorm jt.) tekkisid tunnetuse ajaloolise arenemise protsessis inimeste ainelisproduktioonilise, ühiskondliku praktika alusel. Kategooriad, olles tegelikkuse oluliste külgede peegelduseks, võimaldavad inimesel teda sügavamalt tunnetada. Looduse ja ajaloo tunnetamise protsess pole lihtne tegelikkuse peegeldamise mehaaniline akt inimese ajus. Tunnetus on kategooriate, mõistete ja seaduste kujundamise keeruline protsess. „Inimese ees on loodusnähtuste võrk. Instinkti-inimene, metslane, ei eralda ennast loodusest, teadlik inimene aga eraldab; kategooriad on eraldamise, s. o. maailma tunnetamise astmed, nad on sellised sõmpunktid võrgus, mis aitavad teda tunnetada ja valitseda“ (Lenin). Dialektilises materialismis erineb õpetus kategooriatest põhjalikult idealistlikest teooriaist. Näiteks on Kantil kategooriad aprioorsed mõtlemisvormid, s. o. nad on igavesed, antud enne kogemust ja igasugusest kogemusest sõltumatult. Hegel käsitab kategooriaid dialektilises arenemises, kuid temal on kategooriad absoluutse idee arenemise astmed, kusjuures see idee

loob, kujundab tegeliku maailma. Dialektilises materialismis on kategooriad looduse, ühiskonna ja inimõtlemise kõige üldisemate ja olulisemate külgede ning arenemismomentide peegeldus. Dialektilise materialismi põhikategooriateks on materia, liikumine, aeg, ruum, kvaliteet, kvantiteet, vastastikune seos, vastuolu, vastandlikkus, põhjuslikkus, paratamatus, vorm ja sisu, olemus ja nähtumus, võimalikkus ja tegelikkus jne. Ajaloolise materialismi põhikategooriad on ühiskondlik-ökonoomiline formatsioon, tootlikud jõud ja tootmissuhted, alus ja pealisehitised, klass, revolutsioon jne. Dialektilise materialismi kategooriad ei kujuta endast põhimõistete suletud, muutumatut süsteemi. Seoses objektiivse tegelikkuse arenemisega ja teadusliku teadmuse progressiga rikastub teaduslikkude kategooriate hulk ja sisu ning need kategooriad lähenevad üha enam objektiivse maailma täielikule ja igakülgele peegeldusele. Avaldades tegelikkuse olulisi seoseid, peavad kategooriad olema paratamatult niisama liikuvad, painduvad ja vastastikku seotud, nagu materiaalse maailma enesege esemed ja protsessid. Mitte üksikud kategooriad, mis peegeldavad ainult selle maailma üksikuid külgi, vaid kategooriate seos, „üldmõistete, seaduste etc. lõpmatu summa annab konkreetse tema täiuses“ (Lenin).

kattegoriline imperatiiv — Kanti filosoofias tingimuseteta seesmine kõlbeline käsklus, püüdmus kõlbelisele käitumisele, mis kuuluvat igavesti inimloomusesse ja mis juhtivat inimeste tegevust. Kategoorilise imperatiivi nõudmiste kohaselt peab inimene talitama nii, et tema käitumise maksimum (s. o. tema seesmise aje kõrgeim print-

siip) võiks saada üldise seadusandluse printsiibiks. Kategooriline imperatiiv kannab puhtformaalset ja abstraktset iseloomu. Mitte aru saades, et moraali normid on ajaloolised ja et iga ajajärgu igale ühiskondlikule klassile on omased oma moraalilis-eetilised vaated, konstrueeris Kant mingisuguse üldise moraali, mis kõlbavat kõikidele aegadele ja klassidele. Engels nimetab Kanti kategoorilist imperatiivi jõuetuks, võimatut nõudvaks ning seepärast mitte kunagi mitte mingi tegelikuni jõudvaks. Kanti õpetus kategoorilisest imperatiivist sai aluseks paljudele järgnevatele liberaal-kodanlikele kõlblusteooriaile. Ühes uuskantianismiga tungis Kanti eetiline õpetus XIX saj. lõpul sotsiaaldemokraatia keskkonda. Tema mõjul tekkis üks reformismi eriliike — nõndanimetatud eetiline sotsialism.

kausaalsus — sama, mis *põhjuslikkus* (vt.).

keskaegne realism — suund kesk-aegses skolastikas, mis väitis, et üldmõisted („universaalid“) on olemas reaalselt ning objektiivselt ja enne materiaalseid asju. Realistid rõhutasid kaht teesi: 1) „universaalid on olemas enne asju“ ja 2) „universaalid on reaalsed“. Keskaegne realism asus seega vana-kreeka filosoofi Platoni idealistlikul seisukohal, kes õpetas, et ainult sealpoolne ideedemaailm on reaalne, maine tegelikkus aga on ainult ideedemaailma kahvatu koopia. Keskaegne realism oli katoliikluse filosoofiliseks baasiks. Realismi silmapaistvamaiks esindajaiks olid Anselm Canterbury'st ja Guillaume Champeaux'st. Realismi vastu võitlesid visalt skolastika nominalistliku suuna esindajad (vt. *nominalism*).

„Kirjad looduseuurimisest” — A. I. Herzeni (vt.) 1844.—1845. a. kirjutatud filosoofilise peateose nimetus. Selles töös vaatlleb Herzen filosoofia loodusteadusse ja loodusteaduse filosoofiasse suhtumise küsimust, jälgides nende suhete arengut kogu filosoofia ajaloo ulatuses. Keskaegse skolastika aegadel, kirjutab Herzen, toimus „lõhestumine abstraheritud idealismiks ja abstraheritud empiiriaks”, ja sajandite jooksul areneb antagonism filosoofia ja loodusteaduse vahel. Filosoofid-idealistsid vaatavad ülalt alla kogemusteadustele, empiiriale; idealism püüab „hävitada ainelist olemist, pidades teda surnuks, viirastuseks, valeks, eimiskiks”. Looduseuurijad tasuvad filosoofiale samasuguse vaenuga; eita-des „tühja idealismi” nad „omavad eelarvamusi igasuguse mõtlemise vastu”, mõtlevad, et loodust võib tunnetada, väljumata faktide, üksikasjade, empiiria alalt; kui nad siiski püüavad valgustada mõtlemisega seda, mis kogemuses on segane, siis nad „takerduvad ja eksivad halvasti mõistetavasse kategooriaisse”. Arvustades looduseuurijaid-empirikuid, kirjutab Herzen: „Empirism oma äärmustes on mõtetetu... tema roomamine neljakäpukil on niisama naljakas kui idealismi nahkhiirelennud.” Kuid saabus aeg, mil filosoofia ja loodusteadus „peavad asja selgitama, maksu mis maksab”. Looduseuurijad ei saa orienteeruda empiiriliste andmete määratu suures hulgas ilma „üldvaateta”, ilma „spekulatsioonita”, ilma filosoofiata. Kuid niisama võimatu on ka „filosoofia ilma loodusteaduseta”. Idealismile on antud surmav hoop: „Hegel asetas mõtlemise nii kõrgele, et pärast teda pole võimalik astuda ühtki sammu,

idealismi täiesti seljataha jätmata.” Idealism, see „protestantliku maailma skolastika”, lahkub lavalt, ja Herzen kuulutab selle filosoofia triumfi, mis tunnustab baasiks looduse ja vaatlleb mõtlemiseadusi kui „olemise tunnetatud seadusi”. Herzen on materialist. Koos sellega kritiseerib ta teravalt toda lihtsustatud, „ühelkülget” materialismi, mis „läks lausa kõige mittemateriaalse hävitamisele, eitas üldist, nägi mõttes aju eritist... tõe aga tunnustas ainult üksikasjades, ainult nähtavais ja kombitavais asjades”. Nähes selgesti sellise vulgaarse materialismi küündimatust ja piiratust, nõuab Herzen „empiiria ühendamist spekulatsiooniga”, mõtlemisega ja ennustab teaduse ja filosoofia enneolematut õitsengut, kui „empiiria lakkab mõtet kartmast; mõte omakorda ei taandu nähtustemaailma tardunud võõrsuse ees; ainult siis võidetakse täiesti väljaspool eksisteeriv ese, sest ei abstraktnete metafüüsika ega ka üksikteadused ei suuda temaga toime tulla; ainult empiirial väljaarendatud spekulatiivne filosoofia on kohutav ääs, mille leegile miski ei suuda vastu seista”. Lenin hindas Herzeni „Kirju looduseuurimisest” kõrgelt. Ta kirjutas 1912. a. esimese kirja „Empiiria ja idealism” kohta, et see „näitab meile mõtlejat, kes isegi praegu on pea jagu kõrgemal kaasaegsete looduseuurijate-empirikute musttuhandest ja nüüdsete filosoofide, idealistide ja poolidealistide ilmatust teemade hulgast. Herzen jõudis päris ligi dialektilisele materialismile ja peatus — ajaloolise materialismi ees”. „Kirjad looduseuurimisest” koosnevad kaheksast kirjast-peatükist: I Empiiria ja idealism; II Teadus ja loodus —

mõtlemise fenomenoloogia; III Kreeka filosoofia; IV Antiikaja teaduse viimne epohh; V Skolastika; VI Descartes ja Bacon; VII Bacon ja tema koolkond Inglismaal; VIII Realism. „Kirjad” ilmusid ajakirjas „Otetšestvennoje zapiski” a-il 1845—1846.

klassid (ühiskondlikud). — „Klassideks nimetatakse suuri inimestegruppe, mis erinevad oma koha poolest ühiskondliku tootmise ajalooliselt määratud süsteemis, oma (suuremalt jaolt seadustes fikseeritud ja formuleeritud) suhte poolest tootmisvahenditega, oma osa poolest ühiskondlikus tööorganisatsioonis, ja järelikult ka nende käsutuses oleva ühiskondliku rikkuse osa saamise viisidelt ja ulatuselt. Klassid on säärased inimestegrupid, milledest üks võib endale omandada teise töö oma koha erinevuse tõttu ühiskondliku majanduse teatavas korras“ (L e n i n). Klasside tekkimine on ajalooliselt seotud ühiskondliku tööjaotuse tekkimise ning arenemisega ja tootmisvahendite eraomanduse ilmumisega. Orjadeomanikud ja orjad on orjapidamisühiskonna põhiklassid. Endale maa omastanud mõisnikud ja nendele alluvad ja nende poolt ekspuateeritavad sunnismaised talupojad on feodaalse ühiskonna põhiklassid. Kapitalistid, vabrikute ja tehaste omanikud, ja proletaarlased, kes töötavad kapitalistlike vabrikuis ja käitistes, on kapitalistliku ühiskonna põhiklassid. Ekspuateeritavad klassid loovad oma tööga kogu ühiskondliku rikkuse, millest lõviosa omastavad ekspuateerijad. Kuid töötajad saavad tühise osa nende tööga loodavast rikkusest. Klasside vastuolud viivad vältimatult ekspuateeritavate ja ekspuateerijate klassivõitlusele. Klassiühiskonna ja klassivõitluse ajaloos kuulub eriline koht

proletariaadile. Orjade võitlus orjadeomanikkude vastu, sunnismaiste talupoegade võitlus feodaal-mõisnikliku korra vastu viis ainult ühe ekspuateerimisvormi asendamisele teisega. Proletaarne revolutsioon, hävitades kapitalistliku korra ja luues sotsialistliku korra, likvideerib tootmisvahendite eraomanduse, kaotab klassid ja matab igaveseks inimese ekspuateerimise inimese poolt.

klassid NSVL-s.— Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit muutis klassivahekorrad meie maal. Kodu sõja võiduka lõpuleviimise tulemusena likvideeriti mõisnike klass, ekspuateeriti suurkodaanlus. Proletariaat ja talupoegkond said põhiklassideks. Kuid peale nende oli olemas kapitalistlike elementide jäänuseid linnas ja maa kulakkond. Hävitanud 1917. a. kapitalismi poliitiliselt, seadis töölisklass liidus talupoegkonnaga endale ülesandeks lüüa lõplikult kapitalismi ka majanduslikult, katkestada kapitalismi toitvad majanduslikud juured. Maa industrialiseerimine viis sotsialismi võidule. Sotsialismi võit muutis radikaalselt meie maa klassistruktuuri. Ekspuateerivad klassid on likvideeritud. Töölisklass lakkas olemast proletariaat selle sõna endises tähenduses, ta muutus uueks, ekspuateerimisest vabanevaks klassiks, „mis hävitas kapitalistliku majandussüsteemi, kindlustas tootmisriistade ja vahendite sotsialistliku omanduse ja juhib nõukogude ühiskonda mööda kommunismi teed“ (S t a l i n). Põhjalikult muutus samuti ka talupoegkond NSVL-s. Miljonite killustatud väikeste ja keskmiste majapidamiste asemel, kus valitses primitiivne ja mahajäänud tehnika, „on NSVL-s nüüd üles kasvanud täiesti uus talurahvas. Pole enam mõisnikke

ega kulakuid, kaupmehi ega liigkasu-võtjaid, kes võiksid talurahvast ekspluateerida. Määratu suur üksiktalude enamus on astunud kolhoosidesse, mille aluseks on mitte tootmisvahendite eraomandus, vaid kollektiivse töö alusel tekkinud kollektiivne omandus. See on uut tüüpi, igasugusest ekspluateerimisest vabastatud talurahvas. Nii-sugust talurahvast samuti pole veel näinud inimkonna ajalugu“ („ÜK(B)P ajalugu“, lühikursus). Põhjalikult muutus ka intelligents. Intelligents ei kujuta endast klassi, vaid ainult sotsiaalset vahekihti, kes tavaliselt teenib antud ühiskonnas valitsevat klassi. Kui revolutsioonielne intelligents koosnes peamiselt aadlikest ja kodanlusest ja teenis kodanluse ja mõisnikkonna klassihuve, siis meie nõukogude intelligents on oma massis võrsunud töotajate keskkonnast ja eluliselt sellega seotud. 80—90% nõukogude intelligentsist on eilsed töölisel ja talupojad ja nende lapsed. Need on partei, kommunistlike noorte, nõukogude, majanduslikkude, kooperatiivide, kaubanduslike, ametiühinguliste, põllumajanduslikkude, hariduslikkude ja sõjaväe töotajate kaadrid, kellede abiga tööliklass ja talupoegkond juhivad Nõukogude riiki. Vana intelligents püüdis end seada klassidest kõrgemale, kuid tegelikult oma põhimassis teenis kapitalismi. Nõukogude intelligents on tõeliselt rahva intelligents. Ta on nõukogude ühiskonna üheõiguslik liige, ta teenib sotsialismi. Klassideta sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise lõpuleviimise ja järk-järgulise kommunismile ülemineku protsessis kaovad kõik piirid ja erinevused tööliste, talupoegade ja haritlaste vahel. „...Meie ühiskond koosneb nüüd kahest teineteisele sõbralikust klassist, töölistest ja talupoega-

dest, keda ühendab ühine asi — kommunismi ülesehitamine... Piirid NSVL töotajate kahe klassi vahel kaovad üha enam ja pikkamööda kustuvad ning kaovad samuti ka piirid nende klasside ja intelligentsi vahel, kes tegeleb intellektuaalse tööga nõukogude ühiskonna kasuks“ (M o l o t o v).

klassikaline saksa filosoofia — XVIII saj. lõpu ja XIX saj. esimese poole saksa filosoofia. Selle filosoofia rajajaks oli Kant (vt.), tema jätkajaiks — Fichte (vt.) ja Schelling (vt.); Hegeli (vt.) süsteem oli „Kantiga alandatud filosoofilise liikumise lõppfaasiks“ (E n g e l s). Klassikaline saksa filosoofia peegeldas revolutsiooniliste liikumiste mõjusid Euroopas XVIII saj. lõpus ja XIX saj. alguses. Kuid need mõjud murdusid temas tolleaegse Saksamaa mahajäänud sotsiaalmajanduslikkude tingimuste prisma läbi. Nii majanduslikus kui ka poliitilises suhtes oli Saksamaa XVIII saj. teisel poolel ja XIX saj. alguses alles poolfeodaalne riik. Saksa kodanlus oli veel nõrk, ta ei omanud küllaldast majanduslikku ja poliitilist jõudu, et avalikult võidelda feodalismi vastu. Seepärast koondus tema feodalismivastane võitlus peamiselt mõtte, kirjanduse ja filosoofia alale. Mahajäänud, poolpärisorjuslikul Saksamaal võis Saksa kodanlus ainult unistada feodalismi kukutamisest. Revolutsioonilisus, mida ta oli jõuetu teostama praktikas, omandas revolutsioonist ja vabadusest unistamise vormi, millel polnud mingit sidet reaalse maapealse eluga. Saksa kodanluse nõrkus tingis tema poliitilise jõuetuse ja feodalismiga kompromissi taotlemise. „Sel ajal kui Prantsuse kodanlus kolossaalseima revolutsiooni tõttu, millist ajalugu üldse tunneb, saavutas ülevõimu ja vallutas

Euroopa kontinendi," kirjutavad Marx ja Engels „Saksa ideoloogias“, „sel ajal kui poliitiliselt juba emantsipeerunud Inglise kodanlus revolutsioneeris tööstuse ja alistas endale India poliitiliselt ja kogu muu maailma kaubanduslikult, — sel ajal jõudsid jõuetud Saksa bürgerid ainult „hea tahteni“.“ Vaenus materialismi vastu, religiooni pooldamises, müstilis-idealistiklikus mõtteviisis jne. peegeldus Kanti, Fichte, Schellingi ja Hegeli teostes Saksa kodanluse nõrkus, järjekindlusetus ja sõltuvus feodaalidest. Kuid saksa klassikaline filosoofia omas ka suuri teeneid. Oma majanduslikus ja poliitilises arenemises takerdunud Saksamaa omandas XVIII saj. kirjanduses ja filosoofias esikoha. Kant ja Hegel, Goethe ja Schiller, valgustajad Herder ja Lessing etendasid suurt osa mitte ainult Saksamaa, vaid ka kogu Euroopa ideoloogilises arengus. „Hegeli dialektikat kui kõige mitmekülgsemat, sisurikast ja sügavat arenemisõpetust pidasid Marx ja Engels klassikalise saksa filosoofia suurimaks saavutiseks“ (L e n i n). Kanti, Fichte, Schellingi ja Hegeli õpetused tähendasid idealistikliku dialektika kujunemise üksteisele järgnevaid astmeid. Kuid nende üritus dialektikat kujundada rajanes filosoofilisele idealismile ega suutnud seepärast saavutada täielikku edu. Hegeli koolkonna lagunemisel tekkis *Feuerbachi* (vt.) materialistiklik suund. Filosoofia põhiküsimuse lahendamisel esineb *Feuerbach* materialistina. *Feuerbachi* peatähtsus filosoofias seisab selles, et ta astus välja materialismi kaitseks, idealismi vastu üldse ja Hegeli idealismi vastu eriti. Oma sügava kriitikaga idealismi kohta avaldas *Feuerbach* suurt mõju Marxile ja Engelsile ning aitas neil Hegeli idealismilt üle minna materialistlikele positsi-

oonidele. Marx ja Engels, luues dialektilist materialismi, said üle Hegeli dialektika idealismist, samuti ka *Feuerbachi* materialismi metafüüsilisest piiratusest, tema idealismist ajalookäsituses. Marx ja Engels töötasid läbi inimkonna poolt kogutud teadmuste kogu tagavara, võtsid Hegeli dialektikast tema „ratsionaalse tuuma“, s. o. arenemise ja üldise seose idee, heitsid kõrvale idealistiklikud kõlkad ja arendasid dialektikat edasi, andes talle tänapäevase teadusliku ilme. Marx ja Engels kasutasid ära ka *Feuerbachi* materialismi põhituuma, heites kõrvale tema religioos-eetilised kihistused. Seega oli klassikaline saksa filosoofia üheks marksismi allikaks. Klassikalise saksa filosoofia kohta on esitatud hiilgav analüüs Engelsi raamatus „*Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp*“ (vt.).

klass „iseeneses“ ja klass „omaette“.

— „Kommunistlikus manifestis“ räägivad Marx ja Engels proletariaadi arenemisest klassist „iseeneses“ klassiks „omaette“. Mõisted „iseeneses“ ja „omaette“ peegeldavad proletariaadi mitmesuguseid küpsusastmeid, tema endateadvuse kasvu iseseisva poliitilise jõuna. Oli vajalik terve ajalooline etapp, kuni proletariaat suutis jõuda äratundmisele, et tema huvid on lepitamatult vastandlikud kapitali omadega. Sellised näited ajaloost, nagu ludiitide liikumine Inglismaal, kus töölisel, aetud vihale julmast ekspluateerimisest, purustasid masinaid, sest nad ei osanud masinat eristada tema kapitalistikust rakendamisest ekspluatatsioonivahendina, näitavad, et proletariaat muutus klassiteadlikuks vähehaaval. „Algul juhivad võitlust üksikud töölisel, siis ühe vabriku töölisel, seejärel ühe

tööala töölised teatavas kohas üksiku kodanlase vastu, kes neid otseselt ekspluateerib“ (M a r x). Sellel astmel ei võitle töölised veel kapitalistide kui klassi vastu. Proletariaat pole veel tõusnud oma üldklassipäraste ülesannete mõistmiseni, ta kujutab endast veel klassi „iseeneses“. „Sellel astmel moodustavad töölised kogu riigis laialipillatud ja konkurentsi poolt pihustatud massi“ (M a r x). Proletariaadi üleminek klassiteadvuse järgmisele, kõrgemale astmele toimub kapitalismi enese arenemise alusel. Vabrikute, käitiste kasvades kasvab arvuliselt ka proletariaat, tema organisatsioon, konsolideeritus, klassivõitluse kogemus. Võitluselt üksiku kapitalisti, oma otsese peremehe vastu lähevad töölised üle võitlusele kogu kapitalistide klassi ja tema riigi vastu. Proletariaadi endateadvuse kasvamine toimub praktilise võitluse protsessis kapitalistide vastu ja leiab oma kõrgeima avalduse proletariaadi poliitilise partei — kommunistliku partei, töölisklassi võitluseelväe organiseerimises. Proletariaat saab teadlikuks oma ajaloolisest missioonist ja muutub klassiks „omaste“.

Klassivõitlus — võitlus ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vahel, klassihuvide lepitamatuse avaldus. Kõikide ühiskondade ajalugu, välja arvatud ürgkogukondlik ühiskond, on olnud klassivõitluse ajalugu. Klassivõitlus on klassiühiskonnas ajaloolise arenemise liikumapanev jõud. Kodanlik revolutsioon hävitas feodaalse korra, proletaarne revolutsioon hävitas maakera $\frac{1}{6}$ osal ja hävitab kogu maailmas kapitalistliku korra. Klassivõitlus tungib klassiühiskonna majandusse, poliitikasse ja ideoloogiasse. Klassivõitluse vormid on mitmesugused. Proletariaadi

klassivõitluse põhivormideks on majanduslik, poliitiline ja teoreetiline võitlus. Nendest omab esmajärgulist tähtsust proletariaadi poliitiline võitlus, s. o. võitlus poliitilise võimu ja proletariaadi diktatuuri kehtimapaneku eest. Poliitiline võitlus, proletariaadi diktatuuri kehtimapanek on töölisklassi ja kogu ühiskonna ekspluatatsioonist vabanemise otsustavaks tingimuseks. Võitluse majanduslikud ja teoreetilised vormid on alistatud poliitilise võitluse ülesannetele. Proletariaadi diktatuuri kehtimapanekuga klassivõitlus ei lõpe, vaid võtab uued vormid. Ekspluateerivad klassid hävitatakse julmas klassivõitluses, mida juhib proletariaat. Meie maal on hävitatud ekspluateerivad klassid, kuid nende jäänused ei ole veel lõplikult löödud. On olemas kapitalistlik ümbuskond. Seepärast pole „purustatud klasside jäänused NSVL-s üksi. Nad saavad otsest toetust meie vaenlaste poolt väljaspool NSVL piire. Oleks ekslik arvata, et klassivõitluse sfäär on piiratud NSVL alaga. Kui klassivõitluse üks ots toimub NSVL raames, siis tema teine ots ulatub meid ümbritsevate kodanlike riikide piiridesse“ (Stalin). See määrab tööliste ja talupoegade sotsialistliku riigi igakülge tugevdamise ülesande, tema majandusliku, poliitilise ja sõjalise võimsuse tugevdamise ülesande.

Kodanlik objektivism — selline ajalooprotsessi paratamatuse ja seaduspärasuse seletus, mis õigustab ja ülistab kapitalistlikku korda. Nii P. Struve, üks „legaalse marksismi“ (vt.) esindajaid, kritiseerides narodnikuid, kes ei mõistnud kapitalismi arenemise objektiivset paratamatust XIX saj. Venemaal, propageeris loobumist võitlusest kapita-

lismi vastu selle põhjendusega, et kapitalism areneb objektiivse paratamatusega. Ta eitab kapitalismi lepitamatuid vastuolusid, mis vältimatult viivad proletarsete revolutsioonile. Vastukaaluks kodanlikule objektivismile tõestab marksism-leninism, et kapitalism tekkis ajaloolise paratamatusega, kuid et samuti ajalooliselt paratamatu on tema hävimine vägivaldse, revolutsioonilise kukutamise teel. Marksistlik objektiivsuse mõiste sisaldab parteilikkust, kohustades hindama ajaloolisi sündmusi revolutsioonilise proletariaadi vaatepunktist.

kogemus. — Kogemuse all mõistetakse eksperimenti — meie teadmuste kontrollimist laboratoorsel teel või nähtuste vaatlemise teel meid ümbritsevas tegelikkuses. Filosoofias tõlgendatakse kogemust materialistlikult ja idealistlikult. Dialektilise materialismi käsituse järgi eeldab kogemus objektiivse, materiaalse, inimteadvusest sõltumatult eksisteeriva maailma olemasolemist. Kogemuse mõiste marksismi vaatekohalt hõlmab inimeste ühiskondliku praktika terve kogumi. Kogemus kujuneb ühiskondliku inimese ja välismaailma vastastikuse mõju protsessis, praktilises protsessis, esmajärjekorras materiaalselt tootvas tegevuses, milles inimene muudab loodust ja iseennast. Idealistide (näit. mahhistide) arvates pole meil kogemuses tegemist materiaalsete asjade ja nähtustega, vaid ainult oma aistingutega, omade elamustega. Religioosset tunnet näiteks peavad nad jumala olemasolemise „kogemuslikuks“ tõenduseks.

kommunism — vt. *sotsialism ja kommunism.*

kommunistlik kasvatus — vt. *töötajate kommunistlik kasvatus.*

„**Kommunistlik manifest**“ — vt. „*Kommunistliku partei manifest*“.

„**Kommunistliku partei manifest**“ — teadusliku kommunismi programm-dokument, K. Marxi ja F. Engelsi kirjutatud ja ilmunud veidi enne 1848. a. revolutsiooni. „Kommunistliku partei manifestis“ on „geniaalse selguse ja teravusega skitseeritud uus maailmavaade, järjekindel materialism, mis hõlmab ka sotsiaalse elu ala, dialektika, kui igakülgseim ja sügavaim arenguõpetus, klassivõitluse ja proletariaadi, selle uue kommunistliku ühiskonna looja maailmaajaloolise revolutsioonilise osa teooria“ (Lenin). „Kommunistliku partei manifest“ koosneb neljast peatükist: 1) Kodanlased ja proletaarlased, 2) Proletaarlased ja kommunistid, 3) Sotsialistlik ja kommunistlik kirjandus, 4) Kommunistide suhtumine mitmesugusse opositsiooniparteidesse. I peatükis Marx ja Engels, fikseerides kõigi antagonistlike inimühiskondade arengu põhimise seadusena klassivõitluse, annavad lühikese ülevaate orjapidamisühiskonna ajaloolisest asendumisest feodaalsega ja feodaalse asendumisest kapitalistlikuga. Seejärel analüüsivad nad põhjusi, mis pärast kapitalism vältimatult hukkub oma sisemiste lepitamatute vastuolude tõttu, ja põhjendavad töölisklassi lõppeesmärki — kommunismi. Kodanluse hukk ja proletariaadi võit on „ühtviisi vältimatu“, kirjutavad Marx ja Engels. II peatükk on peamiselt pühendatud kommunistliku partei kui töölisklassi lahutamatu lüli ja tema eesmise võitlussalga osa selgitamisele, aga samuti ka kommunistliku partei programmi esitamisele. Tootmisvahendite eraomanduse kaotamine ja ühiskond-

liku omanduse kehtimapanek, mille alusel avanevad kõik võimalused isiksuse vabaks arenemiseks, kultuuri ja teaduse õitsenguks, — selline on kommunistide võitluse põhimine programmi-eesmärk. Üksnes kommunistlik revolutsioon teostab radikaalse pöörde ühiskondlik-majanduslikes suhteis, inimeste ühiskondlikus olemises ja inimeste teadvuses. „Töölisrevolutsiooni esimeseks sammuks on,“ kirjutavad Marx ja Engels, „proletariaadi muutmine valitsevaks klassiks.“ Niisiis on „Manifestis“ formuleeritud „üks marksismi kõige tähelepanuväärsemaid ja tähtsamaid ideesid riigi küsimuses, nimelt „proletariaadi diktatuuri“ idee“ (L e n i n). III peatükis antakse sügav kriitika mitmesuguste mitteproletarsete — kodanlike ning väikekodanlike sotsialistlike voolude kohta. „Manifesti“ viimne, IV peatükk käsitleb kommunistliku partei strateegia ja taktika aluseid. „Manifestis“ osutatakse sellele, et kommunistid toetavad kõikjal iga revolutsioonilist liikumist, mis on suunatud kehtiva ühiskondliku ning poliitilise korra vastu, kuni ühise võitluseni koos kodanlusega feodalismi vastu. Kuid kommunistid ei unusta minutikski oma põhiülesannet — viia töölisi selgele teadvusele vaevaliku vastuolu kohta proletariaadi ja kodanluse vahel. Taotelles kõikjal kõigi maade demokraatlike jõudude ühinemist ja konsolideerimist, kuulutavad kommunistid avalikult, et nende eesmärgid on saavutatavad ainult eksisteeriva kapitalistliku korra vägivaldse kukutamiseks. „Manifesti“ lõpetavas üleskutses „Kõigi maade proletarlastel, ühinege!“ proklameeritakse kommunistliku liikumise rahvus-

vahelist iseloomu. Lenini-Stalini partei juhtimisel saavutatud sotsialismi võiduga NSVL-s käis kaasas nende ideede suurim triumf, mis on esitatud Marxi ja Engelsi poolt surematu „Kommunistliku partei manifestis“, selles seltsimees Stalini väljenduse järgi kommunismi „ülemlaulus“.

konkreetne identsus — vt. *identsus*.

konkreetne tõde. — Tõde, väidab marksism-leninism, on alati konkreetne, sest kõik sõltub tingimustest, kohast ja ajast. Marksism eitab abstraktsete ideede olemasolu, mis oleksid kehtivad kõigi aegade jaoks, ja nõuab nähtuste seletamisel konkreetset ajaloolist käsitlemisviisi. Nii näiteks kodanlik-demokraatliku vabariigi nõudmine 1905. a. tsarismi tingimuses oli Venes revolutsiooniline, kuid NSVL tingimuses ta on mõttetu ja kontrevolutsiooniline, sest kodanlik vabariik, võrreldes nõukogude vabariigiga, on samm tagasi. Iga määratlus, kui teda võetakse abstraktselt, väljaspool igasuguseid seoseid ja suhteid, muutub sisutuks ja mõtetuks. Sellised on näiteks abstraktsed mõisted „võrdsus“, „hüve“, „demokraatia“ jne. „Võrdsuse“ mõiste omandab mõtte ainult sel juhul, kui teda käsitada konkreetselt: kelle võrdsus kellega? Võrdsus milles? Samuti pole „demokraatiat üldse“, vaid on olemas kodanlik demokraatia ja proletaarne, sotsialistlik demokraatia. Seepärast õpetab marksism, et pole abstraktset tõde, et tõde on alati konkreetne.

Kopernikus, N i k o l a i (1473—1543) — kuulus poola astronoom, uue, heliotsentrilise maailmasüsteemi looja (vt. *geotsentriline ja heliotsentriline maailmasüsteem*). Kopernikuse teooria Maa tiirlemisest ümber Päi-

kese ja Maa pöörlemisest ümber oma telje tähendas otsustavat seljapöörämist religioos-teoloogilisele kujutlusele, mille järgi Maa kui jumalast äravalitu asetses maailma tsentrumis (vastavalt Ptolemaiuse süsteemile); tema teooria etendas suurt osa loodusteaduse pärastises arengus. Engels arvas, et Kopernikuse õpetus oli „revolutsiooniliseks aktiks, millega loodusteadus kuulutas oma sõltumatust... Siitpeale algas loodusteaduse vabanemine teoloogiast... Siisamast algas ka teaduste arenemine hiiglasammudega“. Kopernikusest alates anti usu ja kiriku autoriteedile kohutav löök, kuid samal ajal kasvas ülimal määral teaduse autoriteet. Kõik eesrindlikud mõtlejad võtsid oma võitlusloosungiks Kopernikuse õpetuse (näiteks Giordano Bruno, Galilei). Kirik ja religioon pidasid Kopernikuse õpetusega ägedat võitlust, kasutades kõiki inkvisitsiooni vahendeid. Kopernikuse süsteem oli sügavasti teaduslik süsteem. Kopernikus ei kartnud kätt tõsta iganenu, vana vastu, ta oli eesrindliku teaduse esindaja. Kui poleks olnud selliseid julgeid, eesrindlikke teadusmehi nagu Kopernikus, siis „me oleksime veel praegugi läbi ajanud Ptolemaiuse pehkinud süsteemiga“ (Stalin). Kopernikuse peateos „Taeva ringide pöörlemisest“ ilmus tema surma-aastal (1543).

kosmagoonja ja kosmagoonilised hüpoteesid — teadus ja hüpoteesid kosmiliste süsteemide (päikesesüsteemi, tähtedesüsteemi jne.) tekkimisest. Teaduslik materialistlik kosmagoonia lähtub absoluutsest loodusseadusest: midagi ei saa tekkida eimillestki, materia ei teki ega hävi, materia on igavene. Kuid üksikud maailmad,

üksikud päikese- ja tähtedesüsteemid püsivad ainult teatava aja vältel, nad pole igavesed, nad on mööduvad. „Mitte midagi pole igavene, peale igavesti muutuva, igavesti liikuva materia ja tema liikumise ja muutumise seaduste“ (Engels). Teaduslike teadmiste kõrgeimate saavutiste põhjal inimkonna poolt loodavad kosmagoonilised hüpoteesid ei anna veel tänapäeval täielikku iseloomustust ja seletust kosmiliste süsteemide tekkimise kohta. Küsimus meie päikesesüsteemi tekkimisest jääb samuti veel lahtiseks. Kosmagoonilisi hüpoteese võib jagada kahte gruppi: nebulaarseteks ja katastroofilisteks süsteemideks. Esimesse gruppi kuuluvad hüpoteesid, mis seletavad kosmiliste süsteemide tekkimist udukogude arenemisest; katastroofilised hüpoteesid seletavad maailmade tekkimist hiiglapäikeste kokkupõrgete ja üksikute materiatükkide eraldumise tagajärjel, kusjuures viimastest tekivadki planeedid, nende kaaslased ning teised taevakehad. Nebulaarhüpoteeside hulgas kõige väljapaistvamad on Kanti ja Laplace'i hüpoteesid. Kokkukõlas Newtoni klassikalise füüsikaga käsitati kuni Kantini meie päikesesüsteemi igavesti ja muutumatult eksisteerivana. Planeetide türlmist Päikese ümber seletati jumala poolt maailmale antud „esimese tõuke“ tulemusena. Engels kirjutab: „Sellesse kivistunud maailmavaatesse lõi esimese augu mitte loodusteadlane, vaid filosoof. 1755. a. ilmus Kanti „Üldine looduslugu ja taevaalaotuse teooria“. Siin kõrvaldati esimese tõuke küsimus; Maa ja kogu päikesesüsteem esinesid millenagi, mis on aegade käigus tekkinud“. Kant

käsitab päikesesüsteemi tekkimist udukogude keerlemise ja järk-järgulise tihenemise tulemusena; seetõttu kujunesid Päike, planeedid ja nende kaaslased. Kanti hüpotees leidis (paljude muutustega) edasiarendamist ja sai matemaatilise põhjenduse 1796. a. Laplace'i töis. Kant-Laplace'i maailmatekkimise hüpoteesi filosoofiline tähtsus on erakordselt suur. Esiteks, ta kõrvaldas igasuguse sealpoolse, jumaliku jõu; maailm tekkis materia enese liikumise tõttu; teiseks, tema tõi teadusse arengu idee ning sellega anti metafüüsikale võimas löök. Nebulaarhüpoteesid ei suutnud aga seletada õige paljusid fakte. Siis kerkisid päevavalgele mitmesugused maailma tekkimise katastroofilised hüpoteesid. Nende hüpoteeside järgi kujunesid planeetidesüsteemid kas taevatähtede otsese kokkupõrke tõttu või nende õige lähedase üksteisest möödumise läbi, mis põhjustas materia hoovuse ja sellele järgneva planeetide tekkimise. Näiteks Jeans'i hüpoteesi järgi põhjustas Päikesest mööduv täht Päikeses pideva ainejoa purske ning see juga hakkas mööduva tähega kaasa liikuma, mille tõttu ta venis maailmaruumis õige pikaks ja hiljemini lagunes üksikuiks tihendeiks, mis olidki planeetide tekkimise alguseks. Kuid ei Jeans'i hüpotees ega teisedki katastroofilised hüpoteesid pole suutnud seletada õige paljusid nähtusi (näiteks seda tõsiasja, miks planeetide kaugused Päikesest on nii suured), ja seepärast isegi meie päikesesüsteemi tekkimise küsimuse suhtes ei ole teaduses veel tänapäevalgi arvamuste ühtlust. Mõningate kosmogooniliste hüpoteesidega on seotud kodanliku

filosoofia pseudoteaduslikud spekulatsioonid. Kui uskuda tänapäeva kodanlikke „filosoofe“, siis universumi hukkumine on vältimatu: kas nõnda nimetatud „soojuse surma“ tõttu (soojuse üleminek soojematest kehast vähem soojadesse ja universumis „soojuse tasakaalu“ kujunemine, millele peab järgnema tema surm), või siis universumi lakkamatu „laienemise“ tõttu, mis viivat materia „hajumisele“ maailmas. Kõikidel sellistel „teooriatel“ pole mingit teaduslikku alust.

kosmos — vastandina kaosele kui korrastamata, süsteemitule olekule tähendab materia liikumisseadustele alistuvat maailmasüsteemi ehk universumit kui ühtsat tervikut. Dialektiline materialism õpetab, et maailm on ühtne ja et maailma ühtsus seisab tema materiaalsuses. „Maailm on materia seaduspärane liikumine“ (I e n i n). Termin „kosmos“ esineb esmakordselt vana-kreeka filosoofidel Pythagorasel ja Herakleitusel (VI saj. e. m. a.). Tänapäeva teaduses tähendab **m i k r o k o s m o s** „väikest maailma“, aatomite ja elektronide maailma, vastandina **m a k r o k o s m o s e l e**, mis tähendab materia tohutuid masse, taevatähtede maailma, universumit (sellest makro- ehk astrofüüsika ja mikrofüüsika — teadus aatomi ehitusest, aatomituumast).

kriitiline realism — nimetus, mida on korduvalt kasutanud oma õpetuste jaoks filosoofid-idealistsid, kes püüdsid katta oma idealismi. Kriitiliseks realistiks nimetas end vene mahhist Juškevitš, kes realismi märgi all pakkus äärmist idealismi. Samasuguses tähenduses figureerib see termin saksa filosoofil-idealstil Wundt'il. Kriitiliseks realismiks nimetati reaktsioonilist

filosoofilist õpetust, mis tekkis Ameerikas ja Inglismaal pärast 1914.—1918. a. sõda. Näiliselt võideldes avameelse idealismi vastu ja tehes silmi materialismile, püüab see veel tegelikult maskeeritult läbi viia idealismi. Kriitilised realistid eitavad nõndanimetatud sekundaarsete kvaliteetide (värvus, heli, lõhn, maitse, soojus, külm jne.) objektiivsust. Nad loovad tajumuse ja objekti vahele ületamatu kuristikku. Kriitilised realistid kaitsevad religiooni.

kristlus — üks kõige levinumaid religioone (vt. *religioon*); tekkinud Rooma maailmariigi raamides. Kristlus imes endasse terve rea idamaiste religioonide (mitraism, judaism jt.) elemente, samuti ka antiikse idealistliku filosoofia epigoonide (uusplatoonikute, gnostikute, stoikute jt.) õpetusi. Materiaalsest puudusest, täielikust õigusetusest ja julmast ekspluateerimisest lämmatatud orjad kaotasid usu oma jõusse ja otsisid lohutust fantastilistes kujutelmadest hauatagusest elust. See lõi soodsa pinna kristluse tekkimiseks ning levimiseks. Kristlus töötas orjadele peatset maailma lõppu ja igavese õndsuse, isikliku surematuse ja kõigi inimeste võrdsustamise tulekut. Pöördumine kõigi rahvaste poole, vahet tegemata rahvuste vahel, ja tseremoniaali eitamine tegi kristluse „esimeseks võimalikuks maailmareligiooniks“ (Engels). Kuid töötades võrdsust pärast surma ristiusk lepib ja õigustab tegelikku mittevõrdsust maa peal („Orjus on karistus pattude eest”); ta kutsub rõhutuid alluma rõhujate võimule, armastama vaenlasi. Kristlik lepitusejuttustamine aitab ekspluateerijaid ja meelitab ekspluateeritavaid klassivõit-

lusest kõrvale. See kristluse ekspluateatorlik olemus, tema õpetus võimu jumalikust päritolust muutsid ta tulusaks valitsevatele klassidele ja IV saj. sai ristiusk Rooma impeeriumi valitsevaks religiooniks. Orjapidamiskorra langemisega ja feodalismi arenguga võtab kristlus Lääne-Euroopas katolitsismi kuju, Venes aga ja mõnel teisel maal õigeusu kuju. Katoliku kirik kujunes keskajal suurimaks poliitiliseks jõuks. Tema käsutuses olid määratu suured rikkused; kiriku pea — Rooma paavst — pretendeeris maailmavalitsusele. Oma organisatsioonis matkis kirik feodaalse valitsemise ning allumise süsteemi ja pühis selle. Olles feodaalkorra tähtsaimaks ideoloogiliseks toeks etendas katoliiklus tähtsat ühendavat osa Euroopa feodaalse killustumuse tingimustes varasel keskajal. Feodalismi kriitika ja võitlus tema vastu võtab keskajal ketserluse kuju, s. o. valitsevast kiriklikust dogmast lahkuminevate religioossete voolude kuju. Mõningad sektid (näiteks katarid) õpetasid, et kogu materiaalne maailm on kurjuse maailm, ja siit järeldus eitav suhtumine riigi poolt kehtima pandud korrasse. Need vaated peegeldasid masside stiihiliselt vaenulikku suhtumist kehtivasse korda. Katoliku kirik oli „...kehtiva feodaalkorra kõige üldisemaks sünteesiks ja sanktsiooniks. On selge, et neis tingimustes kõik õpetused, millele oli ühine feodalismi ründav iseloom ja eelkõige kirikut ründav iseloom, kõik revolutsioonilised, sotsiaalsed ja poliitilised õpetused pidid samaaegselt olema ka teoloogiline ketserlus“ (Engels). Kirik pidi nägema ketserluses ähvardust oma olemasolule ja ta vastas selle levi-

misele inkvisitsiooni organiseerimisega, mis julmalt jälitas vaba mõtte väiksemaidki avaldusi ja põletas tule-riitadel tuhandeid inimesi. Inkvisitsioon mõistis *Galilei* (vt.) süüdi, põletas ära *Giordano Bruno* (vt.) ja *Vanini*. Revolutsioonilisel feodaalkorra vastu võitlemise perioodil astus kodanlus loomulikult välja ka katolitsismi vastu, asetades talle vastu kodanliku kristluse — *protestantismi* (vt.). Kapitalismi võiduga on kristlus muutunud üheks võitlusrelvaks töölisklassi vastu. Luuakse töölisklassi rafineeritud mõjustamise vormid — nõndanimetatud kristlik sotsialism, mille eesmärgiks on töötavate masside kõrvalejuhtimine klassivõitlusest kapitalistide ja tööliste vahelise klassirahu valedliku loosungi all. Tsaristlikul Venemaal oli õigeusklik kirik tsarismi ning reaktsiooni toeks ja võitles aktiivselt revolutsioonilise liikumise vastu. Pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu astub kirik koos kodanlusega välja imperialistliku interventsiooni kasuks Nõukogude Liidu vastu. NSVL-s on eksploateerimise hävitamisega ja sotsialismi ehitamisega kõrvaldatud ka klassikorras peituvad religiooni juured. Meie maa töörahva ees seisab religioossete eelarvamuste kui ühe kapitalismi igandite liigi inimeste teadvuses likvideerimise ülesanne.

„Kristluse olemus“ — suure saksa filosoofi-materialisti *Ludwig Feuerbach'i* (vt.) tähtsaim teos, mis ilmus 1841. a. Marksismi-leninismi klassikud hindasid kõrgelt seda tähelepanuväärset filosoofilise ja ateistliku mõtte teost. „Kristluse olemus“ ilmus ajal, mil Saksamaal valitsesid veel Hegeli filosoofilise idealismi ideed. See teos

oli suunatud idealismi ja papimeelsuse vastu. Tema, nagu kirjutas Engels, kuulutas „uuesti ja igasuguste reservatsioonideta“ materialismi triumfi: „Loodus eksisteerib sõltumatult igasugusest filosoofiast. Ta on alus, mille pinnal kasvasime üles meie, inimesed, kes me oleme ise looduse produktid. Väljaspool loodust ja inimest pole midagi, ja meie religioosse fantaasia poolt loodud kõrgemad olendid on ainult meie enda olemuse fantastiline peegeldus.“ „Oli vaja üle elada selle raamatu vabastavat mõju,“ jätkab Engels, „et seda kujutella suuta. Vaimustus oli üldine: kõik me saime äkki Feuerbachlasteks. Millise entusiasmiga tervitas Marx uut vaadet ja kui tugevasti see temale mõjus — kriitilistest reservatsioonidest hoolimata —, seda võib lugeda „Pühast perekonnast““ (Engels). Religioosset vaadet kritiseerides tõestab Feuerbach, et jumalaõpetuse (teoloogia) mõte peitub antropoloogias (õpetuses inimesest). „Kui“, kirjutab Feuerbach „Kristluse olemuses“, „minu raamat kannabki eitavat, jumalatut, ateistlikku iseloomu, siis ei tohi ometi unustada, et ateism — vähemalt minu raamatu vaimus — on religiooni enda saladus; sest religioon usub mitte ainult väliselt, vaid ka olemuslikult, mitte ainult mõtteis, vaid kujutlustes, vaid kogu oma südamega üksnes inimliku olemuse tõelikkusse ja jumalikkusse.“ Hüljates religioossed vaated, Feuerbach aga ei eita religiooni üldse: ta loob uue religiooni, „armastuse religiooni“, soovitudes jumalastada inimlikke suhteid, tõsta nad religiooni väärikusse. „Inimene on armastuse objekt, sest ta on eesmärk iseendas, mõistatuslik ja armastuseks või-

meline olend. See on soo, see on mõistuse käsk.“ „Kristluse olemuse“ venekeelse tõlke viimane väljaanne ilmus 1926. a.

kriititsism — nõnda nimetas oma idealistlikku filosoofiat Kant (vt.), pidades sellist filosoofiat inimese tunnetusvõime kriitika aluseks. Oma kriitikas jõudis Kant tulemusele, et inimese mõistus pole võimeline tunnetama asjade olemust. Kant pretendeerib sellele, et tema ületavat niihästi materialismi kui ka idealismi „dogmatismi“. Kuid tegelikult kujutab tema filosoofia endast filosoofilise skeptitsismi ja agnostitsismi teatavat eri liiki, ja seesugusena on ta subjektiiv-idealistslik filosoofia.

kultuur — inimkonna poolt tema ühiskondlik-ajaloolise tööpraktika protsessis loodud materiaalsed ja vaimsete hüviste kogum. Materiaalsed väärtused, eeskätt tootlikud jõud, kuuluvad materiaalse kultuuri valdkonda. Kõik, mis on loodud ühiskondlikkude pealisehitiste poolt (vt. *alus ja pealisehitised*), moodustab vaimse kultuuri valdkonna — poliitilised institutsioonid, teaduse ja kunsti tooted, olustik, moraal jne. Materiaalne ja vaimne kultuur on isekeski väga tihedalt seotud. Vaimne kultuur ja tema arenemistase sõltuvad materiaalse kultuuri tasemest, eeskätt ühiskonna tootlikest jõududest. Klassiühiskonna kultuuril on paratamatult klassiiseloome. Tema arenemise suuna määravad valitseva klassi huvid. Proletariaat, ehitades oma kultuuri, kasutab ära kõik väärtusliku, mis jõuti kultuuri vallas luua eelnevate sugupõlvade poolt, kusjuures ta töötab selle kriitiliselt ümber ja kontrollib oma maailma-ajaloolise ühiskondliku praktika valguses. „Proletaarne kultuur

peab arenema seaduspäraselt nendest teadmiste tagavaradest, mida inimkond kujundas kapitalistliku, mõisnike ja bürokraatide ühiskonna surve all“ (Lenin). Kuivõrra oma ajaloolist missiooni täitev proletariaat hävitab ühiskonna klassijaotuse ja koos sellega ka enese kui klassi, on proletaarne klassipärane kultuur samal ajal klassideta sotsialistliku ühiskonna üldnimlik kultuur. Ses suhtes erineb proletaarne kultuur põhimiselt kõikide teiste ühiskondlike klasside kultuurist. Ta pole klassist piiratud. Ta erineb teiste klasside kultuurist ka oma massilise, üldrahvaliku iseloomu poolest. Proletaarne kultuur on proletariaadi kõige laialdasemate masside ja teiste temaga koos sammuvate töötavate kihtide vara. Laialdaste töötavate masside poolt kultuuri omandamise protsess moodustab terve revolutsiooni — kultuurirevolutsiooni, mille tulemused kommunismi ja kommunistliku kultuuri ülesehitamises on grandioossed. Menševikud väitsid, et kultuurirevolutsioon peab toimuma tingimata enne võimu vallutamist proletariaadi poolt, sest vastasel korral osutuvat proletariaat võimetuks riiki juhtima. Lenin purustas selle reetliku teooria; meie riigi sotsialistliku ülesehitamise praktika näitas näitlikult, et see teooria ei pea põrmugi paika ja et ta on oma olemuselt klassipäraselt reaktsiooniline. Eksploateeriva ühiskonna tingimusi, ütles Lenin, kus majandusliku, poliitilise ja ideoloogilise orjastamise võimas mehhanism teotseb täie jõuga, ei suuda massid kultuuri omandada. Kultuurirevolutsioon võib tekkida ainult siis, kui võidukas proletariaat pärast oma diktatuuri rajamist loob selleks vastavad tingimused. Nimelt nõnda toimuski meie riigis.

Meie kaadrite varustamine teooria ja tehnikaga, kirjaoskamatus e likvideerimine, üldine kohustuslik koolisundus, laialdaste töötavate masside kaasatõmbamine riiklikku ja ühiskondlikku töösse, stahhaanovluse liikumine — need kõik on meie riigis toimuva grandioosse kultuurirevolutsiooni koostis-elementid. NSVL kultuurirevolutsiooni kõige tähtsamaks saavutuseks on uue, nõukogude intelligentsi loomine. See on säärane intelligents, millist ei ole tundnud ega võinud tunda kogu inimkonna möödunud ajalugu. Sotsialismi ülesehitamise edusammud NSVL-s, kultuurirevolutsiooni edusammud avavad tee füüsilise ja intellektuaalse töö vastandlikkuse täielikuks kaotamiseks ja inimese kõigi füüsiliste ja vaimsete võimete kõigekülgseks arendamiseks.

kunst (kirjandus, arhitektuur, skulptuur, maalikunst, muusika, teater, kino) — üks ühiskondliku teadvuse vorme. Kunsti iseloomulikuks tunnuseks on tegelikkuse peegeldamine ja reprodutseerimine meeleliste kujude vormis. Kunsti, nagu ka igasuguse ideoloogia määravad lõpptulemus ühiskonna elu materiaalsed tingimused. Klassiühiskonnas on kunst mitmesuguste klasside huvide avalduseks ja ideoloogiliseks relvaks klassivõitluses. Kunsti arendamine klasside antagonistlikus ühiskonnas toimub erakordselt vastuoluliselt ja ebahätlaselt. Kodanlik ühiskond, mis tootmise arengutasemelt on hoopis kõrgem, näit. antiiksest ühiskonnast, soodustab seejuures kunsti arenemist viimasest tunduvalt vähem. „Kapitalistlik tootmine,“ kirjutas Marx, „on vaenulik mõnede vaimse tootmise harudele, milledeks on kunst ja luule.“ See pärast võib kunst kapitalismis areneda ainult alatise vastuolus valitsevate

klassidega, kusjuures see vastuolu võib võtta mitmesuguse kuju. Ekspluateerivate klasside hulgast satub enamik suuri kunstnikke, kes püüdisid tegelikkuse realistliku ja õige peegelduse poole, oma loomingus vastuolu oma klasside ideede ja huvidega (Puškin, Gogol, Tolstoi jt.). Osa neist läheb üle eesrindlike ja rõhutatud klasside positsioonidele. Revolutsioonilise proletariaadi väljaastumisega ajaloolavale ja klassivõitluse teravnemisega muutub kodanlik kunst üha võltsimaks ja silmakirjalikumaks. Kodanlik kunst mandub aga täielikult imperialismi tingimuses. Võitluses reaktsioonilise kodanliku ideoloogiaga areneb juba vana korra sisemuses proletaarne kunst (G o r k i). Kunst saavutab õitsengu proletariaadi diktatuuri tingimuses, sotsialismi ajajärgul. Proletariaadi kunst on avalikult klassi- ja parteikunst, ta kujuneb võitluses kommunistliku ühiskonna eest. Ta on ühtlasi tõeliselt rahva kunst, sest ta luuakse rahva poolt, ta teenib rahva eesmärke ja toitub tema mõttest ja tundeist. Olles uueks astmeks kunsti ajaloolises arengus, võib sotsialistlik kunst areneda ainult siis, kui ta kriitiliselt omandab ja ära kasutab kõik väärtusliku, mida inimkultuur on loonud oma mitmesajandilises arenemises. Nõukogude kunsti põhimeetodiks on sotsialistlik realism. See meetod võimaldab kunstis sügavalt ja siiralt peegeldada sotsiaalset elu, võimaldab teda teadvustada proletariaadi sotsialistlikkude ülesannete seisukohalt ja lubab kunsti ära kasutada töötava rahva kommunistliku kasvatamise võimsa vahendina.

kvaliteet. — Looduses ja ühiskonnas on kõik alatise liikumises ja arenemises, nendes alati midagi sureb ja tekib. Kuid sellest ei järgne, et esemed ja

nähtused ei oma teatavat olemasolu vormi, et nad on ebastabiilsed. Me eristame kapitalistlikke ja sotsialistlikke ühiskondlikke suhteid, taimi ja loomi jne. Ja see on nii mitte sellepärast, et see meile nõnda näib, et säärased on ainult meie subjektiivsed tajumused. Üksteisest erinevad nähtused, esemed eksisteerivad reaalses tegelikkuses eneses. Kapitalistlikud suhted omavad oma määrateldust, oma olemasoluvormi, sotsialistlikud suhted omavad teissugust määrateldust. Taimedel on oma iseärasused, loomadel — teised. Asjade, nähtuste määrateldus on nende kvaliteet. Seejuures on kvaliteet eseme selline määrateldus, mis on lahutamatu seotud tema olemasoluga, nii et kui esemelt võtta tema kvaliteet, siis ese pole enam ta ise. Kvaliteedi mõistel on suur teoreetiline tähtsus. Teaduslik tunnetus peab esmajärjekorras määrama tundmaõpitavate nähtuste kvaliteedi, s. o. peab määrama nähtustele omased iseärasused, mis neid teistest eristavad. Ilma esemete kvaliteedi määramiseta ei saa selgitada nende arenemise seaduspärasust. Asjade ja nähtuste kvalitatiivse määratelduse mittetunnustamine viib väitele, et maailmas pole midagi püsivat, et looduse ja ühiskonna arenemine koosneb ainult igal hetkel toimuvast hüppeist, et maailma kogu mitmekesisus on olemas mitte objektiivselt, vaid on ainult subjekti aistingute vili. Selline vaade on vastuolus tegelikkusega. „Olemasolu,“ kirjutab Lenin, „on teatav (NB „konkreetne“) olemine, kvaliteet, teisest eraldi olev, — muutuv ja lõplik.“ Kuid asjade ja nähtuste kvaliteet pole igavene, vaid ta allub muutustele. Metafüüsik kujutab endale arenemist liikumisena, mis toimub ühtede ja samade kvaliteetide

piires, ja selline liikumine teeb võimatuks igasuguse uue tekkimise ja vana hävitamise. Vastupidi, „...dialektiline meetod arvab, et arenguprotsessi tuleb mõista mitte kui liikumist mööda ringi, mitte kui ärakäidu lihtsat kordamist, vaid kui progresseeruvat liikumist, kui liikumist tõusujoones, kui üleminekut vanast kvalitatiivsest olekust uude kvalitatiivsesse olekusse, kui arenemist lihtsast keeruliseni, madalamast kõrgemani“ (Stalin). Uus kvalitatiivne olek tekib mitte pikkamööda, vaid kiiresti, ootamatult, hüppelise ühest olekust teise üleminekuna, mis toimub tähelepanematu ja pikaldaste kvantitatiivsete muutuste kuhjumise tagajärjel. (Vt. ka *kvantiteet*; *kvantiteedi üleminek kvaliteediks*; *hüpe*.)

kvantiteedi üleminek kvaliteediks. — Marksistlik dialektika vaatleb arengut kui üleminekut vähetähtsailt ja varjatud kvantitatiivseilt muutusilt põhjalikele ja ilmseile, s. o. kvalitatiivseile muutusile. Kvalitatiivsed muutused tekivad äkki, hüppeliselt, nagu näiteks vee muutumine auruks kuumutamisel. Iga revolutsiooniline pööre on kujukaks näiteks hüppe kohta ühest ühiskonna kvalitatiivsest olekust teise. Nõukogude võimu pööre 1929. a. kulakonna kui klassi piiramisel ja väljatõrjumisel tema likvideerimisele oli „sügavaim revolutsiooniline pööre, hüpe ühiskonna vanast kvalitatiivsest olekust uude kvalitatiivsesse olekusse, mis oma tagajärgedelt võrdub revolutsioonilise pöördega 1917. a. oktoobris“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Metafüüsika vaatleb arengut kui kvantitatiivset kasvuprotsessi, kus kvantitatiivsed muutused ei vii kvalitatiivsele muutusile, kus vana ei anna maad uuele. Dialektika aga vaatleb arengut mitte kui lii-

kumist mööda ringi, mitte kui ärakäidu lihtsat kordamist, vaid kui liikumist tõusujoones. Kvantiteedi kvaliteediks ülemineku dialektilisest seadusest tulevad tähtsad järeldused proletariaadi partei praktiliseks tegevuseks. Kui areng omab nähtuste kvalitatiivse, hüppelise muutumise iseloomu, siis ka üleminek kapitalismilt sotsialismile ja tööliklassi vabastamine kapitalismi ikkest on teostatav mitte aeglaste muudatuste (reformide) teel, vaid ainult kapitalistliku korra kvalitatiivse muutmise (revolutsiooni) kaudu. „... Et poliitikas mitte eksida, tuleb olla revolutsionäär, aga mitte reformist“ (Stalin). Uus kvaliteet loob uue kvantiteedi. Mitte ainult kvantiteet läheb üle kvaliteediks, vaid ka kvaliteet läheb üle kvantiteediks. Nii näiteks kolhoosid, mis on uueks kvaliteediks üksikmajapidamisega võrreldes, loovad kaugelt kõrgema töötootlikkuse. „... Talupojal on nüüd võimalus tänu kolhoosidesse ühinemisele toota palju rohkem kui varem sama töökulutuse juures“ (Stalin). (Vt. ka *kvaliteet; kvantiteet; mõõt; hüpe*.)

kvantiteet. — Looduse ja ühiskonna nähtused omavad mitte ainult kvalitatiivset määrateldust (vt. *kvaliteet*), vaid ka kvantitatiivset määrateldust. Kvantiteet on selline määrateldus, mis pole esemega identne — ses mõttes, et kui eset kvantitatiivselt muuta, siis ese teatava aja vältel ei lakka olemast see, mis ta on. Nõnda näiteks tootlike jõudude kasvamine kapitalismi puhul ei muuda teatava ajaloolise momendini selle korra sotsiaalset loomust. Kuid esemete kvantitatiivsed muutused pole esemeile, nende kvaliteedile ükskõiksed. Esemete teataval arenemisastmel temas pikka-mööda kuhjuvad märkamatud kvantitatiivsed muutused toovad endaga kaasa

eseme põhjaliku muutuse. Tekib uus kvaliteet. Esemete kvantitatiivne ja kvalitatiivne määrateldus esinevad lahutamatus ühtsuses. Näiteks, kui me tahaksime tundma õppida meie sotsialistliku riigi majandust, siis sellest oleks olnud vähe, kui oleksime määranud ainult tootmisviisi iseloomu, inimeste vastastikuse suhte tööprotsessis, toodetud produktide jaotuse jne., s. o. majanduse kvalitatiivse külje. Tuleks tingimata selgitada ka vabrikute, käitiste, kaevanduste, sovhooside ja kolhooside arvulist kasvu, nende produktsiooni hulka, tööstuses ja põllumajanduses tegelevate töötajate arvulist tõusu jne. Ainult tundma õppides lahutamatus ühtsuses sotsialistliku majanduse kvalitatiivseid ja kvantitatiivseid külgi, võime saavutada temast täieliku kujutluse, võime selgitada tema arenemise seaduspärasusi. Kui pole õige kvaliteeti lahutada kvantiteedist, siis niisama ebaõige on käsitada kvantiteeti väljaspool kvaliteeti. Selliselt talitavad metafüüsikud, kelledele arenemine on lihtne kvantitatiivne kasv. Metafüüsiline, kvantitatiivne lähenemisviis ajaloolise tegelikkuse tundmaõppimisel oli iseloomulik näiteks narodnikuile. Nad arvasid, et mitte töölisel, vaid talupojal peavad teostama Venemaal sotsialistliku pöörde, sest et 1880-ndail aastail oli talupoegi miljoneid, kuid töölisi oli vähe. Narodnikud kõrvutasid talupoegade ja tööliste hulga, ignoreerides täiesti nende kahe klassi kvalitatiivset olemust, ignoreerides ajaloolise protsessi seaduspärasusi. Dialektiline materialism käsitab kvantitatiivseid muutusi evolutsioonilise arenemisena, mis valmistab ette revolutsiooni, uue tekkimise. Kvantitatiivne muutus muundub teataval astmel esemete põhimiseks, kvalitatiivseks muutuseks.

Ilma selle igasuguse arenemisprotsessi kõige tähtsama külje arvestamiseta pole võimalik tegelikkuse õige tunnetus. Proletariaadi kvantitatiivne kasv, tema revolutsioonilise võitluse kogemuse tõus valmistavad ette kapitalismi enese hukkumise ja proletariaadi diktaatori kujundamise. Järk-järgulise sotsialismilt kommunismile ülemineku teostamiseks on vajalik kõrge töötoot-

likkus, mis ületaks mitmekordselt kapitalistliku oma. Stahhaanovlaste hulga pidev suurenemine on selline kvantitatiivne muutus, millel on otsustav tähtsus täieliku kommunistliku ühiskonna ülesehitamiseks. (Vt. ka *kvaliteet, kvantiteedi üleminek kvaliteediks; hüpe.*)

kõlblus — vt. *moraal, kõlblus.*

L

Lafargue, Paul (1842—1911) — prantsuse sotsialist, Marxi ja Engelsi õpilane, üks „marksismi ideede kõige andekamaid ja sügavamaid levitajaid“ (Lenin). Oma teostes põhjendas ja kaitses Lafargue materialistliku filosoofia kõige tähtsamaid seisukohti ja arvustas teravalt revisionistide katseid asendada materialismi idealismiga. Kui XIX saj. lõpul saksa ja prantsuse revisionistid püüdsid, nagu Lafargue kirjutas, „Kanti filosoofia abil lõmastada Marxi ja Engelsi materialismi“, siis astus Lafargue nende marksismi reeturite vastu tulise vastusega välja. Lafargue tegeles eriti palju ja põhjalikult ajaloolise materialismi küsimustega. Kasutades Marxi meetodit „pealisehitlike“, ideoloogiliste suhete analüüsimiseks, esitas Lafargue terve rea huvitavaid uurimusi religiooni ja moraaali päritolu, keele teooria ja ajaloo küsimuste kohta. Ta näitas, millist abi osutab religioon valitsevatele klassidele ühiskonna mitmesugustel arenemisastmetel, avas selliste ideede, nagu „hing“, „õiglus“, „headus“, ajaloolised juured ja näitas, et kodanlikus ühiskonnas „peitub kõige puh-

tama moraaali tihedate pilvede varjus kapitalistide ülem-ideaal... — jumaleraomand“. Oma keeleteaduslikes uurimustes arvustas Lafargue kodanlike idealistlike keeleteooriaid ja näitas, et keele arenemine sõltub väga tihedalt ühiskondlikest suhteist. Lafargue'i peateosed: „Eraomand ja tema tekkimine“, „Karl Marxi ökonoomiline determinism“, „Marxi materialism ja Kanti idealism“, „Keel ja revolutsioon“ jt. Lafargue on paljude kapitalismi ja religiooni vastu sihitud hiilgavate pamflettide autor: „Müüdüd isu“, „Õigus laiskusele“, „Pius IX paradüüs“, „Müüt Aadamast ja Eevast“, „Kodanluse religioon“ jt.

Lamarkism — prantsuse bioloogi Lamarcki õpetus orgaanilise looduse evolutsioonist, mida on tema poolehoidjad muutnud. Darwinismile (vt. *Darwin*) eelnev lamarkism on üli-tähtsaks sammuks bioloogia arenemises. Põhinedes täielikult XVIII saj. materialistlikul filosoofial, seletas lamarkism kõiki elunähtusi, nende seas ka psüühilisi, ainuüksi organismides toimuvate füüsilis-keemiliste protsessidega. Lamarkism oli vastu omal

ajal väga levinud vitalistlikele (vt. *vitalism*) vaadetele, mille järgi elu-protsessid on tingitud erilisest imateriaalsest „elujõust“ (Haller). Kõiki orgaanilisi liigutusi pidas Lamarck stimuleerivate välispõhjuste (mehaanilise välismõjustuse, valguse, soojuste jne.) mõju tulemuseks, olles selles punktis lähedal tänapäeva tropismide õpetusele. Lamarck kummutas samuti ka üldiselt levinud metafüüsilise käsituse liikidest kui orgaanilise looduse igavestest, muutumatutest tüüpidest. Pidades reaalseiks mitte liike, vaid üksikuid organisme, väitis Lamarck, et orgaaniline loodus koosneb selliste isendite katkemata ridadest, kusjuures nad on seostatud märkamatu üleminekutega. Lamarkismi tsentraalne idee — liikide muutuvus ja kõrgemate organismide, eriti inimese tekkimine alamatest organismidest järk-järgulise arenemise teel, on täiesti kokkukõlas darvinismiga. Lamarkism erineb darvinismist ainult selles, kuidas ta hindab faktoreid, mis tingivad organismide arenemist. Erinevalt darvinismist, mis omistab eriti suurt tähtsust sellistele teguritele, nagu loomulik selektsioon, võitlus olemasolu eest, tõstab lamarkism esikohale väliskeskkonna mõju. Lamarkismi järgi soodustab organismi ümbritsev keskkond tema elundite arenemist, kujundab neis otstarbekohased rakendised, mis tagavad tema enda alalhoidu. Kõrgemate loomade elundite arenemises omistas Lamarck suurt tähtsust psüühilistele teguritele (vajadusele, harjumusele jne.), mis soodustavad elundite harjutamist või mitteharjutamist, kusjuures ta pidas võimalikuks isegi uute organite tekkimist neil juhtudel, kui nende järele tekib vajadus.

XIX saj. lõpul kujunes lamarkismi põhiseadetest mitu suunda, mis on ühendatavad lamarkismi üldise nimetusega. Lamarkismi ja darvinismi lepitamise püüdmuse kõrval (ameerika koolkond) avaldub neis suundades tendents ülehinnata psüühiliste tegurite osa (saksa koolkond), mis väljendub selles, et psüühilisi omadusi omistatakse kõige alamatele orgaanilistele moodustistele, ja selle tulemuseks on olnud Lamarcki õpetuse vitalistlikud moonutamised. Teised lamarkistid, keskendades oma tähelepanu lamarkismi õpetuse väliste tegurite osale, seletavad nende teguritega ka pärilikku muutuvust, sattudes seejuures vastuollu kogemusega; elundite harjutamine või mitteharjutamine antakse edasi pärilikkuse kaudu sugurakkude vastava muutumise tõttu. Hoolimata igasuguseist kallakuist, mis omandasid paljudel juhtudel reaktsioonilise värvingu, etendas lamarkism suurt osa bioloogia arenemises, sest ta lahendas hulga probleeme, mis puudutasid väliskeskkonna mõju organismide muutumisele ja arenemisele.

Lametrie, Julien Offroy de (1709—1751) — väljapaistev prantsuse filosoof-materialist, kes koos teiste prantsuse materialistide ja valgustajatega (Diderot, Holbach jt.) etendas suurt osa XVIII saj. lõpu Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideelises ettevalmistamises. Elukutselt oli Lametrie arst. 1745. aastal avaldas ta oma esimese filosoofilise teose „Hinge looduslugu“, mille tõttu sattus vaimlikkonna tagakiusamise alla. 1748. a. avaldas ta Hollandis emigrandina oma kuulsat teost „*Inimene-masin*“ (vt.). Lametrie'd jälitati tema materialistlikkude ja ateistlikkude veendumuste pärast

isegi uuel kodumaal. Ta emigreerus Hollandist Berliini. Prantsuse materialistid, nende seas ka Lamettrie, arendasid Descartes'i füüsilikat ja Locke'i sensualismi. Lamettrie tõestas, et materiaalne substants on ainuke, mille põhiomadusteks on ulatuvus, liikumine materia siseaktiivsuse ja tundlikkus. Neid omadusi omab nii taim ja loom kui ka inimene. Nende vahel pole kvalitatiivset erinevust. On ainult kvantitatiivne vahe, mis seisab selles, et inimene omab loomaga võrreldes suuremal määral tundlikkust ja rohkem mõistust. Lamettrie võitleb tarmukalt Locke'i hingekäsituse vastu (vt. *Locke*); hing tähendab Lamettrie'le inimese tunde- ja mõtlemisvõimet. Tunnete tõttu suudab inimene mõelda, tunded on igapäevases elus truud juhid. Hoolumata sellest, et Lamettrie, nagu kõik prantsuse materialistid, oli metafüüsik ja mehhanist loodusnähtuste käsitamises, etendas ta siiski suurt osa loodusteaduse ja filosoofia arenemises. Oma viimastes töödes „Inimene-masin“ (1748) ja „Epikurose süsteem“ (1750) avaldab Lamettrie mõtteid materiaalse substantsi järkjärgulisest täienemisest ning läheneb evolutsiooni ideedele. Lamettrie seisib oma aja teaduslike teadmiste tasemel. Ühiskondlike nähtuste käsituses oli Lamettrie idealist, nagu kõik prantsuse materialistid. Lamettrie arvas, et inimeste huvid määravad ühiskondliku elu, inimeste huvid ise aga sõltuvad ühiskonna valitsevatest ideedest.

Lavrov, Pjotr Lavrovitš (1823—1900) — vene sotsioloog ja publitsist, narodnikluse ideoloog, kes kujundas teadusvastase „subjektiivse meetodi sotsioloogias“. Lavrov arvas,

et ajalooline teadus pole võimalik, sest inimkonna ajaloos ei saavat leida mitte mingisuguseid objektiivseid seaduspärasusi. Lavrovi arvates on ajalugu kordumatute juhuslike sündmuste rida. Ta käsitab ajalugu kuningate, väejuhtide, ministrite jne. poolt teostatavate eksperimentide tiheda reana. Ülesanne seisab selles, et kogu sellest eksperimentide summast valida need, mis kõige enam vastavad „igavese õigluse“ idealile, ja loonud seliselt ühiskondliku korrastuse tõelise idee, lasta ennast ühiskondlikus tegevuses sellest ideest juhtida. Lavrov eitab klassivõitluse kui liikumapaneva jõu tähtsust ja väitis, et ajalugu teevad mitte rahvamassid, mitte klassid, vaid üksikud väljapaistvad inimesed, „kangelased“, „kriitiliselt mõtlevad isiksused“. Rahvast, massi käsitas ta kui pimedat hulka, mis on „kriitiliselt mõtleivate isiksuste“ kangelastegudele ainult materjaliks, ainult pinnaks. Lavrovi järgi on väljapaistvad inimesed oma tegudes juhitud nende poolt kujundatud „kõlbelistest ideaalidest“. Juba 1880-ndail ja 1890-ndail aastail näitas Plehhanov, et Lavrovi vaated on oma olemuselt idealistlikud ja reaktsioonilised. Ühiskonna arenemist, tähendas Plehhanov, määravad mitte üksikute isiksuste soovid, vaid materiaalse hüviste tootmisviisi muutumine ja klasside võitlus. Mitte kangelased ei tee ajalugu, vaid rahvas loob kangelased ja viib ajalugu edasi. Lenin oma töödes, mis on sihitud narodnikute vastu, eriti aga töös „Mis on „rahvasõbrad“ ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?“ (vt.) paljastas täielikult „subjektiivse meetodi sotsioloogias“. „Kõik need filosoofilis-ajaloolised teooriad tekkisid ja purunesid

nagu seebivullid," kirjutas Lenin, „...viimata täpivõrragi edasi inimese „arusaamist“ kas või mõningatest üksikutest, kuid ikkagi tõelistest (aga mitte nendest, mis „vastavad inimese loomusele“) ühiskondlikkudest vahetkordadest.“ Lavrov, samuti nagu teisedki narodnikluse ideoloogid, ei mõistnud põrmugi masside osavõtu paratamatust revolutsioonilises liikumises. Ta arvas, et isevalitsuse võivad kukutada käputäis haritlasi ja vandeseltslasi, kes pole ühenduses massidega, kes ei toetu massidele. Lavrovile „on poliitilise võitluse mõiste identne poliitilise vandeseltsi mõistega,“ kirjutas Lenin 1897. a. artiklis „Vene sotsiaaldemokraatide ülesanded“. Lavrovi peateos: „Ajaloolised kirjad“ (1868—1869).

„legaalne marksism“ — marksismi liberaal-kodanlik moonutus. „Legaalne marksism“ tekkis 1890-ndail aastail Venemaa liberaalses kodanlikus intelligentsis (P. Struve, M. Tugan-Baranovski, S. Bulgakov, N. Berdjajev jt.). 1890-ndail aastail hakkas marksism Venes kiiresti arenema. Sel ajal hakkasid kodanlikud haritlased kandma marksistlikke rõivaid. „Nad avaldasid oma artikleid legaalses, s. o. tsaarivalitsuse poolt lubatud ajalehtedes ja ajakirjades. Seepärast hakatigi neid hüüdma „legaalsed marksistid“ („ÜK(b)P ajalugu,“ lühikursus). Lenin kirjutas „legaalsetest marksistidest“: „Need olid kodanlikud demokraadid, kelledele lahtilöömine narodniklusest ei tähendanud üleminekut väikekodanlikult (või talupoja) sotsialismilt proletaarsele sotsialismile, nagu meilgi, vaid üleminekut kodanlikule liberalismile.“ Lenini iseloomustuse järgi on „legaalne marksism“ „mark-

sismi peegeldus kodanlikus literatuuris“. „Legaalse marksismi“ esimeseks kirjanduslikuks esinemiseks oli 1894. a. P. Struve poolt avaldatud raamat „Kriitilised märkmed Venemaa majandusliku arenemise küsimuse üle“. Selles raamatus võitles Struve omal viisil narodniklusega, nimelt liberaalse kodanluse positsioonidelt, ja ülistas apoloogeedina igati kapitalismi, tõestades selle püsivat ja kestvat olemasolu Venes. Struve kutsus üles „tunnustama meie mittekultuursust ja minema kapitalismi juurde õppima“. Oma raamatus revideeris Struve kõiki marksismi põhiseisukohti, eriti seda, mis marksismis on peaasi — proletarise revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri õpetust. Pidades võitluses narodnikute vastu võimalikuks ajutist kokkulepet „legaalsed marksistidega“, arvustas samal ajal Lenin siiski teravalt „legaalsed marksistid“ antiproletaarset, liberaalkodanlikku olemust. Filosoofias pooldasid „legaalsed marksistid“ kantianismi ja subjektiivse idealismi vaateid. Reaktsiooniaastail, pärast 1905. a. revolutsiooni, andsid Struve, Berdjajev, Bulgakov jt. välja koguteose „Vehhi“ („Tähised“), milles asusid avalikult kaitsema stolõpinlikku reaktsiooni, suurvenelist natsionalismi, filosoofilist idealismi ja müstitsismi. Paljud legaalsed marksistid muutusid kadettideks (vene kodanluse peapartei), kodusõja ajal aga valgekaartlasteks. Gruusias esindas „legaalsed marksismi“ „Mesame-dasi“ oportunistlik enamik, mille vastu võitles otsustavalt ja lepitamatult seltsimees Stalin.

Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646—1716) — kuulus saksa filosoof ja matemaatik, saksa klassikalise idealismi eelkäija. Leibnizi filosoofia

tekki ja arenes Saksamaa feodaalse killustumuse tingimustes. Tärkava Saksa kodanluse nõrkus tingis selle kodanluse ideoloogia lepitusliku loomuse, mis avaldus selgesti ka Leibnizi filosoofias. Leibniz püüab lepitada usku ja teadust. Looduse aluseks on Leibnizi järgi iseseisvad vaimsed (ideaalsed) substantsid — monaadid (vt. *monaad*). Need monaadid on liikuvad, tegusad, nad on kõikide asjade ja kogu elu aluseks. Monaadid on aktiivne jõud, materia on ainult nende jõudude avaldus, monaadide vaimse olemuse teisitiolemine. Nad tekivad kõikehaarava peamonaadi — jumala — loomise tõttu. Monaadide omavaheline seos moodustab ülalt ettemääratud harmoonia. Seepärast, väitis Leibniz, on kõik kõige parem selles maailmadest parimas. Anorgaaniline maailm moodustab alamate monaadide ühenduse; inimene koosneb kõrgematest monaadidest, millel on tegelikkusest selge kujutus ja arusaamine. Niisiis on kogu loodus orgaaniline; Leibnizi järgi polegi mitteelavat loodust. Leibnizi monaadide õpetuses põimuvad idealism ja metafüüsika (monaadide üleloomulik tekkimine) dialektilise ideega materia siseliikumisest ja elu kõigi avaldusvormide vastastikusest seosest (monaadide kaudu). Sel puhul tähendas Lenin: „Leibniz lähenes teoloogia kaudu materia ja liikumise katkematu (ning universaalse, absoluutse) seose printsiibile.“ Kuid koos sellega arendas Leibniz arenemise pidevuse mehhanistlikke printsiipe, eitas hüppeid ja alistas teoloogiale füüsilise liikumise seadused. Tunnetusteoorias püüab Leibniz lepitada ratsionalismi ja empirismi. Empirismi tuntud põhilausele

„mitte midagi pole intellektis, mida poleks ka meeltes“ lisandab ta oma paranduse: „peale intellekti enese“. Seega teostab Leibniz seda lepitust ratsionalismi vundamendil. Matemaatikas on Leibnizi tähtsus ülisuur. Newtonist sõltumatult avastas ta diferentsiaal- ja integraalarvutuse (lõpmatu väikeste suuruste analüüsi), mis on maailma tunnetamise võimsaks vahendiks, sest nad võimaldavad, nagu tähendab Engels, kujutada mitte ainult looduse olekuid, vaid ka tema protsesse. Leibnizi peateosed: „Maksimumide ja miinimumide uus meetod“ (1684), „Substantside loomuse ja vastastikuse seose uus süsteem“ (1695), „Teoditsee“ (1710), „Uued esseed inim mõistusest“, „Monadoloogia“ (1714). Peale selle on temalt järele jäänud tohutu hulk kirju (kuni 15000), milles ta käsitleb paljusid oma ideesid.

Lenin, Vladimir Iljitš — maailma proletariaadi ja kogu töötava inimkonna suurim teoreetik ja juht, leninismi kui uue ajastu, imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastu marksismi looja, ÜK(b)P ja Kommunistliku Internatsionaali asutaja ja ajaloos esmakordse proletariaadi diktatuuri riigi rajaja. Lenin sündis 22. (10.) aprillil 1870 Simbirskis (praegu Uljanovsk). Tema isa, Ilja Nikolajevitš Uljanov, oli Simbirski kubermangu rahvakoolide inspektor. Vladimir Iljitši vanem vend Aleksander Iljitš mõisteti osavõtu pärast atentaadist tsaar Aleksander III-le 1887. a. surma. Samal aastal lõpetas Lenin gümnaasiumi ja astus Kaasani ülikooli õigusteaduskonda, ent aktiivse osavõtu pärast üliõpilaste „rahutustest“ areteeriti ta peatselt, heideti ülikoolist välja ja saadeti Kokuškino külasse, 40 kilo-

meetri kaugusele Kaasanist. Siin elas Lenin 1888. a. sügiseni, millal tal lubati Kaasanisse tagasi tulla. Kaasanis veetis Lenin kogu 1888./89. a. talve. Sel ajal uuris Vladimir Iljitš Marxi „Kapitali“ ja astus marksistlikku ringi. 1889. a. mais asus Lenin Samaarasse. Ta uuris siin Marxi ja Engelsi teoseid ja kavatses samal ajal sooritada Peterburi ülikooli juures eksternina eksami, mida ta ka tegi 1891. a. kevadel ja sügisel. Samaaras organiseeris Lenin esimese marksistliku ringi ja hämmastas juba siis kõiki oma põhjaliku marksismi tundmisega. 1893. a. septembris siirdus Lenin Peterburisse, kus ta viibis 1895. a. detsembrini. Ta oli Peterburi marksistide tunnustatud juht ja leidis tulist poolehoidu eesrindlike tööliste seas, kelledega ta tegeles ringides. 1894. a. kevadel ja suvel kirjutas Lenin oma esimese suurema teose „Mis on „rahvasõbrad“ ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?“ (vt.), kus ta „paljastas lõplikult narodnikute kui tegelikult rahvale vastutõtjate võltside „rahvasõprade“ tõelise näo . . . näitas õigesti teed tööliklassi võitlusele, määras ära tööliklassi kui ühiskonna eesrindliku revolutsioonilise jõu osa, määras ära talurahva kui tööliklassi liitlase osa“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). 1895. a. ühendas Lenin Peterburis marksistlikud töölisringid Tööliklassi Vabastusvõitluse Liiduks, mis oli Venes revolutsioonilise prolettaarse partei esimeseks tõsiseks algeks. 1895. a. detsembris areteeriti Lenin ja paigutati vanglasse. 1897. a. saadeti ta Siberisse, Minussinski maakonda, Šušenskoje külla. Siin lõpetas ta vangis alustatud geniaalse teadusliku töö „Kapitalismi areng Venemaal“ (raamat

ilmus 1899. a.), milles viis lõpuni narodnikluse ideelise hävitamise. 1900. a. alguses pöördus Lenin asumiselt tagasi ja sõitis sama aasta sügisel välismaale, kus rajas revolutsiooniliste marksistide esimese ülevenemaalise poliitilise ajalehe „Iskra“. Lenini „Iskra“ teostas suure töö ökonomismi ideelise purustamise alal, sest see oli tähtsaimaks takistuseks prolettaarse partei organiseerimise teel pärast seda, kui isoleeritud gruppidest ja ringidest oli kujundatud ühine Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei. 1902. a. märtsis ilmus Lenini kuulus raamat „Mis teha?“ (vt.). Selles lammutas Lenin ideeliselt ökonomismi, mis kummardas reaktsiooniliselt stiihilisust (vt. *stiihilisus ja teadlikkus*), ja rajas marksistliku partei ideoloogilised alused. 1903. a. juulis toimuval VSDTP II kongressil võitluses oportunistidega kindlustas Lenin revolutsioonilise marksismi võidu ja koondas enda ümber revolutsioonilised marksistid-bolševikud. Võideldes kongressil ja pärast kongressi menševikkude vastu töötas ta välja bolševistliku partei, uut tüüpi partei organisatsioonilised alused. Bolševismi organisatsiooniliste aluste loomises omas erakordset tähtsust 1904. a. mais ilmunud Lenini raamat „Üks samm edasi, kaks sammu tagasi“ (vt.), kus ta esmakordselt marksismi ajaloos põhjendas õpetuse parteist kui proletariaadi juhtivast organisatsioonist tema võitluses sotsialismi eest. 1905. a. revolutsiooni eel lõi Lenin, võideldes desorganiseerijate-menševikkude vastu (Plehhanov, Martov, Trotski jt.), bolševistliku ajalehe „Vperjod“ ning valmistas ette partei läheneva revolutsiooni juhtimiseks. Kui puhkes 1905. a. revo-

lutsioon, tuli Lenin tagasi maapaost Venesse, et revolutsiooni otseselt juhtida. Ta arendas võitlust kadettide, esserite, menševikkude ja trotskistide vastu, kes pidurdasid revolutsiooni arenemist, kutsus üles teostama relvastatud ülestõusu ja proletariaadi ning talupoegkonna revolutsioonilisdemokraatliku diktatuuri vallutust ja juhtis töölisklassi kogu revolutsioonilist võitlust. Oma ajaloolises raamatus „*Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis*“ (vt.), mis ilmus 1905. a. juulis, rajas Lenin bolševistliku partei taktikalised alused, andis uue orientatsiooni kodanliku ja sotsialistliku revolutsiooni vahekorra küsimuse kohta ja esitas sotsialistliku revolutsiooni uue teooria, mille järgi revolutsiooni „kogu kodanluse vastu teostab mitte isoleeritud proletariaat, vaid proletariaat kui hegemoon, kes omab liitlasi elanikkonna poolproletaarsete olluste näol, miljoniliste „töötavate ja ekspluateeritavate hulkade näol“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). „Lenini teorias polnud veel otsekohest järeldust selle kohta, et sotsialismi võit on võimalik ühel, üksikuna võetud maal. Kuid ta sisaldas kõik või peagu kõik tähtsamad elemendid, mis on vajalikud, et varem või hiljem teha nüisugune järeldus“ (s e a l s a m a s). 1905. a. detsembris Tampere konverentsil tutvusid Lenin ja Stalín esmakordselt isiklikult. 1907. a., pärast revolutsiooni lüüasaamist, oli Lenin sunnitud uuesti emigreeruma välismaale. Reaktsiooniaastail koondas Lenin bolševikkude jõude võitluseks likvidatorite, otzovistide ja trotskistide vastu, valmistas ette nende väljatõrjumist parteist ja teostas uut tüüpi partei — sotsiaalse revo-

lutsiooni partei igakülgset ettevalmistamist. Sellise partei ettevalmistamises omas ülisuurt tähtsust Lenini geniaalne teos „*Materialism ja empiriokriititsism*“ (vt.), mis ilmus 1909. a. Selles raamatus kaitseb Lenin võitluses Bogdanovi ja Ko, revisionistide, renegaatide ja kahekeelsete vastu marksistliku partei teoreetilisi aluseid — dialektilist ja ajaloolist materialismi — ja arendas edasi marksismi filosoofiat, võttes kokku kõik selle uue, mis ilmus teadustes aja vältel pärast Engelsi surma. Bolševismi rajamisega alanud Lenini mitmeaastase töö tulemuseks marksistliku uut tüüpi partei loomise alal oli bolševikkude iseseisvaks poliitiliseks parteiks kujundamine, mis toimus Praha konverentsil 1912. a. Revolutsioonilise liikumise uue tõusu tärgkamisel (1912. a.) hakkas ilmuma Stalini poolt Lenini näpunäidete kohaselt organiseeritud hulkade töölisleht „Pravda“. Lenin, kes sel ajal viibis Pariisis, asus Krakovi, Venemaale lähemale, et omada võimalust partei revolutsioonilist tööd vahenditult juhtida. Kui puhkes imperialistlik sõda, areteeriti Lenin Austria politsei poolt, oli üksteist päeva vanglas ning siirdus seepeale Šveitsi. Imperialistliku sõja aastail kujundas Lenin sõja rahu ja revolutsiooni küsimuste kohta bolševistliku partei teooria ja taktika. Sel perioodil, 1916. a. kevadel, kirjutas Lenin oma tuntud töö „*Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium*“ (vt.), milles ta paljastas sõja röövliliku, imperialistliku iseloomu; põhjendas tema poolt avastatud kapitalismi ebauhtlase arenemise seaduse imperialismi ajastul; näitas, et imperialism on surev kapitalism, sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu. Toetudes

oma imperialismi teooriale, põhjendas Lenin paljudes töedes [„Euroopa Ühendriikide loosungist“ (1915), „Proletaarse revolutsiooni sõjaprogramm“ (1916)] teoreetiliselt sotsialismi võidu võimalikkust ühel, eraldi võetud maal ja tema samaaegse võidu võimatust kõikides maades. Lenin kutsus üles muutma imperialistlikku sõda kodusõjaks ja avaldas loosungi lüüa sõjas „omi“ valitsusi. Ta häbimärgistas II Internatsionaali juhtide reetlikkuse, sest nemad andsid „isamaa kaitsemise“, s. o. kodanluse diktatuuri positsioonidele asudes töölisklassi ära. Lenin paljastas reeturid tsentristide leerist, varjatud sotsiaalšovinistid — Kautsky ja Trotski. Sõja-aastail töötas Lenin pingsalt marksismi filosoofilis-teoreetiliste aluste edasiarendamisel. Sellest perioodist pärinevad filosoofilised märkmed, konspektid ja fragmendid, mis moodustavad hindamatu panuse marksistlikule filosoofiale. Need ülestähendused koguti teosesse „Filosoofilised vihikud“ (vt.). Varsti pärast tsaristliku isevalitsuse kukutamist Venemaal 1917. a. veebruaris tuli Lenin maapaost tagasi ja jõudis Petrogradi 3. (16.) aprillil. Lenini tagasitulekul oli suur tähtsus partei ja revolutsiooni suhtes. Kuulsad „Aprilliteesid“, milledega Lenin välja astus, esitasid geniaalse võitlusplaani üleminekuks kodanlikdemokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile. Nendes teesides avaldas Lenin loosungi: „Kogu võim nõukogudele“. Jälitatuks kodanluse ja tema esserlik-menševistlike palgasulaste poolt, oli Lenin sunnitud järgneva vangistamiseks tõttu minema põranda alla. Menševikud ja esserid nõudsid Lenini koh-

tusse ilmumist; nende nõudmist toetasid Trotski, Kamenev ja Rõkov. Kuid Stalini ettepanekul, kes nägi juba ette, et Leninit tahetakse surmata, lükkas partei VI kongress menševikkude, esserite ja trotskistide nõudmise tagasi ning sellega päästeti Lenini elu. Põranda all viibides jätkas Lenin partei juhtimist. Sel ajal kirjutas ta oma kuulsa raamatu „Riik ja revolutsioon“ (vt.). Selles raamatus arendas Lenin Marxi ja Engelsi õpetust proletariaadi diktatuurist. 1917. a. septembris partei Keskkomiteele ja bolševistlikele organisatsioonidele saadetud paljudes artiklites ja kirjades kutsus Lenin üles organiseerima ülestõusu ja haarama võimu; ta töötas välja konkreetse ülestõusuplaani. 7. oktoobril sõitis Lenin illegaalselt Soomest Petrogradi ja 10. oktoobril võttis Keskkomitee vastu Lenini ettekande põhjal tema poolt esitatud resolutsiooni relvastatud ülestõusu kohta. 24. oktoobri ööl saabus Lenin Smolnõisse ja võttis vahenditult enda kätte selle päeva hommikul puhkenud ülestõusu juhtimise. Lenini ja tema truu võitluskaaslase Stalini juhtimisel võitis Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon. Nõukogude II kongressil esines Lenin ajalooliste dekreetidega rahu ja maa kohta. Tema sai sellel kongressil valitud Rahvakomissaride Nõukogu — maailmas esimese tööliste ja talupoegade valitsuse juhiks. Vaenlased, nähes Lenini proletaarse revolutsiooni kehatust, tungisid korduvalt ta elu kallale. 30. augustil 1918 sai Lenin raskesti haavata naisesseriterroristi käe läbi. Erakordselt raskestes tingimustes suutis töölisklass, eesotsas Lenini ja Staliniga, kaitseda noort Nõukogude riiki välise ja sees-

mise kontrrevolutsiooni eest. Lenini ja Stalini juhtimisel loodi Punaarmee. Kodusõja kestva ja vihase võitluse aastail purustas Punaarmee interven-did ja valgekaartlaste jõugud. Sel perioodil organiseeris ja koondas Lenin rahvusvahelise revolutsioonilise proletariaadi jõude. 1919. a. loodi, Lenini mitmeaastase töö tagajärjel rahvusvahelise revolutsioonilise proletariaadi jõudude koondamise ja organiseerimise alal, III Kommunistlik Internatsionaal, mis elustas töölisklassi revolutsioonilise võitluse paremad traditsioonid. Kodusõja lõppedes organiseerib ja juhib Lenin rahvamajanduse jaluleseadmise tööd, teostab üleminekut sõjalise kommunismi poliitikal uuele majanduspoliitikal ning võitleb trotskistide, buhhaarinlaste ja teiste bolševismi vaenlaste vastu, kes õnnestasid partei ühtsust ja võitlusvõimet. Lenini ettepanekul võttis partei X kongressil 1921. a. vastu resolutsiooni partei ühtsusest. 20. novembril 1922 esines Lenin juba raskesti haigena Moskva nõukogu pleenumil välis- ja sisepoliitilise kõnega, mille lõpetas ajalooliste sõnadega: „Nep'i Venemaast saab sotsialistlik Venemaa.” See oli tema viimne kõne. Veidi aega enne surma, 1923. a., teeb Lenin mitmes suurepärases artiklis-direktiivis — „Lehekülgi päevikust“, „Kooperatsioonist“, „Meie revolutsioonist“, „Kuidas reorganiseerida tööliste ja talupoegade inspeksiooni“, „Pigem vähem, aga paremini“ — kokkuvõtte tehtud tööst ja määrab sotsialistliku revolutsiooni edasise arenemise sihid. Nendes artiklites näitas Lenin, et meie riik omab kõike vajalikku täieliku sotsialistliku ühiskonna ülesehitamiseks. Need artiklid määra-

sid mitmeks aastaks partei töösuuna. Lenini rasked elutingimused tsarismi ajal, ebainimlikult pingeline teoreetiline ja praktiline töö, raske haav, mille ta sai 1918. a., õnnestasid suure juhi jõu ja lühendasid tema elu. 21. jaanuaril 1924 kell 6 50 min. õhtul suri Lenin Moskva lähedal Gorkis. Kogu maailma töölisklass võttis vastu teate Lenini surmast suurima kurbusega. Seltsimees Stalini — Lenini töö ja õpetuse suure kaaslane ja jätkaja — suu läbi andis bolševikkude partei pühaku vande hoida puhtuses ja teostada auga Lenini viimsed tahted. Lenini lipu all Stalini poolt juhitud partei ja rahvad on saavutanud suuri võite. Lenini, juhi ja õpetaja nimi elab ja saab igavesti elama töötava inimkonna südames.

„Leninismi alustest“ — J. V. Stalini teos, koostatud Sverdlovi kommunistlikus ülikoolis 1924. a. peetud loenguist. Pühendatud leninismi teoreetilisele põhjendamisele. Selles teoses näitab seltsimees Stalin seda erilist ja uut, mida Lenin tõi marksismi varasse. Leninism osutub marksismi edasiarenduseks, kohastatult imperialismi ning proletarsete revolutsioonide eppohhiga. Leninism tekkis Venes, kuid on rahvusvaheline nähtus, mis juurdub üldises rahvusvahelises arengus. Venemaa oli leninismi koldeks sellepärast, et ta oli kõigi imperialismi vastuolude ristumispunktiks. Venemaa „oli revolutsiooniga rase rohkem kui mingi teine maa“ ja seepärast suutis ainult tema „lahendada need vastuolud revolutsioonilisel teel“. Seltsimees Stalin annab leninismi klassikalise definitsiooni: „Leninism on imperialismi ja proletarsete revolutsiooni ajastu marksism. Täp-

semalt: leninism on proletaarse revolutsiooni teooria ja taktika üldse ja proletariaadi diktatuuri teooria ja taktika eriti." Peatükes „Meetod“ ja „Teooria“ annab seltsimees Stalin, paljastades II Internatsionaali metafüüsilise meetodi ja teoreetilised oportunistide dogmad, sügava iseloomustuse leninismi revolutsioonilis-kriitilise meetodi ja teooria olemusest ja tähtsusest proletariaadi revolutsioonilise võitluse praktika jaoks. Seltsimees Stalin näitab, et II Internatsionaali paljastamiseta ja halastamatu võitlusest vastu, mis tähendasid loobumist võitlusest kapitalismi revolutsioonilise kukutamise ja proletariaadi diktatuuri rajamise eest, oli võimatu marksismi loovalt edasi arendada. Oli vaja restaureerida ja loovalt edasi arendada revolutsioonilise marksismi meetodit, tema materialistlikku dialektikat, oli vaja likvideerida lõhe teooria ja praktika vahel, mida kultiveerisid II Internatsionaali ideoloogid, tuli luua tõeliselt proletaarne partei, uut tüüpi partei, revolutsioonilise teooriaga relvastatud partei. Teooria on alusetu, kui ta pole seotud revolutsioonilise võitluse praktikaga; praktika on pime, kui revolutsiooniline teooria ei valgusta ta teed. Oma raamatu viimaseis peatükes analüüsib ja põhjendab seltsimees Stalin järjekindlalt kõiki Lenini õpetuse põhiküsimusi. Peatükk „Proletariaadi diktatuur“ selgitab järgmisi küsimusi: proletariaadi diktatuur kui sotsialistliku revolutsiooni peamine sisu, proletariaadi diktatuuri ajaloolistest ülesannetest, nõukogude võimust kui proletariaadi diktatuuri riiklikust kujust. Proletariaadi diktatuuri küsimus on

marksismi-leninismi põhiküsimus. Palju tähelepanu osutab seltsimees Stalin talupoegade- ja rahvusküsimuse läbitöötamisele (peatükid „Talurahvaküsimus“ ja „Rahvusküsimus“), selgeks tehes, et nad moodustavad osa proletaarse revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri üldisest küsimusest ja on leninismi aktuaalseiks küsimusiks. Peatükis „Strateegia ja taktika“ annab seltsimees Stalin leninismi revolutsioonilise strateegia ja taktika sügava ja kokkukõlastatud esituse. Seltsimees Stalini raamatus leidis teoreetilist põhjendamist ja edasiarendamist Lenini õpetus parteist (peatükk „Partei“) kui töölisklassi eesrindlikust, teaduslikust ja organiseeritud võitlussalgast, kui proletariaadi klassiorganisatsiooni kõrgeimast kujust, kui proletariaadi diktatuuri tööriistast. Toetudes partei poolt võitluses leninismi vaenlaste, oportunistide vastu omandatud üli suurele kogemusele arendab seltsimees Stalin edasi Lenini õpetust partei ühtsusest, raudsest distsipliinist ja partei tugevdamisest tema puhastamise läbi võõraist, vaenulikest, oportunistlikest elementidest. Viimases peatükis „Stiil töös“ näitab seltsimees Stalin, et leninismi teoreetiline ja praktiline kool, mis töötas välja erilise partei- ja riigitöölise tüübi, erilise partei- ja riikliku töö stiili, seisab kahe isearasuse — vene revolutsioonilise hoo ja ameerika tegususe ühendamises. Seltsimees Stalini raamat „Leninismi alustest“ etendas määratu suurt osa partei võitluses trotskistide ja kõigi teiste bolševismi vaenlaste, rahvavaenlaste vastu. „ÜK(b)P ajaloo lühikursuses“ öeldakse: „Trotskismi ideelises purustamises ja leninismi kaitsmises oli tõsine tähtsus sm. Stalini teoreetisel teosel

„Leninismi alustest“ ... See brošüür on leninismi meisterlik formuleering ja tema tõsine teoreetiline põhjendus. Ta varustas siis ja varustab nüüdki kogu maailma bolševikke marksistlik-leninliku teooria vaheda relvaga.“

„Leninismi küsimustest“ — J. V. Stalini töö, kirjutatud 1926. a. jaanuaris. Ta oli sihitud bolševismi vaenlaste — trotskistlik-zinovjevliku bande vastu, kes püüdsid, eesotsas Trotski ja tema käsilaste Kamenevi, Zinovjevi, Buhhariniga, lõhestada bolševistlikku parteid, tahtsid temas nakatada usku matust sotsialismi võidu vastu NSVL-s ja luua teise partei, kapitalistliku restauratsiooni partei. Oma teoses paljastab seltsimees Stalin trotskistide ja zinovjevlaste püüdeid asendada leninismi trotskismiga. Purustades trotskistliku laimu leninismi natsionaalsest piiratusest ja sellest, et leninismis olivat peaküsimuseks talupoegade küsimus, näitab seltsimees Stalin, et leninismis on peaasjaks proletariaadi diktatuuri küsimus ja et leninism on proletariaadi rahvusvaheline õpetus, „mis on kõlblik ja kohustuslik ilma erandita kõikidele maadele, nende hulgas ka kapitalistlikult arenenud maadele“. Seltsimees Stalin paljastab trotskistliku „permanentse revolutsiooni teooria“ menševistliku olemuse ja tõestab, et Marxi lakkamatu revolutsiooni õpetus leidis tõelise kehasuse ja edasiarendamise leninlikus idees kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülekasvamisest sotsialistlikuks revolutsiooniks. Analüüsinud proletaarsete revolutsiooni ülesannete iseloomulike joonte ja sügavuse erinevust kodanliku revolutsiooni omadest, näeb seltsimees Stalin proletaarsete diktatuuri olemust proletaarsete revolutsiooni

põhisisuna, klassivõitluse jätkumisena uutes vormides ja proletariaadi, talupoegkonna ja teiste töötavate mitteproletaarsete kihtide klassiliidu erilise vormina. Arendades leninlikku õpetust proletariaadi diktatuuri kolmest põhiküljest, nende ühtsusest ja korrelatsioonist proletariaadi diktatuuri arenemise mitmesugustel perioodidel, rõhutab seltsimees Stalin eriliselt proletaarsete diktatuuri organite säilitamise ja kindlustamise paratamatust kapitalistliku ümbruskonna ja interventsiooni hädaohu tingimuses. Suurt tähelepanu pühendab seltsimees Stalin kommunistliku partei ja tema juhtiva osa küsimusele proletariaadi diktatuuri süsteemis ja kommunismi ülesehitamises, paljastab trotskistide püüet samastada proletariaadi diktatuuri partei diktatuuriga ja näitab, et partei juhtiva osa samastamine proletariaadi diktatuuriga on klassi asendamine parteiga, on avangardi ja klassi vahelise vahekorra leninliku õpetuse jämedaim moonutamine. Küsimused sotsialismi võidust ühes riigis ja võitlusest sotsialismi võidu eest NSVL-s moodustavad raamatu kahe viimase peatüki (VI ja VII) sisu. Siin paljastab seltsimees Stalin ühes riigis sotsialismi võidu võimaluse trotskistlikku, restauratorlikku eitamist ja arendab leninlikku õpetust ühe riigi jõududega sotsialismi ülesehitamise võimalikkusest. Seltsimees Stalin tõestas, et sotsialismi täielik võit NSVL-s on võimalik ainult siis, kui sotsialistlik revolutsioon saavutab võidu kõikides või vähemalt paljudes maades, kui on täielik tagatis interventsiooni ja restauratsiooni vastu. Kaitsedes ja põhjendades sotsialismi ülesehitamise leninlikku teooriat, purustas seltsimees

Stalin leninismile vaenulikud trotskistlikud positsioonid: ta purustas nende väite, et talupoegkonna arenemist polevat võimalik suunata sotsialistlikule teele, nende väite, et riiklikul tööstusel puuduvat sotsialistlik loomus, ja nende hinnangu nep'ist kui kapitalismist ja ainult kui kõrvalekaldumisest jne. Seltsimees Stalini töö „Leninismi küsimustest“ etendas suurt osa trotskismi paljastamises ja hävitamises, ta varustas partei tema võitluses sotsialismi võidu eest marksistlik-leninliku teooria vaheda relvaga. Selles peitub selle marksismileninismi teose suur teoreetiline ja poliitiline tähtsus.

Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781) — üks saksa ja euroopa valgustusaja suurimaid tegelasi, kunsti-teoreetik, publitsist ja draamakirjanik. Leppimatu demokraadina ja feodaalpärisorjusliku korra ning selle ideoloogia vastu võitlejana astus Lessing esteetikas ja filosoofias välja XVIII saj. revolutsioonilise kodanliku realismi teoreetikuna ja stiihilise materialistina. Oma filosoofilistes töödes õiendab Lessing arveid papimeelse idealismi ja usulise pietismiga ja kaitseb ussallivuse ideed ning vaba mõistuse õigust. Arenedes deismilt materialismile, on Lessing võtnud vastu mõjusid kõige mitmesugusemalt filosoofidelt — alates Bayle'ist ja Leibnizist kuni Shaftesbury, Diderot' ja Herderini, kuid kõige rohkem Spinozalt. Lessing eitas loodusest sõltumatut vaimset printsiipi, kuid samal ajal säilitas oma maailmavaates ka idealismi momendid. See on seletatav Saksamaa kodanlik-vabastusliku liikumise üldise ebaküpsuse ja nõrkusega. Kuid teiselt poolt, juba enne saksa klassika-

list idealismi, ennetas Lessing paljudes geniaalseis aimusis ideoloogia ajaloolise arenemise teooria, peamiselt religiooni näidetele („Mõtteid inimsoo kasvatamisest“). Lessingi kui mõtleja kõrgemaks saavutuseks on tema kirjanduslik ja esteetiline tegevus, mille põhinebki tema ajalooline tähtsus. Lessingi suurtest teoreetilistest töödest on kõige tuntumad „Laokoon“ (1766) ja „Hamburgi dramaturgia“ (1767 — 1768). Nendes töödes arendas Lessing XVII saj. aadliliku klassitsismi kohta kõige järjekindlamat ja peenemat kriitikat. Lessing näitas, et sel kunstil pole mingit sidet rahva eluga. Tema oli Saksamaal üks esimesi, kes otsustavalt kuulutas Shakespeare'i loomingu rahvapärasuse ja realismi esekujuks. Lessingi ideaaliks oli kodanikupärane ja heroiline kunst vana-aja kreeklaste ja roomlaste vaimus, mis hiljemini vaimustas Prantsusmaal kodanliku revolutsiooni poliitikuid ja kunstnikke. Sellises vaimus püüdis Lessing revolutsioneerida saksa teatrit ja kirjandust üldse. Lessingi esteetilistes töödes leidub dialektika elemente, kuid Lessing jääb peamiselt valgustusliku maailmavaate pinnale, sest ta pole võimeline käsitama kunsti ajaloo seisukohalt. Seepärast otsis ta ideaalseid eeskujusid kauges minevikus. Lessingi näidendid („Miss Saara Sampson“, „Minna von Barnhelm“, „Emilia Galotti“, „Naatan Tark“) moodustavad XVIII saj. saksa kirjanduses terve ajajärgu, ja seda eeskätt oma ideede sotsiaalselt teravuselt, kunstilise keele värskuselt ja realismi julguselt — Lessingi realism oli sihitud saksa absolutismi aluste vastu. Kuid Lessingi näidendid jäävad ikkagi „väikekodanliku draama“ žanri piiri-

desse, ja seda hoolimata sellest, et paljudes oma teostes Lessing püüab üle saada selle žanri piiratud (näiteks heroika element „Emilia Galottis“, katse luua filosoofilist draamat „Naatan Targas“). Lessingi kui teoreetiku — saksa valgustajaist kõige radikaalsema ja julgema — ajalooline osa jättis endast saksa rahva parematesse peadesse parima mälestuse ja tekitab enda vastu erilise suhtumuse revolutsioonilises proletariaadis.

„Leviathan“ — XVII saj. kuulsalt inglise filosoofi Thomas Hobbes'i (vt.) 1651. a. ilmunud peateos. „Leviathanis“ esitas Hobbes oma sotsiaalpoliitilised vaated. Tema õpetuse lähteprintsipi on väide, et kõik inimesed taotleavad kõik ühevõrra rahuldada oma vajadusi. Seetõttu tekib inimeste vahel julm võitlus, „kõikide sõda kõikide vastu“. Selline inimühiskonna seisund ei saa kaua püsida, sest ta teeb normaalse elu võimatuks. „Loodusliku seisundi“ tõrjub paratamatult välja looduslik seadus. Viimane on mõistusele toetuv üldine reegel, mille järgi inimene hoidub tegemast kõike seda, mis võib talle kahjulik olla. Looduslik seadus sunnib inimest organiseerima endaalhoiu nimel oma kirgi, oma piirituid nõudmisi. See looduslik seadus kõlab nõnda: „Ära tee teisele seda, millest sa ei taha, et seda sulle tehtaks.“ Arendades ühiskondliku lepingu teooriat, väidab Hobbes, et inimesed loovad riigi rahu säilitamise sihiga ühiskonnas. „Riik,“ kirjutab Hobbes, „on isik või kogu, kelle tahe paljude inimeste kokkuleppe tõttu on seaduseks neile kõigile, nii et see isik või kogu võib kasutada igäühe

jõudu ja võimeid üldiseks rahuks ja kaitseks.“ Hobbes'i õpetus riigi tekkimisest oli ajalooliselt progressiivne, sest ta arvustas riigi ja selle tekkimise teoloogilisi dogmasid. Riigivõimu parimaks vormiks luges Hobbes monarhiat. Hobbes'i järgi, et vältida tagasiöördumist looduslikku seisundisse, kus inimene on inimesele hunt, peavad alama tingimusteta alistuma riigile. Hobbes'i õpetus tugevast tsentraliseeritud riigivõimust väljendas XVII saj. Inglise kodanluse huve, sest see oli huvitatud feodaalse killustumise ületamisest ja võimsa riigi loomisest. „Leviathanis“ pühendas Hobbes palju ruumi põhjendusele, et kirikuvõim peab tingimata alistuma riigile. Samal ajal arvustas ta vaimulikkonda, religiooni ja eriti „Pühakirja“. Hobbes'i ühiskonnaõpetusel on palju olulisi puudusi. Hobbes eksib rängalt, pidades inimest ühiskonnavaenulikuks olendiks ja käsitades sellest lähtudes riiki kui inimeste lepitamise organit; tegelikult tekkis riik ühe klassi vägivalla relvana teise üle. Hobbes'i ühiskonna- ja riigiõpetus etendas suurt osa XVIII saj. prantsuse valgustajate sotsiaalpoliitiliste vaadete kujunemises ja avaldas mõju eriti Rousseau (vt.) loodusõiguse teooriale.

liikumine — materia olemasolu viis, tema olulisim ja lahutamatu omadus. Liikumine, nagu ka materia, on igavene, mitteloov ja hävimatu. Maailm on liikuv materia. „Materia ilma liikumiseta on niisama mõeldamatu, nagu liikumine ilma materia“ (Engels). Liikumise allikas on materias eneses ja seepärast avaldub liikumine *iseliikumisenä* (vt.), ta seletamiseks pole vaja mingit esialgset tõugget või „liikumapanijat“ looja, jumala

näol ja muid saladuslikke jõude. Igasuguse liikumise seesmiseks impulsiks on vastuolud, vastandite võitlus. Juba kõige lihtsam liikumise liik — keha ümberasetumine ruumis — on vastuolu, nii et liikuva keha suhtes võib öelda, et ühel ja samal ajamomendil ta on antud kohal ja ei ole sellel kohal. Dialektiline materialism nimetab liikumiseks mitte ainult ümberasetumist ruumis, vaid igasugust muutumist üldse, mida me märkame looduses ja ühiskonnas. Liikumise põhivormideks on mehaaniline liikumine (keha ümberasetumine ruumis), füüsiline liikumine (soojus, valgus, elekter jt.), keemiline liikumine (aatomite liitumine ja lahutamine), aatomisene liikumine (kvantide mehaanika, aatomituumade füüsika), orgaaniline liikumine ehk elu (rakk, organism), ühiskondlik elu, teadvus. Igal nimetatud liikumisvormil on omad, ainult temale omased iseärasused, ja seepärast ei saa liikumise kõrgemaid vorme viia alamatele: mõtlemiseseadusi ei saa seletada bioloogiaga, mis uurib orgaanilise elu seadusi; organismi funktsioone omakorda ei saa täielikult seletada soojuse, raskuse jt. füüsiliste või mehaaniliste seadustega. Niisama mõtetu on seletada näiteks majanduslikke kriise või revolutsioone päikeselaike või taevakehade liikumisega, nagu seda teevad vulgaarsed kodanlikud sotsioloogid. Liikumise kõrgemate vormide tagasi viimisel alamatele viidatakse tavaliselt sellele, et liikumise kõrgemad vormid toimuvad füüsilise, keemilise või mehaanilise liikumise alusel. Kuid mehaanilised materialistid ei mõista, et liikumise alamad vormid on sel juhul kõrvalised ja nad ei ammenda kõrgema liikumise vormi ole-

must. „Kahtlemata meie kunagi „viime tagasi“ mõtlemise eksperimentaalsetel teel molekulaarsetele ja keemilistele liikumistele peaaegu; kuid kas sellega on ammendatud mõtlemise olemus?“ (Engels). Liikumine on oma loomult absoluutne, üldine. Mitte kuski ega kunagi pole absoluutset paigalpäsi, tasakaalu. Igasugune paigalseis on suhteline. Näiteks kivi, maja, laud seisavad paigal ainult Maa suhtes, kuid nad liiguvad koos Maaga ümber tema telje ja ümber Päikese ja koos päikesesüsteemiga. Samal ajal toimuvad kivis, lauas, molekulisisesed ja aatomisisesed liikumised. Seega on paigalseis, tasakaal, ainult liikumise moment. Ainult liikumine on igavene, absoluutne, kestev. Paigalseis on alati suhteline, ajutine. „Üksik liikumine taotleb tasakaalu, kuid totaalne liikumine hävitab uuesti üksiku tasakaalu“ (Engels).

linna ja küla vastandlikkus. — Ühiskondliku tööjaotuse süvenemisega toimus linna eemaldumine külast, kujunes ajalooliselt välja terav vastandlikkus nende vahel, küla äärmine mahajäämine linnast majanduslikus, poliitilises ja kultuurilises suhtes. See vastandlikkus suurenes eriti kapitalismi ajal. „... Linna ja küla vaheline vastandlikkus on küla majandusliku ja kultuurilise mahajäänud oleku üks sügavaimaid aluseid... ÜK(b)P näeb selle vastandlikkuse hävitamises üht kommunistliku ülesehituse peamist ülesannet“ (ÜK(b)P programm). Marx ja Engels tõestasid esimesena teaduslikult, et see ülesanne on lahendatav ainult kommunismi juures. Suure Sotsialistliku Oktoobri-revolutsiooni võit löi kõik vajalikud tingimused selle raske üles-

ande edukaks lahendamiseks. Tsaariaegsel Venemaal kuulus 65% taludest kehvikule; nende tähtsamaks tootmisvahendiks oli ader. Küla kiratses viletsuses, mahajäämuses ja kultuurituses. Maa industrialiseerimine ja talumajanduse kollektiviseerimine võimaldasid põhjalikult muuta küla seisundit NSVL-s. „Meil on nüüd nõrga tehnika ja kulaku ülevõimuga väikeste üksiktalumajapidamiste ookeani asemel maailma kõige suurem masinatega varustatud, uue tehnikaga relvastatud tootmine kolhooside ja sovhooside kõikehõlmava süsteemi näol“ (Stalin). Sotsialistlik omand on muutunud põllumajanduses ainuvalitsevaks. Tähtsamad põllunduslikud tööd tehakse komplitseeritud masinatega. Põllutöö muutub industriaalse töö variandiks. Külades on sadu tuhandeid kvalifitseeritud traktoriste, kombainijuhte ja masiniste. Tuhanded sovhoosid ja masinaring traktorijaamad kandsid külasse kõrge, sotsialistliku kultuuri. On ehitatud tuhandeid kilomeetreid uusi teid; elekter on kindlalt juurdu nud küla ellu; telefon, telegraaf ja raadio ühendasid küla muu maailmaga. On loodud klubide, lugemisruumide, laboratooriumide, kinoteatrite ja raamatukogude võrk. Endisel linna ja küla vahelisel vastandlikkusel on NSVL-s juba juur läbi lõigatud. Nende vahel veel eksisteerivad erinevused kaotatakse lõplikult kommunismi ülesehitamisega.

Locke, John (1632—1704) — inglise filosoof, Baconi ja Hobbes'i suuna jätkaja filosoofias. Locke kujundas „põhiprintsiibi, mille järgi teadmused ja ideed tulenevad meelte maailmast“ (Marx). Kuivõrra ta tunnustas asjade

objektiivset olemasolu ja kuivõrra ta arvas, et meie ideed ja kujutlused on selle mõju tulemus, mida avaldavad asjad meie meeleorganitele, sel määral on Locke materialist. Locke arvustas teravalt Descartes'i õpetust sünnipärastest ideedest ja Leibnizi õpetust sünnipärastest printsiipidest. Nendele filosoofidele vastukaaluks kaitses Locke inimteadmuse kogemuslikku, meelelist loomust. Kuid Locke ei viinud järjekindlalt läbi materialistlikku vaateviisi, kui ta käsitles inimteadmuse võrsumist. Ta eristas kahe sugust kogemust — välist ja seesmist. Väline kogemus tähendas Locke'ile inimese meeleorganite mõjustamist materiaalse esemete poolt. Ta nimetas seda teisiti ka aistinguks. Selles on Locke'i materialism. Seesmine kogemus tähendas Locke'ile, nagu ta ütles, „hinge isetegevust“. Seda kogemust nimetas ta refleksiooniks. Selles peitub Locke'i idealismi element. Locke'i järgi on aisting ehk väline kogemus ja refleksioon ehk seesmine kogemus tunnetuse kaks seisvat allikat, kust me ammutame kõik oma ideed, mõisted ja kujutlused. Peale selle tõestas Locke, et meie kujutlused ulatusest, kujust ja liikumisest on reaalse ulatuse, reaalse kuju ja reaalse liikumise peegeldused inimese peas, s. o. omavad täiesti objektiivset tähendust, seevastu aga meie kujutlused värvusest, valgusest, maitsest on subjektiivsed kujutlused, s. o. neil pole väljaspool meid mingeid objektiivseid vasteid. Locke nimetas esimesi ideesid „primaarseteks kvaliteetideks“ ja teisi „sekundaarseteks kvaliteetideks“. Sekundaarsete kvaliteetide õpetuses tegi Locke samuti suure järeleandmise idealismile. Neid

Locke'i vigu kasutasid hiljemini ära Berkeley ja Hume, kes löid subjektiivse idealismi õpetuse. Kuid Locke'ilt said oma alguse mitte ainult Berkeley ja Hume, vaid ka XVIII saj. prantsuse materialistid Helvétius, Holbach, Diderot, kes arendasid järjekindlalt Locke'i filosoofia materialistlikke elemente. Locke'i filosoofia vasturääkimustel ja ebajärjekindlusel olid oma klassipärased juured. Engelsi sõnade kohaselt oli Locke „1688. a. klassipärase kompromissi poeg“, s. o. Inglise kodanluse ja aadli kompromissi laps, nõndanimetatud „Inglise mõnusa revolutsiooni“ ajastul. Oma poliitilistes töodes kaitses Locke selle revolutsiooni poolt loodud konstitutsioonilist monarhiat. Religiooni küsimusis Locke oli deist (vt. *deism*).

logos (kreekaelsest sõnast *lógos* = mõte, sõna, mõistus) — filosoofiline termin, mis esmakordselt esineb Herakleitosel. Tema nimetas Logoseks maailma üldist seaduspärasust, olemise seadust. Stoikud nimetavad Logoseks saatust, maailmamõistust. Uusplatoonikutel ja keskaja kristlikus teoloogias on Logos Looja, salapärane vaimne olemus, jumal. Hegelile on Logos mõiste, mõistus, absoluutne Vaim. Marksistlik-leninlikus filosoofias ei tarvitata terminit „logos“.

Lomonossov, Mihhail Vassiljevitiš (1711—1765) — suur vene õpetlane ja poeet. Lomonossovi teaduslik tegevus on erakordselt mitmekülgne ja mitmekesine. Eriti suured on tema teened keemia ja füüsika alal. 40 aastat enne Lavoisier'd avastab ja formuleerib ta aine jäävuse seaduse: „Kõik looduses toimuvad muutused on olek, kus seevõrra kui ühelt kehalt võetakse, lisatakse teisele juurde. Nii

et kui kuski natuke kahaneb materiaali, siis teises kohas tuleb teda juurde.“ Engels nimetab seda seadust looduse absoluutseks seaduseks. Töös „Mõtisklused õhu elastsest jõust“ arendab Lomonossov õhu koosseisu õpetust gaaside kineetilise teooria alusel, mis teooria omandas hiljemini suure tähtsuse. Lomonossov rajas alused täiesti uuele teadusharule — füüsikalisele keemiale, teadusele, mis seob tihedalt füüsikalised uurimismeetodid keemia probleemide lahendamisega. Kasutades füüsika ja keemia edusamme pühendas Lomonossov suurt tähelepanu mämetallurgia arendamisele. Lomonossov tegeles ka geoloogia küsimustega, uuris Venemaa maapõuevarasid, uuris Põhja-mereteenavigatsioonitingimusi jne. Lomonossov leiutas terve rea instrumente navigatsiooni, meteoroloogia, geodeesia, füüsika, keemia jne. alalt. Oma loodusteaduslikes töodes esineb Lomonossov materialistina, kes looduse mehaanilise seletuse kõrval omab ka arenemisidee elemente. Materია omadusi, näiteks soo-

jusprotsesse, seletas ta mateeria liikumise, olles flogistoniõpetuse (mille järgi soojuste allikaks olevat eriline aine) kindel vastane. „Arutlusis soojuste ja külmuse põhjustest“ kirjutas Lomonossov: „Soojuste küllaldast alust tuleb eeldada liikumises. Et aga liikumist ei saa olla ilma mateeriata, siis on paratamatu, et soojuste küllaldane alus peaks seisma teatava mateeria liikumises.“ Lomonossov avaldab geniaalse mõtte, et looduse erisugused nähtused on tingitud mateeria mitmesugustest liikumisvormidest; nende mõtetega jõudis ta terve sajandi võrra oma ajast ette. Lomonossov on Vene kirjandusliku keele looja ja vene grammatika aluste rajaja. Vanade grammatikate elutud, skolastilised skeemid asendas Lomonossov uue grammatikaga, mis oli rajatud elavale vene kõnekeelele. Poeedina esineb Lomonossov kõigepealt publitsistliku lüürikaga, milles ta kutsus arendama teadusi ja kunste Venes, levitama vene rahva hulgas haridust. Lomonossov tegi erakordselt palju teaduse, eriti loodusteaduse arendamiseks Venes. Ta oli Moskva ülikooli asutaja (1755) ja astus välja Teadusteakadeemia ümberkujundamise eest. Lomonossov võitles vaimulikkonnaga ja piitsutas halastamatult rumalust ja pappe. Ta oli suur vene rahva valgustaja.

loodus — dialektilise materialismi õpetusele vastavalt mateeria oma mitmesugustes avaldustes ja liikumisvormides. Looduse (maailma) ühtsus seisab tema materiaalsuses. Teaduslik loodusteaduste seletamine ei vaja mingisuguseid väliseid, vaimseid, jumalike ja sellesarnaseid põhjusi. „Materialistlik maailmavaade tähendab lihtsalt looduse käsitamist nii nagu ta

on, ilma igasuguste kõrvaliste lisanditeta“ (Engels). Idealistid kuulutavad looduse teadvusnähtuseks. Kant näiteks arvas, et ainult inimese aru toob korda ja seaduspärasust meid ümbritsevate nähtuste kaosesse, muutes sellega tema looduseks. Hegel luges loodust vaimu teisiti-olemiseks, Mach subjekti aistingute kompleksiks jne. Tõepoolest aga „mateeria, loodus, olemine on meie teadvusest väljaspool ja sellest sõltumatult eksisteeriv objektiivne reaalsus“ (Stalin). Loodus on kauakestnud ajaloolise arengu produkt. Anorgaanilisest materiasist pärineb orgaaniline elu, mateeria aistimisvõime. Inimene on osa loodusest, tema kõrgeim produkt. Inimene mõjustab loodust enda moodustatud tööriistadega, muudab teda, paneb loodust oma eesmärgi teenima. XVI—XVIII saj. valitses teaduses kujutlus, et loodus on absoluutselt muutumatu. Dialektiline materialism tegevdas looduse ajaloolist käsitamist, vaadeldes teda liikumises ja arenemises.

„**Looduse dialektika**“ — Fr. Engelsi teos, NSVL-s esmakordselt avaldatud 1925. a. See teos valmis paljudest Engelsi ülestähendusist, mida ta tegi loodusteaduse filosoofia kohta a-1875—1883. Engels arvas, et dialektilise materialismi filosoofia peab põhinema loodusteaduste ja matemaatika igakülgse tundmisel ja et omakorda loodusteadused ja matemaatika võivad viljakalt areneda ainult dialektilise materialismi alusel. „Looduse dialektikas“ sisaldub sügav filosoofiline uurimus loodusteaduse ja matemaatika ajaloo kohta; selles analüüsitakse loodusteaduse tähtsamaid küsimusi materialistliku dialektika seisus-

kohalt. Selles raamatus on antud sügav mehhanistliku materialismi, samuti ka kodanlike õpetlaste-loodusteadlaste ja matemaatikute idealistlike teooriate ja nende metafüüsilise meetodi kriitika. Need on mõningad põhiküsimused, mis Engels töötas läbi oma „Looduse dialektikas“. Engels paneb siin aluse õpetusele materia liikumise mitmesugustest vormidest; analüüsides loodusteaduse ja matemaatika ajaloolist arenemist näitab ta, kuidas õpetlased-loodusteadlased üha enam on sunnitud siirduma metafüüsiliselt mõtlemissel dialektilisele ja kui viljakalt see peegeldub loodusteaduse enese arenemises; Engels uurib filosoofiliselt ja põhjalikult mitmeid loodusteaduse põhiseadusi ja avab nende tõelise mõtte ja tähenduse. Engels näitab energia alalhoiu seaduse tõelise mõtte: see on energia kvalitatiivse *m u n d u m i s e* seadus. Seejuures tunnustab ta selle seaduse materia maailmalikumise ühtsuse absoluutseks seaduseks. Engels uurib ka nõndanimetatud termodünaamika teist printsiipi ja avab sellest printsiibist (kohanlike õpetlaste poolt) tehtava järelduse valelikkuse, nagu liiguks loodus soojussurma poole (s. o. soojuse tasakaaluseisundi poole ilma töötgemise võimaluseta looduses) ja nagu oleks ainukeseks pääseteeks looduse suhtes välise jõu — jumala vahelusegamine. Engels analüüsib sügavalt Darwini õpetust liikide tekkimisest, kusjuures ta erilist tähelepanu pühendab küsimusele töö tähtsusest ahvi inimestamises (vt. „*Töö osa ahvi inimeseks muutumise protsessis*“). Matemaatika tegeleb Engels palju lõpmatuse (lõpmata suure ja lõpmata väikese suuruse) probleemiga ja näitab,

kuidas meie kujutlused lõpmatusest peegeldavad looduse enese lõpmatust nii suures kui ka väikeses; Engels näitab samuti, kuidas muutliku suuruse sissetoomisega kõrgemasse matemaatikasse tungib matemaatikasse dialektika. Engels uurib juhuslikkuse ja paratamatuse ülitähtsat probleemi, looduse seaduspärasuse probleemi. Selles loodusteaduse filosoofia raskeimas küsimuses avab Engels suurepärase dialektilise meisterlikkusega probleemi niihästi mehhanistliku kui ka idealistliku lahendamiseviisi ekslikkuse ja esitab tema marksistliku lahenduse. Engelse „Looduse dialektika“ tervikuna on parimaks tunnistuseks, kuidas materialistliku dialektika seaduste tundmine, ühendatuna antud teaduse spetsiaalsete põhilauseste tundmisega, võimaldab leida õige lahenduse loodusteaduse poolt esiletõstatavatele printsiipialsetele (filosoofilistele, metodoloogilistele) küsimustele.

„**Looduse süsteem**“ — XVIII saj. silmapaistva prantsuse materialisti *P. Holbach*'i (vt.) tähtsaim teos. Esmakordselt ilmus anonüümselt 1770. a. XVIII saj. materialismi ja ateismi põhiideid süstemaatiliselt esitav „Looduse süsteem“ koosneb kahest osast. Esimeses osas antakse filosoofia põhiküsimusele — mõtlemissel ja olemis-suhte küsimusele materialistlik lahendus. Loodust vaadeldakse kui igavesti eksisteerivate ja liikumises olevate materiaalseste osakeste kogumit. Liikumist mõistetakse mehhanistlikult kui ümberasetumist ruumis. Selline käsitlus liikumisest oli iseloomustav XVIII saj. loodusteadusele ja filosoofiale. Materia liikumine toimub paratamatute, objektiivselt eksisteerivate loodusseaduste järgi. Põhjuse ja toime

seost mõistab Holbach metafüüsiliselt : paratamatus seatakse vastu juhuslikkusele. Holbach eitab juhuslikkuse olemasolemist. Juhuslikeks nimetab ta nähtusi, mille põhjusi ja seadusi me ei tunne. Inimene on osa loodusest. Ta allub looduses valitsevaile materiaalse maailma seadustele. Filosoofide-idealiste katset jagada inimest füüsiliseks ja vaimseks nimetab Holbach põhjendamatuks. „Inimene on organiseeritud, mitmesuguseist aineist koostatud tervik.“ Tagasi tõrjudes idealistide vaated, nende usu hinge surematusse, tõestab Holbach, et inimese vaimsed võimed sõltuvad inimese keha organisatsioonist. Aistimisvõime lubab meil tunnetada maailma ja tema seaduspärasusi. Pole mingisuguseid sünnipäraseid ideid. Inimene ammutab oma ideed välismaailmast, mitte oma hingest. Olles metafüüsiline materialist, vastandab Holbach paratamatuse vabadusega ja kaitseb fatalismi teooriat. Idealiste kritiseerides jõuab ta tulemusele, et inimese tahtevabaduse tunnustamine on seotud idealismi tunnustamisega. Holbach väidab, et „huvi on inimliku tegevuse ainus motiiv“, ja arendades mõistusliku egoismi teooriat tõestab, et oma enesealalhoiu ja hüveolu eest hoolitsevate inimeste huvides on elada ühiskonnas teiste inimestega üksmeelselt ja vooruslikult. Inimeste õnnelikku vooruslikku elu segab Holbachi arvates loomulike põhjuste, seaduste mittetundmine; kõigi inimeste poolt kannatatavate hädade allikaks on religioossed kujutlused. Ajalookäsituse küsimustes asub Holbach idealismi seisukohtadel, arvates, et ühiskonna elu aluseks on ideed: „arvamused valitsevad maailma“. „Looduse süstee-

mi“ teises osas antakse religioosete vaadete hävitav kriitika ja arendatakse ateismi ideid. Kaitsedes ateismi ja võideldes ateismi eest kirjutab Holbach, et ateist „on inimene, kes hävitab inimkonnale kahjulikud illusioonid, et pöörata tagasi inimesi looduse, kogemuse ja mõistuse juurde. See on mõtleja, kes, tundma õppides materiat, tema energiat, tema omadusi ja teotsemisviise, ei vaja looduse loomulike nähtuste ja tegevuste seletamiseks mingisuguseid ideaalseid jõude, kujuteldavaid intellekte, fantastilisi olen-deid: kõik need imaginaarsed põhjused mitte üksnes ei seleta loodust, vaid teevad ta arusaamatuks, mõistatuslikuks, inimese õnne tarvis kasutuks.“ „Looduse süsteemis“ on näidatud religiooni reaktsioonilist osa. „Me peame,“ kirjutab Holbach religioonist, „paljastama kogu inimkonna silmade ees tema roimi ja meeletusi, et rebida temalt võrgutatavat maski, mille ta võtab, et näidata maailmale oma pühadust-rüvetavaid käsi, mis on relvastatud mõrvarlike pistodadega, niisutatud rahvaste verega, keda ta joo-vastab oma pöörasustega või toob halastamatult ohvriks oma ebainimlikele kirgedele“. Kuigi Holbachi religioonikriitika etendas ajaloos progressiivset osa, ei paljasta siiski see kriitika religiooni klassijuuri, vaid kannab kodanlikult piiratud iseloomu, sest et ta peab religiooni hävitamist võimalikuks ainult valgustuse kaudu. Holbachi „Looduse süsteem“ kuulub marksismieelse materialismi klassikaliste teoste hulka. Viimane väljaanne tema venekeelsest tõlkest ilmus a. 1940.

Loodusteaduslik materialism (looduslooline materialism, stiihiline materialism) — selliste õpetlaste, loo-

dusteadlaste materialism, kes, jäädes oma teaduse faktiliste ja kogemuslikkude andmete pinnale, jõuavad vältimatult loodusnähtuste materialistlikule seletusele. Näiteks Lenin mainib „*Materialismis ja empiriokriitismis*“ (vt.) raamatu „Maailma mõistatused“ autorit *E. Haeckel*'it (vt.), kes ei loe ennast materialistik, kuid teadusele truu olles jõuab siiski materialistlikkudele järeldustele, millega tõestabki „loodusloolise materialismi h ä v i t a m a t u s t“. Stiihiline ja naiivne materialism oli inimkonna esimeseks maailmavaateks. Sellised vana-kreeka mõtlejad, nagu Thales, Anaximenes, Herakleitos, Demokritos jt., olid stiihilised materialistid ja dialektikud. Veendumus maailma materiaalsusest ja tema olemasolust väljaspool meie teadvust ja sellest sõltumatult on iga kainelt mõtleva inimese hävitamatu praktiline (kogemuslik) veendumus. Kuid ebateadlik, stiihiline, looduslooline materialism, kui ta ei muutu teadlikuks, langeb vulgaarsesse empirismi ja positivismi, muutub kergesti idealismi ja metafüüsika saagiks. Idealistid kasutavad loodusloolise materialismi nõrkust, et tõrjuda teda filosoofilise idealismi positsioonidele. „*Materialismis ja empiriokriitismis*“ näitas Lenin, et loodusteaduse kriisi, mille üheks tähtsamaks põhjuseks oli oskamatuse filosoofiliselt mõtestada teaduste uusi saavutisi, võib ületada ainult sel teel, et minnakse üle vanalt metafüüsiliselt, mehhanistlikult loodusteaduslikult materialismilt teadlikule ja dialektilisele materialismile. Artiklis „Võitleva materialismi tähtsusest“ pärandas Lenin materialistidele-dialektikuile kinnitada „liitu tänapäeva loodusteaduse esindajatega, kes

kalduvad materialismi“, tõsta looduseuurijate loodusteaduslik materialism teadliku dialektilise materialismi tasemele. „Me peame aru saama, et ilma soliidse filosoofilise põhjendusega ei suuda ükski loodusteadus ega mingisugune materialism välja kannatada võitlust kodanikkude ideede ja kodanliku maailmavaate taastamise pealetungi vastu. Et seda võitlust välja kannatada ja teda täie eduga lõpule viia, selleks peab loodusteadlane olema kaasaegne materialist, peab pooldama teadlikult seda materialismi, mida esindab Marx, s. o. peab olema dialektiline materialist.“ Kuid olla teadlik dialektiline materialist tähendab omandada marksismi-leninismi teoreetilisi aluseid. „Sest ei saa pidada tõeliseks leninlaseks inimest, kes nimetab ennast leninlaseks, kuid on sulgunud oma spetsialiteeti, on sulgunud, ütleme, matemaatikasse, botaanikasse või keemiasse ning ei näe midagi väljaspool oma spetsialiteedist“ (S t a l i n).

Loogika — teadus mõtlemisest. Vt. *formaalne loogika; dialektika*.

„**Loogikateadus**“ — suure saksa filosoofi *Hegeli* (vt.) peateos, mis ilmus aastail 1812—1816. *Hegeli* „Loogikateaduse“ tähtsus seisis selles, et ta kuulutas dialektilise arenguteooria ainsaks õigeks teooriaks, et tema kategooriais ja mõisteis oli Lenin sõnade järgi geniaalselt ette aimatud „universaalse liikumise ja muutumise idee ...kuni tema rakendamiseni elule ja ühiskonnale“. „Loogikateadus“ tähistas sellega uut ajastut teadusliku mõtlemise arengus. „Loogikateadus“, nagu kogu *Hegeli* filosoofiline süsteem, on ülimal määral vasturääkimuslik. *Hegel* oli idealist; kogu looduse ja inimühiskonna vormirikkust pidas ta mingi-

suguse absoluutse, loodusest sõltumatult eksisteeriva idee avalduseks. Hegeli filosoofia idealistlik iseloom pidi paratamatult sattuma vastuollu dialektilise arenguteooriaga, mida ta kuulutas. Hegel oli dialektik-idealism ja nimelt see asjaolu selgitab tema „Loogikateaduse“ vasturääkivused, paljude tema põhilauseste absurduse ning mõtetuse. Hegeli filosoofilises süsteemis on „Loogikateadus“ eri kohal. Ta eelneb neile süsteemi osadele, kus püstitatakse looduse, ühiskonna ja inimvaimu seadused ja kus näidatakse absoluutse idee avaldumise konkreetseid vorme. Loogikas vaadeldakse puhta idee liikumist ja arenemist, s. o. ideed tema tegelikkusest eraldatud, abstraktsel kujul. Selles teoses antakse otsekui kogu universumi loogiline skelett. Loogika on Hegeli enda sõnade järgi puhta mõtte kuningriik. „See kuningriik on tõe, nagu ta on ilma kateteta iseendas ja iseenda jaoks“, nagu ta on „oma igaveses olemuses kuni looduse ja igasuguse lõpliku vaimu loomiseni“. Seepärast on tegelasteks „Loogikateaduses“ mitte loodus, mitte objektiivne maailm, vaid puhtad mõtted, loogilised mõisted ja kategooriad. Need mõisted ja kategooriad on varustatud võimega iseseisvalt eksisteerida ja areneda. Mõiste muutub arenedes teiseks rikkamaks ja olulisemaks, ja see kategooriate muutumine moodustabki tõe arengu olemuse, „nagu ta on ilma kateteta“. Nii muutub kvaliteet kvantiteediks ja nende süntees annab uue mõiste — mõõdu. Jne., jne. Loogika areng kulgeb Hegelil mõisteilt, mis peegeldavad vahenditult nähtut, aina keerulisemaile ja keerulisemaile mõis-

teile, mis peegeldavad olemust, nähtuste varjatud, nähtamatuid seoseid. Loogiliste kategooriate paigutamiskord „Loogikateaduses“ on suure trepi astmestik, mida mööda tõuseb absoluutne idee. Kõrgematel astmetel avab ta sügavamalt ja laiemalt oma määratlused, komplitseerub uute rikkamate omadustega ja jõuab lähemale oma täielikule avaldumisele ja paljastumisele. Viimsel arenguastmel jõuab lõpule „puhta tõe“ areng. Juba Feuerbach näitas, et kõik need absoluutsed ideed ja eluloovad mõisted ja kategooriad on reaktsiooniline müstika ning jaburdus. Kuid kogu asi seisab selles, et selles müstilises idealistlikus vormis oskas Hegel avastada reaalse, ideedest sõltumatult eksisteeriva objektiivse maailma arenguseadused. Lenin väljendas sügavalt seda Hegeli „Loogikateaduse“ külge: „Hegel aimas geniaalselt kõigi mõistete vahetumises ja vastastikusel sõltuvuses, nende vastandlikkuste identsuses, ühe mõiste üleminekuis teise, mõistete igaveses vahetumises ja liikumises nimelt asjade, looduse seesugust suhet.“ „Loogikateaduse“ keskne idee peitub Hegeli õpetuses vastandite ühtsusest ja võitlusest. Hegel tõestab, et arengu lätteks on vastuolud, nende sisemiste vastandite võitlus, millest koosneb iga nähtus. „Miski on elav ainult seevõrra,“ kirjutab Hegel, „kuivõrra ta sisaldab vastuolu ja on nimelt see jõud, mis endasse haarab ja endas säilitab vastuolu.“ Vastandite võitluse kui arengu lähte printsiipi rakendab Hegel loogiliste mõistete ja kategooriate liikumisele. Üks mõiste muutub temal teiseks just oma sisemise vastuolu tõttu. Kuid objek-

tiivses maailmas pole mõisteid, mis eksisteerivad omaette. Nad on ainult reaalse asjade ja nähtuste maailma peegeldused inimese teadvuses. Täpselt samuti on ka loogiliste mõistete vastuolulisus, nende vastastikune seos jms. ainult objektiivsete asjade endi vastuolulisuse ja vastastikuse seose peegeldus. Idealistina Hegel varjas, ignoreeris ja eitas mõistete seost reaalse maailmaga, müstifitseeris reaalse maailma dialektika, kujutades teda puhta mõtte dialektikana. Kuid vaatamata enda idealismile ammutas ta liikumise seadused objektiivsest, reaalsest loodusest. Samuti on lugu teiste tähtsamate „Loogikateaduse“ printsipidega. Hegel annab igakülgse, sisurikka arenguõpetuse. Ta näitab metafüüsilise arenguteooria tühisust, naeruvääristab kurjalt ja sapiselt formaalse loogika tühjust ja sisutust. Tema õpetus kvantiteedi üleminekust kvaliteediks, hüppelisest arengust, nähtuste universaalsest igakülgsest seosest, eituse eitamisest, loogiliste mõistete päinduvusest ja liikuvusest jne., — kõik see annab sügava kujutluse arengust, kõik see on läbi töötatud entsüklopeedilise täiuslikkuse ja ulatuslikkusega. Lenin kirjutab, et Hegeli dialektikas nägid Marx ja Engels kõige igakülgsemat, sisurikast ja sügavat õpetust arengust ja tunnistasid selle klassikalise saksa filosoofia suurimaks saavutiseks. „Iga teist arengu-, evolutsiooniprintsiibi formuleeringut pidasid nad üheksiks, sisuvaeseks, tege-likku arengukäiku looduses ja ühiskonnas (mis tihti toimub hüpetega, katastroofidega, revolutsioonidega) moonutavaks ja virildavaks“ (Lenin). Nimelt selles, et „Loogikateaduses“ antakse igasuguste pinnaliste evolutsi-

ooniteooriatega võrreldes mõõtnatult sügavam ja rikkam arenguõpetus, nägi Lenin selle Hegeli teose suurt tähtsust. Kuid et reaalne maailm ja tema arenguseadused olid Hegelil pea peale pööratud, idealistlikult moonutatud, seepärast tuli päästa kõike väärtuslikku ja geniaalset, mis leidis „Loogikateaduses“ — vabastada paksust idealistlikust kestast, puhastada idealismist ja materialistlikult ümber töötada. Seda tegid marksismi-leninismi rajajad. Lenin konspekteeris hoolikalt „Loogikateadust“, lisades konspektile oma märkused, mis avavad Hegeli teose sügava mõtte, olles Hegeli filosoofia materialistliku läbitöötamise mustriks. Lenin tungib suure jõuga Hegeli „Loogikateaduse“ ratsionaalsesse mõttesse, teeb selgeks selle raske raamatu kõige komplitseeritumad leheküljed, lahutab põhimise teisejärgulisest, geniaalse mõttetust, annab Hegeli puhul materialistliku lugemise näidise. „Ma üldse püüan Hegelit lugeda materialistlikult: Hegel on (Engelsi järgi) pea peale asetatud materialism — tähendab, ma hülgan enamasti jumalakese, absoluudi, puhta idee etc.“ Kuidas Lenin luges „Loogikateadust“ ja nähtavale tõi tema ratsionaalse mõtte, seda näitab järgmine näide. Hegel kirjutab: „Pole midagi, ei taevas, ei looduses, ei vaimus, ei kusägil, mis ei sisaldaks koos nii vahendamatast kui ka vahendamist.“ Nende sõnade puhul tähendab Lenin: „1) Taevas — loodus — vaim. Taevas maha: materialism. 2) Kõik on vahendatud = vahendatud, seotud ühte, seotud üleminekutega. Taevas maha — kogu maailma (protsessi) seaduspärane seos.“ Nii toob Lenin kogu oma konspekti ulatuses nähtavale Hegeli „Loogikateaduse“ sügavaima

vasturääkimuse, paljastab halastamatult tema nõrgad ning reaktsioonilised küljed ja kriipsutab proletaarse revolutsionääri kirega alla kõike positiivset, progressiivset, tõsiteaduslikku, mis leidub selles filosoofiateaduses tervet eposhi moodustavas teoses.

loogiline ja ajalooline — vt. *ajalooline ja loogiline*.

loov ja dogmaatiline marksism. — Loov marksism on tõsirevolutsiooniline marksism, mida tuleb mõista kui revolutsioonilise tegevuse juhendit, kui eesrindlikku teadust, mis ei püsi paigal, vaid koos eluga liigub edasi ja ise viib elu edasi. Dogmaatiline marksism seevastu on marksismi labastamine ja moonutamine oportunistliku II Internatsionaali ideoloogide poolt, kes piirdudes marksismi välise tunnustamisega, püüavad nüristada tema revolutsioonilis-kriitilist vahedust, muuta ta surnud dogmaks ja seega teha kahjutuks kodanluse klassile. Seltsimees Stalin oma artiklis Lenini 50. sünnipäevaks „Lenin kui Venemaa Kommunistliku Partei organiseerija ja juht“ andis sügava ning ammendava iseloomustuse loova ning dogmaatilise marksismi kohta: „On olemas kaks marksistide rühma. Nad mõlemad töötavad marksismi lipu all, loevad end „tõsi-marksistlikeks“ ja ometi pole nad kaugeltki identsed. Veel enam: nende vahel on terve kuristik, sest nende töömeetodid on diametraalselt vastandlikud. Esimene rühm piirdub tavaliselt marksismi välise tunnustamisega, tema piduliku proklameerimisega. Mitte osates või mitte tahtes tungida marksismi olemusse, mitte osates või mitte tahtes teda ellu viia, muudab ta marksismi elusad ja revolutsioonilised põhilaised surnud, mitte midagi ütlevaiks

valemeiks. Oma tegevust ei raja ta kogemusele ega praktilise töö arvestamisele, vaid tsitaatidele Marxist. Ta ammutab juhendeid ja direktiive mitte elava tegelikkuse analüüsist, vaid analoogiaist ja ajaloolistest paralleelidest. Selle rühma peamiseks haiguseks on sõna ja teo lahkuminek. Siit tulevad siis pettumused ja igavene rahulolematuus saatusega, mis igal sammul teda narritab ja „ninapidi“ veab. Selle rühma nimi on menševism (Venemaal) ja oportunist (Euroopas). Sm. Tõško iseloomustab Londoni kongressil küllalt tabavalt seda rühma, öeldes, et ta ei seisa, vaid l a m a b marksismi vaatekohal. Teine rühm vastupidi asetab küsimuse raskuspunkti marksismi väliselt tunnustamiselt tema teostamisele, tema elluviimisele. Olukorrale vastavate marksismi teostamise teede ja vahendite kavastamine, nende teede ning vahendite muutmine, kui olukord muutub, — sellele pöörab peamiselt oma tähelepanu see rühm. Direktiive ja juhendeid ei ammuta see rühm ajaloolistest analoogiatest ja paralleelidest, vaid ümbritsevate tingimuste tundmaõppimisest. Oma tegevuses ei toetu ta tsitaatidele ja lausungitele, vaid praktilisele kogemusele, kontrollides iga sammu kogemuse varal, õppides oma vigadest ja õpetades teiste uue elu ehitamist. Sellega õigupoolest seletubki, et selle rühma tegevuses sõna ei erine teost ja Marxi õpetus säilitab täiesti oma elava revolutsioonilise jõu. Selle rühma kohta kehtivad täiesti Marxi sõnad, mille järgi marksistid ei saa piirduda maailma seletamisega, vaid peavad minema kaugemale, peavad seda muutma. Selle rühma nimi on bolševism, kommunism. Selle rühma

organiseerijaks ja juhiks on V. I. Lenin“ (Stalin).

Lucretius Carus (99—55 e. m. a.) — geniaalne rooma poeet-filosoof. Oma teoses „Asjade loomusest“ esitab Lucretius poeetilises vormis atomistliku materialismi filosoofia. Täielikus kokkukõlas kreeka filosoofide Demokritose ja Epikurosega kuulutab ta materialismi põhiteese: maailmas pole midagi peale igavesti oleva materia, mis koosneb väikestest, jagamatutest osakestest — aatomitest. Lucretius kummutab idealistide ja usukuulutajate õpetuse maailma loomisest jumala poolt. Ta ütleb: „Ei millestki ei teki kunagi midagi jumalate tahtel.“ Lucretiuse õpetuse järgi on asjade kogu mitmekesisus maailmas ainult materia osakeste, aatomite liitumise mitmekesisus. Asjade hävimine on ainult aatomite laialivalgumine. Mitte ükski aatom pole hävitatav. Looduse asjade tekkimise põhitingimuseks on Lucretiuse arvates tühjus. Materia ja tühjus moodustavad ühtsuse, ilma milleta pole võimalik liikumine ja järelikult aatomite liitumine ja laialivalgumine. Tunnetusteoreetilistes küsimustes asus Lucretius objektiivse maailma tunnetatavuse positsioonidel. Välismaailma tunnetamise allikaks on meelelised tajumused. Olles oma vormilt õige mitmesugused (ümmarad, nurgelised, karedad, siledad jne.), mõjustavad aatomid inimese meeleorganeid, tekitavad mitmesuguseid tajumusi. Meeled on otsekuu mõtte tööriistadeks.

„Mõistus siis üksnes ei varise täitsa, vaid elugi ise otsemaid laguneb, kui oma meeli ei usalda sina.“ (VI, 507 j.). Lucretius arvustab usulisi eelarvamusi. Tema arvates on religioon inimeste kuritegude allikas. Religiooni juured

peituvad inimese hirmus, mida ta tunneb looduse tunnetamata nähtuste ees: „Hirm löi maa peal esimesed jumalad.“ Olles arvamusel, et on küllalt, kui inimesele seletada loodusnähtuste tõelise põhjused — ning usulised eelarvamused on sellega hävitatud, pühendab Lucretius poeemis „Asjade loomusest“ suurt tähelepanu loodusnähtuste kirjeldamisele (müristamine, välk, vihm jne.). Lucretiuse materialistlik filosoofia avaldas suurt mõju materialismi kogu järgnevale arenemisele. G. Bruno, Vanini ja Gassendi taaselustavad Epikurose-Lucretiuse atomistliku materialismi. XVIII saj. prantsuse materialistid osutavad samuti suurt tähelepanu Lucretius Caruse materialistlikule filosoofiale.

„Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp“ — 1888. a. eri raamatuna ilmunud F. Engelsi teos. Selles raamatus annab Engels Hegeli ja Feuerbachi filosoofia kohta sügava iseloomustuse ja kriitika. Engels näitab, et dialektiline materialism erineb printsiipsaalselt Feuerbachi metafüüsilisest materialismist ja Hegeli idealistlikust dialektikast. I peatükis esitatakse Hegeli filosoofia hiilgav karakteristika, avatakse peamine vastuolu tema dialektilise meetodi ja idealistliku süsteemi vahel. Hegel oli objektiivne idealist ja arvas, et kõige olemasoleva aluseks on isearenev absoluutne idee. Selles seisab tema filosoofia müstiline, reaktsiooniline külg. Oma raamatus näitas Engels, et Hegeli filosoofia väärtus on tema dialektilises meetodis. Engels ütleb: „Hegelig jõuab filosoofia üldse oma lõppastmesse, ühelt poolt sellepärast, et tema süsteem on filosoofia kogu eelneva arenemise suurejooneline kokkuvõte, teiselt poolt selle-

pärast, et ta ise, olgugi teadmatult, näitab meile tee, mis viib välja süstee- midelabürindist tõeliselt positiivsele maailma tunnetamisele.“ II peatükis esitab Engels klassikalise formuleeringu *filosoofia põhiküsimusest* (vt.) — mõtlemise vahekorra olemisega. See oli küsimus, mis eraldas filosoofid kahte suurde leeri: idealistideks ja materialistideks. Engels avab mõtlemise ja olemise vahekorra küsimuse teise külje olemuse, nimelt küsimuse — kas me oleme võimelised tunnetama meid ümbritsevat maailma. Enamik filosoofe vastab sellele küsimusele jaatavalt. Kuid on filosoofe, kes asuvad seisukohal, et maailma tunnetamine on võimatu; need on agnostikud, kellede hulka kuuluvad Hume ja Kant. Engels näitas, et inimese mõtlemist ja tunnetust ühendab praktikaga tihe side. Praktika on selle tõestuseks, et me võime tunnetada meid ümbritsevat maailma. Kanti agnostitsismi arvustades tähendab Engels, et kõik filosoofilised väljamõeldised maailma tunnetamatusest purustatakse praktika, kogemuse ja tööstuse poolt: Kanti mitтетабатav „asi iseeneses“ muutub „asjaks meile“. Engels peatub üksikasjaliselt Feuerbachi iseloomustamisel ja leiab, et tema seadis jalule materialismi õigused ja etendas suurt osa materialismi arengus ja idealismi, eriti Hegeli idealismi kriitikas. Näidates Feuerbachi kui materialisti teeneid avab Engels II ja III peatükis Feuerbachi metafüüsilise, spekulatiivse materialismi piiratuse ja tema idealismi ühiskonna käsituses. Kõik eelnevad materialistid, Feuerbach kaasa arvatud, ei suutnud materialismi laiendada ühiskondliku elu nähtustele. Nende

seisukohalt, nagu kirjutab Engels, „pole ajalugu kõige paremal juhul midagi rohkem, kui ainult filosoofi käepärane illustratsioonide ja näidete kogu“. Inimeste suhetes nägi Feuerbach ainult üht külge — kõbelist. Ta väitis, et inimkonna ajajärgud erinevad üksteisest ainult muutuste poolest religioonis. Oma töö IV peatükis Engels formuleeris ja seletas hiilgavalt *ajaloolise materialismi* (vt.) põhilused. Raamatu lõpul kirjutab Engels: „Leides töö arenemise ajaloo mõistmiseks, pöördus uus suund (jutt on Marxist ja Engelsist. — Toim.) kohe algusest peale eeskätt tööliklassi poole ning leidis tema poolt sellise poolehoiu, millist ta ei otsinud ega oodanud ametlikult teaduselt.“ Engelsi raamat on marksismi filosoofiline suurteos ja ühtlasi hädavajalik allikas dialektilise materialismi tundmaõppimisel.

luterlus — vt. *protestantism*.

lõpmatu ja lõplik. — Metafüüsiline käsitus lahutas lõpmatu ja lõpliku teineteisele vastuseisvate kategooriatena. Kuid tegelikult on lõpmatu ja lõplik dialektilises seoses. Materiaalne maailm on ruumis ja ajas lõpmatu, kuid ta on samal ajal ka arenevate lõplikkude asjade, nähtuste ja protsesside kogumik. Seda nende reaalsust seost liikuva materiaalse maailmas peegeldavad lõpmatu ja lõpliku mõisted. Lõpliku mõiste peegeldab asjade, nähtuste ja protsesside piiratust ruumis ja ajas. Kõik asjad on mööduvad, lõplikud. Lõpmatud on ainult materiaalse, materiaalne maailm. Lõpmatu kui mõiste avaldab vastavalt materiaalse maailma asjade, nähtuste ja protsesside lõpmatust ruumis ja ajas. See mõiste peegeldab ka materiaalse maailma asjade, nähtuste ja protsesside lõpmatust

kvalitatiivset mitmekesisust. Lõpmatus on vastuoluline, ta sisaldab kogu lõpliku mitmekesisuse, kuid pole lõplikude asjade lihtne summa, sest lõpmatus tähendab igavest liikumist, vana muutumist, hävimist ja uue tekkimist. Hegeli eeskujul eristab Engels halva ja tõelise lõpmatuse mõisteid. Halva lõpmatuse korral me ületame lõpliku piirid lihtsas katkematus väljapääsus, näiteks, $1+1+1+1+1+1 \dots$ lihtsa rea korral, kus lõpmatus tähendab ühikute lõpmatu rea summat ning seda summat pole kunagi võimalik saavutada; lõpmatus on siin vastu seatud lõplikkusele millegi võõrana. Tõeline lõpmatus aga tähendab reaalselt eksisteerivat ja igavesti arenevat maailma kogu tema avalduste ammutamatus rikkuses. Engels ütleb: „Juba Hegel mahutas õigesti tõelise lõpmatuse täidetud ruumi ja aega, loodusse ja ajalukku.“ Matemaatika lõpmatu suure ja lõpmatu väikese suuruse mõisted,

mis moodustavad matemaatilise analüüsi aluse, peegeldavad reaalseid vahekordi. Matemaatilise lõpmatu suure suuruse reaalsus peitub ruumis ja ajas oleva materia lõpmatuses, asjade ja nende omaduste lõpmatus mitmekesisuses. Matemaatilise lõpmatu väikese suuruse prototüübiks on materia elementaarsed osakesed kogu nende lõpmatus jagatavuses sügavusse ja ammen-damatuses. Kui lõpmatu väikese suuruse prototüüpidele osutab Engels ka üksikutele taevakehadele, millede mõttmed, võrreldes nendevaheliste ruumiliste kaugustega (näiteks taevatähtede-vahelised kaugused) näivad õige väikesed, mille tõttu nendega saab opereerida matemaatikas kui lõpmatu väikeste suurustega. Matemaatiline analüüs omab nimelt seepärast teaduses suurt väärtust, et lõpmatu suure ja lõpmatu väikese suuruse mõisted on abstraheeritud materiaalse maailma reaalistest vahekordadest.

M

maailmasüsteem — vt. *geotsentriline* ja *heliotsentriline maailmasüsteem*.

maailmavaade — kõigi inimest ümbritsevate loodus- ja ühiskonnanahtuste kohta käivate vaadete ja kujutelmade süsteem. Maailmavaade tekib inimeste konkreetset-ajaloolise tegevuse protsessis ja tekkinuna omandab ülisuure tähtsuse nende igapäevases elus. Maailmavaade tähtsus seisab selles, et kindlaks määrates üldise käsituse maailmast ja tema seaduspärasustest ta sellega tingib ka inimeste suhtumist sellesse, mis neid ümbritseb. Klasside ühiskonnas ei ole ega saagi olla üht-

sat maailmavaadet. Iga klass, vastavalt oma ühiskondlikule positsioonile, töötab välja eri vaate kogu ümbritsevale tegelikkusele; sealjuures ta toetub saavutatud teadmuste tasemele. Kui klass vaatab edasi, kaitseb progressiivset, kasutab kogu varemini kuhjunud kultuuri ühiskonna edasise arengu huvides, kujuneb tema maailmavaade eesrindlikuks. Ja vastupidi, kui klass vaatab tagasi, püüab peatada ühiskondlikku progressi, kasutab kuhjunud teadmusi ühiskondliku arengu kahjuks, siis kujuneb tema maailmavaade reaktsiooniliseks. Eesrindlik oli revo-

lutsioonilise kodanluse maailmavaade feodalismi vastu võitlemise perioodil — sellest annavad tunnistust näiteks prantsuse materialistide õpetus, Hegeli filosoofia jne. Eriti reaktsiooniline on imperialistliku kodanluse maailmavaade — sellest annavad tunnistust mahhistide, intuiitivistide jt. õpetused. Revolutsioonilise töölisliikumise ilmumiselega tekib esmakordselt ajaloos tõsiteaduslik, lõpuni järjekindel maailmavaade. Selliseks maailmavaateks on dialektiline materialism — marksistlik-leninliku partei teoreetiline vundament. See maailmavaade on monistlik. Dialektiline materialism on vastandlik dualismile (Descartes, Kant jt.), mis väidab, et olemise aluseks on kaks teineteisest sõltumatut printsiipi — mateeria ja vaim. Proletariaadi maailmavaateks on filosoofiline materialism, sest ta tunnustab, et nii loodus kui ka ühiskond on materiaalsed, tähendab, on olemas väljaspool meie teadvust, sõltumatult meie tahtest, et kogu olemise lähteprintsipiiks on mateeria. Dialektiline materialism on vastandlik idealistlik-monistlikule maailmavaatele (Hegel jt.), mis väidab, et kõik tekkis teadvusest, ideedest, vaimust. Marksistlik maailmavaade pole ainult filosoofiline, vaid lisaks sellele dialektiline materialism, sest ta tunnustab, et nii looduses kui ka ühiskonnas kõik areneb, kusjuures areng on mitte ainult evolutsiooniline, vaid ka revolutsioonilise iseloomuga, mille tõttu ühed nähtused hukkuvad, surevad, teised aga tekivad. Dialektiline materialism on vastandlik metafüüsilisele materialismile, mis väidab, et looduses ja ühiskonnas pole kvaliteedilist arengut, vaid on ainult samade elementide mitmesugused kom-

binatsioonid. Dialektiline materialism kujutab endast täielikku, kokkukõlastatud ja terviklikku maailmavaadet, millest loogiliselt tuleb kommunistlik. „Marxi õpetus on kõikvõimas, sest ta on tõsi. Ta on täielik ja harmooniline, andes inimestele tervikliku maailmavaate, mis on lepitamatu igasuguse ebausuga, igasuguse reaktsiooniga, kodanliku rõhumise igasuguse kaitsega“ (L e n i n).

maailma ühtsus ja mitmekesisus. — „Maailmas pole midagi peale liikuva mateeria“ (L e n i n). Pole mingit teist maailma peale ajas ja ruumis liikuvat lõpmatu mateeria maailma. Õpetus ühtsast materiaalsest maailmast kummutab kõik väljamõeldised „loovast vaimust“, „maailma algprintsipiist“, „jumalast“, „absoluutsest ideest“ jne. Materiaalne maailm, loodus, on esemete, kehade, nähtuste ja protsesside lõpmatu mitmekesisus. See on anorgaaniline loodus, orgaaniline maailm, ühiskond kogu oma ammendamatus rikkuses ja oma avalduste omapärasuses. Maailma mitmekesisus peitub asjade ja protsesside kvalitatiivses erinevuses, mateeria liikumisvormide mitmekesisuses. Koos sellega on ühtsuses maailma kvalitatiivne mitmekesisus, materiaalse liikumise vormide mitmekesisus. Maailm on ühtne, sest see on ühtsa mateeria maailm. „Maailma tegelik ühtsus on tema materiaalsuses“ (E n g e l s). Maailma ühtsus ja tema mitmekesisus on dialektilises korrelatsioonis, nad on omavahel seesmiselt ja lahutamatu seotud: ühtne mateeria eksisteerib ainult kvalitatiivselt mitmekesisuses; maailma kogu mitmekesisus on ühtsa mateeria vormide mitmekesisus. Seltsimees Stalin määratleb: „Marxi filosoofiline mate-

rialism lähtub sellest, et maailm on oma loomult materiaalne, et mitmekesised nähtused maailmas esindavad liikuva materiaalse mitmesuguseid vorme.“ Kõik teaduse andmed kinnitavad veenvalt materiaalse maailma ühtsust: elementide muundumine, keemilised ühendid, mitmesuguste liikumisvormide (mehaanilise liikumise, soojuse, elektri jne.) seos ja üksteisesse üleminekud, anorgaanilise ja orgaanilise looduse side, inimeste ühiskondliku elu seos ja vastastikune mõju jne.

Mably, Gabriel Bonnot (1709—1785) — riigiteadlane ja ajaloolane, utopistlik kommunist. Oma utopistlikus teorias kajastas ta „kolmanda seisuse“ kõige rõhutamate kihtide lootusi. Järgides *Rousseau*'d (vt.) lähtus Mably inimeste loomuliku võrdsuse tunnustamisest. Sotsiaalne mittevõrdsus on ülemineku tagajärg ürgselt varade ühisuselt eraomandile. Mittevõrdsus on esimene lüli inimlike pahede ahelas. Ühiskondlike vastuolude kõrvaldamiseks on tingimata vaja kehtima panna varade ühisus. Mably arvates viib tee sellele valgustuse ja moraalse täienemise kaudu. „Pange kehtima varade ühisus,“ kirjutab Mably, „ja edasi pole midagi kergemat kui panna kehtima varanduslik võrdsus ja kindlustada sellel kahekordsel alusel inimeste õnn.“ Neilt positsioonidelt lähtudes kritiseeris Mably teravalt tolleaegset korda, milles „õigusemõistmisel on kaks kaalu ja kaks mõõtu,“ aga „au, pahet, voorusi, mehisust ... kõike omandatakse kulla eest“. Et aga on kehtimas eraomand ja ühiskond on lõhestatud vaenulikesse klassidesse, siis loeb Mably oma ideaali tegelikult saavutamatuks. Kom-

munism on tema kujutluses kõrgeim, kuid tagasipöördumatult möödunud aste. Sellega on seotud Mably utopismi pessimistlik tendents. Tema vaateile on iseloomustav askeetlik karakter. Ühiskondliku hüveolu vältimatuks tingimuseks loeb ta „tagasihoidlikku saatust“. Mably pooldab võimude jaotust, nimelt sellist, mille juures kõrgeim võim kuuluks rahvaesindajale. Filosoofia alal astus Mably Locke'i järgina Descartes'i „sünnipärase ideede“ teooria vastu. Mably peateosed: „Kõlblusõpetuse printsiipsaalsed põhjendused“, „Ajaloouurimisest“, „Phokioni kõnelused“, „Filosoofidele-ökonomitidele esitatud kahtlused poliitiliste ühiskondade loomuliku ja olemasoleva iseloomu suhtes“.

Mach, Ernst (1838—1916) — austria füüsik ja filosoof-idealist. Oma subjektiivselt idealistliku filosoofia on Mach esitanud teostes: „Aistingute analüüs“ (1886) ja „Tunnetus ja eksimused“ (1905). Neis vaatleb Mach asju kui materiaalse aluseta „kogemuse elementide komplekse“, materiat aga kui primaarsest psüühiliste nähtuste reast tuletatud nähtuste „füüsilist rida“. Mach kui füüsik hakkas arendama idealistlikku filosoofilist õpetust osalt kodanlikele õpetlastele omase oskamatusel mõjul teha õigeid järeldusi füüsika kõige uuematest avastustest, osalt klassipärase põhjuste tõttu — kodanlikust vaenust sotsialismi ja töölisklassi vastu. Oma spetsiaalsetes füüsikalistes uurimustes asus Mach mõnikord spontaanselt, hoolimata oma filosoofilisest idealismist, materialismi seisukohtadele. Machi filosoofial oli suur menu Lääne-Euroopas F. Adleri ja O. Baueri tüüpi „marksistide“ hul-

gas, Venemaal aga „ühele osale parteisse kuuluvatele haritlastele, kes pidasid endid marksistideks, kuid kes kunagi polnud kindlalt asunud marksismi seisukohtadel“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus) — Bogdanovi, Bazarovi, Lunatšarski, Juškevitši, Valentinovi jt. juures. Machi ja mahhistide õpetuse üksikasjaline esitus ja purustav kriitika leidub Lenini raamatus „Materialism ja empiriokrititsism“ (vt.).

mahhajevlus — vaenulik, reaktsiooniline suhtumine intelligentsi, eriti marksistlikku, sotsialistlikku intelligentsi. See anarhiline, antiproletaarne suhtumine sotsialistlikku intelligentsi sai oma nimetuse Mahhaiski järgi. Mahhajevluste häälekandjas „Umstvennoi rabotši“ („Vaimutööline“), mille esimene anne ilmus 1898. a., väitis Mahhaiski, et intelligents on parasiteeriv klass, kes oma tööriistadega (teadmistega) ekspluateerib töölisklassi. Juba küsimuse sead, intelligentsi käsitlemine iseseisva klassina, on ebateaduslik, sest ta on vaid sotsiaalne vahekiht, kes peegeldab ühe või teise klassi huve ja tavaliselt teenib antud ühiskonnas valitsevat klassi. Intelligents on Mahhaiski järgi proletariaadile vaenulik igasugustes tingimustes; marksistlik intelligents, kes püüab kanda sotsialistlikku teadvust töölisklassi, on Mahhaiski arvates proletariaadi peavaenlane. Mahhajevlus moodustas ühe „ökonomismi“ variandi. Ta oli suunatud sotsialismi vastu ja tema eesmärgiks oli töölisklassi poliitilisest võitlusest ja proletaristest revolutsioonist kõrvale juhtida. Mahhaiski mustsajalisusele lähedane rüüstegitatsioon intelligentsi vastu oli võõras ja vaenulik eesrindlikele töölistele ega leidnud neilt toetust. Proletariaadi partei pidas ikka

halastamatut võitlust mahhajevluse vastu ja võitleb praegu kõigi tema iganditega meie nõukogude, töötava, rahva hulgast tõusnud intelligentsi suhtes.

mahhism — vt. *Machi*; *empiriokrititsism*.

majandus ja poliitika — vt. *ökonoomika ja poliitika*.

majanduslik baas — ühe või teise ühiskonnakorra aluseks olev tootmisviis. Ühiskonna majanduslik baas määrab ära kõik ühiskondlikud pealisehitised — riigi, poliitilised institutsioonid, ideed, teooriad. Majandusliku baasi muutumisega toimub alati „kiiremalt või aeglasemalt pööre kogu määratu suures pealisehitises“ (Marx).

majanduslik struktuur — vt. *ühiskonna majanduslik struktuur*.

makrokosmos — vt. *kosmos*.

Malebranche, Nicolas (1638—1715) — prantsuse metafüüsik, Descartes'i järelkäija, püüdis idealistlikelt seisukohtadelt lähtudes kõrvaldada dualismi Descartes'i (vt.) süsteemis. Malebranche'i filosoofias hakkas eksklusiivset osa etendama jumal. Jumal on Malebranche'i järgi mitte ainult kõige oleva looja, vaid ta sisaldab ka kogu olevat endas. Kõigi muutuste ainsaks põhjuseks on jumala alaline vahelesegamine; pole mingisuguseid nn. looduslikke põhjusi ega vastastikust mõju ulatusliku ja mõtleva substantsi vahel. Samadel lõpuniviidult idealistlikel seisukohtadel asub Malebranche ka tunnetusteoorias. Inimene ei tunnetasju sugugi nende mõju tõttu meeleelundeile. Malebranche kordab alata, et meeled ei etenda tunnetuses mingit osa. Tunnetus on Malebranche'i järgi kõige olemasoleva ideede kaemus inimeste poolt, nende ideede

lätteks on aga jumal. Malebranche'i peateos: „Tõe otsimisest“ (1765).

maltusianism — inglise papi ja töötavate klasside tulise vaenlase Malthus'e (1766—1834) poolt esile nihutatud ebateaduslik ja reaktsiooniline õpetus. Oma teoses „Essee rahvastuse printsibist“ (1798) väidab Malthus, et samal ajal kui elatusvahendid kasvavad aritmeetilises progressioonis (1, 2, 3, 4, 5 jne.), kasvab rahvastik geometrilises progressioonis (1, 2, 4, 8, 16 jne.). Vastuolu rahvastiku arvu ja toodetavate tarbimisvahendite vahel kuulutas Malthus loomulikuks ja igaveseks seaduseks, mille mõju saab pehmemendada üksnes ülerahvastuse likvideerimise teel, s. o. töötava rahva mõistmisega näljasurma ja vallalisusele. Maltusiaanid arvavad järelikult, et mitte ekspluateerijad, vaid töötajad ise (silmas pidades nende arvurikkust) on süüdi oma hädaades, näljas ja viltsuses. „Malthus'e järeldused,“ kirjutab Marx, „on püstitanud valitsevate klasside üldse ja eriti nende klasside reaktsiooniliste elementide huvides; teiste sõnadega, nende huvide pärast ta võltsib teadust. Need huvid aga ei arvesta mitte midagi, kui asi puutub rõhutatud klassidesse“. Marx näitas, et „ülerahvastus“ ei ole üldse igavene ning muutumatu looduseadus, vaid on ainuüksi kapitalistliku tootmise ajalooliseks seaduseks. Venemaal asusid Malthus'e vaatekohal Struve, Bulgakov jt. Lenin tõestas, et „ülerahvastus põllunduslikul Venemaal on seletatav kapitali valitsemisega, mitte aga kokkukõla puudumisega paljunemise ja rahvastiku elatusvahendite vahel“.

marksismi allikad — vt. *marksismi teoreetilised allikad*.

marksismi teoreetilised allikad. — Marksismi allikaiks on saksa klassikaline filosoofia (Hegel ja Feuerbach), inglise poliitiline ökonomia (A. Smith, Ricardo) ja utopistlik sotsialism (Saint-Simon, Fourier, Owen). Saksa klassikalise filosoofia suurimaks saavutiseks oli Hegeli dialektika. Kuid Hegeli dialektika oli idealistlik. Et muuta see tõeliseks teaduslikuks meetodiks, oli vaja teda materialistlikult ümber töötada. „Minu dialektiline meetod,“ ütleb Marx, „on oma aluselt mitte ainult erinev Hegeli omast, vaid osutub tema otseks vastandiks. Hegelile on mõtlemisprotsess, mille ta idee nime all muudab isegi iseseisvaks subjektiks, reaalsuse demiurg (looja), kuna reaalsus moodustab ainult selle välise avalduse. Minule vastupidi pole ideaalne midagi muud, kui inimese pähe üle kantud ja seal ümber töötatud materiaalne.“ Marxi ja Engelsi materialistlikus dialektikas võeti kokku kõik see positiivne, progressiivne, mida teadus oli loonud enne Marxi. Feuerbachi tähtsaks teeneks oli Hegeli idealismi materialistlik kriitika. Kuid Feuerbach, olles materialist loodusahtuste seletamisel, jäi ühiskonnakäsituses idealistiks. Marx ja Engels avardasid järjekindlalt filosoofilist materialismi ka ühiskondlike nähtuste seletamisele. „... Idealism aeti välja tema viimsest peljupaigast, ajaloo alalt, ajaloo käsitus muutus nüüd materialistlikuks“ (Engels). Inglise poliitiline ökonomia pani aluse tööhinna teooriale. Kuid Smith ja Ricardo ei olnud suutelised mõistma kapitalistliku tootmisviisi ajaloolist, mööduvat iseloomu. Smith ja Ricardo vaatasid kapitalistlikule korrale kui igavesele ja loomulikule ühiskonnakorrale. Alles Marx avastas kapitalismi

kui ajalooliselt määratud ühiskondlik-majandusliku korra arenguseadused. Marx näitas, et kapitalistliku eksploatatsiooni aluseks on lisaväärtus. „Õpetus lisaväärtusest on Marxi ökonoomilise teooria nurgakivi“ (L e n i n). Oma „Kapitalis“ tõestas Marx, et kapitalism hakkub vältimatult. Marksismi kolmas allikas on utopistlik sotsialism. Utopistlik sotsialism kritiseeris teravalt ja julgelt kapitalismi vastuolusid, seades talle vastu sotsialismi kui kõige täiuslikuma ühiskondliku korra idee. Kuid oma ajaloolise piiratud tõttu ei suutnud utopistid mõista palgarajajuse olemust kapitalismi puhul, kapitalismi arenemise seadusi ja proletariaadi kui sotsialismi looja tähtsust. Marx ja Engels muutsid unistused sotsialismist teaduseks, teaduslikuks sotsialismiks, näidates, et ajaloo liikumapanevaks jõuks on klassivõitlus. Marx õpetas, et ainus tee üleminekuks sotsialismile on proletariaadi revolutsiooniline liikumise tee, proletaarse revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri tee.

marksism-leninism — proletariaadi vabastusliikumise teooria, proletaarse sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri teooria ning taktika ja kommunistliku ühiskonna ülesehitamise teooria. „Filosoofia ja ühiskonnateaduse ajalugu näitavad selgesti, et marksismis pole midagi sarnanevat „sektantlusega“ suletud, tardanud õpetuse mõttes, mis tärkab maailmatsivilisatsiooni suurest arenguteest k o r v a l. Vastupidi, Marxi kogu geniaalsus seisab just selles, et ta vastas küsimustele, mida inimkonna eesrindlik mõte oli juba püstitanud. Tema õpetus tekkis suurimate filosoofia, poliitilise ökonoomia ja sotsioloogia esindajate õpetuse otsese ning vahenditu jätkamisena“ (L e n i n).

Marksismi filosoofia, dialektiline ja ajalooline materialism, moodustab kommunismi teoreetilise vundamenti, marksistliku partei teoreetilise aluse. Kaitsedes resoluutselt filosoofilist materialismi kõigi tema moonutamiskatsete vastu, võideldes filosoofilise idealismi mitmesuguste vormide vastu, ei peatunud Marx ja Engels oma eelkäijate materialismil, vaid arendasid filosoofiat edasi, rikastades teda klassikalise saksa filosoofia saavutistega, eriti Hegeli filosoofiaga. Tähtsaim neist saavutistest on dialektika. Marksismi hingeks on materialistlik dialektika — „arenguõpetus selle kõige täielikumal, sügavamal ja ühekülgsusest vabamal kujul, õpetus igavesti arenevat materiat peegeldava inimliku teadmise relatiivsusest“ (L e n i n). „Süvendades ja arendades filosoofilist materialismi viis Marx ta lõpuni, avardas tema loodusetunnetamist inimühiskonna tunnetamisele. Marxi ajalooline materialism osutus teadusliku mõtlemise suurimaks saavutiseks. Seniajani vaadetes ajaloo ning poliitika kohta valitsenud kaos ja meelevaldsus asendus hämmastavalt tervikliku ja harmoonilise teadusliku teooriaga, mis näitab, kuidas ühest ühiskondliku elu formatsioonist tootlike jõudude kasvu tõttu areneb teine, kõrgem formatsioon — pärisorjusest näiteks kapitalism“ (L e n i n). Vastukaaluks idealistlikele teooriaile, mis tunnistavad ühiskondliku arengu aluseks ideed, mõistuse, tõestas Marx, et majanduslik kord, tootmise materiaalsed tingimused ja mitte ideed on selleks aluseks, millel kerkivad poliitiline ja teised pealishitised, et antagonistlikesse klassidesse jagatud ühiskondades on arengu tõekehjooks klassivõitlus. Marxi peateos „Kapital“

(vt.) on pühendatud kapitalistliku ühiskonna majandusliku korra uurimisele. Asjasuhete (kauba vahetamine kauba vastu) taga avastas ja näitas Marx tegelikke suhteid inimeste vahel. Oma lisaväärtuse teoorias avastas Marx kasumi lätte, kapitalistide klassi rikkuse allika. „Õpetus lisaväärtusest on Marxi majandusteooria nurgakivi” (Lenin). Jälgides kapitalistliku tootmisviisi arenguseadusi, põhjendas Marx kapitalismi hukkumise ja kommunismi võidu paratamatust. Feodaalset korda asendav kapitalism oli esimesega võrreldes progressiivsem. Kuid üks töörahva ekspluateerimise ja rõhumise vorm asendus teisega. Kapitalistliku rõhumise peegeldusena ja protestina tema vastu hakkasid tekkima mitmesugused sotsialistlikud õpetused. Esiagne sotsialism oli utopistlik sotsialism: ta kritiseeris teravalt ja mõistis hukka kapitalismi, unistas paremast korrast, kus pole ekspluateerimist, kuid ei suutnud näidata tõhusat väljapääsu. Marx ja Engels muutsid esimestena sotsialismi unistusest teaduseks. Nad selgitasid tööliklassi kui kapitalismi hauakaevaja ja sotsialistliku ühiskonna looja maailma-ajaloolist osa. Marksismis on peaaegsaks õpetus proletariaadi diktatuurist. Marx kirjutab, et „kapitalistliku ja kommunistliku ühiskonna vahel asub periood, millal esimene revolutsiooniliselt muundub teiseks“, et „selle perioodi riik ei saa olla muud kui proletariaadi revolutsiooniline diktatuur“. Marksism varustas tööliklassi tema võitluses kodanluse vastu revolutsioonilise teooriaga, andis seniajani spontaanselt arenenud tööliikumisele sotsialistliku suuna. Niipea kui ilmnis marksistlike ideede mõju

massidesse, „ühinesid kõik vana Euroopa jõud“ marksismi „pühaks tagakiusamiseks“. Kodanlus võitles ja võitleb marksismi vastu mitte ainult vägivallaga. „Ajaloo dialektika on selline, et marksismi teoreetiline võit sunnib tema vaenlasi ümberriietuma marksistideks. Sisemiselt mädanev liberalism püüab end elustada sotsialistliku oportunismi näol” (Lenin). „Oportunism ei tähenda alati marksistliku teooria või tema üksikute põhimõtete ja järelduste otsest eitamist. Mõnikord avaldub oportunism katseis kinni pidada marksismi üksikuist juba vananenud põhimõttest ja muuta neid dogmadeks, et seega pidurdada marksismi edasist arengut, järelikult pidurdada ka proletariaadi revolutsioonilist liikumist” („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Marksism on loov teadus. Marksismi rajajad nägid oma teoorias alati revolutsioonilist teooriat, teotsemisjuhendit. Pärast Engelsi surma olid suurim teoreetik Lenin, pärast Lenini surma aga Stalin ja teised Lenini õpilased ainukesed marksistid, kes mitte ainult halastamatult paljastasid iga värvi oportuniste ja kaitsesid marksismi moonutamise eest, vaid viisid marksistlikku teooriat ka hiiglasammudega edasi, rikastasid seda uute kogemustega proletariaadi klassivõitluse uutes tingimustes. Nad näitasid praktiliselt, tegelikult loova marksismi kõikvõimsust. Marksism-leninism on tööliklassi ühtne, lõhestumatu, terviklik teaduslik maailmavaade. Marx ja Engels elasid ja töötasid tööstusliku kapitalismi perioodil, mis arenes veel tõusujoones, ja proletariaadi revolutsioonile ettevalmistuse perioodil. Lenin ja Stalin, Marxi ja Engelsi geniaal-

sed õpilased, astusid välja imperialismi, roiskuva kapitalismi perioodil, proletaarsete revolutsioonide perioodil, perioodil, mil proletaarne revolutsioon oli juba võitnud ühel maal ja avanud proletaarsete demokraatia aegkonna, Nõukogude aegkonna, sotsialismi üleshitamise aegkonna. „Sellepärast ongi leninism marksismi edasiarendamine” (Stalin). Leninism on imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastu marksism. „... Lenin ei „lisandanud” marksismile mingisuguseid „uusi printsiipe”, samuti kui Lenin ei tühistanud ühtki marksismi „vanadest” printsiipidest” (Stalin). Tervenisti ja täiesti toetudes marksismi printsiipidele, arendas Lenin marksismi, kohastades teda uute tingimustega, kapitalismi uue, imperialistliku faasiga. Seltsimees Stalin osutas vestluses Ameerika esimese töölisedelegatsiooniga sellele uuele, mida Lenin tõi marksismi varamusse. Esiteks Lenin töötas läbi imperialismi kui kapitalismi uue faasi küsimuse. „Lenini teene ja järelikult uudne Lenini juures seisab selles, et tema, toetudes „Kapitali” põhilausele, andis põhjendatud marksistliku analüüsi imperialismist kui kapitalismi viimsest faasist, paljastades tema paised ja tema vältimatu hukkumise tingimused. Selle analüüsi pinnal tekkis Lenini tuntud juhtlause, et imperialismi tingimustes on võimalik sotsialismi võit üksikuis, eraldi võetud kapitalistlikes maades” (Stalin). Edasi, Lenin arendas Marxi ideed proletariaadi diktatuurist, avastades nõukogude võimu kui proletariaadi diktatuuri riikliku vormi; Lenin defineeris proletariaadi diktatuuri kui erikujulist klassilütlust proletariaadi ja mitteproletaarsete eksplua-

teeritavate klasside (talurahva jt.) vahel; ta näitas, et klassiühiskonnas esindab proletariaadi diktatuur demokraatia kõrgeimat tüüpi. Peamine asi leninismis on õpetus proletariaadi diktatuurist, mis teebki leninismi „kõigi maade proletaarlaste internatsionaalseks õpetuseks, mis on kohane ja kohustuslik eranditult kõigile maadele, nende seas ka kapitalistlikult arenenuile” (Stalin). Uutes tingimustes, kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil kapitalistlikest riigest ümbritsetud maal, aetas Lenin uuel kujul sotsialismi eduka üleshitamise vormide ja vahendite küsimuse. Lenin põhjendas sotsialistliku ühiskonna ehitamise võimalikkust proletariaadi diktatuuri maal, mis on ümbritsetud kapitalistlikest riigest, tingimused, et seda maad ei lämmatata sõjalise interventsiooniga. Lenin näitas sotsialismi üleshitamise konkreetseid vorme ja teid, tõestades, et meil on olemas kõik, mis on vajalik sotsialismi võiduks. Edasi arendas Lenin Marxi proletariaadi hegemoonia ideed; ta arendas seda ideed „proletariaadi hegemoonia harmooniliseks süsteemiks, linna ja küla töötavate masside proletariaadi poolt juhtimise harmooniliseks süsteemiks mitte ainult tsarismi ja kapitalismi kukutamisel, vaid ka sotsialistlikul ülesehitusel proletariaadi diktatuuri ajal” (Stalin). Toetudes Marxi ideedele koloniaalrahvuste küsimuses, arendas Lenin seda küsimust edasi, kohastades teda uue epohhiga, kogus kokku ja aetas harmoonilisse süsteemi vaated koloniaalrahvuste revolutsioonide üle imperialismi ajastul. Lenin näitas, et koloniaalrahvuste küsimuse lahendamine on lahutamatu seotud imperialismi kukutami-

sega, „kuulutas koloniaalrahvuste küsimuse üldise rahvusvahelise proletaarse revolutsiooni küsimuse oluliseks osaks“ (Stalin). Lenin andis vene ja kogu rahvusvahelisele töölisklassile harmoonilise õpetuse parteist, selle partei poliitilistest, taktikalistest, organisatsioonilistest ja teoreetilistest alustest, uut tüüpi parteist, mis põhjalikult erineb II Internatsionaali läbi ja läbi oportunistmist nakatatud parteist. Marxi-Engelsi-Lenini teooria leidis edasiarendamist Stalini töödes. Stalin mitte üksnes paljastas halastamatult leninismi vaenlasi, mitte ainult kaitses nende vastu bolševistliku partei ühtsust, monoliitsust ja puhtust, vaid ka arendas ja viis edasi Lenini õpetust parteist. Lenini õpetuse alusel arendas seltsimees Stalin edasi teooriat sotsialismi võidu võimalikkusest esialgu mõnel või koguni ühel omaette võetud maal ja sotsialismi üheaegse võidu võimatusest imperialismi perioodil kõigil mail. Seltsimees Stalin arendas edasi Lenini suuri ideid maa industrialiseerimisest ja põllumajanduse kollektiviseerimisest, töötas läbi küsimuse küla sotsialistlikuks muutmise ja kulakkonna kui klassi likvideerimise teedest täieliku kollektiviseerimise alusel. Seltsimees Stalin arendas edasi Marxi-Engelsi-Lenini õpetust riigist, töötades välja selgejoonelise teooria sotsialistlikust riigist kapitalistliku ümbruskonna tingimustes. Ta relvastas parteid ja NSVL-u rahvast klassivõitluse seaduste tundmisega uutes tingimustes, näitas proletaarse riigi osa kommunismi saavutiste kaitsemisel. Seltsimees Stalini tööd rahvusküsimuses kuuluvad parimate lehekülgede hulka kogu marksistlikus maailmakirjanduses sel alal. Seltsimees Stalin arendas edasi Marxi-

Engelsi-Lenini õpetust sotsialismist ja kommunismist. Ta näitas, et stahhanovlik liikumine valmistab ette tingimusi sotsialismilt kommunismile üleminekuks. Stalini juhtimisel on teadusliku kommunismi peamised juhtlauseadused NSVL-s praktiliselt juba teostatud ja fikseeritud NSVL — maailmas esimese sotsialistliku riigi — Konstitutsioonis. Stalinlikus Konstitutsioonis on üldistatud hiiglakogemused sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisest NSVL-s. Marxi, Engelsi ja Lenini poolt põhijoontes äramärgitud sotsialismilt kommunismile ülemineku raskeimad probleemid, linna ning küla, vaimse ning füüsilise töö vastandlikkuse likvideerimise probleemid, on läbi töötanud seltsimees Stalin ja tema juhatusel lahendatakse neid praktiliselt NSVL-s. Seltsimees Stalin õpetab, et keskseks lüliks sotsialismi perioodi ajalooliste ülesannete ahelas on marksistlik-leninliku teooria omandamine nõukogude intelligentsi kaadrite poolt. Omandada marksismi-leninismi tähendab omandada tema olemus, osata eraldada tema kirjatähte olemusest, õppida teda kasutama mitmesuguseis klassivõitluse tingimustes, osata teda rikastada, arendada ja edasi viia seoses uue ajaloolise olukorraga ja uute ülesannetega. Marksismi-leninismi omandamise võimsaks tööriistaks on meie partei Keskkomitee poolt seltsimees Stalini isiklikul osavõtul koostatud „ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus“ (vt. „Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei ajalugu. Lühikursus“).

marksism, loov ja dogmaatiline — vt. loov ja dogmaatiline marksism.

marksistlik dialektiline meetod — iseloomustub järgmiste põhijoontega:

1) Dialektiline meetod vaatleb loodust kui seostatud, ühtsat tervikut, kus asjad ja nähtused sõltuvad üksteisest ja tingivad üksteist; kõik on seoses ja vastastikusel mõjus, see on dialektika väide.

2) Dialektiline meetod vaatleb loodust kui lakkamatus muutumise ja uuendamise olukorras olevat, kus alati miski tekib ja areneb ja miski laguneb ja lõpetab oma eluiga; kõik liigub ja muutub, õpetab dialektika.

3) Dialektiline meetod vaatleb looduse arengut kui protsessi, kus märkamatu ja järk-järguliste kvantitatiivsete muutuste kuhjumise tulemusena toimub hüppeline üleminek radikaalseile, kvalitatiivseile muutustele; kvantiteet läheb üle kvaliteediks — selline on üks dialektika peamistest põhilausestest. Dialektika järgi ei ole areng ärakäidu lihtne kordamine, vaid progresseeruv liikumine madalamalt astmelt kõrgemale.

4) Dialektiline meetod lähtub sellest, et asjadele ning loodusnähtustele on omased sisemised vastuolud, et kõigel on eitav ning jaatav, väljasurev ning edasiarenev külg ja et võitlus iganeva ja areneva vahel moodustab arenguprotsessi sisemise sisu, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseiks muutusteks muundumise protsessi; vastuolu viib edasi, nii kõlab üks dialektika tähtsamaid põhilauseid. Need dialektilise meetodi põhilauseid looduse arenemise kohta kehtivad samuti ka ühiskonna arenemise kohta. Iga ühiskondlik-majanduslik formatsioon (orjapidamiskord, feodalism, kapitalism, sotsialism) kujutab endast ühtsat tervikut, milles üksikud küljed ja nähtused (materiaalsete hüviste tootmise viis, poliitiline struktuur,

vaimsed eluprotsessid) on omavahel seostatud, mõjutavad vastastikku üksteist. Juurdudes ühiskonna elu materiaalseis tingimuses, mõjuvad ühiskondlikud ideed ja poliitilised asutised ühiskondlikule olemisele tagasi, kusjuures selle vastastikuse mõju baasi moodustab materiaalsete hüviste tootmise viis. Fakt, et ühiskonna ajaloos ühed ühiskondlik-majanduslikud formatsioonid vahetusid teisega, räägib sellest, et ühiskondlikus elus toimub liikumine, muutumine, vana hukkumine ja uue tekkimine. Ühe ühiskondlik-majandusliku formatsiooni vahetumine teisega on hüppeline, revolutsiooniline üleminek ühest kvalitatiivsest olekust teise kvalitatiivsesse olekusse kvantitatiivsete muutuste kuhjumise tagajärjel. Proletariaadi jõudude järk-järguline kuhjumine (tema arvu, organiseerituse, klassiteadvuse kasvamine, ta sidemete kasvamine kõigi töötajate ning ekspluatatsioonitavatega) viib niiviisi lõpptulemuses sotsialistliku revolutsiooni võidule ja proletariaadi muutumisele rõhutud ja kurnatud klassist, milleks ta on kapitalismi juures, valitsevaks ning ühiskonna arengut kommunismi poole suunavaks klassiks. Iga uus ajalooline formatsioon kujutab aga temale eelnenud ühiskondliku formatsiooni suhtes progressiivsemat, kõrgemat astet: kapitalism on kõrgem ühiskondlik kord kui feodalism; sotsialism kujutab kapitalismiga võrreldes võrratult kõrgemat ühiskondliku arengu astet. Sisemiseks sisuks sellele protsessile, milles toimub arenemine ühest ühiskondlik-majanduslikust formatsioonist teise, on kõigis klassiforatsioonides toimuv võitlus klasside vahel, mis väljendab sisemist vastuolu

tootmisviisis endas tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel. Nii viisi tunnistavad ühiskonna ajalugu ja looduse ajalugu, et maailmas toimub kõik dialektiliselt. Marksistlik dialektika õpetab õieti lähenema looduse ja ühiskonna nähtustele, ta on ainus teaduslik maailma uurimise ja tunnetamise viis ja teotsemisjuhend. Marksistliku dialektilise meetodi tähtsaimaks nõudeks on saavutatud tõdede kontrollimine praktikas ja kõigi inimeste praktilise tegevusega seotud muutuste arvessevõtmine. Marksistliku dialektika põhilauseist tuletub rida tähtsaid juhtivaid printsiipe poliitikas ja taktikas, mida on alati järginud ja järgib Lenini-Stalini partei. Marksistlik-leninlik dialektika õpetab, et õige poliitika on orienteeruda neile ühiskonnakihtidele, kes arenevad ja omavad tulevikku, on vaadata edasi, mitte aga tagasi, olla revolutsionäär, mitte aga reformist, ajada lepitamatut proletarset klassipoliitikat. Lenin ja Stalin nimetavad dialektikat ja dialektilist meetodit marksismi hingeks. Kogu Lenini ja Stalini teoreetiline tegevus on Marxi ja Engelsi dialektilise meetodi edasine läbitöötamine ja konkretiseerimine.

marksistlik filosoofiline materialism — materialismi kõrgeim vorm. Vana materialism oli mehhanistlik materialism; ta püüdis mateeria liikumise keerulisi vorme tagasi viia liikumise lihtsaima, mehhaanilise vormi seadustele. Marksistlik materialism toetub kõigi teaduste saavutistele, mis uurivad materiaalse liikumise kõiki vorme, tunnustab viimaste kvalitatiivset omapära ja püüab leida nende spetsiifilisi arenguseadusi. Vana materialism oli metafüüsiline materialism, s. t. ta vaatles maailma paigalpäsi-

mise ja muutumatuse seisukorras. Marksistlik materialism on dialektiline materialism, sest ta vaatab loodust ja ühiskonda nende pidevas arengus ja uuenemises. Vana materialism ei suutnud ühiskondlikke nähtusi materialistlikult seletada. Marksistlik materialism rakendas esmakordselt dialektilise materialismi põhilauseid ühiskonna seletamiseks ja rajas materialistliku ajalookäsituse. Vana materialism oli vaatlev materialism, sest ta ei mõistnud inimese praktilise tegevuse ümberkujundavat osa. Vanad materialistid mõistsid „inimese olemust“ abstraktselt, mitte aga kui (ajaloolis-konkreetselt määrateldud) „kõigi ühiskondlike suhete“ „kogumit“ ja sellepärast ainult „seletasid“ maailma, samal ajal kui küsimus on tema „muutmises“, s. t. nad ei mõistnud „revolutsioonilis-praktilise aktiivsuse“ tähtsust (L e n i n). Marksistlik filosoofiline materialism on võimas maailmatunnetamise ja ümber tegemise tööriist. Marksistlik materialism on lõpuni vaenulik idealismile, religioonile ja papimeelsusele. Marksistliku filosoofilise materialismi põhioonteks on: 1) maailma materiaalsuse tunnustamine, selle tunnustamine, et maailm areneb vastavalt mateeria liikumise seadustele; 2) mateeria primaarsuse ja objektiivse reaalsuse tunnustamine ja teadvuse sekundaarsuse tunnustamine; 3) materiaalse maailma ja tema seaduspärasuse tunnetatavuse tunnustamine, teadusliku teadmuse tunnustamine objektiivse tõena. Marksistlik filosoofiline materialism lähtub sellest, et maailm on oma loomult materiaalne, et nähtused maailmas on liikuva mateeria mitmesugused kujud. Marksistlik materialism tõestab, et kõik mitmekesised kehad looduses —

aatomi väikesimaist osakestest kuni hiiglaplaneetidini, väikesimaist bakteritest kõrgeimate loomadeni, inimeseni — kujutavad materiat mitmesuguseis vormes ja tema mitmesuguseil arengustmeil. Vastupidi idealismile, mis tunnustab maailma loomist jumala poolt või seda, et maailm on „absoluutse idee“, „maailma vaimu“, teadvuse kehastus, lähtub marksistlik filosoofiline materialism sellest, et materia on olemas igavesti, et ta pole kellegi poolt loodud, et maailm areneb vastavalt materia liikumise seadustele ega vaja mingit „maailma vaimu“. Vastupidi idealismile, mis väidab, et reaalselt on olemas ainult meie teadvus, et materiaalne maailm, olemine, loodus on ainult meie teadvuses, meie aistinguis, mõistesis, lähtub marksistlik filosoofiline materialism sellest, et materia, loodus, olemine on objektiivne reaalsus, mis on olemas teadvusest väljaspool ja temast sõltumatult, et materia on primaarne, teadvus aga sekundaarne, tuletatud, sest ta on materia vastupeegeldus, et mõtlemine on oma arengus kõrge organisatsioonitaseme saavutanud materia produkt, aju produkt. Marksistlik filosoofiline materialism lahendab järelikult ka filosoofia põhiküsimuse teise poole: kas meie mõtlemine on suuteline tunnetama tegelikku maailma? Vastupidi idealismile, mis eitab maailma ja tema seaduspärasuste tunnetatavust ega usu meie teadmuste usaldatavust, lähtub marksistlik filosoofiline materialism sellest, et maailm ja tema seaduspärasused on täielikult tunnetatavad. Marksistlik materialism väidab, et inimlik praktika on meie teadmuste tõesuse otsustav tõendus, et maailmas ei ole mittetunnetatavaid asju, vaid on ainult asju, mis

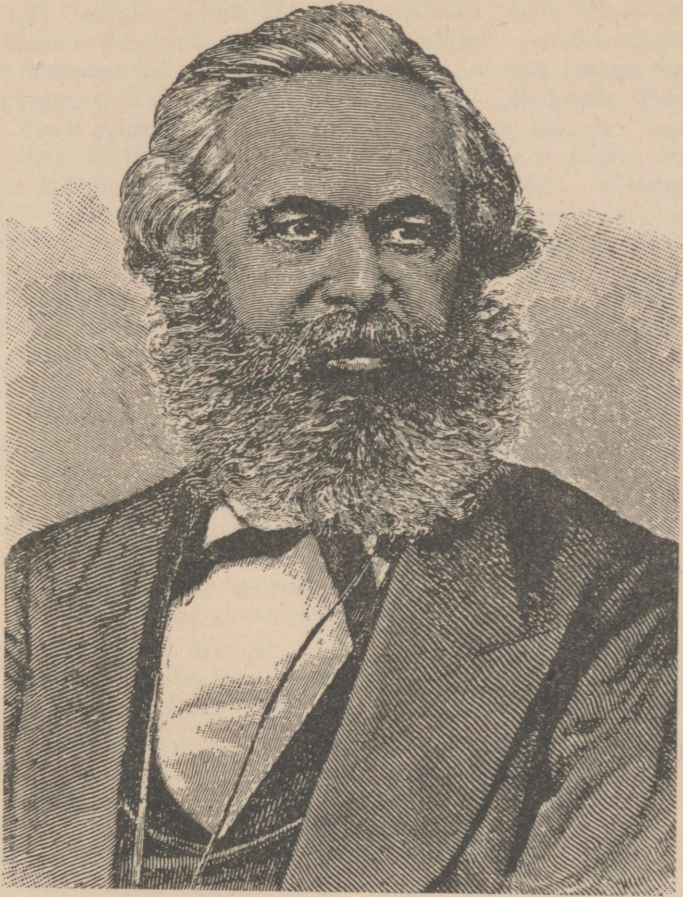
pole veel tunnetatud, kuid mis teaduse ja praktika jõudude poolt avastatakse ja tunnetatakse. Hiiglasuurt tähtsust omab marksistliku filosoofilise materialismi põhimõtete rakendamine ühiskonna ajaloole ja proletariaadi partei praktilisele tegevusele. „Marksism-leninismi jõud ja elulisus seisavad selles, et oma praktilises tegevuses toetub ta nimelt ühiskonna materiaalse elu arenemise tarvidustele ega eemaldu kunagi ühiskonna reaalsest elust“ (Stalin). Proletariaadi marksistliku partei tegevust ei põhjendata „mõistuse“, „üldise morali“ jms. nõuetega, vaid ühiskondliku arengu seaduspärasuste uurimisega. „Marxi filosoofia on viimisteldud filosoofiline materialism, mis andis suured tunnetusrelvad inimkonnale üldse, töölisklassile aga eriti“ (Lenin).

marksistlik-leninlik filosoofia — vt. *dialektiline materialism; ajalooline materialism; marksistlik dialektiline meetod; marksistlik filosoofiline materialism; marksism-leninism.*

Marx, Karl — teadusliku kommunismi geniaalne rajaja, maailmaproletariaadi suur õpetaja ning juht, I Internatsionaali — Rahvusvahelise Töölisühingu inspireerija ja organiseerija. Karl Marx sündis 5. mail 1818 Saksamaal Trieri linnas. Ta isa oli advokaat. Pärast gümnaasiumi lõpetamist Trieris õppis Marx esmalt Bonni ja selle järel Berliini ülikoolis. Berliinis ühines Marx saksa filosoofi Hegeli (vt.) revolutsiooniliselt häälestatud õpilastega, kes on tuntud „noorhegeliaanide“ (vt.) nime all. Pärast ülikooli lõpetamist kirjutas Marx doktoriväitekirja: „Demokritose ja Epikurose natuurfilosoofia erinevus“ (vt.). Selles töös asus Marx veel idealismi

seisukohal. Peale dissertatsiooni hiilgavat kaitsemist pöördus Marx Berliinist tagasi Bonni, ning siirdus 1842. a. lõpul Kölni, kus asus kohaliku ajalehe, Reini radikaalse kodanluse häälekandja — „Rheinische Zeitung“ — peatoimetajaks. Marxi töötamisperioodi „Rheinische Zeitung“ juures iseloomustab Lenin kui perioodi, mil Marxi üleminek idealismilt materialismile ja revolutsiooniliselt demokraatlikult kommunistlikult muutub ilmseks. 1843. a. alguses suleti „Rheinische Zeitung“, mis Marxi juhtimisel pidas revolutsioonilis-demokraatlikku joont ja kogu aja ilmus kõige valjema tsensuuri all. Sama aasta sügisel siirdus Marx, abiellunud noorpõlve sõbratari Jenny von Westphalen'iga, Pariisi, kus hakkas koos Arnold Ruge'ga välja andma „Saksaprantsuse aastaraamatuid“, mille jaoks ta kirjutas tähelepanuväärsed artiklid: „Hegeli õigusfilosoofia kriitika. Sisesejuhatus“ ja „Juudiküsimusest“. Lenin märgib ära nende artiklite hiiglasuurt tähtsust. „Oma artiklis selles ajakirjas esineb Marx juba revolutsiooninäärina, kuulutades „kogu olemasoleva halastamatut kriitikat“ ja eriti „relvade kriitikat“, apelleerides masside ja proletariaadi poole“ (Lenin). 1844. a. septembris kohtus Marx Pariisis Engelsiga, mis pani aluse nende ühisele võitlusele töölisklassi eest. 1845. a. avaldasid nad koos kirjutatud raamatu „Püha perekond“ (vt.), mis oli suunatud noorhegeliaanide eestvedajate — Bruno Baueri ja Ko. — vastu. Oma uut, juba kujutunud teadusliku kommunisti teooriat refereerisid nad „Saksa ideoloogias“ (vt.), mille nad kirjutasid aastail 1845—1846. Pariisis süvenes

Marx poliitilise ökonoomia ja Prantsuse revolutsiooni ajaloo uurimisse, samal ajal katkestamata oma suurt revolutsioonilist tööd. Preisi valitsuse pealekäämisel saadeti ta 1845. a. hädaohtliku revolutsionäärina Pariisist välja. Marx asus Brüsselisse. Siin avaldas ta 1847. a. oma teose „Filosoofia viletsus“ (vt.), mis oli sihitud anarhisti ja väikekodanliku sotsialisti Proudhoni raamatu „Viletsuse filosoofia“ vastu. Brüsselis astus Marx propagandistlikku salaseltsi Kommunistide Liit ja võttis silmapaistvalt, juhtivalt osa selle II kongressist, mille ülesandel Marx ja Engels töötasid Liidu programmi välja. Nii tekkis kuulus „Kommunistliku partei manifest“ (vt.), mis ilmus 1848. a. veebruaris. „Selles teoses on geniaalse selguse ja teravusega skitseeritud uus maailmavaade, järjekindel materialism, mis hõlmab ka sotsiaalse elu valdkonna, dialektika kui kõige igakülsem ja sügavam arenguõpetus ja teooria klassivõitlusest ja proletariaadi kui uue kommunistliku ühiskonna looja maailmaajaloolisest revolutsioonilisest osast“ (Lenin). Belgias viibides jätkas Marx võitlust Preisi valitsuse vastu, kes uuesti nõudis tema väljasaatmist, ja kui Prantsusmaal toimus 1848. a. Veebruarirevolutsioon, siis Belgia valitsus, heidutatud Brüsselis algavaist rahvarahutustest, areteeriski Marxi ja saatis ta välja. Marx siirdus Pariisi. Pärast 1848. a. Märtsirevolutsiooni Saksamaal asus Marx Kölni, kus asutas ajalehe „Neue Rheinische Zeitung“. Pärast kontrevolutsiooni võitu Saksamaal anti Marx kohtu alla ja saadeti selle järel maalt välja. Ta siirdus uuesti Pariisi, kuid pärast 1849. a. juunipäevi saadeti ta ka sealt välja. Marx

siirdus Londoni, kus elas enda surmani. Pärast riigipööret Prantsusmaal (1851. a.) avaldas Marx oma töö „Louis Bonaparte'i kaheksateistkümmes brumaire“, milles tegi kokkuvõtte 1848.—1851. aastate revolutsioonist. Revolutsioonile järgnevad aastad olid Marxile intensiivse töö aastad tema teadusliku peateose „Kapitali“ (vt.) koostamise viljaks oli 1859. a. ilmuv esimene anne „Poliitilise ökonomia kriitikast“. „See teos sisaldab esimese süstemaatilise käsitluse Marxi väärtusteooriast, kaasa arvatud õpetus rahast“ (Engels). Kaheksa aastat hiljem, a. 1867, ilmus Hamburgis „Kapitali“ I köide, „Marxi peateos, mis esitab tema majanduslik-sotsialistlike vaadete alused, samuti ka oleva ühiskonna, kapitalistliku tootmisviisi ja selle tagajärgede kriitika alused“ (Engels). Viimased aastad, mis Marx töötas „Kapitali“ loomisel, olid temale ühtlasi tulise revolutsioonilis-praktilise tegevuse aastaiks. Seoses 1860-ndate aastate alguses tugevneva töölisklassi areamisega asus Marx teostama oma ideed kapitalismi eesrindlike maade tööliste ühenduse loomisest. 1864. a. asutati Londonis Rahvusvaheline Töölisühing — I Internatsionaal. Selle mõtte algatajaks ja ideeliseks juhtijaks oli Marx. Tema koostas Internatsionaali Asutamismanifesti ja kirjutas alla peaaegu kõigile Internatsionaali tähtsamatele dokumentidele. I Internatsionaali loomisega rajas Marx aluse proletariaadi rahvusvahelisele võitlusele sotsialismi eest. Internatsionaali juhtides võitles Marx töölisklassi areamisest ülesäämise eest ja igasuguste sotsialistlike ja poolsotsialistlike sekte ase-

mel „töölisklassi reaalse võitlusorganisatsiooni“ loomise eest. Lepitamatus võitluses oportunisti vastu töölisklassi areamisest, prudonistide, bakuninlaste ja teiste mitteproletaarse sotsialismi esindajate vastu töötas Marx välja töölisklassi revolutsioonilise võitlustaktika. A. 1871 kirjutas Marx kuulsalt raamatu „Kodusõda Prantsusmaal“, kus ta andis geniaalse analüüsi Pariisi Kommuni kogemustest, hinnates teda, Lenini väljendust mööda, „sügavalt, tabavalt, hiilgavalt ja mõjusalt, revolutsiooniliselt“. Pariisi Kommuni langemise järel algava reaktsiooniga seoses viidi I Internatsionaali Üldnõukogu üle Ameerikasse, hiljemini, 1876. a., kuulutas ta enda laialiläinuks. Sellest ajast peale andus Marx tööle „Kapitali“ lõpetamiseks. Ta oli täiesti teadlik selle töökogu tähendusest proletariaadi revolutsioonile ja rahvusvahelisele töölisklassile. Ühtlasi jätkas Marx oma intensiivset tööd proletariaadi organiseerimisel. Ta oli maailma kõigi revolutsiooniliste jõudude külgetõmbetsentrumiks. See oli Marxi elu ja tegevuse viimne periood, mis ei osutunud pikaks. Tagurlike valitsuste poolt perioodiliselt pealesunnitud pagendused, terav puudus, millest Marx kogu eluajal ei vabanenud ja mida ainult osalt pehmendas Engelsi materiaalne toetus, äge võitlus, mida Marxil tuli pidada mitmesuguste mitteproletaarsete ja antiproletaarsete liikumiste vastu, pingeline teoreetiline töö, — kõik see kurnas Marxi jõud ära, ja 14. märtsil 1883 kell 3/43 päeval suri geniaalsest inimesest geniaalseim, kes kehastas endas proletariaadi, inimkonna ajaloos kõige eesrindlikuma klassi aju ja südant, selle klassi, kes on kutsutud teos-

tama põhjalikku pööret maailma ajaloos. „Ta suri, austatuna, armastatuna, taganutetuna miljonite revolutsiooniliste võitluskaaslaste poolt kogu Euroopas ja Ameerikas — Siberi kaevandustest Kaliforniani...“ (Engels). Marx oli proletaarse revolutsiooni teooria ja taktika loojaks. Ta lõi koos Engelsiga proletariaadi revolutsioonilise maailmavaate — *dialektilise materialismi* (vt.). Laiendades seda maailmavaadet ühiskonnaajaloo alale, lõi Marx *ajaloolise materialismi* (vt.) — teaduse ühiskondliku arengu ja klassivõitluse seadustest. Dialektilise ja ajaloolise materialismiga ning maailma ajaloo sügava tundmisega varustatult ja igakülgselt uurides kodanliku ühiskonna majanduslikku ning poliitilist elu, selgitas Marx geniaalselt kapitalismi tekkimise protsessi, tema arengu seadused ning tendentsid ja tema hukumise tingimused. Marx tõestas kapitalistliku korra ajalooliselt mööduvat iseloomu ja uue korra — kommunistliku korra — võidu paratamatust. Lähtudes proletariaadi ja kodanluse klassihuvide lepitamatusest, proletariaadi kui kapitalismi hauakaevaja ja uue, kommunistliku ühiskonna looja ajaloolise missiooni analüüsist, tõstis Marx esile proletariaadi diktatuuri kui kapitalismi sotsialismiks ümbermuutmise vahendi idee. Õpetus proletariaadi diktatuurist on marksismis põhimise ja peamise tähtsusega. Marx lõi teadusliku kommunismi teooria vastukaaluks tema ajani eksisteerinud mitmesuguseile *utopistliku sotsialismi* (vt.) teooriaile. Kõik Marxi õpetuse küljed on omavahel sisemiselt ning lahutamatu seotud. „Marxi õpetus on kõikvõimas, sest ta on õige. Ta on täielik ja harmooniline, andes inimes-

tele tervikliku maailmavaate, mis on lepitamatu igasuguse ebausuga, igasuguse reaktsiooniga, igasuguse kodanliku rõhumise kaitsega“ (Lenin). Marxi õpetus on surematu. Pärast Marxi ja Engelsi surma arenes see edasi leninismis (vt. *marksism-leninism*), mis on imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastu marksism.

mateeria. — Maailm on oma loomult materiaalne. Looduses tähele pandav nähtuste mitmekesisus kujutab endast liikuva mateeria mitmesuguseid vorme. Mateeria on kõigi looduses toimuvate protsesside ainus läte ja viimne põhjus, sest kõik koosneb mateeriast ja on tekitatud mateeria poolt. Aatom, elav rakk, organism, mõtlev inimene on mitmesugused mateeria kujud. Mateeria on igavene ja lõpmatu. Ta ei kao ega teki uuesti, ta on mitteloov ja hävimatu; mateeria ainult muudab oma vorme. „Midagi pole igavest peale igavesti muutuva, igavesti liikuva mateeria ja tema liikumise ning muutumise seaduste“ (Engels). Üldistatud järeldusele materiaalse maailma ühtsuse kohta tulid inimesed „filosoofia ja loodusteaduse pika ja aeglase arengu teel“ (Engels). Juba esimesed vana-kreeka filosoofid tunnistasid mateeria tegelikuse aluseks, kuid nad samastasid mateeriat selle üksikute liikidega. Thales pidas kõige aluseks vett, Anaximenes mõistis lõpmatu mateeria all õhku, Herakleitos aga luges kõige alprintsiibiks tuld. Kõik nad pidasid „endastmõistetavaks ühtsust loodusnähtuste lõpmatus mitmekesisuses“ (Engels) ja otsisid seda mingis kehalises, mingis erilises (vees, õhus, tules). Mateeria esimese üldise mõiste löid

antiikaja atomistid (Leukippos, Demokritos, Epikuros). Demokritos õpetas, et maailm on oma ainelt identsete, kuid suuruselt ja kujult erinevate aatomite lõpmatu paljus. XVII saj. elustas atomistliku mateeriakäsituse prantsuse filosoof Gassendi (vt.). Ta arvas samuti, et maailm koosneb aatomeist, mis omavad selliseid absoluutseid omadusi, nagu kõvadus ja mitte-läbitungitavus. Teist vaatekohta mateeria suhtes arendas prantsuse filosoof Descartes. Ta astus atomistliku teooria vastu ja kaitses mateeria pidevuse ideed. Descartes eitas aatomite jagamatust ja arvas, et mateeria on lõpmatult jagatav. Prantsuse XVIII saj. materialistid astusid sammu edasi mateeria käsitamisel. Nad astusid ühelt poolt Descartes'i vastu, kes samastas mateeria ulatuvusega, teiselt poolt aga Newton'i vastu, kes pidas materiat passiivseks ja inertseks. Prantsuse materialistid kätsitasid materiat ühtsuses liikumisega. Kuid ka nende vaated ei ulatunud üle metafüüsika raamide, sest nemadki arvasid, et mateeria koosneb muutumatuist ühesuguseist osakesist. „Mingisuguste muutumatute elementide, „asjade muutumatu olemuse“ jne. tunnustamine ei ole materialism, vaid on metafüüsiline, s. o. antidialektiline materialism“ (L e n i n). Alles dialektiline materialism põhjendas, et mateeria pole surnud, tärnunud, liikumatute asjade kogum, vaid objektiivne maailm, mis eksisteerib oma avalduste mitmesuguseis vormides. Dialektiline materialism ei identifitseeri materiat tema mingisuguse konkreetse kujuga — ta eraldab täpselt filosoofilist ja füüsikalist materiamõistet. Filosoofiline materiamõiste vastab mateeria pri-

maarsuse ja objektiivse reaalsuse küsimusele ja hõlmab kõiki ta tuntud ja tundmatuid olemasolemise viise. „Mateeria on filosoofiline kategooria objektiivse reaalsuse tähestamiseks, mis on antud inimesele tema aistinguis, mida kopeerivad, fotografeerivad, peegeldavad meie aistingud, millest sõltumatult ta eksisteerib“ (L e n i n). Material on rida olemuslikke omadusi, millest tähtsaim on liikumine. Mateeria eksisteerib ruumis ja ajas. Viimased on mateeria olemise objektiivsed vormid. Füüsikalise materiamõiste määravad meie teaduslikud teadmused mateeria struktuurist ja tema omadustest; ta peab paratamatult muutuma, kui arenevad teaduslikud teadmused mateeria struktuurist. Seoses teaduse uute edusammudega XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses muutusid meie teadmused mateeria struktuurist ja rikastusid uute avastustega (radioaktiivsus, elektronide teooria jne). Kaasaegne füüsika avastas, et mitte üksnes aatomil pole keeruline struktuur, vaid ka tema tuumal, mis osutus koosnevaks kaht liiki osakestest — protonitest ja neutronitest. Füüsikaline materiamõiste muutub, sest et inimlikud teadmused süvenevad pidevalt. Loodusteadused ei saa anda täielikku ja ammendavat mateeria füüsikalist definitsiooni ega loendada kõiki tema omadusi ja avaldusi, sest mateeria ise on ammendamatu. Kuid „mateeria struktuuri ja liikumisvormide kohta käivate teaduslike teadmuste muutlikkus ei kummuta välismaailma objektiivset reaalsust“ (L e n i n). Filosoofiline materiamõiste on tihedalt seotud füüsikalisega. Kuid nende mõistete vahelise seose kõrvalt tuleb meele pidada ka erinevusi.

Üldist ja püsivat tähendust omava filosoofilise mateeriamõiste äravahetamine füüsika õpetusega materia struktuurist, mis alati tähistab ainult teadmuste saavutatud taset, võib viia materia kui objektiivse reaalsuse olemasolu eitamisele ja füüsikalisele idealismile. Segi ajades filosoofilise ja füüsikalise mateeriamõiste, tegid kodanlikud looduseuurijad idealistliku järelduse füüsika suurist avastusist XX saj. alguses. Murrangut meie kujutlustes materia kohta tõlgendasid nad materia enda kadumisenä. Mitte materia ei kao, kirjutas Lenin, vaid piir, milleni me materiat seniajani tundsim. Meie teadmused tungivad sügavamale ja avastavad materia uusi omadusi. „Teaduse õpetus aine struktuurist, toidu keemilisest koostisest, aatomist ja elektronist võib vananeda ja vananab iga päevaga“ (L e n i n), kuid filosoofiline mateeriamõiste ei saa vananeda. Sel viisil materia tunnustamine objektiivseks reaalsuseks, mis eksisteeris enne inimesi, kuid pärast inimese ilmumist eksisteerib inimlikust teadvusest väljaspool ja sõltumatult, on igasuguse teadusliku teadmuse põhieelduseks.

materia ja aisting. — Materialism peab materiat primaarseks, kuid aistingut, teadvust sekundaarseks, materiaist tulenevaks. Subjektiivne idealism loeb aistinguid või aistingute komplekse primaarseiks, materiat aga sekundaarseks, aistinguid tulenevaks. Metafüüsiline materialism, tunnustades aistimise sekundaarsust, pidas seda ekslikult kogu materia omaduseks, mis paratamatult viis materia universaalse hingestatuse kujutelmale. Dialektiline materialism, toetudes loodusteadmuse andmeile, arvab, et aistimine

on kõrgelt organiseeritud materia omadus, „välisärrituse energia muutumine teadvuse faktiks“ (L e n i n). Materia enda alamail struktuuriastmel „võib ainult oletada aistimisega sarnaneva võime olemasolemist“ (L e n i n). Materia arengu kõrgel astmel, kus elu ärkab, ilmuvad ka peamised elutegurid — ainevahetus organismi ja teda ümbritseva keskkonna vahel ja ärritatus, s. o. organismi võime vastata (reageerida, peegeldada) kõigile ümbritseva maailma mõjudele. Ärritatus on see füsioloogiline alus, millel kujunevad elusolendite arenemise protsessis aistingute mitmesugused liigid: kompimine, nägemine, kuulmine, haistmine, maitsemine. Ärritatus on omane nii taimedele kui ka loomadele, kuid selgekujulised aistingud on omased ainult teatud organiseerituse astme saavutanud loomadele. „Aisting... on erilisel viisil organiseeritud materia kõrgem produkt“ (L e n i n). Mida komplitseeritum ja täiuslikum on looma organism ja eriti ta erkkond ja meeleeelundid, seda peenemad ja mitmekesisemad on ta aistingud. Inimesel on aistingute areng tähelepanavalt määral tingitud tema ühiskondlikust ajaloost. „Kotkas näeb tunduvalt kaugemale inimesest, kuid inimese silm märkab asjades tunduvalt enam kui kotka silm“ (E n g e l s). See tuleb sellest, et inimese meeleeelundite tegevusega seltsib mõttetevõime. Mõtlemine, inimese teadvus, kui objektiivse maailma peegeldamise kõrgeim vorm, tekkides kõige lihtsamast vormist — aistimisest, mõjub omakorda tagasi aistimisele, andes talle mõtestatud iseloomu. Aistimine on tunnetuse lähteüksus. Teisiti kui

aistimise teel ei saa tunnetada asju ja nende omadusi.

mateeria loodusteaduslik ehk füüsiline mõiste — vt. *mateeria*.

materiaalsed ühiskondliku elu tingimused — vt. *ühiskonna materiaalse elu tingimused*.

materiaalsete hüviste tootmise viis — nende elatusvahendite (toidu, rõivastuse, elamu, tootmisriistade jne.) hankimise viis, mis on vajalikud selleks, et ühiskond võiks elada ja areneda. Tootmisviisi ühe külje moodustavad *ühiskonna tootlikud jõud* (vt.). Neis väljendub inimese suhtumine looduse esemisse ja jõududesse, mida kasutatakse eluks vajalike materiaalsete hüviste loomiseks. Teiseks küljeks on *inimeste tootmissuhted* (vt.), inimestevahelised suhted materiaalse tootmise protsessis, suhted, mis vastavad küsimusele, kelle valduses on tootmisvahendid. Iga ajalooliselt määratud tootmisviisi (ürg-kogukondlik, orjanduslik, feodaalne jne.) on tootlike jõudude ja neile vastavate tootmissuhete ühtsus. Tootmisviis on inimeste ühiskondliku korra aluseks ja määrab selle iseloomu. Iga uus tootmisviis tähendab uut, kõrgemat astet inimkonna ajaloos. „Ühiskonna arenemise ajalugu on kõigepealt tootmise arengu ajalugu, sajandite jooksul vahetuvate tootmisviiside ajalugu, tootlike jõudude ja inimeste tootmissuhete arengulugu“ (Stalin).

materialism — üks kahest peasuunast filosoofias, mis annab ainsa õige, teadusliku vastuse filosoofia põhiküsimusele mõtlemise ja olemise suhete kohta. Vastupidiselt idealismile tunnistab materialism mateeria primaarseks, kuid teadvuse, mõtlemise sekundaarseks. Materialismi kõrgeimaks

vormiks on *marksistlik filosoofiline materialism* (vt.), mis kõrvaldab kõik eelmiste materialistlike teooriate puudused. Oma arengus toetus materialism teadusele, eriti loodusteadusele. Kogu filosoofia ajaloos oli filosoofiline materialism tavaliselt eesrindlike, progressi eest võitlevate ja teaduste arengust huvitatud ühiskonnaklasside maailmavaade. Materialism sündis Vana-Kreeka Joonia asumais VII saj. lõpul ja VI saj. alguses e. m. a., Vana-Kreeka linnriikide kujunemise ja käsitöö ning kaubanduse hoogsa arengu ajal neis. Esimeste vana-kreeka mõtlejate materialistlik maailmavaade on tihedalt seotud teaduse esimeste sammudega. Vana-kreeka filosoofid, nn. joonia filosoofia esindajad (Thales, Anaximandros, Anaximenes, Herakleitos) arendasid stiihilis-materialistlikku ja naiiv-dialektilist maailmavaadet. „Materialistlik maailmavaade oli algselt kreeka filosoofidel midagi enesestmõistetavat“ (Engels). Nende filosoofia põhi-probleemiks oli algprintsibi, algmateeria probleem. Thales pidas kõigi asjade algprintsibiiks vett, Anaximandros määramatut mateeriat — apeironit, Anaximenes õhku, Herakleitos tuld. Joonlaste filosoofiat iseloomustades kirjutas Engels: „... Siin on meie ees tervenisti ürgne stiihiline materialism, mis loomulikult oma tekkimisel peab endastmõistetavaks ühtsust loodusnähtuste lõpmatus mitmekesisuses ja otsib seda mingis kindlaksmääratud kehalises, mingis erilises, nagu Thales vees.“ Võttes maailma aluseks mitmesugused materiaalsed printsibid, nägid joonlased maailmas ühtsat tervikut, nende ürgainete muutumise ja muundumise lõpmatut protsessi. Engelse sõnade järgi nad olid kõik „sündinud“ dialektikud,

nähtuste üldine seotus maailmas oli nendel vahenditu vaatluse tulemus. Seda naiivset, kuid oluliselt õiget maailmakäsitust väljendas kõigist kujukamalt Herakleitos (u. 544—484 e. m. a.). Materialismi edasine areng on seotud peamiselt Anaxagorase (u. 500—428 e. m. a.), Empedoklese (u. 485—425 e. m. a.) ja eriti Demokritose (460—370 e. m. a.), Epikurose (342—270 e. m. a.) ja Lucretiuse (99—55 e. m. a.) nimedega. Demokritos, Epikuros ja Lucretius olid vanaaegse atomistliku materialismi esindajaks. Kõige aluseks pidasid nad aatomeid — jaotamatuid, mitteläbitungitavaid, kõige väiksemaid materiaalseid osakesi, mis liiguvad lõpmatus tühjuses. Nende kujult erinevate osakeste igasuguseist kombinatsioonidest kujunevad nende arvates kõik mitmesugused loodusnähtused. Maailmu on lõpmatu arv. Nad on tekkinud aatomite keerisekujulisest liikumisest. Ühed maailmad tekivad, teised hävivad. Demokritose, Epikurose ja Lucretiuse atomistlik materialism oli suunatud idee vastu, et jumalad segavad vahele maailma saatusse, ja üldse religioossete ebausumuste vastu. Nad arvasid, et hing on materiaalne, koosneb kõige kergemaist aatomeist, ja eitasid hinge surematust. Keskajal valitsesid idealism ning skolastika. Filosoofia muudeti usuteaduse ümmardajaks. Mõningad materialistlikud tendentsid avaldasid skolastikas nominalistide (Duns Scotus, W. Occam) juures. Nominalistid väitsid, et üldmõisted ei eksisteeri enne asju, nagu õpetasid äärmised realistid, vaid on ainult üksikute konkreetsete asjade nimetused. Teaduste arenemine ja materialismi taassünd on seotud feodaalühiskonna lagunemisega ja uue, kapi-

talistliku tootmisviisi kujunemisega. Suured maadeavastused XV saj. lõpul ja XVI saj. alguses (Ameerika ja Indiasse viiva mereteede avastamine, teekonnad ümber maailma) tõestasid Maa kerakujulisust. Kopernikus (1473—1543) hülgas kiriku poolt kaitstud kujutluse, nagu asetseks Maa liikumatult universumi tsentrumis, ja arendas helio-tsentrilise maailmasüsteemi, andes pürustava hoobi keskaja kiriklikule maailmavaatele. Kepleri (1571—1630) ja Galilei (1564—1642) tööd kinnitasid helio-tsentrilist maailmasüsteemi kui ainsat teaduslikku, vaatamata selle õpetuse keelamisele kiriku poolt ja julmale arveteõiidandamisele tema kaitsejatega. Uus materialistlik filosoofia, üldistades teadusliku mõtlemise saavutisi, võitleb skolastika ja kiriku autoriteetide vastu, pöördub kogemuse kui õige õpetaja ja looduse kui filosoofia tõelise objekti poole. Uus-aegse materialismi isaks oli inglise filosoof Francis Bacon (1561—1626). Bacon astus välja skolastika vastu ja kogemusliku teadmuse kaitseks; ta luges aistinguid, kogemust meie teadmuste allikaks. Kuigi Baconi materialism sisaldas mehhanistlikke tendentse, ometi ei võtnud ta veel ühekiülgselt mehaanilist iseloomu. Baconi materialismi süstematiseerijal Hobbes'il (1588—1679) omandas materialism ilmselt mehaanilise iseloomu. „Meelelisus kaotab oma eredad värvid ja muutub geomeetri abstraktseks meelelisuseks. Füüsiline liikumine ohverdatakse mehaanilisele või matemaatilisele liikumisele“ (Marx). Mehhanistlikku materialismi arendab oma füüsikas prantsuse filosoof Descartes (1596—1650), kes oma metafüüsikas jääb dualismi seisukohtadele. Filosoof

Gassendi (1592—1655) taaselustub Epikurose atomistliku materialismi ja võitleb Descartes'i idealistliku metafüüsika vastu. Suur hollandi filosoof Spinoza (1632—1677) ületab Descartes'i dualismi. Spinoza võtab aluseks ühtsa substantsi — looduse. Ulatusvust ja mõtlemist vaatlleb ta kui selle ühtsa substantsi paratamatuid ja lahutamatuomadusi (atribuute). Püüe mõista maailma ühtsust ja seletada maailma, lähtudes temast endast, väljendus Spinozal õpetuses substantsist kui isenda põhjusest. Hoolimata tervest reast nõrkustest ja puudustest kujutab Spinoza filosoofia tolle aja teadmuste suurejoonelist sünteesi. Locke'i (1632—1704) filosoofia pole vaba mõõndustest idealismile ja agnostitsismile, kuid edasiviiv materialistlik põhilause selle kohta, et välismaailmast meeelundite varal saadud tajumid osutuvad tunnetuse allikaks, avaldas mõju prantsuse XVIII saj. materialistide tunnetusteooriale. Tähelepanavat mõju prantsuse materialistidele avaldas samuti inglise filosoof Toland (1670—1722), kes nägi liikumises materia pöhiatribuuti. Prantsuse materialism [La Mettrie (1709—1751), Holbach (1723—1789), Diderot (1713—1784), Helvétius (1715—1771) jt.], mis üldistas loodusteaduse edusamme XVII ja XVIII saj. ja oli 1789. a. Prantsuse revolutsiooni eel revolutsioonilise kodanluse teoreetiliseks võitlusrelvaks feodaalse ideoloogia vastu, omas eriti sõjakat ja progressiivset iseloomu. Prantsuse materialistid astusid välja võitlejatena teaduse edu eest, religioosse obskurantismi ja XVII saj. idealistliku metafüüsika vastu. Ometi ei jõudnud prantsuse materialism välja metafüüsilise materialismi raamidest, lii-

kumise mehhanistlikust mõistmisest. Ühiskondlike nähtuste seletamisel olid prantsuse materialistid idealistid. Viimaseks suureks materialismi esindajaks enne Marxi oli saksa filosoof Ludwig Feuerbach (1804—1872). Võideldes Hegeli idealismi vastu, väitis Feuerbach, et loodus on olemas teadvusest sõltumatult, et inimene on looduse produkt. Kuid Feuerbach vaates inimest abstraktselt, ainult kui inimest üldse, mitte kui konkreetset ühiskondlik-ajaloolist inimest, kes muudab teda ümbritsevat maailma. Mõistmata ühiskondliku praktika tähtsust, jäi Feuerbach vaatleva materialismi seisukohtadele, ühiskondlike nähtuste seletamisel aga idealistiks. Feuerbach esines religiooni terava kriitikaga. Ometi ei suutnud ta avastada religiooni sotsiaalseid juuri ja jõudis uue religiooni — südame religiooni, armastuse religiooni — põhjendamisele. Hüljates Hegeli idealismi ta hülgas ka Hegeli dialektika ja jäi metafüüsilise materialismi positsioonidele. Ainult Marx ja Engels — ainsa järjekindlalt revolutsioonilise klassi — proletariaadi — ideoloogid, töötades ümber kõik väärtusliku, mida oli andnud eelnenud teaduslik ja filosoofiline mõtlemine, löid materialismi kõrgeima kuju — *dialektilise materialismi* (vt.). Marx ja Engels avardasid esimestena materialismi ühiskonna tunnetamisele, luues *ajaloolise materialismi* (vt.). Pärast Marxi ja Engelsit tegid kodanlikud filosoofid ja õpetlased üksikuid katseid ellu äratada endisi materialismi kujusid, andes materialismile lihtsustatud ja vulgariseeritud iseloomu (vulgaarmaterialistid — Büchner, Vogt, Moleschott, kes esinesid Saksamaal 1850-ndail ja 1860-ndail

aastail). Marx ja Engels võitlesid sellise labase, vulgaarse materialismi vastu. Dialektiline materialism, edasi arendatud Lenini ja Stalini töödes, on bolševistliku partei maailmavaade.

materialism, ajalooline — vt. *ajalooline materialism*.

materialism, dialektiline — vt. *dialektiline materialism*.

materialism, geograafiline — vt. *geograafiline materialism*.

„Materialism ja empiriokrititsism“ — V. I. Lenini geniaalne, dialektilise materialismi filosoofia arengus uut epohhi tähistav teos. See raamat oli uut tüüpi marksistliku partei teoreetiliseks ettevalmistajaks. Lenin kirjutab „Materialismi ja empiriokrititsismi“ 1908. a. ning ta ilmus 1909. a. mais. Selle filosoofilise töö koostamise otseseks ajendiks Leninil oli vajadus paljastada vene mahhiste, kes reaktioonistaail astusid välja marksistliku filosoofia vastu „marksismi kaitsemise“ lipu all. Revolutsiooniliste marksistide ees seisid edasilükkamatu ülesanne — anda vastulöökk kõigile renegaatidele marksismi teooria alal, paljastada nad lõpuni ja kaitseda marksistliku partei teoreetilisi aluseid. Selle ülesande täitis Lenin oma tähelepanuväärses raamatus „Materialism ja empiriokrititsism“. Kuid Lenini töö ulatus kaugele üle selle ülesande raamide. Lenin mitte üksnes paljastas mahhistide kahekeelset karakerit, vaid ka kaitses ja arendas uue marksistlikku tüüpi partei teoreetilisi aluseid ja üldistas geniaalsel viisil kõik selle olulise, mis oli omandatud revolutsioonilise kogemuse ja teaduse poolt kogu ajaloolisel perioodil Engelsist Leninini. Lenini raamat „Materialism ja empiriokrititsism“ on loova materialismi hiilgavaks näidiseks. Oma

sisult hõlmab „Materialism ja empiriokrititsism“ marksistlik-leninliku filosoofia probleemide kogumiku. Avapeatükis „Sissejuhatus asemele“ arutab Lenin mahhistide ideoloogilisi eelkäijaid ja näitab, et kõik empiriokrititsismi, empiriosümbolismi ja teiste reaktiooniliste voolude avastused osutuvad Berkeley ja Hume'i subjektiiv-idealstliku filosoofia korrutuseks. Oma raamatu kolm esimest peatükki pühendas Lenin dialektilise materialismi tunnetusteooria põhiküsimuste esitamisele. I peatüki keskseks küsimuseks on materia primaarsuse ja tunnetuse sekundaarsuse probleem. Mahhistid väitsid, et aistingud, ehk mahhistide terminoloogia järgi elemendid, on primaarsed. Lenin naeris välja mahhistide absurdseid väited. Materialism, vastupidi igasugusele idealismile ja täielikus kokkukõlas loodusteadusega, peab primaarseks materiat, lugedes aistimist, mõtlemist sekundaarseks. Kogu loodusteaduse ajalugu kinnitab selle filosoofilise materialismi põhilause õigsust. Samas peatükis arendab Lenin edasi Engelsi õpetust orgaanilise materia tekkimisest anorgaanilisest. II peatükis kritiseerib Lenin Kanti agnostitsismi, mahhistide fideismi ja põhjendab marksistlikku õpetust maailma ja tema seaduspärasuste tunnetatavusest. Selles peatükis Lenin selgitab üksikasjaliselt erinevust agnostitsismi ning idealismi vahel ühelt poolt ja materialismi vahel teiselt poolt. Agnostitsism ei lähe aistinguid kaugemale. Ta jääb peatuma nähtumustele, keeldudes nägemast midagi kindlat väljaspool aistingute piire. Agnostik deklareerib kategooriliselt, et me ei või asjadest midagi kindlat teada. Agnostitsismi kriitika katte all esinesid mahhistid „asjade iseneses“ citamisega üldse.

Eitades „asjade iseeneses“ eksisteerimist, s. o. objektiivset, reaalselt maailma, väitsid mahhistid, et füüsiliselt on antud ainult aistimine, välismaailm aga on aistingute kompleks. Paljastades Tšernovi ja teiste mahhistide petislikud võtted, kes teadlikult moonutasid Engelsi vaateid, andis Lenin avara ülevaate marksistlikust tunnetusteooriast — dialektilisest peegeldusteooriast. Ta formuleeris kolm väga tähtsat gnoseoloogilist järeldust: 1) asjad eksisteerivad objektiivselt, meie teadvusest sõltumatult; 2) nähtumuse ja „asja iseeneses“ vahel pole printsiipiaalseid erinevusi; erinevus on juba tunnetatu ja veel tunnetamata vahel; 3) tunnetusteoorias, nagu kõigis teadustes, kulgeb areng mitteteadmisele teadmisele, mittetäielikult, mittetäpselt teadmisele täielikumale ja täpsemale. Neid marksistliku filosoofilise materialismi põhilauseid käsitles Lenin üksikasjaliselt II peatüki kahes viimases alajaotuses. Samas peatükis annab Lenin oma klassikalise mateeriadefinitsiooni: „Materia on filosoofiline kategooria objektiivse reaalsuse tähistamiseks, mis on antud inimesele tema aistinguis, mida kopeerivad, fotografeerivad ja peegeldavad meie aistingud, millest sõltumatult ta eksisteerib.“ Maailma materiaalsuse ja tema seaduspärasuste küsimust on Lenin üksikasjaliselt käsitlenud III peatükis. Mahhistliku segasoga taga paljastus subjektiivne idealism. Mach kirjutas: „See, mida me nimetame mateeriaks, on ainult elementide („aistingute“) teatud seaduspärane seos.“ Sellest idealistlikust eeldusest tuletusid teised. Kord, põhjuslik seos ja seaduspärasus kuulutati samuti subjektiivseiks kategooriaiks ja neid ei tuletatud mitte välismaailmast, vaid teadvusest, mõistusest, loogikast.

Subjektiiv-idealistikud olid ka mahhistlikud vaated ruumile ja ajale. „Ruum ja aeg,“ väitis Mach, „on aistinguridade hästikorraldatud süsteemid.“ Jõuti ilmselt absurdumile — inimene oma aistingutega ei eksisteeri ruumis ja ajas, vaid vastupidi ruum ja aeg eksisteerivad inimeses, tema aistinguis. Kõik säärased arutlused, kirjutas Lenin, tähendavad papimeelsuse tunnustamist; „filosoofiline idealism on üksnes varjatud, ülesmukitud vasimine.“ Materia, looduse objektiivse eksisteerimise tunnustamisest tuletavad teised materialistikud seisukohad: põhjuslikkuse ja seaduspärasuse objektiivse iseloomu tunnustamine looduses, ruumi ja aja kui objektiivsete olemisvormide tunnustamine. IV peatükis vaatleb Lenin empiriokrititsismi tema ajaloolises arengus, tema seoseid ja vastastikuseid suhteid teiste filosoofiliste suundadega. Samas peatükis kritiseerib Lenin üksikasjaliselt mahhismi variante — empiriosümbolismi, empiriomonismi, immanentlasi. Erikoha varub Lenin Bogdanovi *empiriomonismi* (vt.) kriitikale. Bogdanov pidas primaarseks aistingute kaost, millest tekkis inimeste psüühiline kogemus; sellele järgneb inimeste füüsiline kogemus ja lõpuks „temast tuletuv tunnetus“. Vastukaaluks Bogdanovi idealistlikele keerutustele annab Lenin materialistliku maailmapildi: füüsiline maailm on olemas inimese teadvusest sõltumatult ja oli olemas kaua enne inimest; psüühiline, teadvus on materia kõrgeim produkt, inimese aju funktsioon. V peatükk on pühendatud loodusteaduses toimunud revolutsiooni analüüsimisele ja füüsikalise idealismi kriitikale. Selles peatükis avastab Lenin eelkõige loodusteaduse kriisi juured. XIX saj. saavu-

tas klassikaline füüsika oma arengu tipu. Füüsikas võidutses materialism. Rida suuri teaduslikke avastusi XX saj. alguses muutis aga põhjalikult vana mehhanistlikku maailmapilti. Varemini mõistsid looduseuurijad materia omadusi metafüüsiliselt: füüsikud arvasid, et material on kord igaveseks antud omadusi (mitteläbitungitavus, inertsus, mass jne.). Uued avastused töid päevavalgele materia uued omadused. Selgus, näiteks, et elektron üldse ei oma massi selle sõna tavalises mehaanilises tähenduses, et tema mass on elektromagnetilise iseloomuga. Loodusteaduse suured edusammud, füüsika uuemad avastused ei mahtunud vanade metafüüsiliste mõistete raami. Loodusteadlaste hulgas tekkisid idealistlikud koolkonnad (Ostwaldi energetism, mahhism jt.), mis püüdsid idealistlikult tõlgendada füüsika uuemaid saavutusi. „Kaasaegse füüsika kriisi olemus seisab vanade seaduste ja põhiprintsiipide murdumises, väljaspool teadvust asuva objektiivse reaalsuse hülgamises, s. o. materialismi asendamises idealismi ja agnostitsismiga“ (L e n i n). Lenini raamatu „Materialism ja empiriokrititsism“ tähtsus on selles, et Lenin selles mõtestas ja üldistas füüsika uuemaid avastusi, avastas kriisi olemuse loodusteaduses, näitas materialistlikku väljapääsuteed sellest, näitas loodusteaduse edasise arengu piirituid perspektiive. VI peatükis kritiseerib Lenin mahhistide subjektiivset idealismi ühiskonna tunnetaamise küsimustes, arendab edasi ja rikastab Marxi ja Engelsi ajaloolist materialismi. Teadvuseta pole suhtlemist, väitis Bogdanov. Ühiskondliku elu viis ta tagasi teadvuse tegevusele, psüühilisele tegevusele. Siit tuletub ühiskondliku olemise ja ühiskondliku

teadvuse idealistlik identifitseerimine. Hiilgavalt rakendades filosoofilist materialismi ühiskondliku elu tunnetaamiseks, andis Lenin ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vastastikusele seosele marksistliku valemi: „Materialism üldiselt tunnustab objektiiv-reaalset olemist (materiat), mis on sõltumatu inimkonna teadvusest, aistimisest, kogemusest jne. Ajalooline materialism tunnustab ühiskondliku olemise inimkonna ühiskondlikust teadvusest sõltumatuks.“ Lõpuks formuleerib Lenin üldised tuletused, näitab, et igasuguste terminoloogiliste riugaste taga on vaja osata leida kaht põhisuunda filosoofiliste küsimuste lahendamisel, paljastada parteide, klasside võitlust filosoofias. Lenini raamatut „Materialism ja empiriokrititsism“ läbib algusest lõpuni sügav printsibiikindlus, bolševistlik parteilisus ja sõjakas leppimatus iga kõrvalekaldumise vastu revolutsioonilisest marksismist.

materialism, loodusteaduslik — vt. *loodusteaduslik materialism.*

materialism, mehhanistlik — vt. *mehhanistlik (ehk mehaaniline) materialism.*

materialism, metafüüsiline — vt. *materialism; metafüüsika.*

materialism, stiihiline — vt. *stiihiline materialism.*

materialism, vulgaarne — vt. *vulgaarne materialism.*

materialism, ökonoomiline — vt. *ökonoomiline materialism.*

materialistlik ajalookäsitlus — vt. *ajalooline materialism.*

mehhanistid — *mehhanistliku materialismi* (vt.) pooldajad.

mehhanistlik (ehk mehaaniline) materialism — üks materialistliku filosoofia

fia arenguaste. Mehhanistlik materialism püüab kõiki loodusnähtusi seletada mehaanika seaduste varal ja viia kõik looduse kvalitatiivselt mitmekehsed protsessid ja nähtused (keemilised, bioloogilised, psüühilised jt.) tagasi mehaanilistele. Liikumist ta ei vaatle kui muutumist üldse, vaid kui kehade mehaanilist ümberasetumist ruumis, mis on välise toime — keha tõuge kehale — tulemus. Mehhanistlik materialism eitab esemete iseliikumist, nende kvalitatiivset muutumist, arengu hüppelisust, arengut madalamalt kõrgemale. Mehhanistliku materialismi idusid leidis juba Demokritose filosoofias. Mehhanistliku materialismi õitseng langeb XVII—XVIII sajandisse (Hobbes, Descartes füüsikas, Spinoza, XVIII saj. inglise ja prantsuse materialistid). Omal ajal (XVII ja XVIII saj.) oli mehhanistlik materialism ajalooliselt vajalik ja progressiivne materialistliku filosoofia arenguaste. Selle materialismi vormi tingis asjaolu, et kõigist teadustest selleks ajaks olid saavutanud relatiivselt kõrge arengutaseme ainult mehaanika ja matemaatika. Pärast seda kui Marx ja Engels löid kaasaegse dialektilise materialismi teooria, iganes mehhanistlik materialism lõplikult. Marx, Engels, Lenin ja Stalin võitlesid otsustavalt mehhanistlike materialistide vastu. NSVL-s püüdis omal ajal rühmake mehhaniste (Axelrod, A. Timirjazev, Varjaš jt.) revideerida dialektilist materialismi mehhanistlikust vaatekohast lähtudes. Ta mitte ainult moonutas vulgariseerivalt teadust ja võitles marksistliku dialektika vastu, vaid ühtis ka terves reas küsimustes (eriti tunnetusteoorias — „hieroglüüfide teooria“ kaitsemine)

idealismiga. Partei juhtimisel paljastati see rühmake kui antimarksistlik.

Mellier, Jean (1664—1729) — prantsuse materialist ja ateist, utopist-kommunist. Teotses preestrina. Pärast Mellier' surma leiti tema teos, pealkirjaga „Testament“, milles Mellier avaldas vihast protesti religiooni, vaimlikkonna, aadli ja kogu temaaegse feodaalkorra vastu. Suurimaks sotsiaalseks paheks on Mellier' arvates varanduste ebaproportsionaalne jagunemine inimeste vahel ja selle pahe põhjuseks on eraomand. Kuningad, aadlikud ja papid anastasid kõik maa rikkused, jättes rahvale ainult töö, puuduse ja kannatused. Religioon, eriti ristiusk, on pappide nurjatu väljamõeldis ja määratud ainuüksi selleks, et hoida rahvast nüris harimatuses ja alluvuses. Inimesed on looduse poolt võrdsed, ebavõrdsuse kaotamiseks peaksid kehvikud ühinema ja kukutama türannide võimu. Tuleviku õiglast korda kujutles Mellier föderatsioonina kogukondadest, mille kõik liikmed töötavad ja oma töö vilju üheõiguslikult kasutavad. Oma sotsiaalseilt vaateilt kuulub Mellier talupoegliku, väikekodanliku, võrdsustava kommunismi ideoloogide hulka. Mellier' üldfilosoofilised vaated kujunesid antiikse materialismi (Epikuros, Lucretius) mõju all, uuematest filosoofidest avaldas kahtlemata Mellier'le mõju Spinoza. Mellier' järgi on maailm ühtne reaalsus, ta eksisteerib iseenda läbi, vastavalt seemise paratamatuse seadustele, ega ole looja — jumala — tegevuse produkt. Mellier, nagu Spinozagi, kritiseerib teravalt Descartes'i dualismi, väites hinge materiaalsust ja surelikkust. Mellier' materialism, nagu igasugune Marxi-eelne materialism, on

metafüüsiliselt piiratud materialism. Mellier' „Testament“ levis käsitsi tehtud ärakirjades ja avaldati hiljemini Voltaire'i poolt 1762. a. vähim tähtsate väljavõtetena. Täielikul kujul nägi ta päevavalgust alles 1864. a. „Testamenti“ täielik venekeelne tõlge avaldati NSVL-s a. 1937.

Mendeleejev, Dmitri Ivanovitš (1834—1907) — suur vene keemik. Omab palju teeneid suurtööstuse arendamisel Venemaal. Filosoofina pidas ta end „realistiks“. Mendeleejevi realism on materialism mõningate mõõndustega agnostitsismile ja dualismile. Aastail 1869—1871 Mendeleejev avastas ja töötas välja keemiliste elementide perioodilise seaduse, mis ütleb, et algainete omadused on perioodilises sõltuvuses elementide aatomikaalu suurusest. Kindlaks tehes seose elementide kvaliteedi ja nende kvantitatiivse karakteristika (aatomikaalu) vahel, arendas Mendeleejev edasi Daltoni atomistikat. Korraldades elemente aatomikaalu tõusu järjestuses, märkas Mendeleejev, et teatud arvu elementide järel nende omadused korduvad. Katkestades rea ja asetades sarnased elemendid üksteise alla, koostas Mendeleejev loomuliku elementide süsteemi. Süsteemi keskel olid tühjad kohad, mida Mendeleejevi arvates pidid täitma veel avastamata elemendid. Mendeleejev arvutas teoreetiliselt välja viimaste tähtsamad omadused, tuletades aritmeetilisi keskmisi naaberelementide omadustest. Oodatud elemendid avastati Lecoq de Boisbaudran'i (1875), Nilsoni (1879) ja Winkleri (1886) poolt ja nimetati galliumiks, skandiumiks ja germaaniumiks. Nende omadused ühtisid peaaegu täpselt Mendeleejevi poolt en-

nustatutega; nii on germaaniumi aatomikaal 72,6, — oli oletatud 72. „Rakendades mitteteadlikult Hegeli kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadust, sooritas Mendeleejev teadusliku kangelasteo, mida julgesti võib kõrvutada Leverrier' avastusega, kes arvutas välja veel tundmata planeedi Neptuni orbiidi (Engels). Mendeleejevi teooria puudus seisab selles, et mitte tundes perioodilise sõltuvuse põhjusi, pidas ta elemente lahutamatuks. Aatomi elektronideteooria selgitas Mendeleejevi seaduse füüsilise põhjuse. Elemendi järjestusnumber, kui nummerdada järjekindlalt koht-kohalt Mendeleejevi süsteemis, on võrdne aatomituuma positiivse laenguga. Keemilised omadused sõltuvad aga eeskätt elektronide rühmitumisest tuuma ümber. Tuuma laengu suurenemisel ühiku võrra ja nende elektronide arvu vastaval suurenemisel korduvad elektronide rühmitumise tüübid, tingides aatomite omaduste perioodilisust; Mendeleejevi seadus ütleb seepärast nüüd, et elementide omadused on perioodilises sõltuvuses järjestusnumbrist või aatomituuma laengust. Aatomi mass on tihedalt seotud tuumalaenguga; seepärast võiski Mendeleejev avastada oma seaduse, kasutades aatomikaalu. Mendeleejevi süsteem peegeldab mitte üksnes keemiliste elementide ja nende ühendite seoseid, vaid ka nende muundumise ja arenemise reaalseid protsesse. Aatomite muundumise ja nende radioaktiivse lagunemise protsessid on üleminekuiks Mendeleejevi süsteemi kohtade vahel. Keemiliste ühendite jaotumine maakera arengu protsessis toimus samuti kokkukõlas Mendeleejevi süsteemiga. Mendeleejevi seadus, osutudes niiviisi mateeria are-

nemise seaduseks anorgaanilises looduses, etendab määratu suurt osa dialektilis-materialistliku loodusekäsituse põhjendamisel. Mendelejevi peateosed: „Keemia alused“ (1869—1870), „Perioodiline seadus“ (1873).

mendelism — pärilikkuse teooria, mis on loodud 1860-ndail aastail austria õpetlase Gregor Mendeli poolt ja on kaasaegse kodanliku pärilikkuse-teaduse poolt omaks võetud. Vastavalt sellele õpetusele on olemas pärilikkuse reeglid, mis kehtivad kõigi organismide kohta, hernest inimeseni. Pärilikud omadused (tegurid) ei sõltu organismi muutmisest ja tema elutingimustest, nad lähevad muutumatul kujul üle esivanemaitl järglastele vabas, sõltumatus kombinatsioonis, moodustades omaduste juhusliku mosaiki. Vastavalt mendelismile esivanemate üksikud tunnused: 1) ilmuvad järglastel muutumatul kujul ja 2) vanemlike tunnuste jaotumine järglaskonnas on ühesugune kõigile elusolenditele, sõltumatult nende struktuuri erinevusest ja keerukusest. Iga järglase kohta isa pärilikkusetunnusega tuleb üks ema tunnusega ja kaks vahepealset tüüpi. Viimased sisaldavad nii isa- kui ka emapoolseid „tegureid“ ja sel viisil tekib Mendeli järgi „tunnuste lahknemine“ vahekorras 1:2:1. Mendelism viis pärilikkuseõpetuse formaalsele tunnuste üelugemise teele järglaskonnas, jälgimata nende tunnuste protsessi, põhjusti ja arengutingimusi. Seepärast ei saa mendelismi alusel juhtida tunnuste formeerumist järglaskonnas, ei saa juhtida pärilikkust. Mendelismi õpetus „teguri“ identsusest ja muutmatususest vanemate ja järglaste juures kuni kaugete põlvkondadeni on metafüüsiline arengut eitav õpetus. Men-

delismi poolt oletatud tunnuste järglaskonnas jaotumise arvuline suhe, mis olevat ühesugune kõigile elusolendele, ei vasta tegelikkusele, sest mitmesuguseil vanemlike vormidel nende arengu mitmesuguseis tingimustes on järglaskonna mitmekesisuse aste erinev. Tundes organismi arengu seaduspärasusi võib järjest enam valitseda tunnuste kujundamist järglaskonnas ja korraldada nende arvulist avaldumist. Nagu akadeemik T. D. Lössenko katsed mitmesuguste nisusortidega näitasid, on võimalik rist-sugutatud vormide vastaval valikul ja hübriidide loomule vastavate kasvutingimuste valikul saavutada järglaskonna täielikku homogeensust. Suurimad nõukogude õpetlased-darvinistid K. A. Timirjazev ja J. V. Mitšurin tõestasid oma töödes, et nn. Mendeli reeglid omavad osalist tähendust ja neid ei saa mingil tingimusel pidada orgaanilise maailma üldiseks seaduseks. Timirjazev andis mendelismi kriitika reas töödes, mis moodustavad kogumiku „Darvinism ja selektsioon“ (1937), Mitšurin töös „Mendeli seaduste rakendamatuses hübriidisatsioon“ ja mujal.

menševistlik idealism — antimark-sistlik, antiparteiline, idealistlik marksismi moonutus Deborini grupi jt. poolt, mis võitles bolševistliku partei joone vastu filosoofias ja taaselustas II Internatsionaali kõige kahjulikumad dogmat — teooria lahutamist praktikast. Menševistlikud idealistid eitasid leninismi kui marksismi loovat edasiarendust; eitasid leninlikku etappi marksismi filosoofia arengus, marksistlik-leninlikku õpetust teaduse ja filosoofia parteilikkusest, ignoreerisid teoreetiliste küsimuste läbitöötamisel tege-

liku sotsialistliku ülesehituse osa meie maal, püüdsid asendada marksistlik-leninlikku materialistlikku dialektikat Hegeli idealistliku dialektikaga. Võitluses partei juone vastu muutusid paljud menševistlikud idealistid otsesteks rahva vaenlasteks, nõukogudevastaste trotskistlik-buhaarinlikest jõukudest osavõtjaks. Seltsimees Stalini juhtimisel partei paljastas ja purustas menševistlikud idealistid kui sotsialismi vaenlaste agendid filosoofia rindel.

metafüüsika — dialektikale otse vastandlik loodusnähtuste käsitlemise meetod, uurimisviis. Metafüüsiline meetod oli ajalooliselt tingitud astmeks inimliku mõtlemise arengus. Looduse liigendamine tema üksikosadeks, mitmesuguste loodusnähtuste ja asjade liigitamine kindlaiks klassideks oli väga tähtsaks tingimuseks noile üli suurtele edusammudele, mis loodusteadus saavutas XV—XVIII saj. perioodil. Kuid see uurimisviis lõi harjumuse asju ja nähtusi vaadelda väljaspool nende seost, arengut ja muutumist. „Asjad ja nende mõttelised peegeldused, s. o. mõisted, on metafüüsikule üksikud, muutumatud, tardunud, jäädavalt antud esemed, mis on uuritavad üksteise järel ja üksteisest sõltumatult“ (Engels). Metafüüsikud nägid looduses üksteisest sõltumatute ja isoleeritud esemete, nähtuste juhuslikku kuhjumit. Nad vaatlesid loodust paigalpüsimise ja liikumatuse, seisaku ja muutumatuse olukorras. Metafüüsikud pidasid arenguprotsessi lihtsaks kvantitatiivse kasvu protsessiks, kus kvantitatiivsed muutused ei vii kvalitatiivsele muutusile. Metafüüsikute vaatekohalt asjad ei sisalda sise-misi vastuolusid; arengu lätteks on väliste vastandlike jõudude kokkupõrge. Marxi ja Engelsi dialektilise

materialismi loomisega ja teadusliku loodusetunnetamise arenguga tabas metafüüsulist maailmavaadet täielik krahh. Kuid metafüüsika külge klammerdusid ja klammerduvad veelgi iga-sugused reaktioonäärid, kes lootusetult püüavad vana kaitseda, ajaloorastat tagasi pöörata. Kodanlikud teoreetikud ei lakka „tõestamast“, et kapitalism on igavene. „... Tema (kodanlik poliitiline ökonomia. — T o i m.) vaatleb kapitalistlikku korda mitte kui ajalooliselt mööduvat arenguastet, vaid vastupidi, kui ühiskondliku tootmise absoluutset, lõplikku vormi“ (M a r x). Metafüüsika seisukohtadel asusid vene narodnikud, eitades külakogukonna lagunemist ja tööstusproletariaadi kasvamist; metafüüsika positsioonidel asuvad II Internatsionaali revisionistid ja oportunistid, eitades klassivastuolude lepitamatust, tõestades, et üleminek kapitalismilt sotsialismile peab toimuma hüpeteta, ilma proletaarse revolutsioonita, „kapitalismi rahulikult sotsialismisse kasvamise“ teel. Filosoofia ajaloos mõisteti metafüüsikaga seda osa filosoofiast, mis käsitles kogemuse piirest üleulatuvaid nähtusi (jumalat, hinge, tahtevabadust jne.).

„**Metafüüsika**“ — Aristoteles'e (vt.) teosed, mis hiljemini, I saj. m. a. j., ühendati üheks raamatuks ja on pühendatud küsimustele, mida ta ise luges „esimese filosoofia“ valdkonda kuuluvaiks, erinevalt kõigist teistest teadustest, mis kuuluvad loodusteaduse ja matemaatika alla. Sõnasõnaliselt tähendab „Metafüüsika“ teoseid, mis tulevad füüsikaliste järel, — seda osa filosoofiast, mis tegeleb kõige üldisemate olemise, teadmise olemuse jne. küsimustega. Aristoteles'e „Metafüüsika“ on lahutamatu seotud tema

„Organoniga“, milles on esitatud Aristoteelse loogika. „Metafüüsika“ koosneb 14 raamatust, millest II ja XI raamatu autori küsimus äratab suuri kahtlusi. Aristoteelse „Metafüüsika“ määratleb „esimese filosoofia“ oma objektilt kui teaduse kõige oleva esimestest printsiipidest ja põhjustest, olemisest üldse, olemusest, eristades seda teadust seega teistest teadustest, mis uurivad määratud, konkreetset olemist. Aristoteles vaatleb selles teoses peaaegu kõigi oma eelkäijate, eriti Platoni filosoofilisi tõekspidamisi. Platoni õpetuse igavestest ja muutumatuid ideedest, mis eksisteerivad sõltumatult asjadest ja moodustavad viimaste olemuse, võttis Aristoteles terava kriitika alla. Platoni maailma kahestamise üleemeeliste muutumatute ideede maailmaks ja meeleliste asjade maailmaks tunnistas Aristoteles õigusega alusetuks. Ta tõestab, et muutumatute, üleemeeliste olemuste tunnustamisega ei saa seletada meeleliste asjade tekkimist ja muutumist: „Õelda, et ideed on mustrid ja et kõik muu on nendega ühenduses, tähendab rääkida tühje sõnu ja väljenduda poeetilistes võrdlustes.“ Juba siin ilmnevad Aristoteelse filosoofia materialistlikud jooned. „Platoni „ideede“ kriitika Aristoteelse poolt on idealismi kui seesuguse kriitika üldse“ (Lenin). Vastupidi Platoni väidab Aristoteles, et olemus sisaldub asjades enestes, et „kõrvuti üksikuga pole olemas omaette üldist“, kuid on „eksitus ühtsat paljuses lugeda ideeks“. Vastupidisel juhul, tähendab Aristoteles, „peaks olemas olema mingi taevast peale tajutava taeva, ja samuti päike ja kuu ja sama viisi kõik ülejäänud taevakehad“. „Ent kuidas saab uskuda selliseid väiteid?“

Sellega seoses kirjutab Lenin: „Suurepärane! Välismaailma reaalsuses pole kahtlust. Inimene väärtab nimelt üldise ja üksiku, mõiste ja aistingu etc., olemuse ja fenomeni etc. dialektikas.“ Kuid jõudes päris ligiladale materialismile, jääb Aristoteles siiski kõikumama idealismi ja idealismi vahele. Aristoteles oletab, et peale füüsilise olemuse on veel mittemateriaalne, liikumatu olemus. See mittemateriaalne olemus määrab igasuguse olemise aluse. Ta eelneb kõigile muudele olemustele, olles jumal. Sellepärast nimetab Aristoteles „esimest filosoofiat“ sageli teoloogiaks. „Peab olema mittemateriaalne printsiip, mille olemuseks on aktiivsus, peab olema midagi igavest. Ta ise on liikumatu. Ta on igavene mõistus — jumal.“ Tunnustades materiaalsete asjade konkreetset, nende mööduvat iseloomu, nõudes olemuste avastamist asjus endis, näeb Aristoteles olemust mitte mateerias, vaid vormis. Mateeria omaette võetuna on Aristoteelse arvates surnud, passiivne, liikumapanevaks printsiibiks on vorm. Õpetus mateeria ja vormi seoseist moodustab „Metafüüsika“ ja kogu Aristoteelse filosoofia sõlmpunkti. Ta püüab leida kõigile asjus ja nähtustes toimuvale muutustele põhimisi, ürgseid põhjusi. Selliseid põhjusi loendab ta neli. Aristoteles märgib, et juba enne teda jälgisid teised filosoofid neid põhjusi, kuid ei mõistnud, et ainult kõik koos nad võivad selgitada liikumist ja muutumist asjade maailmas. Need põhjused on: 1) vormis seisnev olemise olemus, mis selektab, mispärast asi on selline, nagu ta on, näiteks maja, tema vorm; 2) mateeria: millest maja on tehtud, näiteks puu; 3) kust on pärit liikumise algus, näiteks arhitekt; 4) mistarvis, ees-

märk — reaalne maja. Oluliselt redutseerib Aristoteles kõik kahele printsiibile, kuna kolmanda põhjuse sisuks on esimene, kuid neljas määrab ära esimese ja teise põhjuse; niiviisi viiakse kõik tagasi materiaale ja vormile, kusjuures materia ise sisaldab vaid asja võimalikkuse, tegelikkus aga on vormi aktiivse osa avaldus. Vorm muudab määramatut, indiferentset materia kvalitatiivselt erinevaks, määratuks, tegelikuks. Järelikult vastandab Aristoteles vormi materiaale ja samal ajal vaatleb neid seoses teineteisega. Aristoteelse arvates see vormi ja materia vastandlikkus on muutlik, relatiivne. See, mis ühes suhtes on materia, osutub teises vormiks. Näiteks telliskivi on maja suhtes materia, maja aga on vorm; savi suhtes on aga telliskivi vorm ning savi — materia. Kõige põhjas asub puhas, esimene, omadusteta, määramatu materia, mis ei oma vormi, kõige üle aga valitseb puhas vorm — absoluutne, jumalik mõistus. Nende kahe äärmuse vahel toimub materia alaline üleminek ühest vormist teise. Tunnetada saab ainult vormi, sest temas seisab olemus, materia ise on tunnetamatu. Aristoteles ei suuda tunnetada vormi ja sisu dialektikat, mõista vormi kui materia enda sisu sisemiste ja väliste seoste väljendust. Ta murrab pead dialektika üle, näeb vormi ja sisu vastulusid, kuid ei suuda neid mõista. Materia suhet vormiga vaatleb Aristoteles kui võimalikkuse suhet tegelikkusega. Aristoteles püstitab esimesena filosoofia ajaloos selle äärmiselt tähtsa tunnetusteooria probleemi. Materia on vormi jaoks võimalikkus. Seeme on taim võimalikkuses. Niiviisi vaatleb Aristoteles kõike liikumises, muutumises, võimalikkuse üle-

minekus tegelikkusse. Tunnistades materia vormi võimalikkuseks, Aristoteles kõrvaldab mõnel määral lõhe vormi ja materia vahel ja läheneb selle probleemi dialektilisele lahendamisele. „Aristoteelse loogika nõuab, otsib Hegeli loogikat, viib selle juurde...“ (Lenin). Suutmata lahendada liikumise allika küsimust, peab Aristoteles esimeseks liikumapanevaks põhjuseks puhast aktiivsust, mida ta omistab igavesele, alguse ja liikumata mõistusele, jumalale.

metafüüsiline materialism — vt. *materialism; metafüüsika*.

metodoloogia — a) õpetus meetodist, uurimisviisist; b) mingis teaduses rakendatavate võtete, uurimismetodite kogum.

Mignet, François Auguste Marie (1796—1884) — vt. *restauratsioonija prantsuse ajaloolased*.

Mihhailovski, Nikolai Konstantinovitš (1842—1904) — vene sotsioloog ja publitsist, liberaalse narodnikluse liider. Ajakirjade „Oteštšestvennoje zapiski“ („Isamaalised märkmed“) ja „Russkoje bogatstvo“ („Vene rikkus“) toimetaja. Mihhailovski võitles ägedalt marksismiga, olles tema kõige kurjem vaenlane. Subjektivse meetodi eestvõitlejana sotsioloogias (vt. *subjektiivne meetod sotsioloogias*) tõendas Mihhailovski, et ühiskond kujutab endast üksluiste, hallide, argipäevaste kujutelmadega „hulka“. „Heroiline isiksus“ organiseerib „hulka“, toob temasse ajutise seose, teda võitlusse kaasa kiskudes. Lavrovi-Mihhailovski „kangelaste-“ ja „hulga-“teooriaga põhjendati narodnikliku terrorismi taktikat. Selle narodnikute taktika ja nende reakt-

sioonilis-idealistlike teooriate vastu võitlesid halastamatult Lenin ja Plehhanov [Lenin oma kuulsas raamatus „Mis on „rahvasõbrad“ ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?“ (vt.) ja mujal, Plehhanov raamatus „Monistliku ajalookäsituse arengu küsimusest“ (vt.)]. Mihhailovski põhiteosed: „Mis on progress?“ (1869), „Kangelased ja hulk“ (1882).

mikrokosmos — vt. *kosmos*.

Mileetose koolkond — kõige varasem materialistlik filosoofiline koolkond, nimetatud Mileetose linna järgi, mis VI—V saj. e. m. a. ühes teiste Vahemere Joonia ranniku linnadega oli Vana-Kreeka orjandus-ühiskonna kaubanduse, käsitöö, meresõidu ja kultuuri keskuseks. Mileetoslaste — Thales'e, Anaximandros'e ja Anaximenes'e esimeste natuurfilosoofiliste õpetuste kohta ütleb Engels: „... Siin on meie ees tervenisti ürgne stiihiline materialism, mis loomulikult oma tekimisel peab endastmõistetavaks ühtsust loodusnähtuste lõpmatus mitmekesisuses ja otsib seda mingis kindlakujulises kehalises, mingis erilises, nagu Thales vees“ (Engels). Anaximenes luges kogu oleva ürgaluseks õhku, Anaximandros aga määratlematuid anelisi osakesi („apeiron“). Mileetose filosoofid olid ühtaegu ka looduseuurijad ja tegid esimesi teaduslikke avastusi geomeetria, geograafia, astronoomia ja matemaatika alal. Loodust käsitasid nad kui igavesti liikumises ja arengus olevat materiat ja omistasid talle üldist hingestatust (vt. *hülozoism*). Küsimusega kogu oleva ühtsa ürgaluse suhtest konkreetsete esemete ja nähtuste paljusega, mis oli Mileetose koolkonna filosoofia eesmäks, on seotud ka antiikaja teadlaste

esimesed õpetused maailma seaduspärasusest. Vana aja suurim dialektik *Herakleitos* (vt.) Efesosest nägi olemise seadusepärasust üldises vastandite võitluses ja väljendas seda seaduspäraselt leegitsema lõõva ja seaduspäraselt kustuva tule pildis.

„Mis on „rahvasõbrad“ ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?“ — V. I. Lenini teos, kirjutatud 1894. a. kevadel ja suvel ning samal aastal avaldatud kolmes (hektograafitud) andes. Teine anne on kaduma läinud. Selles teoses „paljastas Lenin lõplikult narodnikute kui tegelikult rahvale vastutöötajate võltside „rahvasõprade“ tõelise näo“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Narodniklus oli põhimiseks, peamiseks ideeliseks takistuseks sotsiaaldemokraatliku liikumise ja marksismi levimise teel Venemaal. Et marksism Venemaal võidaks, selleks oli vaja lõpuni purustada narodniklus, paljastada narodnikluse ideoloogia reaktsiooniline olemus. Peegeldades kulakluse huve, loobusid 90-ndate aastate narodnikud ammugi igasugusest revolutsioonilisest võitlusest tsaarivalitsuse vastu ja asusid liberalistliku leppimise teele Venemaal kehtiva korra suhtes. Teoorias propageerisid narodnikud reaktsioonilisi, subjektiivselt-idealistlikke vaateid ühiskondliku arengu käigule. Narodnikute vaatepunktist on inimajaloo määravaks, liikumapanevaks jõuks väljapaistvad üksikisikud, „kangelased“, „kriitiliselt mõtlevad isiksused“, kuid mass, rahvas, „hulk“, nagu nad ütlesid, kuulab ainult pimesi nende „kangelaste“ sõna. Oma ajalehtedes ja ajakirjades astusid narodnikud innukalt marksismi vastu välja. Võitluse narodnikluse vastu oli algatanud Plehhanov ja tema „Töö vabastuse“ rühm. Kuid

narodnikluse ideeline purustamine polnud Plehhanovi poolt veel kaugeltki lõpetatud. Lenin viis lõpule selle narodnikluse ideelise purustamise. Lenin tõestas oma raamatus, et 90-ndate aastate narodnikud pole revolutsionäärid, et nad ei aseta endile tsarismi revolutsioonilise kukutamise ülesannet, vaid püüavad ainult „paigata, „parandada“ talurahva olukorda, kaasaegse ühiskonna aluseid säilitades“. Narodnikluse klassisisu iseloomustades näitas Lenin, et narodnikute kirjutistes sotsialismist pole midagi sotsialistlikku, et kõik nende teooriad „kahtlemata ei seleta tööraha ekspluateerimist ja on sellepärast absoluutselt sobimatud tema vabastamiseks, et tõepoolest need teooriad on juhitud väikekoodanluse huvidest ja peegeldavad neid“. Sellepärast kvalifitseeris Lenin narodnikute sotsialismi kui väikekoodanlikku sotsialismi. Võitluses narodnikute vastu Lenin mitte üksnes kaitses marksismi ja lõi puruks narodnikute haletsemisväärseid katsed moonutada marksistlikku õpetust, vaid arendas ka marksismi edasi, rikastades dialektilise ja ajaloolise materialismi teooriat. Marksistliku filosoofia küsimustele pühendas Lenin oma raamatus palju lehekülgi. Lenin kohastas marksismi vene tõsielu konkreetsete tingimustega ja valgustas vene marksistide hädavajalike ülesandeid. Lenini raamat oli revolutsioonilise marksismi suureks programm-dokumendiks Venemaal. Määrates töölisklassi lähimaid ülesandeid, ütles Lenin, et proletariaat kui „ainus ja loomulik kogu töötava ja ekspluateeritava rahvastiku esindaja Venemaal“ peab juhtima tema võitlust pärisorjuse ja tsaristliku absolutismi

vastu. Ent see võitlus on töölisklassile vajalik „ainult kui vahend koodanluse vastu suunatud võitluse kergendamiseks... kui selle tee puhastamine, mis viib võidule tööraha peavaenlase... kapitali üle“. Oma raamatus tõstis Lenin esimesena esiplaanile töölisklassi ja talurahva revolutsioonilise liidu idee kui tsarismi, mõisnike ning koodanluse valitsuse kukutamise peavahendi. Vene marksistide põhiülesandeks pidas Lenin nende isoleeritud ringikestest ühtsa revolutsioonilise sotsiaaldemokraatliku töölispartei organiseerimist. Kui töölisklassi eesrindlikud esindajad, kirjutab Lenin, „omandavad teadusliku sotsialismi ideed, vene tööliste ajaloolise osa idee, kui need ideed laialt levivad ja tööliste keskel luuakse tugevad organisatsioonid, mis kujundavad ümber tööliste praeguse tükeldatud majandussõja teadlikuks klassivõitluseks, siis vene tööline, tõustes kõigi demokraatlike elementide juhina, kukutab absolutismi ja vene proletariaat sammub (kõrvu kõigi maade proletariaadiga) avaliku poliitilise võitluse otseteed mööda võidukale kommunistlikule revolutsioonile“.

„Mis teha?“ — V. I. Lenini teos, kirjutatud 1901.—1902. a. sügisel ja talvel ja esimest korda ilmunud välismaal, Stuttgartis 1902. a. märtsis. Raamat oli suunatud rahvusvahelises sotsiaaldemokraatlikus liikumises esineva oportunisti ja selle vene eriliigi „ökonomismi“ vastu. Lenini raamat moodustas terve epohhi bolševikkude partei ja rahvusvahelise kommunismi ajaloos. Ta etendas ülisuurt osa võitluses uut tüüpi marksistliku partei loomise eest ja rajas selle partei ideoloogilised alused. „Mis teha?“ koosneb viiest

peatükist. I peatükis suunab Lenin oma kriitika rahvusvahelise oportunisti vastu. Ära märkides, et Lääne-Euroopa sotsiaaldemokraatia muutub sotsiaalse revolutsiooni parteist sotsiaalsete reformide parteiks, näitas Lenin vene „ökonomismi“ seost oportunistmiga maailma töölisliikumises. Samas peatükis on geniaalselt põhjendatud revolutsioonilise teooria tähtsust revolutsioonilise töölisliikumise suhtes. Lenin näitas sügavalt eesrindliku teooria revolutsioneerivat osa, selle teadliku elemendi osa, mida töölisliikumisse toob marksistlik intelligents. „Revolutsioonilise teooria ei saa olla ka revolutsioonilist liikumist... Eesrindliku võitleja osa võib täita ainult partei, keda juhib eesrindlik teooria.“ Näidates, et revolutsiooniline sotsiaaldemokraatia peab klassivõitlust majanduslikul, poliitilisel ja teoreetilisel kujul, rõhutab Lenin tugevasti revolutsioonilise teooria tähtsust Vene revolutsioonilise liikumisele, proletaarsele parteile Venemaal. II ja III peatükk on pühendatud stiihilisuse ja teadlikkuse suhte analüüsile (vt. *stiihilisus ja teadlikkus*) ja trade-unionistliku ja sotsiaaldemokraatliku poliitika põhimõttele vastandlikkusele. Lenin annab klassikalise valemi sotsialistliku teadlikkuse kandmise kohta stiihilisse töölisliikumisse revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia poolt. „Poliitilist klassiteadvust saab töölisle sisendada ainult väljastpoolt, see on väljastpoolt majanduslikku võitlust, väljastpoolt tööliste ja peremeeste suhete sfääri.“ Puruks lüües „ökonomistide“ sabassõrkimise õpetuse näitas Lenin, et partei juhtiva osa eitamine, stiihilisuse ülistamine viib tööliklassi desarmeerimisele isevalitsuse ja kodan-

luse ees. „Igasugune kummardamine töölisliikumise stiihilisuse ees, igasugune „teadliku elemendi“ osa, sotsiaaldemokraatia osa vähendamine tähendab ühtlasi, — täiesti sõltumatult sellest, kas vähendaja seda tahab või mitte, — kodanliku ideoloogia mõju kõvendamist tööliste hulgas.“ Võideldes proletaarse partei iseseisva poliitika vastu väljaastunud „ökonomistide“ vastu, kes pooldasid klassivõitluse peamise vormina tööliklassi majanduslikku võitlust kapitalistidega, näitas Lenin, et tööliste majanduslik võitlus kapitalistide vastu on ainult tööliste kollektiivne võitlus peremeestega „tulusamate tööjõu müügitingimuste eest, tööliste töö ja elutingimuste paranemise eest“, et see võitlus ei või viia tsarismi ja kapitalistliku korra kukutamisele, vabanemisele kapitalistlikust orjusest. Ökonomistid, vulgariseerides ajaloolise materialismi teesi selle kohta, et materiaalse elu tingimused on liikumapanevaks jõuks ühiskonna arengus, tegid järelduse, et tööliklassi võitluse majanduslikul vormil on esmajärguline tähtsus. Vastuseks sellele kirjutas Lenin, et „klasside kõige olulisemaid, „otsustavaid“ huve saab üldiselt rahuldada ainult põhjalike poliitiliste ümberkujundamistega; eriti saab aga proletariaadi majanduslikku huvi rahuldada ainult poliitilise revolutsiooni teel, mis asendab kodanluse diktatuuri proletariaadi diktatuuriga“. Lenini raamatu järgmised peatükid on pühendatud revolutsioonilise töölisliikumise ja proletariaadi partei organisatsioonilistele ülesannetele. „Ökonomistide“ oportunism organisatsioonilistes küsimustes oli tervenisti seotud nende ideelise oportunismiga. Idee-

line lahkmeelsus, organisatsiooniline lahusolek, omaette nokitsemine, ringikestesse sulgumine olid tõsisteks takistusteks töölisklassi organiseerimisel võitluseks tsarismi ja kodanluse vastu. Revolutsioonilise töölisliikumise kasv nõudis ühtsa, tsentraliseeritud võitluspartei loomist. Oma raamatus arendab Lenin laia kava revolutsioonilise marksistliku võitluspartei loomisest, kes on suuteline lahendama Venemaa töölisklassi ees seisvaid ülesandeid. Lenin näitab revolutsiooniliste marksistide ülevenemaalise poliitilise ajalehe üli-suurt tähtsust. Selliseks ajaleheks, mis valmistas ette bolševistliku partei ideelist ja organisatsioonilist loomist, oli Lenini „Iskra“. Raamatus „Mis teha?“ andis Lenin purustava löögi „ökonoomistide“ oportunistlikule ideoloogiale. „„Mis teha?“ ajalooline tähtsus seisab selles, et Lenin ses oma kuulsas raamatus: 1) esimesena marksistliku mõtte ajaloos paljastas juurteni oportunismi ideelised lätted, näidates, et nad peituvad eelkõige kummardamises töölisliikumise stiihilisuse ees ja töölisliikumises sotsialistliku teadvuse osa maldamises; 2) tõstis kõrgele teooria, teadlikkuse ja partei kui stiihilist töölisliikumist revolutsioneeriva ja juhiva jõu tähtsuse; 3) põhjendas hilgalvalt selle põhilise marksistliku seisukoha, mis lausub, et marksistlik partei on töölisliikumise ühendamine sotsialismiga; 4) töötas geniaalselt välja marksistliku partei ideoloogilised alused. Raamatus „Mis teha?“ arendatud teoreetilised põhimõtted said hiljem bolševistliku partei ideoloogia aluseks“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus).

monaad (kreekakeelsest sõnast *monás* = ühik) — filosoofiline termin kõige lihtsama, jagamatu ühiku tähistamiseks. Kreeka filosoofias kasutati

terminit „monaad“ kui üht olemise printsiipi; uuemas filosoofias etendab see termin suurt osa *Leibniz*'i (vt.) süsteemis. Leibnizil on monaadid kõige oleva aluseks, nad on väikesed seisvad iseliikumisega varustatud hingelised olemused. Nende omavaheeline seos kujutab ettemääratud jumalliku harmooniat. Leibnizi monaadide õpetuses oli ka hinnatavaid momente: kate (monaadide kaudu) kehtima panna kõigi loodusnähtuste seost ja osutamine monaadide sisemisele iseliikumisele.

monism (kreekakeelsest sõnast *mónos* = üks, üksik) — filosoofiline õpetus, mis vastandlikult *dualismile* (vt.) peab kogu oleva aluseks üht printsiipi. On olemas nii materialistlik kui ka idealistlik monism. Materialistid loevad maailma printsiibiks, aluseks mateeriat. Idealistid vastupidi peavad kõigi nähtuste ainsaks printsiibiks vaimu. Idealistliku monismi esindaja on Hegel, kes kogu oleva ainsaks printsiibiks peab „absoluutset ideed“. Materiaalne loodus pole Hegeli järgi muud kui vaimu teisiti-olemine. Idealistlik monism on religioon, papimeelsuse otsene õigustamine. Tõeliselt monistlik filosoofia on ainuüksi Marxi ja Engelsi loodud dialektiline materialism. Marxi ja Engelsi materialistlik monism lähtub sellest, et maailm on oma loomult materiaalne, et mitmesugused nähtused maailmas on liikuva mateeria mitmesugused liigid, et maailm ei vaja mingisugust „maailma vaimu“. Marxi ja Engelsi teene seisab selles, et nad esimesena ajaloos avardasid materialistlikku vaateviisi ühiskonna elule. Ühiskonna arenemise aluseks lugesid marksismi klassikud materiaalsete hüviste tootmise viisi.

„Monistliku ajalookäsituse arengu küsimusest” — G. V. Plehhanovi teos, ilmus 1895. a. N. Beltovi varjunime all. Selle raamatu alusel „sai oma kasvatu terve sugupõlv vene marksiste” (L e n i n). Marksistliku filosoofia esituse kõrval on selles antud narodnikute reaktsiooniliste vaadete sügav kriitika. Marxi-eelse filosoofia ja sotsioloogia analüüsile on pühendatud neli peatükki, milles Plehhanov käsitleb kriitiliselt XVIII saj. prantsuse materialistide vaateid, restauratsioonijastu prantsuse kodanlike ajaloolasi, sotsialiste-utopiste ja idealistliku saksa filosoofia esindajaid (Hegelit). Plehhanov näitab, et ainult Marx ja Engels löid lõpuni järjekindla materialistliku filosoofia, et ainult Marx lõi tõelise teaduse ühiskonnast, sest ta avastas tema arenemise materiaalse aluse. Samas teoses esitab Plehhanov reaktsioonilise narodnikute teooria kohta „kangelastest” ja „hulgast” hiilgava kriitika ja käsitleb marksistlikke vaateid isiku osast ajaloos ja ühiskondliku arenemise seaduspärasusest.

monoteism (ainujumalus; kreeka-keelseist sõnadest *mónos* = üks, üksik, *theós* = jumal), vastand polüteismile (mitmejumalasele). — Religioossete uskumuste esimesel arengustmel, sugukondliku korra perioodil oli igal sugukonnal oma jumal. Sugukonna arenemise kõrgemal astmel ja tema lagunemise alguses ilmub usk mitmesse jumalusse, kellest igaühel on oma nimi ja eriala. Uskumuste edasine areng on seotud ühiskonna jagunemisega klassidesse ja riikide kujunemisega. Kujunevais riikides pannakse kehtima ühe jumala kultus (monoteism). Keisrite ilmumisega tekivad inimestel kujutlused taevastest keisri-

test. „... ainujumal poleks iialgi läbi löönud ainukeisrita...” (Engels). Kaasaegsete usundite monoteism on väga suhteline. Usk jumalisse, jumala poega, jumala õmase, pühakuisse ja prohvetisse jne. on olemuselt mitmejumalalus.

Montesquieu, Charles de Secon dat (1689—1755) — prantsuse sotsioloog ja poliitiline mõtleja, mõdukalt-kodanlike ülemkihtide ideoloog. Montesquieu tähtsaimad teosed: „Pärsia kirjad” (1721), „Vaatlused roomlaste suuruse ja nende languse põhjuste üle” (1734). „Seaduste vaimust” (1748) — levisid laialt ja olid kõrvu Rousseau teostega väga populaarsed eriti Prantsuse kodanliku revolutsiooni tegelaste hulgas. Vene keelde tõlgiti kõik kolm teost juba XVIII saj. „Pärsia kirjades” andis Montesquieu Louis XIV aegse absolutistliku korra salvava kriitika. Kahes teises töös püüdis ta selgitada riigi tekkimist ja riigikordade ning seaduste olemust ja koostada sellel „loomulikul” alusel ühiskondlike reformide kava. Montesquieu kaitses kõigi nähtuste seaduspärase arengu õiget mõtet. Seadused on Montesquieu definitsiooni järgi „paratamatud, asjade loomusest tuletuvad suhted; selles mõttes kõik eksisteeriv omab omi seadusi”. Seaduspärasus kehtib ka ühiskondlike suhete alal. Rahva moraalne laad, tema seaduste iseloom ja valitsemisvorm on Montesquieu järgi tingitud selle territooriumi kliimast, maapinnast ja suurusest, millel ta elab. Nii viisi pole absoluutselt otstarbekohast, mõistlikku riigikorda, religiooni, seadusi ega kombeid. Kõik sõltub rahva elu materiaalsest tingimusest. Selles suhtes asub Montesquieu kõrgemal

Prantsuse XVIII saj. valgustajast. Kuid talle on võõras riigi vaatlemine ajaloolises läbilõikes. Parimaks riigivormiks pidas Montesquieu Inglise tüüpi konstitutsioonilist monarhiat. Montesquieu lõi tuntud liberaalse võimujagamise teooria täidesaatvaks, seadusandlikuks ja kohtuvõimuks ja on üks nn. raha „kvantitatiivse teooria“ autoreid. Kuigi Montesquieu ei tõusnud ateismini, kritiseeris ta oma teoseis tõsiselt kirikut ja vaimulikkonda.

moodus — eseme omadus, mis on omane ainult tema mõningaile olekuile, erinevalt atribuudist, mis on eseme lahutamatuks omaduseks kõigis tema olekuis. Spinoza filosoofias on moodus substantsi olek, mille olemise põhjus pole temas endas, vaid teisel, — substantsis ja tema atribuutides. Moodustes väljendub asjade lõpmatu hulk ja nende mööduvad kvaliteedid, milles end ilmutab ühtne, igavene ja lõpmatu materiaalne substants.

moraal, kõlblus — ühiselu ja inimeste käitumise reeglid, normid, üks ühiskondliku teadvuse kuju. Idealistid arvavad, et moraal on täiesti sõltumatu inimkonna elu materiaalseist tingimustest. Marksism-leninism lähtub kõlbluse ja tema nõuete mõistmisel mitte üldistest ja abstraktseist definitsioonidest, vaid konkreetseist ajaloolistest tingimustest. Ühiskondliku korra muutumisega muutub ka moraal. Nii annab kodanliku korra võidu puhul feodaalide moraal maad kodanlikule moraalile. „... Kogu küsimus seisab kahe ühiskondliku organisatsioonikaju vahetuses: sunnistaiste talupoegade-pärisorjate lisatöö ostmise süsteem lõi pärisorjusliku moraal; „vaba töö“ süsteem, kus töötatakse „võõral arvel“ rahaomanikule,

lõi selle asemele kodanliku kõlbluse“ (Lenin). Proletaarse revolutsiooni võit viis võidule ka uue moraal — kommunistliku ühiskonna moraal. Meie kõlblus on alistatud klassivõitluse huvidele. Kommunistliku moraaliga vaatepunktist on kõlbeline, moraalne ainult see, mis soodustab vana maailma, ekspuuteerimise ja viletsuse hävitamist, mis kindlustab uut sotsialistlikku korda. „Kommunistliku moraal aluseks on võitlus kommunismi kindlustamise ja lõpuleviimise eest“ (Lenin).

Morelly — suurim prantsuse XVIII saj. kommunist-utopist. Biograafilised andmed ta kohta puuduvad (ei teata isegi sünni- ega surmaaega). Kõik Morelly teosed ilmusid anonüümselt. Poemis „Basiliaad“ (1753) ja eriti põhjanevas teoses „Looduse koodeks ehk tema seaduste tõeline vaim“ (1755) kirjeldab ta kommunistlikku korda. Morelly on prantsuse valgustusliikumise demokraatliku suuna väljapaistev esindaja. Tema ideestiku nurgakiviks on resoluutne eraomandi kaotamise nõue. Eraomand, ütleb Morelly, on kõigi sotsiaalsete pahede allikas; ta tuleb kõrvaldada. „Seal, kus poleks mingit omandit, ei saaks olla ka ühtki tema hukatuslikest tagajärjedest.“ Eraomandi tekkimise tähtsaimat põhjust nägi Morelly inimeste mitteküllaldases hariduses, seaduseandjate poolt tehtud veas, s. o. ta seletas seda küsimust idealistlikult. Valgustuse ideede progress tagab loomulikule korrale tagasituleku. Kommunism on Morelly järgi looduse koodeksile vastav kord. Tema aluseks on ühiskondlik omand. Selles, et Morelly hakkab mõistma ühiskondliku omandi hädavajalikkust, on tema suu-

rim ajalooline teene. Tema utopias puuduvad kaubandus ja kaubavahetus. Igaüks saab vajalikud produktid nende tootjalt. Kõigil kodanikel on õigus tööle, puhkusele, haridusele, arstibile ja materiaalsele toetusele vanaduses. Töö on üldkohustusliku iseloomuga, kuid alates teatud vanusest võib igaüks teha mistahes liiki tööd. Suurt tähtsust omistab Morelly ühiskondlikule lastekasvatusele. Alates 5-aastasest vanusest paigutatakse kõik lapsed erilistesse majadesse, kus neid kasvatatakse täiesti ühesuguseis tingimuses (tütarlapsed ja poisid eraldi). Kasvatuse põhiülesandeks on kõrgekvaliteediliste kodanike kujundamine. Teoreetilist õpetust täiendab tootmisõpetus. Morelly ajalooline piiratus ilmnas teravalt tema poolt propageeritud primitiivses võrdsustamises (kuni kohustuseni ehitada kõik majad ühekujulistena ja kõigil inimestel kuni 30. eluaastani käia samast riidest rõivais). Kõiges selles kui ka eraomandi tegeliku kaotamise tingimuste mittemõistmises avaldus sotsiaal-majanduslike klassisuhete arenematus Morelly ajastul. Morelly utopistlik teooria avaldas suurt mõju babuvistide, Fourier', Cabet' jt. vaadetele.

Morgan, Lewis Henry (1818—1881) — ameerika teadlane, etnograaf, arheoloog, ürgaegse ühiskonna teadusliku ajaloo luoja. Morgan näitas printsiipiaalset erinevust klassi ja eelklassi-ühiskonna vahel. Ta andis materialistliku aluse ürgaegse ühiskonna periodiseerimiseks, vaadeldes teda tehnika arengu ja tootmisvahendite tootmise seisukohalt. Toetudes määratu suurele faktilisele materjalile lõi Morgan õpetuse sugukonnast. Ta tegi kindlaks, et perekond on ajalooline

kategooria, mis muutub koos ühiskonna arenguga. Monogaamiline perekond tekib polügaamilisest perekonnast sugukondliku korra lagunemise ja klassi-ühiskonna ilmumise tõttu. Sellega andis Morgan löögi reaktiioonilis-paplikele vaadetele, mis perekonnas näevad igavest kategooriat. Marx ja Engels hindasid Morgani kõrgelt. „Morgan avastas Ameerikas omamoodi uuesti materialistliku ajalookäsituse, mille Marx oli avastanud nelikümne aastat varem“ (Engels). Morgani teoste kriitilise analüüsi ja muude ürgaegse ühiskonna uurimiste põhjal kirjutas Engels „Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimise“ (vt.) — raamatu, mis on tähtsaimaks teoreetiliseks panuseks marksismi ürgaegse ühiskonna teoorias. Morgani peateos on „Muistne ühiskond“ (1877).

Morus, Thomas (1478—1535) — utopistliku sotsialismi rajaja ja silmapaistev õpetlane-humanist. Sündis Londonis kohtuniku perekonnas, omandas hariduse Oxfordi ülikoolis. Kuningas Henry VIII ajal oli ta kõrgeis riigiametis. Kirikupoliitilistes küsimustes kuningaga vastuollu sattunud, loobus Morus lordkantsleri (esimese ministri) kohast, mida ta täitis, ja mõisteti 1535. a. valesüüdistuse põhjal riigireetmise pärast surma. Ajalukku läks Morus tähelepanuväärse raamatu autorina, mille ta 1516. a. avaldas pealkirjaga: „Niisama tulus kui lõbus kuldne raamat parimast riigikorrast ja uuest saarest Utopiast“. Morus kritiseerib selles raamatus kasvavaid kapitalistlikke suhteid. Ta kujutas rahva kannatusi, mida oli välja kutsunud kapitali esialgne akumulatsioon. Kõigi sotsiaalsete hädade juur on Moruse arvates eraomand. Eraomandile rajatud korradele seab ta

vastu Utopia ideaalse ühiskondliku korra, mille aluseks on ühiskondlik omand, ühiskondlik tootmine ja omandamine, seega sotsialistliku korra. Utopia kirjeldus on ajaloos esimeseks katseks visandada pilti sotsialistlikust ühiskonnast. Morus nimetab õnnelikku saart „Utopiaks“, mis sõna-sõnalt tähendab „olematu koht“. (Sellest nimetusest tekkiski esialgse, eelteadusliku sotsialismi nimetamine utopistlikuks sotsialismiks.) Utopia riiki kujutab endast 54 linna liitu. Igale linnale on antud väljad, millel tehakse põllutööd. Kõik täiskasvanud utoopialased, mehed ja naised, teevad tootlikku tööd, välja arvatud ühiskondlikke funktsioone täitvad ja teaduse alal tegelevad isikud. Põhimeks tootlikuks rakukeseks on perekond, mille arvuline koosseis muutub tema tootmistegevuse iseloomust sõltuvalt. Iga perekond on ametis mingi kindla käsitööga. Erilist talurahvast ei ole, kõik utoopialased on kordamööda kohustatud töötama kaks aastat põllumajanduses. Sellise korraldusega püüab Morus kaotada vastandlikkust linna ja küla vahel. Kõik utoopialaste poolt hangitud kuulub kogu ühiskonnale. Tänu parasitismi puudumisele on kõiki tooteid külluses ja nad jaotatakse vastavalt kodanike vajadustele. Utopialaste tööpäev on piiratud kuue tunniga. Vaba aja pühendavad nad teaduste ja kunstide harrastamisele. Teaduslikute tegevuseks võimelised töölised vabastatakse füüsilisest tööst ja viiakse üle teadlaste kategooriasse. Raskeid ja ebamugavaid töid sooritavad orjad. Orjadeks muudavad utoopialased sõjavangid ja kaaskodanikud-roimarid. Utopialased ei tunne kaubandust ega raha. Põlguse äratamiseks kulla

vastu valmistavad nad sellest nõusid ebapuhtaks pruukimiseks, vangiraudu ja ahelaid orjadele ja roimaritele. Utopiat valitsetakse demokraatlike printsiipide alusel. Kuigi Morus tuleviku ühiskonna kujutuses palju õieti ette nägi, siiski ei pääsenud ta aja tingimustest välja. See vajutas oma pitseri tema Utopia kirjeldusele. Utopia majandus on rajatud käsitööstuslikule tootmisele. Morus ei kujutle, et sotsialismi aluseks saab olema kõrgeltarenenud tehnika. Ta ei räägi tehnika progressist utoopialaste juures. Moruse kirjeldus näitab, et kõigi Utopia elanike tarvete rahuldamine on seotud nende tarvete kindla piiramisega, näiteks elamu või riiete küsimuses. Et Morus ei tunne masinat, mis võiks võtta enda sooritada rasked ja ebamugavad inimesetöö liigid, siis peab ta Utopias sallima orjust. Kuid see rikub võrdsust Utopia riigikorras. Utopia „ilusa riigikorra“ andis seal rahvale tark seaduseandja Utop. Moruse raamat avaldas suurt mõju sotsialistliku mõtte järgnevale arengule.

mõiste — inimliku mõtlemise vorm, milles peegelduvad asjade üldised tunnused. Inimese loodusetunnetamise protsess algab meeleliste tajudega, selle või teise asja ja loodusnähtuse otsese vaatlemisega. Kuid tunnetus ei peatu sellel esimesel astmel; ta tõuseb kõrgemale mõistete, kategooriate, seaduste kujundamise astmele. Mõiste on hulga üksiknähtuste üldistamise tulemus. Selles üldistamise protsessis me vaatame mööda nähtuste juhuslikest, ebaolulistest omadustest, momentidest, abstraherime nad ja kujundame mõisted, mis peegeldavad olulisi, põhimisi, otsustavaid seoseid, omadusi, nähtusi, asju. Mõistete formuleerimise protsessis varitseb nende tege-

likkusest eemaldamise oht. Nii näiteks arvu mõiste tekkis abstraherimise teel üksikuist individuaalseist arvudest, mis tähistavad üht või teist hulka konkreetseid asju. Kuid idealistid arvavad seniajani, et arvu mõiste, nagu teisedki matemaatika mõisted, on aprioorne, eksisteeriv enne inimese iga-sugust kogemust ja sellest sõltumatult. Formaalne idealistlik loogika õpetab, et mõiste kui üldine on täiesti isoleeritud kõigest erilisest ja konkreetsest. Materialistlik dialektika näitab, et selline üldise erilisest ja konkreetsest irtutamine on metafüüsiline. Dialektiline materialism lähtub sellest, et tõsitateaduslikud tegelikkuse üldistused mõistest sisaldavad kogu erilise, individuaalse, osalise rikkuse. Praktikas kontrollitud teaduslikud mõisted on objektiivne tõde, nad peegeldavad sügavalt tegelikkust. „Filosoofilistes vihikutes“ määratleb Lenin teaduslike mõistete osa tunnetuses järgmiselt: „Tõustes konkreetse juurest abstraktse juurde, mõtlemine ei eemaldu — kui ta on õige. . . — tõest, vaid läheneb talle. Materია, loodusseaduse abstraktsioon, väärtuse jne. abstraktsioon, ühe sõnaga, kõik teaduslikud (õiged, tõsised, mittemõtetud) abstraktsioonid peegeldavad loodust sügavamalt, õigemalt, täielikumalt. Elavalt vaatluselt abstraktsioonile mõtlemisele ja sealt praktilisele tegevusele — selline on tõde tunnetamise, objektiivse reaalsuse tunnetamise dialektiline tee.“

mõistus — vt. aru ja mõistus.

mõtlemine — erilisel viisil organiseeritud materia kõrgeim produkt, objektiivse reaalsuse kujutelmades, mõistest, otsustustes jne. peegeldumise protsess. Mõtlemine on alati seotud teatud kindla materiaalse liikumise

kujuga — aju (vt.) tegevusega, mille produktiks ta on. „Mõtlemine, kui ülemeeliline ta paistakski, on ainelise, kehalise elundi, aju produkt“ (Engels). Idealism vaatab mõtlemist iseseisva ja materiasist sõltumatu üleloomuliku printsiibi — jumala, absoluutse idee jne. produktina. Kaas-aegne teadus annab aina enam konkreetseid tõendusid selle kohta, et mõtlemine on materia sünnitus. Suurt tähtsust omab selles suhtes too ülikoolikalik materjal loomade kõrgema närvi-tegevuse kohta, mida andis vene teadlane Pavlov (vt.) ja tema koolkond, Pavlov tõestas, et kõrgemad loomad, eriti koerad, omavad analüütilisi ja sünteetilisi võimeid, s. o. oskust üksikuid ärritusi eristada ja siduda. Akadeemik Pavlovi uurimised kinnitasid tähelepanuväärsel viisil Engelse tuntud väidet: „Meil on kõik aru-tegevuse liigid loomadega ühised: induktsioon, deduktsioon, järelikult ka abstraktsioon. . . tundmatute asjade analüüs. . . süntees. . . ja mõlema ühendusena eksperiment. . . Oma tüübilt on need meetodid. . . täiesti ühesugused inimesel ja kõrgemal loomadel. Ainult astme poolest. . . nad on erinevad.“ Rõhutades tuntud sarnasust loomade ja inimese intellektuaalses tegevuses, tunnustab dialektiline materialism ometi printsiipiaalset erinevust inimese ja loomade mõtlemise vahel. Kui intellektuaalne mõtlemistegevus on omane ka loomadele, siis „dialektiline mõtlemine — nimelt sellepärast, et ta eeldab mõistete eneste loomuse uurimist — on omane ainult inimesele ja viimaselegi ainult võrdlemisi kõrgel arenguastmel (budhistid ja kreeklased) ja saavutab oma täie arengu alles tunduvalt hiljem, kaas-

aegses filosoofias“ (Engels). Erinevus inimese ja loomade mõtlemises ei ole seletatav ainult inimese täiuslikuma bioloogilise organisatsiooniga, vaid peaaegjalikult tema elu materiaalsete ja ühiskondlike tingimustega. Oma töös: „Töö osa ahvi inimeseks muutmise protsessis“ (vt.) näitas Engels, et inimliku mõtlemise ja kõnelemise arengu põhieelduseks on töö. Töö kujundas inimese enda ja spetsiifiliselt inimliku teadvusliku, psühholoogilise tegevuse. Teoreetilise mõtlemise, teaduse areng on seotud ühiskonna elu materiaalsete tingimustega, inimeste ühiskondliku praksisega. Tunnustades mõtlemise tingitust ühiskondliku elu materiaalsest tingimustest, kõneleb dialektiline materialism samal ajal mõtlemise, teaduse relatiivsest iseseisvusest. Materiaalsed tingimused määravad ainult lõpptulemusel mõtlemise arengu, nende kõrval mõjustavad mõtlemise arengut veel teised tingimused — ühiskonna poliitiline korraldus, teadmiste tase jne. Dialektiline materialism võitleb vulgaarse kujutlusega, mille järgi mõtlemist saab tagasi viia puhtfüsioloogilistele protsessidele. Inimlik mõtlemine on tõepoolest ühiskondlik nähtus ja pole mõistetav ühiskonna ajaloost väljaspool. Ainult dialektiline materialism näitab mõtlemise, teoreetiliste ideede ja vaadete määratu suurt osa ühiskondlikus elus, ühiskonna ajaloos. Teoreetilise mõtlemise, eesrindlike ideede ja vaadete tähtsust põhjendab sügavalt seltsimees Stalin oma töös „Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist“ (vt.).

„Mõtlemisökonomia printsip“ — idealistlik printsip, mis on Mach'i ja Avenarius'e tunnetusteooria aluseks. Kuivõrra meil tunnetuses on tegemist ainult oma aistingutega, kuulutasid

nad, ei või ega pruugi me taotella reaalsuse objektiivsete seaduste avastamist. Tunnetuse ülesanne redutseerub meie aistingute lihtsale kirjeldamisele, nende sellisesse korda asetamisele, mis teeks ülevaate saamise neist kõige hõlpsamaks. Selline meie kogemuse kirjeldus ongi kirjeldus vastavalt „mõtlemisökonomia printsibile“. Teiste sõnadega, „mõtlemisökonomia printsip“ vabastab meid vajadusest tunnetada seda, mis on aistingute taga, millised on maailma objektiivsed seadused. Mach ja Avenarius suunavad selle printsibi materialismi vastu: „ökonomsem“ on, väidavad nad, lugeda olevaks ainult meie aistinguid ja ei midagi rohkem. „Materialismis ja empiriokrititsismis“ näitas Lenin „mõtlemisökonomia printsibi“ ebateaduslikkust, absurdsust ja täielikku subjektiivsust.

mõõdusuhete sõlmjoon — vt. mõõt.

mõõt — esemete kvalitatiivsete ja kvantitatiivsete määratelduste ühtsus. Kvaliteet ja kvantiteet ei eksisteeri asjus teineteisest isoleeritult. Tegelikuses on nad katkestamatus seoses, ühtsuses. Mõõdu mõiste peegeldabki seda objektiivset fakti, et asjade kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed määrateldused on vastastikku seotud, vastastikku tingitud. Iga nähtus, iga ese, iga protsess pole seepärast ainult kvantitatiivne määrateldus ega ainult kvalitatiivne määrateldus, vaid ka mõõt. Mõõt on selline asjade kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete külgede ühtsus, milles kindel omadus on paratamatult seotud kindla hulgaga, milles kvaliteet ja kvantiteet vastavad teineteisele. Sellise vastavusega pole mõõtu, s. o. eset. Nii näiteks vee kvalitatiivne määrateldus vastab teda moodustavate keemi-

liste elementide kindlale kvantitatiivsele määrateldusele: ühe vesiniku kaaluühiku kohta tuleb kaheksa kaaluühikut hapnikku. On vaja ainult natuke muuta seda elementide kvantitatiivset koostist, — kahekordistada hapniku hulka, et saada uus mõõt — vesiniku ülihapend. Siin vastavad juba uuele kvaliteedile uued kvantitatiivsed proportsioonid. Mõõt on eseme kvantitatiivse ja kvalitatiivse külje v a s t u o l u l i n e ühtsus. Kvantitatiivsete muutuste märkamatu kasv eseme teatud arenguastmel pole juba enam ühendatav olemasoleva kvaliteediga, astub temaga vastuollu ja viib mõõdu purunemisele: üks mõõt taganeb teise eest, uue mõõdu eest — uue eseme eest. Looduse ja ühiskonna liikumist võib seepärast kujutada kui mõõtude sõlmjoont: oma arenguprotsessis loodus otsekui seoks „sõlmi” ja need „sõlmed” osutuvad uuteks mõõtudeks, omaduslikult uuteks esemeteks, nähtusteks. Kogu looduse ajaloo on sel viisil „mõõdusuhete sõlmjoon”, joon, milles iga uus mõõt on kõrgem aste progresseeruvast arengus vanalt uuele, madalamalt kõrgemale, lihtsalt komplitseeritumale.

müstika, müstitsism — üks religioos-idealistsliku maailmavaate kuju. Müstitsismi aluseks on õpetus inimese ja jumala vaimse suhtlemise võimalikkusest „ilmutuste” abil olemise „saladuste” jne. tabamise võimalikkusest. Kogu ajaloo jooksul nii müstika kui ka religioon olid võitlusrelvadeks teaduse ja kõige progressiivse vastu ajaloos. Erilise õitsengu saavutas müstitsism kaasaegse imperialistsliku kodanluse ringkonnis. Paanilises hirmus proletaarsete revolutsiooni ees otsib kodanlane pääsu imepärasest, üleloomulikus, müstikas. Rida kaasaegse kodan-

liku ühiskonna filosoofe asus avalikult propageerima vassimist, müstikat, religiooni (James Ameerikas, Bergson Prantsusmaal). Müstika elemendid tungivad isegi kaasaegsesse kodanlikku teadusse. Näiteks jõudis rida inglise füüsikuid väitele, et ruumi kolme mõõtme kõrval eksisteerib veel neljas, mis olevat elustatud vaimudega. Kõik need müstilised õpetused on selle sügava kriisi tunnus, mida kogu kapitalistlik süsteem üle elab.

mütoloogia (kreeka keelsest sõnast *mýthos* = sõna, jutt, jutustus, muistend). — Püüdes seletada looduse ja ühiskonna nähtusi, varajase ajaloo inimesed, omamata teaduslikke teadmisi, otsisid abi väljamõeldistest ja fantaasiast. Nii kujunesid müüdid jumalaist, nende elust ja tegevusest, ebatavalistest kangelastest ja nende vägitegudest jms. „Igasugune mütoloogia võidab, alistab ja kujundab looduse jõude fantaasias ja fantaasia abil; järelikult ta kaob nende looduse jõude „reaalse valitsemisega” (M a r x). Müüt on muistsete inimeste katse vastata küsimusele: kuidas ja mispärast toimus see või teine looduse või ühiskondliku elu nähtus? Nii näiteks vastasid muistsed juudid maa ja inimese tekkimise küsimusele müüdiga maailma loomisest jumala poolt kuue päevaga. Eriti arenes müütide loomine vanadel kreeklastel. Vanade kreeklaste ja roomlaste poolt loodud müüdid jumalaist, aga ka kangelastest, näit. müüdid Prometheusest, Antaiosest jt., läksid näidistena maailmakirjandusse. Teadusliku kommunismi rajajad Marx, Engels, Lenin ja Stalin illustreerivad sageli oma mõtteid müütide kangelaskujudega. Seltsimees Stalin oma lõppsõnas ÜK(b)P Keskk-

komitee märtsipleenumil 1937. a. esitas müüdi Antaiosest. Kreeka mütoloogia jutustab, et Antaios, meredjumala Poseidoni ja maajumalanna Gaia poeg, oli võitmatu. Selle kangelase jõud tuli sellest, et iga kord kui teda ähvardas hädaoht võitluses, ta puudutas maad, mis oli teda sünnitanud ja imetanud, ja sai sellest uut jõudu. „Ma arvan,” rääkis seltsimees

Stalin, „et bolševikud meenutavad meile kreeka mütoloogia kangelast Antaios. Nad, samuti nagu Antaios, on tugevad sellega, et säilitavad sideme oma emaga — rahvahulkadega, kes on nad sünnitanud, toitnud ja kasvatanud. Ja senikaua, kui nad säilitavad sideme oma emaga, rahvaga, on neil kõik võimalused jääda võitmatuks.“

N

naiivne realism — igale inimesele omane stiihilis-materialistlik maailmakäsitlus. Iga normaalselt mõtleval inimesel on taipa, et kõik esemed on olemas inimese teadvusest sõltumatult. Naiivne realism seisab nõnda siis stiihilises, enamikul juhtudel mitteteadlikus veendumuses, et maailm on oma loomult materiaalne. Kuid naiivne realism pole veel teaduslik-materialistlik maailmavaade. Stiihilist naiivset materialismi võib kergesti eksiteele viia idealism. Dialektiline materialism tõstab materialistliku maailmakäsituse sügavaima ja järjekindlaima filosoofilise õpetuse tasemele, toetudes teaduse kõige kõrgemaile saavutistele. Meie käsitlus naiivsest realismist erineb sellest, mida levitasid idealistid — Berkeley ja mahhistid. Viimased väitsid, et naiivne realism on maailmavaade, mille järgi inimesel on tegemist ainult oma aistingutega, ja temale on ükskõik, kas asju tõepoolest on või mitte. „Materialismis ja empiriokrititsismis” tõestas Lenin, et sellega moonutatakse naiivse realismi tegelikku olemust, mis seisab stiihilises veendumuses, et loodus eksisteerib väljaspool teadvust ja temast sõltumatult. Vt. *stiihiline materialism*.

naturalism (ladinakeelsest sõnast *natura* = loodus) — tähendab filosoofias ekslikku, mitteteaduslikku püüdlust seletada ühiskonna arengut loodusseadustega (kliimaliste tingimustega, geograafilise keskkonnaga, inimeste bioloogiliste ja rassiliste iseärasustega jne.). Naturalism on lähedane *antropologismile* (vt.), mis samuti ei näe inimeste ühiskondlikku elu valitsevaid spetsiifilisi seaduspärasusi. Nii näiteks Feuerbachi filosoofia vaatleb inimest, ühiskondlikku olendit, kui bioloogilist olendit ja antropoloogia (teadus inimesest) peaks Feuerbachi järgi seletama tema teadvuse seadusi tema füsioloogilisest olemisest. Lenin kirjutas: „Nii antropoloogiline printsiip kui ka naturalism on ainult materialismi ebatäpsed, nõrgad kirjeldused.” Kui XVII ja XVIII saj. filosoofiline naturalism etendas positiivset osa võitluses spiritualismiga (idealismiga), siis hiljemini mandus ta ise reaktsioonilis-idealistikuks teooriaks. Siiakuuluvaks võib lugeda *malтусianismi* (vt.), *Spencer'i* (vt.) orgaanilist teooriat, mitmesuguseid „sotsiaaldarvinistide” teooriaid (katset seletada ühiskonna arengut ja orgaa-

niliste liikide arengut samade põhjuste varal) (vt. *sotsiaaldarvinism*) ja teisi.

natuurfilosoofia — loodusfilosoofia.

neo — vt. uus-.

Newton, Isaac (1643—1727) — suur inglise füüsik, astronoom ja matemaatik, klassikalise mehaanika rajaja. Avastas universaalse külgetõmbe seaduse ja töötas välja taevakehade liikumise teooria. Newton ehitas esimese peegelteleskoobi. Ta andis esimese teadusliku värvide teooria ja lahutas päikesevalguse värvispektri, Newton arvas, et valgus koosneb üliväikestest osakestest, mida valgusallikas välja kiirgab. Ruum eksisteerib Newtoni järgi materiaaltahustest ja materiaaltahustest, mida materiat ei ole. Newton arvas, nagu oleks jumal andnud esimese tõuke planeetide liikumiseks ümber Päikese. Selle ja teised Newtoni idealistlikud eksitused ja tema maailmavaate üldise metafüüsilise iseloomu võttis Engels terava kriitika alla „*Looduse dialektikas*” (vt.). Engelsi sõnade järgi viib Newton lõpule mehhanistliku ja metafüüsilise perioodi loodusteaduses. Newtoni mõju filosoofiale, eriti XVIII saj. prantsuse materialismi vaatele, oli määratu suur. Olevikus on teaduslikud avastused füüsikas, eriti Einsteini *relatiivsusteooria* (vt.) viinud rea Newtoni füüsika ja mehaanika põhilause teoreetilisele. Newtoni peateosed: „*Loodusfilosoofia matemaatilised printsiibid*” (1867), „*Optika*” (1704).

nominalism (ladinakeelsest sõnast *nomen* = nimi, nimetus) — suund keskaegses filosoofias, mis väitis, et reaalselt on olemas ainult üksikud asjad oma individuaalsete omadustega, kuid meie mõistuse poolt nende asjade

kohta loodud üldmõistet asjadest sõltumatult mitte üksnes ei eksisteeri, vaid ka ei peegelda nende omadusi ega kvaliteete. Nominalistid tõstsid esile põhilauseid: „asjad on olemas enne üldmõisteid” ja „üldmõisted on nimed”. Nominalismi tugev külge seis asja primaarsuse ja mõiste sekundaarsuse tunnustamises. See oli materialistlik suund. Seepärast pidasid Marx ja Engels nominalismi „materialismi esimeseks väljenduseks” keskajal. Kuid nominalism ei taibanud, et üldmõisted peegeldavad objektiivselt olemasolevate asjade reaalseid omadusi ja et üksikud asjad pole üldisest isoleeritud, vaid sisaldavad viimast endas. Silmapaistvaimad nominalistid olid Roscelinus, Duns Scotus, William Occam.

noorhegeliaanid — Hegeli koolkonna radikaalse „vasema tiiva” nimetus. Silmapaistvaimad noorhegeliaanid olid Arnold Ruge, Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach (oma ennematerialistlikul tegevusperioodil), David Strauss ja F. Richter. Saksamaa poliitilise mahajääma tingimustes 1830-ndail ja 1840-ndail aastail olid vaidlused noorhegeliaanide ja Hegeli koolkonna „parema tiiva” vahel küsimuste üle jumalast, isiklikust surematusest, Kristuse loomusest ja evangeeliumide tekkimisest müstifitseeritud vormiks, milles käsitleti küsimusi Saksamaa ajaloolisest arengust, isiksuse osatähtsusest ja tema suhtumisest rahvasse. Noorhegeliaanid püüdsid näidata ajalooliste nähtuste möödumist ja rakendasid Hegeli dialektikat Preisi riigisüsteemi kritiseerimiseks. Kuid seda süsteemi kritiseerides ei pääsenud noorhegeliaanid välja liberaalsete illuusionide ringist, oodates konstitutsiooniliste reformide teostamist ja killustatud Sak-

samaa ühendamist Friedrich Wilhelm IV valitsuselt. Kõige selgemini avalduvad need liberaalsed illusioonid Bruno Baueril. Eitades Kristuse ajaloolist reaalsust, tuletas Bauer evangeeliumi-müütide tekkimist mitte rahvateadvuse substantsist, nagu Strauss, vaid valitud isikute loovast tegevusest, seades niiviisi „kritisereiva“ isiksuse vastu passiivseks peetud massile. Marxi ja Engelsi jaoks, kes oma filosoofilise tee alguses seisid noorhegeliaanide positsioonidel, oli viimaste õpetus eneseteadvusest lähtepunktiks religiooni illusioonidest vabanemisel. Kuid juba „Pühas perekonnas“ ja „Saksa ideoloogias“ võtsid nad halastamatu kriitika alla noorhegeliaanide idealismi, samuti ka nende liberaalsed illusioonid. Marx ja Engels näitasid, et noorhegeliaanid, „hoolimata nende näiliselt „maailma kõigutavaist“ fraasidest, on suurimad konservatorid“, et nad „hoopiski ei võitle tegeliku, eksisteeriva maailma vastu“, vaid võitlevad „ainult selle maailma fraaside vastu“ ja „ainsad resultaadid, mida võis saavutada see filosoofiline kriitika, olid mõningad, ja sellistenagi ühekülgsed ajaloolis-religiöossed selgitused kristluse kohta“.

noumenon, fenomen (*fainómenon*)

— Kanti filosoofias suurt osa etendavad mõisted. Kanti filosoofias on noumenon „asi iseendas“; „fenomen“ temast printsipiaalselt erinev nähtumus. Kanti järgi on ainult fenomenid koge-muse objektiks. Nad kujunevad mingi tundmatu — „asjade iseendas“ mõju tagajärjel inimesele. Noumenonid aga on teispooll nähtumusi ja kujutavad endast mittetunnetatavaid olemusi. Nad on printsipiaalselt tunnetamatud. Selles mõttes on mõiste „noumenon“ Kantil piirava iseloomuga, viitab meie

tunnetuse piirile. Lõhe nähtumuste ja „asjade iseendas“ vahel on üks Kanti filosoofia põhipuudusi. Dialektiline materialism eitab printsipiaalset piiri nähtumuste ja „asjade iseendas“ vahel.

nähtumus — vt. *olemus ja nähtumus*.

nähtuste üldine seos, vastastikune mõju. — Looduse ja ühiskonna nähtuste ja esemete vastastikune seos, vastastikune mõju on oma loomult üldine. Seepärast väidab marksistlik dialektika, et looduses ja ühiskonnas pole võimalik mõista ühtki nähtust, kui teda võtta ümbritsevatest nähtustest lahus, mitte nendega seoses. Näiteks moodustab päikesesüsteem ühtlase terviku ja kõik tema osad on vastastikusel seoses ja avaldavad vastastikust mõju. Vastastikune seos on olemas loomade ja neid ümbritsevate geograafiliste tingimuste vahel. Samuti on inimühiskonnas kõik elu külljed kõige tihedamas vastastikusel seoses ja vastastikku tingitud. Nõnda on see või teine ideoloogia mõistetav ainult seoses kogu ühiskonna elu materiaalsete tingimuste kompleksiga, klassivõitlusega jne. Iga ühiskondlikku korda ja iga ühiskondlikku liikumist ajaloos tuleb vaadelda, lähtudes nendest tingimustest, mis tekitasid selle korra ja milledega ta on seotud; orjapidamiskord oleks meie päevil mõttetud, kuid laguneva ürgkogukondliku korra tingimustes oli ta seaduspärane nähtus, sest ürgkogukondliku korraga võrreldes tähendas ta sammu edasi. Seepärast tuleb iga nähtust käsitleda ajalooliselt. Mis on kehtiv ja seaduspärane ühtedes ajaloolistes tingimustes, see kaotab igasuguse mõtte teistes tingimustes. Nähtuste omavahelise vastastikuse mõju olemasolu ei tähenda, et kõik

põhjused ja tagajärjed on ü h e v õ r r a tähtsad: dialektiline meetod nõuab nähtuste vastastikuse mõju aluse leidmist, üht või teist nähtust tingivate otsustavate algpõhjuste kindlaksmääramist.

näivus — esemete olemuse avaldumine nende mitteolulistest, pealiskaudsetes, ebapüsivates tunnustes, mis on vahetult arusaadavad meelelisele tajumusele. Vastandina kodanliku filosoofia üldlevinud kujutlusele, mis lahutab näivuse olemusest ja eitab näivuse objektiivsust, määratleb Lenin näivust kui olemuse üht külge, kui tema üht momenti ja rõhutab tema objektiivsust. Lenin juhib tähelepanu olemuse ja näivuse erinevusele, sest ei saa ju samastada asjade seesmist olemust, nende liikumise seadust sellega, millistena nad näivad. Kuid sel erinevusel on oma piirid, ta pole absoluutne, sest asja olemus avaldub selle kaudu, kuidas ta näib: „O l e m u s

näib sellisena“. „Näivus (näiv) on o l e m u s e peegeldus“ (L e n i n). Lenin hindab väga kõrgelt Hegeli kriitikat Hume'i skeptitsismi ja Kanti idealismi kohta, kes citasid näivuse, „vahetult antu“ igasugust objektiivset tähtsust ja pidasid nähtavust, näivust illusoorsuseks, sest nad arvasid, et olemuse tunnetamine on võimatu tema väliste, nähtavate külgede kaudu. Esitades näitena jõe liikumise, kus vaht on väline, näiv, ja sügavad voolused all — selle liikumise olemus, selgitab Lenin näivuse erinevust olemusest: „Mitteoluline, näiv, pinna-pealne kaob kergemini, ta ei püsi nii „kindlalt“, ta ei „istu nii kindlalt“ kui „olemus“. Näiteks: jõe liikumine — vaht peal ja sügavad voolused all. K u i d k a v a h t o n o l e m u s e a v a l d u s !“ Ühes sellega arvustab Lenin ka neid filosoofe, kes samastavad näivust olemusega, kes ei oska pinnalist, mitteolulist eristada asjade olemusest.

O

objekt — vt. *subjekt ja objekt*.

objektiivne — tähendab vastandina subjektiivsele väljaspool inimlikku teadvust ja sellest sõltumatult eksisteerivat.

objektiivne idealism — üks *idealismi* (vt.) peamisi variante.

objektiivne tõde. — Objektiivseks tõeks peab marksism meie kujutluste sellist sisu, mis peegeldab õieti tegekkust, objektiivset maailma. Näiteks on loodusteaduse väide, et Maakera eksisteeris enne inimkonda, objektiivne tõde. Eitades väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult eksisteerivat objektiivset maailma, ei tunnusta idealistid objektiivset tõde. Vastukaaluks

idealismile väidab dialektiline materialism, et meie teadmused, mis on praktikas läbi proovitud, on usutavad teadmused ja objektiivsete tõdede tähendusega.

olemine — tähendab teadvusest, mõtlemisest ja aistinguist erinevalt loodust, materiat, objektiivset reaalsust. „Kogu filosoofia, eriti aga kõige uuema filosoofia suureks põhiküsimuseks on küsimus mõtlemise vahekorra olemisega... Selle järgi, kuidas filosoofid vastasid sellele küsimusele, jagunesid nad kaheks suureks leeriks. Need, kes väitsid, et vaim oli olemas enne loodust, kuulusid idealislikku leeri. Need aga, kes pidasid alprint-

siibiks loodust, liitusid materialismi mitmesuguste koolkondadega" (E n g e l s). Olemise rikkust ja mitmekesisust valitseb ühtsus. Maailma ühtsus on tema materiaalsuses.

Olemus ja nähtumus.—Olemus väljendab sisemisi seoseid looduses, nähtumuste mitmekesisuse alust. Näiteks: „Töö on see, mille poolst mitmesugused kaubad osutuvad ühesugusteks, nende ühtsus, nende olemus, nende väärtuse sisemine alus" (M a r x). Nähtumus on asja olemuse, s. o. ta sisemise loomuse väljendamine. Näiteks, kapitalismile omane vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja erakapitalistliku omandivormi vahel on olemus, mis leiab oma mitmesugused väljendused: võitluses töö ja kapitali vahel, majanduskriisides, tööpuuduses, sõdades jne. Sotsialistlik võistlus, lõõktöö, stahhaanovlik liikumine on kommunistliku töösse suhtumise mitmesugused väljendused, viimane on aga nende olemus. Olemus ja nähtumus on vastastikku seotud ja kujutavad endast ühtsust. „Olemus nähtub. Nähtumus on olemuslik" (L e n i n). Kuid olemus ja nähtumus ei ühti vahetult. Nii näiteks paistab kaubanduskapitali kasum kaubahinna lihtsa lisandina. Kuid tegelikult on kasumi allikaks lisaväärtust loovate tööliste ekspluaterimine. Niisiis ei väljendu olemus v a h e t u l t nähtumuses, teda on vaja avastada, tunnetada. „Kui asjade avaldumisvorm ja olemus vahetult ühtiksid, siis oleks igasugune teadus üleliigne" (M a r x). Teaduse ülesanne seisabki vasturääkivuste lahendamises asjade olemuse ja nähtumuse vahel, nähtumuste taga nende sisemiste seoste, olemuse avastamises, olemuse esiletoomises nähtumustes. „Lõpma t u l t süveneb inimese mõte nähtumu-

selt olemusele, niiöelda esimese järgu olemuselt teise järgu olemusele jne. ilma lõputa" (L e n i n). Olemuse ja nähtumuse küsimuses erineb dialektiline materialism ühtviisi printsiipselt nii agnostitsismist, mis olemuse nähtumusest eraldades kuulutab olemuse tunnetamatuks, kui ka neid identitseerivast vulgaarsest empirismist, mis piirdub ainult asjade vahetu näivusega.

omand — on marksismi-leninismi õpetuse järgi määratud tootmisvormide poolt, omab järelikult ajaloolist iseloomu. Vastandina kodanlikele õpetlastele, kes kaitsevad eraomandi printsiibi muutumatust ja jäävust, tõestab marksism-leninism, et eraomand tekkis alles ühiskonna teatud arenguastmel. Oma klassikalises teoses „Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist" (vt.) näitab seltsimees Stalin omandivormide muutumist igal uuel ühiskonna arenemisastmel. Ürgkondliku korra juures on tootmissuhete aluseks tootmisvahendite ühisomandus. Orjapidamisliku korra juures on tootmissuhete aluseks orjapidaja omandus tootmisvahendite, aga samuti ka tootmistöölise — orja suhtes, keda orjapidaja võib müüa, osta ja tappa. Feodaalkorra juures on tootmissuhete aluseks feodaali omandus tootmisvahendite ja mittetäielik omandus tootmistöölise — pärisorja suhtes, keda feodaal enam ei või tappa, kuid võib müüa ja osta; kõrvu feodaalse omandusega eksisteerib taluniku ja käsitöölise eraomandus tootmisriistadele, oma isiklikule tööle rajatud eramajapidamisele. Kapitalistliku korra juures on tootmissuhete aluseks kapitalistliku tootmisvahendite omandus, kusjuures puudub omandiõigus

tootmistööliste, palgatööliste kohta, keda kapitalist ei või tappa ega müüa, sest nad on vabad isiklikust sõltumusest, kes aga, olles ilma tootmisvahenditeta ja et mitte nälga surra, on sunnitud müüma oma tööjõudu kapitalistile ja kandma rasket eksploateerimisket. Sotsialistliku korra juures, mis on teostatud NSVL-s, on tootmisühete aluseks tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Siin pole enam ei eksploateerijaid ega eksploateeritavaid. Sotsialistliku omanduse võit NSVL-s on leidnud seadusandliku väljenduse Stalinlikus Konstitutsioonis. Ühiskondlik omandus — riiklik ja kooperatiivne-kolhooslik omandus tootmisriistade ning -vahendite suhtes on sotsialistliku korra püha ja puutumatut alus.

ontoloogia — termin kodanlikus filosoofias, millega tähistatakse õpetust olemisest, olevast, erinevalt gnoseoloogiast — tunnetusõpetusest. Iseloomustavaks jooneks kodanlikule filosoofiale ja formaalsele loogikale on see, et õpetus olevast seatakse vastu õpetusele tunnetusest ja et püütakse ehitada õpetust mõtlemisvormide kohta väljaspool olemist ja sõltumatult olemisest, mõtlemises peegelduvast objektiivsest realiteedist. Juba Christian Wolff'il (1679—1754), termini „ontoloogia“ autoril, on olemisõpetus lahutatud tunnetusõpetusest. Ontoloogia on metafüüsika osa, iseseisev, sõltumatu loogikast, praktilisest filosoofiast, loodusteadusest ja nendega seostumatu. Tema objektiks on Hegeli iseloomustuse järgi abstraktsed ja üldised filosoofilised kategooriad: olemine, substants, põhjus, tegevus, nähtused jne. Kodanliku filosoofia edasises arengus muutus see ontoloogia ja

gnoseoloogia erinevus vastandlikuks, toitis mitmesuguseid skeptilisi ja agnostilisi suundi filosoofias ja pani aluse formaalses loogikas traditsioonilisele kategooriate ja mõtlemisvormide vaatlemisele lahus olemisest. Juba Hume (vt.) ei tunnustanud vajadust otsida põhjuslikkuse ja vastastikkuse mõju kategooriate taga reaalselt objektiivset tähendust. Kaasaegne kodanlik filosoofia astub tavaliselt välja nendele mõistetele ontoloogilise, s. o. reaalse tähenduse omistamise vastu ja defineerib neid „mõtlemisharjumusena“, tööhüpoteesina. Formaalse loogika, Hume'i skeptitsismi ja Kanti agnostitsismi kriitikale Hegeli juures on omane Lenini poolt kõrgelt hinnatud püüdlus vaadelda mõtlemise kategooriaid mitte kui tühje „väliseid vorme“, vaid kui „looduse ning inimese seaduspärasuse väljendust“ (Lenin). Marksism eitab kategooriliselt lõhet olemisõpetuse ja tunnetusõpetuse vahel. Marksismi tunnetusteooria, loogika on Lenini sõnade järgi „õpetus mitte mõtlemise väliseist vormidest, vaid „kõigi materiaalsete, looduslike ja vaimsete asjade“ arengu seadustest, s. o. maailma kogu konkreetse sisu ja tema tunnetamise arengust, s. o. kokkuvõtte, summa, järeldus maailmatunnetamise ajaloost“.

otsustus — mõtlemisvorm, milles inimene peegeldab objektiivset seost esemete ja nähtuste üksikute külgede, omaduste, momentide vahel. Kõnes väljendatakse otsustused lause kujul („Roos on punane“). Kõige lihtsamaiski otsustustes peegeldub loodusele omane objektiivne dialektika. „Kui alustada kõige lihtsamaga, tavalisemaga, massiliselt esinevaga etc., üksik millise lausega: puu lehed on rohelist; Ivan on inimene; Žütš-

ka on koer jms. Juba siin (nagu Hegel geniaalselt tähendas) esineb dialektika: üksik on üldine" (Lenin). Otsustuse lihtsaimaks kujuks on selline, kus registreeritakse üksikfakt, näiteks hõõrdumine tekitab soojust". Tunnetuse areng viib otsustuste kõrgemale astmele, näiteks „igasugust mehaanilist liikumist võib hõõrdumise varal muuta soojuseks". Teaduse edasine areng viib üldisele, looduse üldise seaduse avastamisele: „iga liikumisvorm võib muutuda ja peab muutuma igaks teiseks liikumisvormiks". Mitmesuguste otsustusvormide olemasolu on tingitud tunnetuse ajaloolisest arengust ühiskondlik-materiaalse praktika baasil. Seepärast ei saa otsustuse vorme seletada ja mõista kui puhtaid vorme, s. o. väljaspool tunnetuse tegelikkuse sisu, väljaspool üksikute teaduste ajalugu. Seda ei suuda mõista formaalne loogika, mis vaatleb otsustust kui paljast mõtlemisvormi. Formaalne loogika defineerib otsustust kui kujutluste või mõistete seost. Otsustuste tõesuse põhikriteeriumiks formaalses loogikas on kahe teineteisele vasturääkiva otsustuse sobimatus. Formaalne loogika õpetab, et kahest teineteisele vasturääkivast otsustusest ühe tõesuse puhul peab teine tingimata olema vale, ühe vääruse juures aga teine õige. Näiteks kahest otsustusest: „Sokrates on hea" ja „Sokrates ei ole hea" peab esimese tõesuse puhul teine tingimata olema vale, aga esimese vääruse juures teine õige. Hoolimata selle seaduse näilistest evidentsusest ei sobi ta otsustuste tõesuse või vääruse määramiseks. Dialektiline loogika õpetab rangelt eristama õigeid otsustusi vääradeist, kuid formaal-loogilised kriteeriumid on selliseks eristamiseks täiesti mitteküllaldased, sest

nad ei puuduta otsustuse sisu. Näiteks tuleks otsustus „materია on mitte-pidev ja pidev" formaalse loogika järgi tunnistada vääraks, aga tegelikult peegeldab see otsustus, nagu kaasaegne teadus näitab, sügavalt õieti materia olemust. Otsustuste tõesuse ainsaks kriteeriumiks on nende vastavus objektiivsele tegelikkusele.

Owen, Robert (1771—1858) — „inglise sotsialismi isa" (Engels), üks suurtest XIX saj. sotsialistidest-utopistidest. Sündis Wales'is vaese kaupmehe pojana. Pärast lühiajalist kooliskäimist oli kaubamaja selliks, hiljem ettevõtjaks. Juhtides a. 1800 alates kaasomanikuna suurt tehasetevõtet New Lanark'is (Šotimaal) Owen parandas tööliste seisukorda: lühendas tööpäeva $10\frac{1}{2}$ tunnile 13—14-tunnise tööpäeva juures teistes ettevõtetes, parandas tööliste elutingimusi, asutas nende laste jaoks eeskujuliku kooli, organiseeris lastesõimi ja -aia. 1813. a. avaldas Owen oma esimese teose „Uus ühiskonnapilt või esseed karakteri kujunemisest". Siin esitas ta oma New Lanark'i kogemused ja tema tegevust juhtivad printsiibid. Hiljem Owen läks üle filantroopialt kommunismile. „Üleminek kommunismile oli pöördepunktiks Oweni elus" (Engels). Veendunud oma ideede õigsuses ja praktilises teostatavuses Owen siirdus Ameerikasse. Seal organiseeris ta kommunistliku koloonia „Uus harmoonia". Ent pärast kogutud ebaedu Owen pöördus tagasi Inglismaale, kus võttis aktiivset osa töölis- ja kooperatiivsest liikumisest. Owen suri 87-aastasena. Surma eel ütles ta: „Minu elu polnud ilmaaegu. Ma kuulutasin tähtsaid tõesid, ja kui maailm ei tahtnud neid omaks võtta, siis seepärast, et ta neid veel ei

mõistnud. Tohin ma teda seepärast laita. Ma sammusin oma ajast ees." Oweni propagandistlikul ja valgustamistegevusel oli 1830—1840-ndail aastail positiivne nähtus. Ta tegi palju tööliste õpetamiseks. Oweni hulk aastaid kestnud tegevust hinnates kirjutab Engels: „Kogu ühiskondlik liikumine, kõik inglise tööliisklassi saavutused on seotud Oweni nimega." Oma filosoofilisilt vaateilt Owen seisib lähedal prantsuse XVIII saj. materialistidele: inimene on olukordade produkt, inimese karakter kujuneb hoolimata tema tahtest ning sellest sõltumatult. Kõigis inimeste pahedes ning vigades pole inimesed ise süüdi, väitis Owen, vaid see ühiskondlik kord, milles nad elavad. Inimeste roimad „on ühiskonna enda roimad ja mitte ühe või teise üksikisiku omad, keda karjuvalt ülekohtuselt karistatakse ühiskondliku keskkonna juhmuse ja eksimuste eest." Muutke ühiskondliku elu tingimusi, parandage ühiskondlikku korda, siis muutuvad ka inimeste kombed — sellisele tulemusele jõuab XVIII saj. filosoofide jälgedes käiv Owen. Ent sellal, kui prantsuse materialistid lugesid parimaks ühiskonnaks eraomandilist ja kodanlike vabaduste ühiskonda, Owen pidas kodanlikku ühiskonda niisama ebatäiuslikuks kui feodaalsetki ühiskonnakorda. Owen väitis, et ainult sotsialistlik ühiskond on täiuslik ühiskond. Ta astus vastu kodanlike majandusteadlaste õpetusele, milles tõestati kapitalistliku korra loomulikkust ja mõistusepärasust. Kodanlikku ühiskonda luges ta möödunuks. Erinevalt prantsuse filosoofidest, kes taotlesid seisuslike privileegide hävitamist, Owen püüdis klassivastuolude kaotamist ja sotsialistliku võrdsuse kehtimapanekut inimeste keskel.

Ta võttis terava kriitika alla kapitalistliku korra olulised jooned: eraomanduse, ühiskonna klassistruktuuri, tööjaotuse, võistluse domineerimise jne. „Maailm on praegu tulvil rikkust; tal on ammendamatuid ressursse, et seda veelgi suurendada, ja ometi leidub ülikülluses vaesust!" Tootmise tõus pole, Oweni järgi, toonud töötavale klassile midagi peale puuduste ning kannatuste. „Milline meeletus," hüüdis Owen nõrduvalt, „et olemasoleva sotsiaalse süsteemi juures see tohtu jõud on nii halvasti suunatud, et ta loob vaesust ning roimi rikkuste ning vouruste asemel." Selles vastuolus Owen nägi temaaegse ühiskonnakorra üht suurimat pahet. Kuid nagu kõik sotsialistid-utopistid Owen ei näinud ühiskondliku kurja juuri mitte kapitalistlikus tootmisviisis, vaid inimeste teadmatuses, oma loomuse mittetundmises. Vastavalt sellele pidas ta ühiskondlike vastuolude kaotamise tõhusaks vahendiks teadmiste levitamist, tõe sisendamist. Mõistusepärane sotsialistlik ühiskond ei teki võitlusest, vaid ilmub tõe tunnetamise tulemusena. Owen käsitas ajalugu kui inimliku tunnetuse järk-järgulist progressi. Unistades uuest sotsialistlikust ühiskonnast, mille rakuks pidi kujunema mitteduur kogukond, Owen teadis selgesti, et selle korra kehtestamine tähendab täielikku pööret ühiskondlikes suhtes. Ent sellest hoolimata ta hülgas resoluutselt proletariaadi revolutsioonilise võitluse. Sellist ühiskondlike suhete muutmist ei saanud tema arvates kuidagi teostada vägivaldse revolutsiooni teel. Nagu teisedki sotsialistid-utopistid, ei mõistnud Owen tööliisklassi ajaloolist osa. Ta asetas oma lootused valitsevate klasside ja valitsuste algatusele, asjatult apellee-

rides nende kaastööle mõistusepärase ühiskonnakorra loomisel. Oweni sotsialismi oluliseks puuduseks, nagu seda Engels ära märkis, on tema salivus kodanluse suhtes, tema „vagur, rahuarmastav“ iseloom, tema printsüüpide abstraktsus, ajaloolise arengu mittemõistmine, eitav suhtumine töö-

lisklassi „kurjumisse“, s. t. tema „filantroopia ja üldise armastuse“ jutlustamine. Sellest hoolimata on Oweni ajaloolised teened väga suured. Koos Saint Simon'i (vt.) ja Fourier'iga (vt.) on ta üks teadusliku kommunismi teooria eelkäijaist.

P

paigalseis — vt. liikumine.

panteism (kreekakeelseist sõnadest *pān* = kõik, *theós* = jumal) — filosoofiline õpetus, mille järgi jumalus kui vaimne ja ebaisikuline printsüüp ei asu väljaspool selle maailma piire, vaid on välja valatud temas endas. Loodus ja jumal on panteistide väidet mööda identsed. Panteismi esindajaiks filosoofilise mõtlemise ajaloos olid Eriugena (IX saj.) ja Nicolaus Cusanus (XV saj.). Panteismi elemente leidis Giordano Bruno filosoofias. Alates XVI saj. etendas panteism positiivset osa ja oli materialismi ja ateismi eelastmeks. Panteismi tähtsusest uusaegse filosoofia ajaloos kirjutas Engels: „...Descartes'ist Hegelini ja Hobbes'ist Feuerbachini ei viinud filosoofe edasi ainult puhta mõtlemise jõud, nagu nad kujutlesid. Vastupidi. Tegelikult viis neid edasi võimas, üha kiirem ja hoogsam loodusteaduse ja tööstuse areng. Materialistide juures torakab see kohe silma. Kuid ka idealistide süsteemid täitisid aina enam materialistliku sisuga, püüdes panteistlikult lepitada vaimu ja mateeria vastandlikkust.“

paratamatus ja juhuslikkus. — Paratamatuse all mõistab dialektiline materialism objektiivset seaduspärasust looduses, s. o. sellist nähtuste arengut, mis

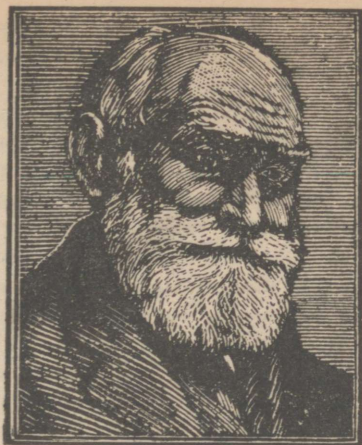
vältimatult tuleneb eelnevaist nähtust, kogu sündmuste arengu sisemisest käigust. Idealistlik filosoofia kas ei tab täiesti paratamatust looduses või tuletab ta mittemateriaalseist jõududest — jumala korraldustest, ideedest. Dialektiline materialism väidab paratamatuse objektiivsust, tema seaduspärasust iseloomu. Ühtlasi ei eita dialektiline materialism ka juhuslikkust. Ka juhuslikkus on objektiivselt olemas, kuid ta ei tulene paratamatult antud nähtuse seaduspärasest arengust, olgugi et tal on oma põhjus. Nii kasvab seemnest paratamatult taim, kui seeme satub soodsasse tingimusesse. Kuid on võimalikud juhud, mil taim ei saa täiskasvanuks. Näiteks võib rahe hävitada tema võrsed. Taime kasvamise suhtes osutub rahe juhuslikuks; poleks teda olnud, siis oleks taim jõudnud täisikka. Juhus on see, mis võib olla ja mitte olla. Metafüüsika vaatleb juhuslikkust ja paratamatust kui üksteist väljasulgevaid mõisteid: nähtused on tema arvates kas ainult juhuslikud või ainult paratamatud. Mehhanistid eitavad juhuslikkust üldse. Dialektiline materialism väidab, et paratamatus ja juhuslikkus on vastastikku seotud, et juhuslikkus on ainult paratamatuse täiendus ja avaldumiskuju. Arenguprotsessis nad lähevad

üle teineteiseks. Nõnda võivad indiviidide mittemärgatavad, juhuslikud erinevused üksikuis orgaanilistes liikides tugevneda kuni liigi enese muutumiseni. Juhuslikud muutused saavad siis paratamatuiks. Ka ühiskonnas eksisteerivad paratamatus ja juhuslikkus. „...Kus pealispinnal toimub juhuse mäng, seal allub seesama juhuslikkus ise ikka sisemistele varjatud seadustele. Tuleb vaid avastada need seadused“ (Engels). Näiteks võnguvad kaupade hinnad kapitalistlikul turul sõltuvuses reast juhuslikest põhjustist. Kuid hindade juhuslikes kõikumistes avaldab paratamatult oma mõju tööväärtuse seadus. Niisiis, „juhuslikkus kujutab endast vormi, mille taga peitub paratamatus“ (Engels).

paratamatus ja vabadus — vt. *vabadus ja paratamatus*.

Partei ajalugu — vt. „Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei ajalugu. Lühikursus.“

Pavlov, Ivan Petrovitš (1849—1936) — suur vene looduseuurija, füsioloog-materialist, loodusteaduse klassik. Tema tööd seedimise ja kõrgema närvitegevuse füsioloogia uurimise alal moodustasid epohhi füsioloogia arengus. Kogu kaasaegne teoreetiline füsioloogia areneb tunduval määral Pavlovi ideede tähe all. Eriti viljakaiks osutusid Pavlovi ideed, mis on seotud loomade kõrgema närvitegevuse uurimisega. Enne Pavlovi teati, et süljeeritamine on loomadel alati seotud toitumise aktiga; ta on organismi vastusreaktsioon seedetrakti vastuvõtivate osade otsesele ärritusele. Pavlov aga tegi kindlaks, et süljeeritamine võib alata ka ilma, et toit otseselt ärritaks suuõõnt. Ta võib alata üksikute helide tajumisel, kui need varemini käisid

kaasas söötmisega, nõu nägemisel, millest loomi söödetakse, jne. Selle erijuhtumi uurimisest tegi Pavlov suure teadusliku tähtsusega järelduse. Ta konstateeris, et süljeeritamine nii toitmise kui ka toitu meenutava signaalsatsiooni puhul kordub ühtviisi täpselt ja alatiselt. Ja neid mõlemaid fakte tähistas ta sama füsioloogilise terminiga „refleks“. Esimest liiki refleks ehk tingimatu refleks, nagu Pavlov seda nimetab, tekib alati otseselt, ilma organismi mingisuguse ettevalmistuseta. Seda liiki reflekside näiteks on toitumisrefleks, kaitsemisrefleks jne. Tingimatuid reflekse nimetatakse sageli instinktideks. Nad on püsivad ja tekivad valmis kujul ühes organismiga. Neid reflekse äratavad nii seesmised ärritused — valu, nälg jne., kui ka välised. Teist liiki refleksid aga kujunevad organismi individuaalse elu protsessis. Nad on ajalisel püüratud iseloomuga ja Pavlov nimetab neid tingitud refleksideks. Organismi tingimisi-reflektiivne tegevus baseerub meelelundeil. Iga loom taotleb enesealalhoidu, ent selleks, nagu Pavlov ütleb, „ei piisa loomale tema ees leiduva

toidu suhuvõtmisest, siis nälgiks ta sageli ja sureks näljasurma, vaid ta peab toitu leidma mitmesuguste juhuslike ja ajutiste tunnuste järgi, need aga ongi tingimuslikud (signaalsed) ärritajad, mis erutavad looma liikuma toidu suunas, mis lõpeb selle suhu viimisega, s. o. tervenisti tingitud toitumisrefleksiga". Ajutised tingimuslikud seosed etendavad ülisuurt osa loomade ja inimese käitumises. Refleksid on tingitud keske-erkkonna tegevusest. Kuid nende füsioloogiline mehhanism on erinev; erinevad on nad ka oma kvaliteetselt sisalduselt. Tingimatu refleksi tsentrid asetsevad piklikus ja keskajus (vt. *aju*), tingitud reflekside tsentreiks on suuraju poolkerad. Tingitud reflekside teooria viis nii loomade kui ka inimese psüühilise elu uurimise objektiivsele pinnale. Oma õpetust tingitud refleksidest arendas ja täpsustas Pavlov 30 aasta jooksul uute avastustega suuraju koore füsioloogia alal. Oma elu viimaseil aastail pühendas ta suurt tähelepanu inimese hingeelu tundmaõppimisele, Pavlovi teaduslikud avastused etendasid ka suurt osa võitluses idealismiga psüühiliste nähtuste käsitlemisel. Pavlovi õpetus tõestas, et mõtlemise lätteks on materia. Oma maailmavaatelt on Pavlov materialist. Pavlovi filosoofilised vaated kujunesid suurel määral D. I. Pissarevi, I. M. Setšenevi jt. mõju all. Ta hindas kõrgelt XVII saj. filosoofi *Descartes*'i (vt.). Pavlovi peateosed: „Loengud tähtsamate seedimisnäarmete tegevusest” (1897), „Kahekümneaastane kogemus loomade kõrgema närvitegevuse (käitumise) objektiivse uurimise alal” (1. trükk 1923, 6. trükk 1938), „Loengud suuraju tegevusest” (1927).

pealisehitised — vt. *alus ja pealisehitised*.

peegeldusteooria — marksistlik-leninlik tunnetusteooria. „... Dialektilise materialismi tunnetusteooria aluseks on välismaailma tunnustamine ja tema peegelduse tunnustamine inimese peas” (L e n i n). Inimese aistingud ja mõisted on objektiivse maailma asjade ja protsesside koopiad, pildistused, peegeldused. Aistingud on maailma tunnetamise esimene aste, lähteaste. Tunnetus algab aistingust. „... Aisting on tegelikult teadvuse vahenditu seos välismaailmaga, on välisärrituse energia muutumine teadvuse faktiks” (L e n i n). Teiseks tunnetuse astmeks üksikute nähtuste üldistamine, mõistete, kategooriate loomine, objektiivse maailma olulisi jooni peegeldavate seaduste avastamine. Teaduslikes mõisteis peegeldub maailm sügavamalt kui aistinguis, sest teaduse abil tunnetatakse esemete ja nähtuste arenguseadused. Oma praktilise tegevuse, oma aktiivse loodusemõjustamise protsessis tunnetab inimene teda ümbritsevat maailma. „... Väljaspool meid eksisteerivad asjad. Meie tajumid ja kujutlused on nende pildid. Nende piltide kontroll, õigete eristamine vääradest omandatakse praktikaga” (L e n i n). Meie teadmuste kontroll praktika kaudu on tunnetusprotsessi, objektiivse maailma seaduste inimese ajus peegeldumise kolmas aste. Erinevalt metafüüsilisest peegeldusteooriast, mis „peegelduses“ näeb välismaailma esemete ja nähtuste passiivset, surnud peegeldumist teadvuses, marksistlik-leninistlik peegeldusteooria käsitleb tunnetamisprotsessi, välismaailma inimese teadvuses peegeldumise protsessi dialektiliselt areneva, seesmiselt vastuolulise protsessina: „looduse „p e e g e l d u m i s t” inimese mõttes tuleb mõista mitte sur-

nuna, mitte „abstraktsena“, mitte liikumiseta ning vastuoludeta, vaid igaveses liikumises, vastuolude tekkimises ja nende lahendamise protsessis“ (L e n i n). Tegelikkuse peegeldumine inimeste teadvuses kannab klassiühiskonnas klassiseloому. Ühiskondlike ideede, ühiskondlike teooriate ja poliitiliste vaadete alglatet tuleb otsida ühiskonna materiaalse elu tingimustes, ühiskondlikus olemises, mille peegelduseks on ideed, teooriad, vaated.

„Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine“ — F. Engelsi teos, kirjutatud a. 1884. Toetudes silmapaistva ameerika õpetlase Morgan'i (vt.) raamatu „Muistne ühiskond“ materjalile, samuti ka teistele uuematele andmetele ürgühiskonnast, uurib Engels üksikajaliselt ühiskondliku korra ajaloolisi põhijooni muistsel ajal, nn. metsluse ja barbaarsuse perioodidel. Esiteks näitab Engels, kuidas muutusid abielu ja perekonna vormid seoses ühiskonna majandusliku progressiga, mis oli seotud tootmise tõusuga. Edasi analüüsib Engels ürgaegse sugukondliku korra lagunemist, võttes näiteks kolm rahvast — kreeklased, roomlased ja germaanlased — ning selgitab selle lagunemise majanduslikud põhjused. Sugukondliku korra epohhil pole veel ei eraomandit, klasse ega riiki, kuid tööviljakuse tõus ja tööjaotus viivad kaubavahetuse ja eraomandi tekkimisele, sugukondliku korra purunemisele ja klasside kujunemisele. Klassivastuolude tekkimine kutsus ellu riigi kui valitseva klassi huvide kaitsemise vahendi, kui aparadi ekspluateeritavate, rõhutatud klasside allumuses hoidmiseks. „Et riik on tekkinud klassivastuolude ohjendamise vajadusest,“ kirjutab Engels, „et ta aga ühtlasi on tekkinud samade

klasside konfliktist, siis on riik üldreeglina kõige võimsama, majanduslikult valitseva klassi riik, selle klassi, kes riigi kaudu saab ka poliitiliselt valitsevaks klassiks ja nii omandab uusi vahendeid rõhutatud klassi allasurumiseks ja ekspluateerimiseks.“ Engelsi raamat on teoreetiliselt sisukuselt silmapaistev ja tal oli määratu suur tähtsus võitluses kodanlike teooriate vastu. Ta andis löögi kõigile ja igasugusele kodanlikele teooriaile. Ta näitas: 1) et eraomand, klassid ja riik ei eksisteerinud alati, vaid tekkisid majandusliku arengu teatud astmel; 2) et ekspluateerivate klasside riik on ikka vaid vägivalda ja laiade rahvamasside rõhumise tööriist; 3) et „klassid kaovad niisama paratamatult kui paratamatult nad varemini tekkisid. Klasside kadumisega kaob paratamatult ka riik“ (E n g e l s). Selline on Engelsi raamatu üldine lõpptulemus.

Platon (427—347 e. m. a.) — vanakreeka filosoof-idealid, orjapidamisliku aristokraatia ideoloog. Platon on objektiivse idealismi süsteemi looja, mille järgi aistitavate asjade maailma (ebatõelise maailma) kõrval eksisteerib eriline (tõeline) mõistusega tabatavate ideede maailm; peale reaalsete hobuste näiteks eksisteerib Platoni järgi „hobusus“, peale laudade „laudsus“ jne. Asjad on Platoni järgi üksnes ideede varjud. Ideed on igavesed, asjad mööduvad. Kui asju tajutakse üksikuis kujutlusis, siis ideesid tunnetab inimene üldist laadi mõistesis. Niiviisi ei anna asjade olemuse tõelist tunnetust mitte aistingud, vaid ainult mõistus, mõisted. Platoni idealistlik filosoofia etendas suurt osa kristliku õpetuse väljatöötamisel hinge surematusest ja ihu, s. o. mateeria, patusest.

**Plehhanov, Georgi Valenti-
novitš** (1856—1918) — üks suuri-
maid vene marksiste. Alguses oli
Plehhanov narodnik. Maapaos (1880.
a.) lõi Plehhanov narodniklusest lahku
ja organiseeris 1883. a. välismaal esi-
mese vene marksistliku rühma — „Töö
Vabastuse” rühma. Grupi liikmed tõl-
kisid vene keelde rea Marxi ja Engelsi
töid, trükkisid neid välismaal ja
levitasid salaja Venes. Sellesse pe-
riodi kuuluvad Plehhanovi teoreetilised
tööd töid palju tulu marksismi kait-
semisele ja põhjendamisele. „Niisugu-
sed Plehhanovi tööd, nagu „Sotsialism
ja poliitiline võitlus”, „Meie lahkumi-
nekud“, „Monistliku ajalookäsi-
tuse arengu küsimusest“, kohenda-
sid Venemaal pinda marksismi või-
dule” („ÜK(b)P ajalugu”, lühikursus).
Eriti teenekas oli Plehhanovi võitlus
filosoofilise materialismi eest, idealismi
vastu, arvukate katsete vastu ühendada
marksismi kantianismiga. Materialist-
liku ajalookäsituse üksikud küsimused,
nagu näiteks isiku osa ajaloos jt., leid-
sid Plehhanovi töis tõhusat marksist-
likku läbitöötamist. Oma teostega and-
dis Plehhanov otsustava löögi narod-
niklusele, mille lõpliku ideelise purus-
tamise teostas Lenin. Plehhanov kri-
tiseeris teravalt Bernsteini revisionismi.
Kuid Plehhanov ei hinnanud talurahva
revolutsioonilist osa ja seevastu arvas,
et liberaalne kodanlus võib teatud mää-
ral revolutsiooni toetada. Need vead
viisid selleni, et pärast Venemaa Sotsi-
aaldemokraatliku Töölispartei II kong-
ressi liitus Plehhanov menševikkudega.
1905. a. asus ta liberaalse revolutsiooni-
käsituse seisukohal ja võitles bolše-
vikkude leninliku taktika vastu. Impe-
rialistliku maailmasõja aastail (1914—
1918) oli ta sotsiaal-patrioot ja kaitses
menševistlikku isamaakaitsemise takti-

kat. Suuresse Oktoobrirevolutsioonisse
suhtus ta eitavalt. Plehhanovi poliitiline
areng peegeldus tema teoreetilistes
töödes. Kogu paremik, mis Pleh-
hanov marksismi filosoofia kohta on
kirjutanud, kuulub perioodi a-il 1883—
1903, enne ta pööret menševismi poole.
„20 aasta jooksul, 1883—1903, andis
ta hulga suurepäraseid teoseid, eriti
oportunistide, mahhistide ja narodni-
kute vastu” (Lenin). Plehhanovi
filosoofilisi töid hindas Lenin kui „pa-
rimaid kogu rahvusvahelises marksismi
literatuuris”. Kuid Lenin osutas ka
suurtele puudustele Plehhanovi filo-
soofilistes teostes. Plehhanov näiteks
tegi vea *hieroglüüfide teooria* (vt.)
küsimuses, eraldas tunnetusteooria
dialektikast, mitte mõistes, et dia-
lektika ongi marksismi tunnetus-
teooria, fikseeris ebaselgelt erinevuse
materialistliku ja idealistliku kogemus-
mõiste vahel, jättes valla peiduurka
idealismile, hindas üle geograafilise
keskkonna osa ühiskondlik-ajaloolises
protsessis ja laskis läbi mõned teisedki
tõsised filosoofilised vead. Plehhanovi
tähtsamad teosed: „Sotsialism ja poliitiline
võitlus“ (1883), „Meie lahkumi-
nekud“ (1885), „Monistliku ajalookäsi-
tuse arengu küsimusest“ (vt.) (1895),
„Jooni materialismi ajaloost“ (1896),
„Materialistlikust ajalookäsitusest“
(1897), „Küsimuse kohta isiku osast
ajaloos“ (1898).

pluralism (ladinakeelsest sõnast *plu-
ralis* = mitmuslik) — idealistlik vaate-
koht, mille järgi olemise aluseks on
iseseisvate olemuste paljus. Näiteks
õpetas Leibniz, et maailm koosneb lu-
gematust hulgast *monaadidest* (vt.) —
igavesist ja täiesti iseseisvaist jõu ja
kujutlemisvõime kandjaist; monaadide
vahel eksisteerib prestabileeritud har-
moonia. Kaasaegses kodanlikus filo-

soofias vaatleb silmapaistev *pragmatismi* (vt.) esindaja W. James maailma kui iseseisvate, ainult väliselt omavahel seotud osade paljust. Samuti tõrjub ta tagasi õpetuse objektiivsest tõest ja esitab tõe mitmuslikkuse teooria: „Tõsi on kõik see, mis on kasulik“. Pluralism on *dualismi* (vt.) sugulasmõiste ja vastandlik (koos dualismiga) *monismile* (vt.), tervikulisele maailmavaatele, mis kogu oleva aluseks asetab ühtsa ja ainsa printsiibi — materia (materialistlik monism) või vaimu, idee (idealistlik monism).

positiivne filosoofia — sama, mis *positivism* (vt.).

positivism (ladinakeelsest sõnast *positivus* = pandud, antud) — üks kõige tõvinumaid idealistlikke voole kaasaegses kodanlikus filosoofias. Positivism peab oma teeneks seda, nagu oleks ta lõpu teinud filosoofiale ega toetuks oma teooriais „abstraktseile järeldustele“, vaid eranditult „positiivseile“, „antud“ faktidele. Peale selle väidab positivism, et ta asub kõrgemal nii materialismist kui ka idealismist, mitte olles ei üks ega teine. Tegelikult aga osutub positivism üheks kõige pinnalisemaks ja vulgaarsemaks idealistliku metafüüsika variandiks. Positivismi iseloomustav joon on lihtsustatud idealistlik arusaamine kogemusest ja teadusest: kogemuse all mõistab positivism subjektiivsete aistingute või kujutluste totaalsust, teaduse osa aga redutseeritakse ainult faktide kirjeldamiseks (kuid mitte seletamiseks). Positivismi rajajaks loetakse XIX saj. prantsuse filosoofi Auguste Comte'i. XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses lugesid end positivistideks kõik filosoofid, kes püüdsid asetuda materialismi ning idealismi vahele, „ületada“ nende vas-

tandlikkust. Marksismi klassikud suhtusid sellesse reaktsioonilise filosoofilise voolu suure põlgusega. Nii näiteks ütleb Marx oma kirjas Engelsile 7. juulist 1866, et Comte „võrreldes Hegeliga. . . jätab haleda mulje“. Lenin annab teoses „Materialism ja empiriokrititsism“ positivismi kohta hävitava kriitika: ta nimetab positivistide mandunud lobisejaiks, kes kutsuvad endid filosoofideks, nende argumenteerimismeetodit aga „lausa kodanlikuks šarlataansuseks“. Marksismi mehhanistliku revisjoni esindajad NSVL-s suhtusid küsimusse filosoofiast positivistlikult, redutseerides ta „loodusteaduse viimseteks järeldusteks“ või kaitsedes positivistlikku loosungit: „Filosoofia üle parda“. Vastupidi positivismi seisukohale, konkreetsete teaduste areng mitte ainult ei tühistata filosoofia vajalikkust, vaid see areng on võimalik ainult kindla filosoofilise õpetuse — dialektilise materialismi alusel.

pragmatism (kreeka keelsest sõnast *pragma* = tegevus) — reaktsiooniline idealistlik suund kaasaegses kodanlikus filosoofias, mis eitab tõe objektiivsust ja väidab, et teadusliku teooria väärtust ei määra see, mil määral ta peegeldab tegelikust, vaid ainult kasu ehk tulu, mida see teooria toob sel või teisel konkreetsel juhul. Lähtudes sellest eeldusest peab pragmatism religiooni „tõdesid“ (näiteks müüte Jeesuse neitsist-sündimisest, jumala, põrgu, paradiisi jne. olemasolust) mitte vähem usutavaiks kui teaduse tõdesid. Sealjuures keeldub pragmatism matemaatilisi ja loodusteaduslikke teooriaid looduse objektiivsete seaduste tõeliseks peegelduseks pidamast: ta näeb neis ainult subjektiivseid, õpetlaste poolt mee-

valdselt püstitatud hüpoteese, mis võimaldavad neile enam või vähem hõlpsalt lahendada üht või teist praktilist ülesannet. Pragmatismi reaktiooniline olemus on täitsa ilmne. Pragmatism kui filosoofiline õpetus kujunes XIX saj. lõpul ja levis kõige enam Ameerikas ning Inglismaal, kus pragmatismi esindajaina astusid välja James, Dewey jt.

praktika — vt. *teooria ja praktika*.

prantsuse XVIII saj. materialism — vt. *materialism*.

primaarsed kvaliteedid — vt. *asjade primaarsed ja sekundaarsed kvaliteedid*.

printsipiaalne koordineatsioon — vt. *Avenarius*.

progress — järk-järguline areng madalamalt kõrgemale, lihtsamalt liitsemale, üleminek kõrgemale olemise astmele. Progressi ideel oli määratu suur tähtsus teaduse ning tehnika arengu jaoks, ta etendas suurt osa kodanluse võitluses feodaalkorra vastu (Condorcet', Turgot' jt. progressiteooriad). Kapitalistliku korra võidu ja kindlustamisega mandub kodanlik progressi-idee labaseks ideeks, mille järgi ühiskonnas peavad eksisteerima „kord ja harmoonia“ (A. Comte), hiljemini aga vulgaarseks evolutsiooniteooriaks, mis täiesti eitab revolutsiooni (H. Spencer). Kodanlusel kaob vajadus teooriate järele, mis ühel või teisel kujul tõestavad, et objektiivses maailmas toimuvad muutused seoses uue tekkimisega. Marksismi-leninismi õpetuses leiab progressi-idee tõsiteadusliku põhjenduse. Marksism-leninism mitte lihtsalt ei konstateeri ühiskonna arenemist, vaid ta avastab need tegelikud põhjused, mis määravad inimühiskonna ajaloo prog-

ressiivse arengu, tema ülemineku ühelt astmelt teisele, kõrgemale. Marksismi klassikud õpetavad, et progressi nagu igasuguse arengu aluseks on vastandite võitlus, mis seotud vana väljasuremise ja uue ilmumisega ning arenemisega. Sotsialismi ja kommunismi puhul on olemas piiratud võimalused ühiskonna progressiks, teaduse, kunsti ja kultuuri õitsenguks. Kommunism ja progress on üksteisest lahutamatud mõisted.

proletaarne revolutsioon — kodanluse diktatuuri vägivaldne kukutamine ja proletariaadi diktatuuri kehtimapanemine. Proletaarse revolutsiooni klassikaliseks näiteks on 1917. a. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon. Proletaarse revolutsiooni iseloomustavate, kodanlikust revolutsioonist erinevate omadustena näitas seltsimees Stalin oma töös „Leninismi küsimustest“ (vt.) järgmisi: „1) Kodanlik revolutsioon algab tavaliselt siis, kui on olemas kapitalistliku formatsiooni enam-vähem valminud vormid, mis on kasvanud ja valminud feodaalse ühiskonna rüpes juba enne avalikku revolutsiooni, kuna proletaarne revolutsioon algab sotsialistliku formatsiooni valminud vormide puududes või peaaegu puududes. 2) Kodanliku revolutsiooni põhiülesanne seisab selles, et haarata võim ja viia ta vastavusse olemasoleva kodanliku ökonomikaga, kuna proletaarse revolutsiooni põhiülesanne on selles, et võimuhaaramise järel üles ehitada uus, sotsialistlik ökonomika. 3) Kodanlik revolutsioon tavaliselt lõpeb võimuhaaramisega, kuna proletaarsele revolutsioonile on võimuhaaramine alles revolutsiooni alguseks, kusjuures võimu kasutatakse kui hooba vana ökonomika ümber-

korraldamiseks ja uue organiseerimiseks. 4) Kodanlik revolutsioon piirdub ühe võimuloleva ekspluataatorite grupi asendamisega teisega, mistõttu ta ei vaja vana riikliku aparaaadi purustamist, kuna proletaarne revolutsioon kõrvaldab võimu juurest kõik igasugused ekspluataatorlikud grupid ja annab võimu kõigi töötajate ja ekspluateeritavate juhile, proletaarlaste klassile, mistõttu ta ei või toime tulla vana riikliku aparaaadi purustamiseta ja uuega asendamiseta. 5) Kodanlik revolutsioon ei suuda töötavate ja ekspluateeritavate masside miljoneid koondada kodanluse ümber vähegi kestvamaks perioodiks just sellepärast, et nad on töötajad ja ekspluateeritavad, kuna proletaarne revolutsioon suudab ja peab neid siduma proletariaadiga kestvaks liiduks nimelt kui töötajaid ja ekspluateeritavaid, kui ta tahab täita oma põhiülesande — kindlustada proletariaadi võim ja üles ehitada uus sotsialistlik ökonomika“ (Stalin). Kapitalismi arengu seaduspärasusi sügavalt ja teaduslikult analüüsid jõudsid Marx ja Engels järeldusele, et proletaarne revolutsioon on vältimatu. Nad põhjendasid proletariaadi ülesanded sotsialistlikus revolutsioonis, kodanliku riigi-aparaadi purustamise ja proletariaadi diktatuuri loomise vajadust. Eelmonopolistliku kapitalismi tingimustest lähtudes arvasid Marx ja Engels, et proletaarse revolutsiooni võit on võimalik ainult kõigi eesrindlike maade või vähemalt nende enamiku proletariaadi ühise väljaastumise korral. Proletaarse revolutsiooni võitu ühelainsal maal pidasid Marx ja Engels võimatuks. Arendades marksismi loovalt edasi, töötas Lenin 1915.—1916. a. välja oma artiklreis „Euroopa Ühendriikide loo-

sungist“, „Proletaarse revolutsiooni sõjaprogramm“ ja raamatus „Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium“ proletaarse revolutsiooni uue teooria, andis sotsialistliku revolutsiooni viimisteldud teooria, teooria sotsialismi võidu võimalikkusest esialgu mõnel või isegi ühel, üksikult võetud maal. Sellele teooriale jõudis Lenin, analüüsid teaduslikult kapitalismi arengu uut staadiumi imperialismi epohhil. Juba esimese Vene revolutsiooni perioodil, 1905. a., raamatus „Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis“, selgitas Lenin kodanlik-demokraatliku revolutsiooni omapära imperialismi epohhil, rajades kodanlik-demokraatliku revolutsiooni proletaarseks revolutsiooniks ülekasvamise teooria, lõi uue teooria sotsialistliku revolutsiooni kohta, „tuues küsimusse uue momendi, sotsialistliku revolutsiooni kohustusliku momendina — linna- ja küla-proletariaadi ning poolproletaarsete oluste liidu, mis on proletaarse revolutsiooni võidu tingimuseks“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Lenin näitas, et imperialismi epohhil aina teravnevad vastuolud töö ja kapitali vahel. Rõhumise suurenemine kapitalistlikes mais viib revolutsioonilise kriisi kasvamisele neis, vastuolude teravnemisele imperialistlike maade ja kolooniate vahel. Kapitalismi ühtlusetu, hüppeline areng imperialismi epohhil teeb teravamaks vastuolud imperialistlike maade vahel, teeb vältimatuks perioodilised sõjad turgude ning toorainete allikate pärast, maailma ümberjagamise eest. Need sõjad nõrgestavad imperialismi jõude ja teevad võimalikuks imperialismi rinde läbimurdmise tema nõrgas lülis. Lenin käsitles uuel viisil rahvusliku

vabastusliikumise küsimust koloniaal- ja sõltuvais mais kui proletaarse revolutsiooni reservides, näitas, et on võimalik ja paratamatu kapitalistlike maade proletaarse revolutsiooni ühinemine koloniaal- ja sõltuvate maade rahvusliku vabastusliikumisega ühtsaks revolutsiooniliseks frondiks imperialismi vastu. Uutes tingimustes, sotsialismi eest võitlesime tingimustes NSVL-s ja imperialismi vastuolude aina suurema teravnemise tingimustes arendas ja rikkastas seltsimees Stalin marksistlik-leninlikku õpetust proletaarsest revolutsioonist. Ta andis palju, et põhjendada teaduslikult leninlikku teooriat sotsialismi võidu kohta ühel maal. Stalin paljastas sotsialismi vaenlaste kontrrevolutsioonilised väited sotsialismi võidu võimatusest NSVL-s, proletariaadi diktatuuri hukkumise vältimatusest töölikklassi paratamatust konfliktist talurahvaga, kapitalismi restaureerijate „teooria“ proletariaadi diktatuuri ümbersündimisest, kapitalismi rahulikkust sissekasvamisest sotsialismi. Stalin arendas edasi õpetust proletariaadi diktatuurist kui proletaarse revolutsiooni relvast, põhjendas kommunismi võidu võimalikkust meie maal kapitalistliku ümbruskonna tingimustes. Marksistlik-leninlik proletaarse revolutsiooni teooria on proletariaadi tähtsaimaks relvaks võitluses kapitalismi vastu. Tema innustas Vene proletariaati kangelaslikuks Oktoobrirevolutsiooniks, mis hävitas ekspuaterijad ja inimese ekspuaterimise inimese poolt ühes kuuendikus maailmast. NSVL-s võitnud proletaarne revolutsioon on ülemaailmse sotsialistliku revolutsiooni esimene etapp. „Oktoobrirevolutsiooni

ülemaailmne tähendus ei seisa ainult selles, et ta on ühe maa suureks algatuseks imperialismi süsteemi läbimurdmise küsimuses ja sotsialismi esimeseks koldeks imperialistlike maade ookeanis, vaid ka selles, et ta moodustab maailmarevolutsiooni esimese etapi ja tema edasise väljaarenemise võimsa baasi“ (Stalin).

proletariaadi diktatuur. — „Proletariaadi diktatuur, kui see ladinakeelne, teaduslik, ajaloolis-filosoofiline väljendus tõlkida lihtsamasse keelde, tähendab seda: ainult teatav klass, nimelt linna- ja üldse vabrikute ja tehaste tööstustöölised, on võimeline juhtima kõiki töötavaid ja ekspuateeritavaid hulki võitluses kapitali ikke kukutamiseks, kukutamise enese käigus, võidu hoidmisel ja kindlustamisel uue, sotsialistliku ühiskonnakorra loomisel, kogu võitluses klasside täieliku kaotamise eest“ (Lenin). Proletariaadi diktatuur „on riiklik mõiste“ (Stalin). See diktatuur kehastub ja teostub proletaarse sotsialistliku riigi kaudu. Proletariaadi diktatuuri kõrgeimaks printsiibiks on töölikklassi liit talupoegkonnaga töölikklassi juhtiva osa juures. „Proletariaadi diktatuur on proletariaadi ja talupoegkonna töötavate masside klassiliit kapitali kukutamiseks, sotsialismi lõplikule võidule viimiseks, tingimusel, et selle liidu juhtivaks jõuks on proletariaat“ (Stalin). Seltsimees Stalin iseloomustas proletariaadi diktatuuri kolme põhikülje või ülesande sisu järgmiselt: „1) Proletariaadi võimu kasutamine ekspuataatorite mahasurumiseks, riigi kaitseks, sidemete kõvendamiseks teiste maade proletaarlastega, revolutsiooni arenda-

miseks ja võiduks kõigis maades. 2) Proletariaadi võimu kasutamine töötavate ja ekspluateeritavate masside lõplikuks eemalekiskumiseks kodanluse juurest, proletariaadi liidu kõvendamiseks nende massidega, nende masside sotsialistlikule ülesehitustööle kaasatõmbamiseks, nende masside riiklikuks juhtimiseks proletariaadi poolt. 3) Proletariaadi võimu kasutamine sotsialismi organiseerimiseks, klasside hävitamiseks, üleminekuks klassideta ühiskonnale, riigita ühiskonnale. Proletariaadi diktatuur on kõigi nende kolme külje ühendus. . . Ainult kõik need kolm külge koos annavad meile täieliku ja lõpliku proletariaadi diktatuuri mõiste.“ Proletariaadi diktatuuri riiklikuks vormiks on nõukogud, kui linna ja maa kogu tööraha kõikehõlmav, massiline ja kõige demokraatlikum organisatsioon, mis kindlustab töötavate masside riikliku juhtimise töölisklassi poolt. „Nõukogud on proletariaadi diktatuuri otseks väljenduseks. Nõukogudest käivad läbi kõik igasugused üritused diktatuuri kindlustamiseks ja sotsialismi ülesehitamiseks. Nõukogude kaudu toimub talurahva riiklik juhtimine proletariaadi poolt“ (S t a l i n). Põhimiseks juhtivaks ja suunavaks jõuks proletariaadi diktatuuri süsteemis on töölisklassi eesrindlik väesalk, poliitiline eelvägi — kommunistlik partei. Kommunistliku partei juhtiv osa on seadusandlikult formuleeritud ja fikseeritud NSVL praegu kehtiva Konstitutsiooni 126. paragrahvis. Oma organisatsiooniliste, majanduslike ja poliitiliste ülesannete igapäevases praktilises teostamises toetub proletariaadi diktatuur töötava rahva massilistele organisatsioonidele —

ametiühinguile, ühistegevusele, noorsooliidule jne. Proletariaadi diktatuuri süsteemis on kõik need organisatsioonid „hoobadeks“, „juhtmeteks“, diktatuuri mehhanismi põhilülideks, mis ühendavad proletaarset riiki kogu töötava rahva massiga; nende organisatsioonide abil teostab töölisklass ühiskonna üle oma riiklikku juhtimist. Ühes sotsialistliku ülesehitustöö kasvamisega areneb ja tugevneb ka töölisklassi diktatuur. Ettekandes NSVL Konstitutsiooni projekti kohta rõhutas seltsimees Stalin kaht tähtsaimat asjaolu NSVL töölisklassi diktatuuri suhtes. Esiteks, et NSVL uus Konstitutsioon „jätab töölisklassi diktatuuri režiimi kehtima, ja teiseks, et NSVL uues Konstitutsioonis saavutatud ja kinnitatud sotsialismi maailma-ajaloolised võidud tähendavad „töölisklassi diktatuuri aluse laiendamist ja diktatuuri muutmist ühiskonna riigi poolt juhtimise paindlikumaks, järelikult, võimsamaks süsteemiks“, tähendavad „töölisklassi diktatuuri tugevnemist“. Töölisklassi diktatuuri režiimi säilitamine tähendab kõigepealt, et klassideta sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise lõpuleviimise ja sotsialismilt kommunismile järk-järgulise ülemineku protsessis jääb „juhtiv osa töölisklassile kui täieliku kommunismi kujundamise eesrindlikule ja kõige rohkem ettevalmistatud klassile“ (M o l o t o v). Töölisklassi diktatuuri aluse laiendamine ja kindlustamine toimus esmajärjekorras talupoegkonna lõpliku ja tagasipöördumatu ülemineku tõttu sotsialismi rööbastele ja talupoegkonna muutumise tõttu „kõikuvast jõust“ (L e n i n) nõukogude võimu püsivaks ja kindlaks toeks, NSVL töölisklassi diktatuuri toeks (vt. ka *sotsialistlik riik*).

protestantism — ristiusu kodanlik variant. Protestantism tekkis XVI saj. esimesel veerandil feodalismi ja tema peatoe, katoliku kiriku vastu suunatud ühiskondlik-poliitilise liikumise — reformatsiooni käigus. Protestantism levis esmalt Saksamaal, kus poliitiline killustumus ja üksikute väikeste vürstide võim oli takistuseks kodanluse edasisele tõusule. Rooma kirik imes Saksamaalt hiiglasuuri tulusid makside, mitmesuguste korjanduste ja indulgentside („patukustutuse“) müügi teel. Liikumine katoliikluse vastu sulas ühte liikumisega Saksamaa tsentraliseerimise eest ja haaras kõiki ühiskonna klasse. Liikumise otseseks ajendiks oli Wittenbergi ülikooli professori Martin Lutheri väljaastumine indulgentsidega kauplemise vastu ja katoliku kiriku reformi eest. Iga klass mõistis reformatsiooni omamoodi. Vürstid, rüütlid ja rikkad linlased tahtsid omandada kiriku varandust ja alistada teda oma mõjule. Talurahvas ja linnade alamkihid läksid oma nõudmistes puhtreligioosse võitluse raamidest üle ja püüdsid revolutsioonilisel teel kukutada feodalismi. Talurahva ja linnakehvikute ideoloogiks oli Thomas Müntzer. Tema tõstis esikohale üldise võrdsuse ja eraomandi kaotamise nõuded, tema usufilosoofia lähenes ateismile, tema poliitiline programm oli aga lähedane kommunismile. Peagi tõusis Müntzer revolutsioonilise liikumise juhiks Saksamaal. Kodanlus ja Luther, heidutatud rahvaliidumise hoost, mis ähvardas mitte ainult feodaalkorra olemasolu, vaid ka kodanlust ennast, nõudsid rahvale halastamatut veresauna. Vürstid ja kodanlus lähenesid katoliku kirikule ja langetasid 1529. a. reformatsiooni vastu suunatud otsuse. Vürstide vähemik avaldas selle otsuse vastu

protesti ja sellest ajast hakati Lutheri reformatsioonilise liikumise pooldajaid nimetama protestantideks. Pika katoliiklike ja protestantlike vürstide vahelise võitluse tulemuseks oli, et iga vürst sai õiguse vabalt valida religiooni. Lutherluse olemuse kohta kirjutas Marx: „Luther võitis töotusele rajatud orjuse, sest ta asendas selle orjusega v e e n d u m u s e a l u s e l. Ta purustas usu autoriteedisse selleks, et restaureerida usu autoriteeti. Ta muutis papid ilmi-kuiks selleks, et muuta ilmikud pappideks.“ Tugevneva kodanluse religioosne maailmavaade avaldus kõige ilmekamalt Calvini õpetuses. Calvinismi aluseks oli „ettemääramisõpetus“, s. o. õpetus sellest, et jumal määrab juba enne maailma loomist ette iga inimese saatuse ja inimene peab oma tegevusega ainult näitama, et ta on määratud „õndsaks saama“. See õpetus vastas „selleaegse kodanluse kõige julgema osa“ nõuetele ja oli „selle fakti religioosseks väljenduseks, et kaubanduse ja konkurentsi maailmas sõltuvad õnnestumine või pankrot mitte üksikisikute tegevusest või oskusest, vaid nendest sõltumatuist olukordadest“ (E n g e l s). Calvin teotse Genfis, kus ta pani kehtima karmi režiimi ja kontrolli kodanike kogu elu üle. Calvinistlik kirik levis laialdaselt seal, kus arenes kodanlus. Peamiselt levis Calvini õpetus Šveitsis. Prantsusmaal olid Calvini järelkäijajaks h u g e n o t i d. Protestantism tõrjus katoliku kiriku välja Saksamaal, Inglismaal, Rootsis, Norras, Taanis, Madalmail ja Šveitsis. Katoliku kirik ja jesuiitide ordu vastasid protestantismi levimisele reaktiooniga, mille tulemusena Lõuna-Saksamaal restaureeriti katolitsism, Itaalias, Hispaanias ja Prantsusmaal aga hävitati protestantism.

põhjuslikkus — üks objektiivse maailma nähtuste üldise vastastikuse sõltuvuse kuju. Põhjus ja tagajärg on ainult „kosmilise vastastikuse sõltuvuse, (universaalse) seose, sündmuste kokkuaheldumise momendid, ainult lülid materiaalse arenemise ahelas” (L e n i n). Maailmas pole põhjusest nähtusi. Igal loodusnähtusel on oma looduslik materiaalne põhjus. Põhjus ja tagajärg on vastastikuses mõjus. Põhjus tekitab tagajärje, kuid ka tagajärg pole passiivne, ta avaldab mõju oma põhjusele. Näiteks proletariaadi kapitalivastase võitluse praktika on revolutsioonilise marksistlik-leninliku teooria tekkimise tähtsaim põhjus, kuid see teooria omakorda saab võimsaks hoovaks kapitalismi kukutamisel ja sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisel. Üldises vastastikuses mõjus põhjuse ja tagajärje kohad vahetuvad. See, mis antud seoses on tagajärg, võib saada põhjuseks teises seoses ja vastupidi. Põhjuse ja tagajärje vahel on sisemine seaduspärane seos. Vastastikust mõju põhjuse ja tagajärje vahel ei saa vaadata lahus konkreetsest olukorrast, milles see vastastikune mõju tekib. Nii osutub sotsialistliku süsteemi tingimustes tehnika areng üheks töörahva hüvetohtu põhjuseks. Kapitalistlikes mais aga tehnika areng mitte ainult ei aita kaasa ekspluateeritavate elu parandamiseks, vaid osutub üheks tööpuuduse ja viletsuse põhjuseks. Idealistlik filosoofia (näiteks kantianism) eitab põhjuslikkuse objektiivset olemasolemist, vaatleb põhjuslikkust kui subjektiivset kategooriat, kui midagi, mida inimese teadvus loodusesse sisse kannab. Paljud kaasaegse revolutsioonilise kodanliku filosoofia esindajad, eitades põhjuslikkuse seost nähtuste vahel, püüavad asetada põhjuslikkuse asemele

nn. funktsionaalset sõltuvust, s. t. nad tunnustavad nähtuste teatud järgnevust, kuid ei taha tunnustada põhjuslikkuse objektiivsust. Eitades põhjuslikkuse objektiivset iseloomu kaitseb kodanlik filosoofia reaktsioonilist, teadusvastast, papilikku, teleoloogilist õpetust, mille järgi areng on mingi sisemise eesmärgi teostumine, mis otsekui asuks esemes või nähtuses endas.

„Püha perekond ehk kriitilise kriitika kriitika” — K. Marxi ja F. Engelsi varajase (1845. a.) filosoofilise töö nimetus (enamiku peatükke kirjutatud Marx), milles nad võtsid halastamatu kriitika alla Hegeli filosoofilise süsteemi ja eeskätt noorhegeliaanide (vt.) Bruno Baueri, Edgar Baueri jt. vaated. Feuerbachi materialismi tähtsust kõrgelt hinnates lähevad Marx ja Engels Feuerbachist tunduvalt kaugemale, avardades filosoofilist materialismi inimühiskonna ajaloole. „Pühas perekonnas” formuleerivad nad rea oma uue teooria tähtsamaid põhimõtteid. Marx ja Engels kritiseerivad teravalt Hegeli idealistlikku ajalookäsitust. Hegeli järgi on inimkonna ajalugu absoluutse vaimu liikumine, inimkond on absoluutsele vaimule ainult materjaliks. See Hegeli õpetus, ütleb Marx, „pole midagi muud, kui vaimu ja materia, jumala ja maailma vastandlikkuse kristlik-germaani dogma spekulatiivne väljendus”. Noorhegeliaanid, Hegeli pooldajad, kelle juures „saksa spekulatsioonilise üldine mõtetus“ saavutas oma haripunkti, — arendasid edasi absoluutse vaimu ja masside vastastikku seadmist. Noorhegeliaanide silmapaistvaim esindaja Bruno Bauer „kuulutab kriitika absoluutseks vaimuks, ise enda aga kriitikaks...

Ühelpool seisab mass passiivse, hingestamatu, ajalooliselt viljatu materiaalse ajalooelemendina; teisel pool vaim, kriitika, härra Bruno ja Ko. aktiivse elemendina, millest lähtub igasugune ajalooline aktiivsus. Ühiskonna ümberkujundamise töö osutub kriitilise kriitika ajutegevuseks." Kuulutades endid „eneseteadvuse" ain-saiks kandjaiks „jutlustasid Bauer ja tema sõbrad," kirjutas Lenin „Püha perekonna" peamõtteid refereerides, „kriitikat, mis seisab kõrgemal igasugusest tegelikkusest, kõrgemal parteist ja poliitikast, eitab igasugust praktilist tegevust ja ainult vaatleb „kriitiliselt" ümbritsevat maailma ja seal toimuvaid sündmusi. Härrad Bauerid suhtusid üleolevalt proletariaati kui mittekriitilisse massi. Selle jabura ja kahjuliku suuna vastu tõusid otsustavalt Marx ja Engels. Tõelise inimisiksuse, valitsevate klasside ja riigi poolt tallatava töölise nimel nõuavad nad mitte vaatlemist, vaid võitlust parema ühiskonnakorra eest". Paljastades idealismi, asetavad Marx ja Engels vendadele Baueritele ja Ko.-le vastu materialist Feuerbachi, kes asetab „vana kolu, „lõpmatu eneseteadvuse" asemele... „inimese" enda". Kuid

Feuerbach ei osanud abstraktselt inimeselt üle minna elavaile, reaalseile inimestele. „Oli vaja asendada abstrakte inimese kultus, see Feuerbachi uue religiooni tuum, teadusega tõeliset inimestest ja nende ajaloolisest arengust. Seda Feuerbachi vaatepunkti edasiarendust, mis läks üle Feuerbachi filosoofia piiride, alustas Marx 1845. a. raamatus „Püha perekond" (Engels). „Pühas perekonnas" esitavad Marx ja Engels oma juba peaaegu väljakujunenud vaateid proletariaadi revolutsioonilisele osale, asuvad teadusliku sotsialismi põhjendamisele vastukaluks „unistuslikule, idealistlikule, õhulisele sotsialismile", esitavad tähelepandava mõtte selle kohta, et „koos ajaloolise tegevuse põhjaneva osaga kasvab järelikult ka massi maht, kelle asjaks see on." „Püha perekonda" konsepteerides osutas Lenin sellele, et „Marx läheb siin üle Hegeli filosoofia sotsialismile: üleminek on selgesti jälgitav — on näha, mis Marx on juba omandanud ja kuidas ta üle läheb uude ideede ringi". Paragrahvis, mis kannab pealkirja „Kriitiline lahing prantsuse materialismiga", annab Marx tähelepanuvääriva ülevaate prantsuse materialismi ajaloost.

R

radioaktiivsus. — Mõningate ainete (algainete ehk elementide) aatomid (vt.) omavad võimet laguneda; seejuures paiskuvad aatomituumast välja mõningad tema koostisosad (näiteks nn. alfa-osakeste vool) ja peale selle kiirguvad erilised kiired (nn. gamma-kiired), mis sarnanevad röntgenikiirtega, mida rakendatakse näiteks arstiteaduses läbivalgustamiseks. Seda radioak-

tiivsust (ehk „kiirgamisaktiivsust") saadab pidev energia vabanemine soojuse näol, samuti ka radioaktiivse aine muundumine teisteks aineteks: nii muundub raadium lõpuks heeliumiks ja seatinaks, toimub elementide loomulik muundumine, mis teeb nende ühtsuse ilmseks. Oma lagunemisel vabastab raadium määratu hulga energiat, mis tunduvalt ületab selle energia, mis

saadakse tavaliste keemiliste nähtuste juures. Kuid see energia vabanemine kestab väga kaua, sest raadium laguneb aeglaselt; katsed seda lagunemist kiirendada (nii nagu kiirendame kütteenaine põlemist ahjudes) pole seni andnud tulemusi. Raadiumi energia allikaks on aatomisisene energia, mis on seotud raadiumi aatomeis toimuvate materია liikumistega. Peale raadiumi on olemas veel teised radioaktiivsed ained, mis moodustavad peamiselt kolmn. radioaktiivset perekonda — uraani, tooriumi ja aktiiniumi perekonnad; raadium kuulub uraani perekonda, sest ta kujuneb looduses uraani aatomite lagunemise tulemusena. Elementide aatomisisese lagunemise kiirus on väga erinev — mõnest miljardist aastast (nõrgalt aktiivse elemendi puhul) sekundi murdosani. Tuntakse veel teisi nõrgalt aktiivseid elemente, nagu näiteks kaalium, rubiidium, samaarium jne. Õieti tuleb radioaktiivsust pidada üldiseks nähtuseks looduses, kuid väga erinevaid astmeid. Kuni 1934. a. tundsid füüsikud ainult loomulikku radioaktiivsust, mis leiab aset looduses inimesest sõltumatult ja toimub kindla kiirusega, mis ei allu mingisugusele mõjustamisele füüsikute poolt. Alates 1934. a. muutus seisukord järsult: leiti menetslused mitmesuguste elementide radioaktiivsuse kunstlikuks väljakutsamiseks; seda saavutatakse elementide aatomite pommitamisega (kiiritamisega) kõige väiksemate mikroosakeste vooluga, nagu vesinikuaatomi tuumadega (prootonitega ja deutronitega) või neutronitega jne. Kunstlikult radioaktiivsed elemendid on teissugused, kui loomulikud, ja nende lagunemine toimub veidi teisiti, näiteks osutuvad lagunemisel väljapaisatavad mikroosakesed teisteks, kui loomulikult radio-

aktiivsete elementide juures. Ainult ühel juhul õnnestus kunstlikult saada loomulikult radioaktiivset elementi tema tavaliste omadustega. Kunstlikud radioaktiivsed elemendid on leidnud juba praktilist rakendamist; nii kasutatakse radionaatriumi kiiri arstiteaduses vähi ja söötraia ravimiseks. Kunstlik radioaktiivsus on meie ajal füüsikute poolt saavutatud kunstliku elementide muundamise erijuhtum, muundamise, mille juures real juhtudel õnnestub materია aatomi tuuma sundida vabastama temas peituvaid määratli suuri energiavarusid.

rakk — põhimine orgaaniline struktuurivorm, mis eksisteerib kas iseseisvalt või keerulise (paljurakulise) organismi kõige lihtsama koostisosana. Rakul on teatav struktuur ja kõik elusa iseloomulikud põhiomadused: ainete vahetus, ärrituvus, paljunemine jne. Alates Schleidenist ja Schwann'ist, kes avastasid raku (1838—1839), on kindlaks tehtud, et kõik kõrgemad organismid koosnevad rakkude kogumitest. Raku avastamist hindas Engels kogu füsioloogiat revolutsioneeriva faktina, mis tegi võimalikuks uute teaduste tekkimise, valmistas ette darvinismi ilmumist ja sundis täielikult revideerima kõiki „lõplikke” tõdesid õpetuse valdkonnas elusast. Rakk on ühik, mille paljunemisest ja diferentseerumisest tekkivad ja kasvavad kõik kõrgemad organismid. See võimaldas seletada orgaanilist elu protsessina, mis on ühine taimedele ja loomadele. Raku ja paljurakulise organismi vahekorda ei saa käsitada mehhanistlikult. Selline käsitus viib ekslikule määratlusele, mille järgi organism on rakkude riik või selliste riikide föderatsioon (R. Virchow). Iduraku ehituse ja temast areneva organismi seesmise seose uuri-

mine, samuti ka keerulise organismi rakkude vastastikune mõju, aga ka keerulise organismi kui terviku eluprotsesside kvalitatiivse omapära uurimine viib meid üksikute rakkude omaduste tundmaõppimise piiridest kaugemale väljapoole. Paljud organismid jäävad kogu oma eluaja üksikuteks rakkudeks jagunemata (algloomad ehk ainuraksed). Kuid juba ainuraksetel võib leida üleminekut paljuraksusele — „rakkude ahelikkude” (mõningad parasitvormid-gregariinid) ja „rakkude kolooniate” näol. Olles paljurakulise organismi osa, on rakk ise samal ajal struktuurilis-funktsionaalne süsteem, mis koosneb üksikuist isekeskis seotud struktuurilistest moodustistest (tuumast, protoplasmast, kestast, organellidest), kusjuures igäihel neist on temale omased füüsikalised-keemilised omadused ja elutegevus. Organismist eraldatud isoleeritud rakud võivad iseisvalt elada (kudede kultuurid), olgugi et seejuures muutuvad tunduvalt nende eluprotsessid. Kuid väljaspool rakukeha ei saa raku üksikud koostisosad elada. Raku tundmaõppimine on eriti tähtis loomade ja taimede geneetilise ja struktuurse ühtsuse kindlakstegemise seisukohalt. Kuid nii mitut liiki organismide juures kui ka ühe olendi enese piires, hoolimata rakuvormide suurest mitmekesisusest, omavad kõik rakud protoplasmat ja tuuma (ning mõningaid teisi osi). Eriliste vormide — ilma rakuliste piirideta ja tuumaga protoplasma masside (plasmoodiumide) — avastamine, isekeskis seotud rakkude (sintsiitide) olemasolu, samuti ka selgekujulise tuuma puudumine sinirohelistel vetikatel ja bakterite enamikul võimaldab teadusel tõsta küsimuse organismide rakueelsest või ilma rakuta arenemisest ja määrab sellega

ajaloolise käsitlusviisi ka raku enese suhtes. Uuemad avastused mikroskoopiliselt nähtamatutest vormidest, mis kuuluvad elusa ja mitteelusa ääremaile (ultraviirused, bakteriofaagid), võimaldavad seda probleemi veelgi enam avardada. Raku elutegevus on seotud organismi tunnuste pärilikkusega niihästi suguta, kui ka eriti sugulisel paljunemisel. Kui XX saj. esimesel veerandil tunnustati ainult raku teatava osaga — tuumaga — seotud pärilikkust (tuuma pärilikkust), siis nüüd hakkavad kogunema faktid, mis tunnistavad protoplasmaga ja isegi kogu tervikulise rakuga seotud pärilikkusest. Kodanlik teadus teeb asjatuid reaktioonilisi katseid rakuteooriat kõrvale heita. Rakuteaduse edasine areng on võimalik ainult bioloogia probleemide dialektilis-materialistliku käsitlusviisi alusel.

rass — bioloogiline inimeste grupp, mis on kujunenud inimsoo varaseil arenguastmeil. Rea tunnuste — nahavärvuse, juuste kuju ja värvuse, näojoonte, kehaehituse jm. — põhjal eristatakse kolme põhirassi: musta (neegrid) — tume nahavärvus ja käharrjuuksed; kollast (hiinlased, jaapanlased, mongolid, burjaadid jt.) — kollakas nahk ja sirged mustad juuksed; valget — hele nahk ja üht või teist värvi juuksed. Inimkonna ajaloo toimus ja toimub rasside segunemine, mis teeb need tunnused tingimuslikeks ja mittepüsivaks. On lubamatu rassiga vahetada rahvast ja natsiooni, mis on ühiskondlikud nähtused, ühiskonna kauakestnud ajaloolise arengu tulemused. „Natsioon on ajalooliselt kujunev stabiilne keele, territooriumi, majanduselu ja psüühilise laadi ühisus, mis avaldub kultuuri ühi-

suses. Seejuures on enesestmõistetav, et natsioon, nagu iga teine ajalooline nähtus, allub muutumise seadusele, et tal on oma ajalugu, algus ja lõpp" (Stalin). „Rassiteooria”, mis jagab inimesed „kõrgemaiks”, valitsema kutsutud rassideks ja „madalamaiks”, alluma määratud rassideks, on „teadusest niisama kaugel kui taevas maast”, nagu ütles seltsimees Stalin. Selle „teooriaga” õigustavad imperialistid oma reaktioonilist poliitikat ja oma inimestevihkamist. Marksism peab kõiki rasse üheväärseiks. Sotsialismi võit NSVL-s tõestas ümberlükkamatult, et kõik natsioonid ja rahvad, sõltumatult rassitunnustest, kui nad vabanevad kurnamisest, aga koos sellega ka vastastikusest vaenust, on ühtviisi võimelised eesrindlikku kultuuri omandama ja edasi viima.

ratsionalism (ladinakeelsest sõnast *ratio* = mõistus) — tunnetusteoreetiline suund, mis tunnistab mõistuse ainsaks tõelise teadmise allikaks, vastandina *empirismile* (vt.), mis peab tunnetuse ainsaks allikaks meelelist kogemust. Ratsionalismi silmapaistvaimad esindajad olid Descartes, Spinoza ja Leibniz; kõik nad võitlesid feodalismi religioos-dogmaatilise maailmavaate vastu, mõistuse ja tema õiguste kindlustamise eest. Uue aja ratsionalismi rajaja on Descartes. Ta põhjendas mõistuse kõikvõimsust, lugedes teda tõseks iseendaks. Ratsionalistid nägid teaduse ideaali matemaatikas, mis näis neile „puhta” teadusena, otseku sõltumatuna kogemusest. Descartes arvas, et samuti kui matemaatik intellekti jõul lahendab matemaatilisi ülesandeid, võib ka filosoof jõuda tõele puhta intellekti jõu abil. Meelte andmed petavad meid, ainult intellektiga võime olevat mõista. Spi-

noza arvas samuti, et kogemusest saadud teadmused on mitteusaldatavad, juhuslikud, kuna mõistus võimaldab paratamatu ja usaldatava teadmise. Selles väljendus Spinoza materialismi järjekindlusetus. Kui empirism teeb kogemuse absoluutseks ja alahindab mõistuse osa tunnetuses, siis ratsionalism lahutab mõistuse meelelisest kogemusest, aistinguid ja teeb mõisted, mõtlemise absoluutseks. Loogilise ja meelise lahutamise viib vältimatult idealismile, kuna mõisted muutuvad paljaiks abstraktsiooniks ilma konkreetse sisuta. „Ratsionalist piirdub arutlemisega, pealegi abstraktsega” (Lenin). „Mõistus (aru), mõtlemine, teadvus ilma looduseta, ilma kokkukõlata temaga on võlts” (Lenin). Dialektiline materialism kõrvaldas ratsionalismi ja empirismi ühe külgsused, lahendas teaduslikult küsimuse tunnetuse meelelistest ja loogilistest momentidest, vaadeldes neid orgaanilises seoses ja ühtsuses. Meeleline kogemus on tunnetuse lähtepunktiks. Tõeline teadmine algab inimese aistinguid, sellest, mida näitavad meelelunnid. Kuid otsene meeleline tajumine ei anna veel täielikku sügavat teadmist. Üldiste seoste ja suhete tunnetus on võimalik mõistuse, teoreetilise mõtlemise abil. Loogilised mõisted, s. o. tunnetuse ratsionaalne moment, on meeleliste andmete ümbertöötamine mõtlemises. Niisiis on meeleline ja loogiline dialektilises materialismis vastastikku seotud ja ainult nende ühtsus väljendab tunnetusprotsessi. „Elavalt vaatulust abstraktsele mõtlemisele ja temalt praktilisele — selline on tõe tunnetamise, objektiivse reaalse tunnetamise tee” (Lenin).

realism, keskaegne — vt. *keskaegne realism*.

realism, naiivne — vt. naiivne realism.

refleksioon (ladinakeelsest sõnast *reflectere* = tagasi painutama, tagasi pöörama) — tunnetusteoreetiline termin kodanlikus filosoofias. Locke'il tähendab refleksioon üht kahest inimliku tunnetuse allikast. Locke'i arvates meie tunnetus ehitub üles ühelt poolt neist aistingust, mis kutsutakse esile välisemete mõjust meie meeelundele; teiselt poolt meie hingetegevuse vaatlusest. Seda „meie hinge sisetgevuse” taju nimetab Locke refleksiooniks. Refleksiooni kui iseseisva tunnetusliigi tunnustamine materiaalse kogemuse kõrval ja sellest sõltumatult oli Locke'i poolt mööndus idealismile. Tähtsat osa etendab refleksiooni mõiste Hegeli filosoofias. Hegel seletab seda terminit järgmisel viisil: „Meie tarvitate väljendust „refleksioon” kõigepealt valguse suhtes, sel juhul, kui ta oma sirgjoonelises liikumises pörkab vastu peegelpinda ja heidetakse sellelt tagasi. Meil on seega siin midagi kahekordset: esiteks midagi vahenditult, midagi olevat ja teiseks seesama kui vahendatult või asetatud. Kuid sama toimub, kui me reflekteerime eseme üle, või (nagu tavaliselt räägitakse) *mõtlemise tema üle järele*, kuna me siin eset ei tunne tema vahendituses, vaid tahame teda tunnetada kui vahendatult.” Olemine on vahenditult. Kuid meie tunnetus ei rahuldu vahenditult antud olemisega, ta püüab tungida temast läbi, jõuda olemise alusteni, tema olemuseni. „Ainult siis,” kirjutas Hegel, „kui teadmine, lähtudes vahenditult antud olemisest, süveneb sissepoole, leiab ta selle vahendatuse kaudu olemuse.” Olemusele pühendatud raamatuosas vaatleb Hegel selliseid tähtsaid kategooriaid, nagu ident-

sus ja erinevus, olev ja mitteolev, olemus ja näivus, vorm ja sisu jne. Hegel rõhutab, et kui intellektuaalne refleksioon näeb mainitud kategooriais iseseisvaid, tardunud määratlusi, siis dialektika jaoks refleksiooni määratluste tõde „seisab ainult nende korrelatsioonis üksteisega ja nimelt sellepärast seisab ta selles, et igauks neist sisaldab oma mõistes teise”. Nõnda „reflekteerivale arule”, mis lahutab vormi sisust, vaatleb sisu kui olulist ja iseseisvat, seevastu aga vormi kui ebaolulist ja iseseisvusetut, asetab Hegel vastu väite, et „tegelikult on mõlemad ühtviisi olemasolevad”, et vormi ja sisu kategooriad on üksteisega lahutamatu seotud ja lähevad üle üksteisesse, et pole sisu vormita, et vorm on ikka sisalduslik, sisu aga ikka kujundatud.

relatiivne tõde. — Maaailma ja tema seaduste tunnetamise protsess on samuti lõpmatu nagu looduse ja ühiskonna areng on lõpmatu. Meie teadmused igal progressi antud astmel on relatiivselt õiged, järjest enam süvenedes ja täpsustudes vastavalt oma arengu ulatusele. Nõnda peeti aatomit XX saj. alguseni jagamatuks, mil tõestati, et ta omakorda koosneb elektronidest. Materaia struktuuri elektronide-teooria näitab meie teadmuste süvenemist ja avardumist materia kohta. Kuid seegi, mis teadusel praegu teada on materia struktuuri suhtes, pole viimne ega lõplik tõde. „...Dialektiline materialism rõhutab püsivalt kõigi nende progresseeruva inimteaduse loodusetunneta- mise tähistest ajalist, relatiivset, ligikaudset iseloomu. Elektron on niisama a m m e n d a m a t u kui aatomgi, loodus on lõpmatu” (L e n i n). Väites meie tunnetuse tõde relatiivset iseloomu dialektiline materialism samal ajal arvab, et iga relatiivne tõde tähistab astet ab-

soluutse tõe (vt.) omandamisel, et iga teadusliku tunnetuse samm sisaldab absoluutse, s. o. täieliku tõe elemente. Ületamatut piiri relatiivse ja absoluutse tõe vahel pole. Relatiivsete tõdede kogum nende arengus annab absoluutse tõe. „Iga aste teaduse arengus lisab uusi teri selle absoluutse tõe summasse, kuid iga teadusliku väite piirid on suhtelised” (L e n i n).

relatiivsuse printsiip — vt. *relatiivsusteooria*.

relatiivsusteooria (ladinakeelsest sõnast *relativus* = suhteline) — kaas- aegne füüsikaline teooria, mille peamise sisu moodustab uus õpetus ruumist ja ajast. Relatiivsusteooria andis terve rea uusi ideid, mis on eesrindliku inimliku mõtlemise vaieldamatuks edusammudeks. Relatiivsusteooria tekkis XX saj. alguses, klassikalise, Newtonilt põlvneva mehaanika vanade mõistete ja kujutluste murdumise perioodil. Klassikaline füüsika kohtus XIX saj. lõpul rea nähtustega looduses, mida ta ei suutnud seletada. Kõigepealt olid need elektrodünaamika küsimused liikuvate kehade puhul. Klassikaline füüsika vajas tingimata erilise materiaalse keskkonna — eetri olemasolu, mille suhtes pidi toimuma kehade liikumine. Kuid katsed Maa liikumise kindlaksmääramiseks selle eetri suhtes ei andnud mingisuguseid tulemusi, mingisugust eetrit ei õnnestunud avastada. Siis loodigi relatiivsusteooria (1905. a.), mille peaautoriks oli Einstein. Eetri eitamiseiga seotud raskuste lahendamiseks muutis relatiivsusteooria põhjalikult klassikalise füüsika vanu kujutlusi ruumi ja aja kohta. Klassikalise mehaanika loojal Newtonil esinevad ruum ja aeg iseseisvate olemustena, materiast ja teineteisest

isoleeritult. Relatiivsusteooria seab ja- lule ruumi ning aja tiheda seose ma- teeria liikumisega ja omavahel. Liiku- mises avaldub aja ja ruumi relatiivne iseloom. See relatiivsus on seoses sel- lega, et ruumilisi kaugusi ja ulatusi ku- jutellakse erinevalt liikuvate kehade vaatepunktidest erinevaina. Ruumi ja aja relatiivsus ei eita väikesimalgi mää- ral nende objektiivsust ja absoluut- sust filosoofilises mõttes, neid kui ma- teeria objektiivseid eksisteerimisvorme, mis ei sõltu mingisugustest mõõtmis- test, mis avastavad ju, nagu Ein- stein ise näitas, looduses reaalselt toimuvat. See põhilause seatakse üles juba nn. spetsiaalses relatiivsusteoo- rias, mis vaatleb kehade ühtlast ja sirg- joonelist relatiivset liikumist. Einsteini poolt 1916. a. loodud üldine relatiiv- susteooria vaatleb materiaalse ke- hade igasuguseid liikumisi ja avardab seega spetsiaalse relatiivsusteooria põ- hilauseid. Edasi annab üldine relatiiv- susteooria Newtoni omast erineva uue gravitatsiooniõpetuse. Uus teooria ei- tab mõju kaugustesse, läbi „tühja” ruumi; vastupidi, selle teooria järgi on kogu maailmaruum täidetud materi- aalsete gravitatsiooniväljadega. Uue gravitatsiooniteooria alusel leidis sele- tuse rida nähtusi, mida klassikalisel füüsikal oli raske seletada. Täheledused kinnitavad üldiselt, kuigi mitte alati küllalt täpselt, üldise relatiivsusteoo- ria arvutuste õigsust häirete kohta pla- neetide orbiidis (planeet Merkurit näi- teks võttes), valguskiire kõrvalekaldu- mise kohta gravitatsiooniväljas („Ein- steini efekt”) jm. Relatiivsusteoorias omandab uue kuju energia jäävuse ja muundumise seadus. Selle teooria järgi on keha mass tihedalt seotud tema energiaga, ja seda seadust formuleeri- takse relatiivsusteoorias kui energia ja

massi jäävuse ja muundumise seadust. Sellisel kujul on ta täielikult tõestatav ja lubab seletada rea nähtusi, näiteks keemiliste elementide aatomikaalu kõrvalekaldumist täisarvudest jm. Üldiselt tähendab relatiivsusteooria suurt edusammu inimlike teadmuste arengus. Aga nagu iga teooria, pole ta absoluutne teadmussüsteem ega suuda seletada veel tervet rida nähtusi. Relatiivsusteooria põhimised, printsiipaal- ja teaduslikud ideed on sügavalt teaduslikud ideed. Kuid relatiivsusteooriast teevad kodanlikud filosoofid ja õpetlased, nende seas ka Einstein ise, temast õigustamatuid, s. o. temast mitte paratamatult järgnevaid, idealistlikke, eba-teaduslikke järeldusi. Veel 1922. a. kirjutas Lenin, et „Einsteini teooria järele... haaras juba määratu hulk kodanliku intelligentsi esindajaid”. Need esindajad tundsid vähe muret relatiivsusteooria moonutamise pärast, eriti kosmoloogilistes küsimustes. Tehakse põhjendamatuid reaktsioonilisi järeldusi maailma lõplikkuse kohta ruumis ja ajas, mis viib teispoelse maailma ja looja tunnustamisele. Edasi, kodanlik filosoofia moonutab relatiivsusteooriat, vahetades ära nähtuste relatiivsuse sõna füüsikalises mõttes relatiivsusega filosoofilises mõttes, tähendab, ta propageerib filosoofilist relativismi, mis eitab liikumise, ruumi, aja objektivset ja absoluutset iseloomu ja meie teadmuste objektivset tähendust. Einstein enda filosoofilised vaated pole järjekindluse poolest kaugeltki silmapaistvad: stiihilis-materialistlikud momendid kombineeruvad eklektiliselt tema maailmavaates rea mahhistlike põhilause ja järeldustega.

relativism — õpetus inimese tunnetuse subjektivisusest, relatiivsusest ja tingimuslikkusest. Tunnustades meie

tunnetuse relatiivsust, relativism eitab tunnetuse objektivisust, asub seisukohal, et meie teadmused ei peegelda objektivse maailma omadusi. „Relativism tunnetusteooria alusena pole ainult meie teadmuste relatiivsuse tunnustus, vaid ka igasuguse objektivse, inimkonnast sõltumatult eksisteeriva mõdu või mudeli, millele meie relatiivne tunnetus läheneb, eitamine” (Lenin). Kui teadus tõestas, et meie teadmused materia struktuurist on relatiivsed, ligikaudu täpsed ja et aatom liigendub elektronideks, mis samuti ei tähenda meie teadmise viimset piiri materia suhtes, hakkas rida kodanlikke füüsikuid eitama aatomi ja materia reaalsust. Väites meie teadmuste absoluutset relatiivsust; s. o. nende täielikku tingimuslikkust, subjektivisust, meelevaldsust, viib relativism sellega välja subjektivsele idealismile. Tunnustades tunnetuse relatiivsust, arvab dialektiline materialism, et igasugune tunnetus on relatiivne ainult meie poolt teaduste arengu ajaloolisel astmel saavutatud teadmuste täielikkuse mõttes, kuid tal on *objektivse tõe* (vt.) tähendus, olles reaalselt eksisteeriva maailma peegelduseks. „Marxi ja Engelsi materialistlik dialektika hõlmab tingimata ka relativismi, kuid ta ei seisa relativismis, s. t. ta tunnustab kõigi meie teadmuste relatiivsust mitte objektivse tõe eitamise mõttes, vaid meie teadmuste sellele tõele lähenemise piiride ajaloolise tingituse mõttes” (Lenin).

religioon — üks vaimse surve liikidest, mis alati ja kõikjal lasub rahvahulkadel, kes on lämmatatud igavesest tööst teiste kasuks, puudusest ja üksindusest” (Lenin). Religioon on moonutatud ja fantastiline peegeldus inimeste peades nende üle valitsevaist

looduslikest ja ühiskondlikest jõududest. Religioossed uskumused on mööduv nähtus, mida tingib ühiskondliku arengu tase, lõppkokkuvõttes aga materiaalse tootmise areng. Väga kaua kestnud inimajaloo perioodil polnud inimestel mingit käsitust religioonist. Religioosete uskumuste ilmumine ürgühiskonnas sai võimalikuks alles mõtlemise ja artikuleeritud kõne arenguga. Põhjuseks, mis tingis religiooni ilmumise, oli ürgaegse inimese jõuetus hirmsate ja talle arusaamatute loodusnähtuste ees. See jõuetus loodusjõudude ees tekitas metslase peas mõtte erilise üleloomuliku jõu eksisteerimisest ümbritsevais asjus, mis võib kas soodustada elu või, vastupidi, tuua igasuguseid hädasid. Varustades loodusesemed niiviisi üleloomuliku jõuga, hakkas metslane püüdma mõjustada neid esemeid lausumistega, rituaalsete ja maagiliste toimingutega. Maagia elemendid on kõigi kaasaegsete religioonide komponendiks. Kaasaegsete religioosete uskumuste juured on peamiselt klassilised. Eksploateeritavate klasside jõuetus nende võitluses eksploateerijatega tekitab paratamatult usu imedesse, paremasse hauatagusesse ellu. „Töötavate hulkade sotsiaalne allasurutus, nende näiline täielik abitus kapitalismi pimedate jõudude ees, mis põhjustab iga päev ja iga tund tuhat korda rohkem hirmsaid kannatusi, kõige metsikumaid piinu lihtsaile tööinimestele kui igasugused seda laadi erakordsed sündmused, nagu sõjad, maaväringud jne., — selles seisab religiooni sügavaim kaasaegne juur“ (Lenin). Kiriklaste ja sektantide võikais, nõmedais muinastutudes otsib kurnamisest ja harimatusest rusutud inimene pääsu kõigist piinadest, mida põhjustab talle vaenu-

lik ühiskonnakord. Papi või posija lausumistes, ristides, pühakujudes, talismanides püüab religioosne teadvus leida kaitsevat vahendit haiguse, tulikahju, ikalduse, rahe, rohuirtsude ja muude ürgjõuliste hädade vastu. Religioon on ikka olnud töörahva rõhumise vahendiks. Jutlustades alistumust, alandlikkust ja maiste hüvede põlgust tasu saamise nimel „sealse maailmas“, aitab religioon kindlustada kodanluse valitsust. Sisendades jumala, kuradi, hauataguse maailma jne. olemasolemist, juhivad religioon inimese kõrvale looduse ja ühiskonna tegelike seaduste tunnetamisest. „Igasugune religioon on midagi vastandlikku teadusele“ (Stalin). Sotsialism hävitab religioosset uskumusi toitvad materiaalsed juured. Ühes masside eksploateerimisele, näljale ja viletsusele rajatud ühiskonnakorra kadumisega kaob vajadus luua fantastilisi kujutlusi sealpoolsest maailmast. Kuid religiooni ületamine ei ole hetkeline akt ega toimu kohe pärast revolutsiooni. Teadvuse areng jääb maha inimeste materiaalsete elutingimuste arengust. See pärast säilivad mõnda aega pärast kapitalismi hävitamist veel kapitalistliku mineviku igandid. Üheks kõige visahangelisemaks kapitalismi igandiks on osa meie maa töörahva teadvuses religioon. Meie maal eksisteerivad religioossed organisatsioonid katsuvad püüdlikult neid igandeid elustada ja sotsialismile vaenulikkudeks eesmärki kasutada. NSVL-s on teostatud tõeline südametunnistuse vabadus. Iga kodanik võib olla usklik või mitteusklik — see on tema südametunnistuse asi. Kuid kommunistlik partei kui töörahva eesrindlik võitlussalk ei või olla ükskõikne religiooni suhtes. Partei püüab kogu oma tegevusega töörah-

vast aidata vabaneda religiooni igandest ja omandada marksistlik-leninlikku maailmavaadet.

restauratsioonija prantsuse ajaloolased — A. Thierry, F. Guizot, F. Mignet — vool kodanlikus ajalooteaduses 1820.—1840. a., kuningavõimu restaureerimise perioodil Prantsusmaal pärast Napoleoni kukutamist. Thierry, Guizot' ja Mignet' ajalooline teene seis selles, et nad tõusid kõrgemale prantsuse materialistidest ajaloolise arengu seaduspärasuse mõistmises. Terves reas uurimustes (Thierry — „Kolmanda seisuse kujunemist ja arengust“, „Inglismaa normannide poolt vallutamise ajalugu“, Guizot — „Tsiivilisatsiooni ajalugu Prantsusmaal“, „Inglise revolutsiooni ajalugu“, Mignet — „Prantsuse revolutsiooni ajalugu“ jt.) vaatlevad prantsuse restauratsioonija ajaloolased feodalismi ajalugu ja kodanliku ühiskonna kujunemist kui klassivõitluse ajalugu. Mitte rahuldudes prantsuse materialistide ajaloo-teooriaga, mille järgi ühiskondlikku elu määravad poliitilised institutsioonid, näitavad Guizot, Mignet ja Thierry, et poliitilisi institutsioone tingib ühiskonna tsiviilne elu-olu, et varanduslikud suhted määravad ühiskonna elu. Need varanduslikud suhted osutuvadki klassivõitluse aluseks. Oma töös „Kümme aastat ajaloolisi uurimusi“ vaatleb Thierry religioosset võitlust presbüterlaste ja katoliiklaste vahel kui poliitiliste parteide võitlust mitmesuguste klasside varanduslike huvide eest. Otsustavaks teguriks selles võitluses olid Thierry järgi klasside „positiivsed huvid“, samal ajal kui kõik muu oli „väliseks paisteks või ettekäändeks“. Teoses „Esseed Prantsuse ajaloost“ Guizot, vaadeldes ajalugu pärast Rooma riigi langust,

deklareerib, et tema aluseks on agraarsuhted. „Inglise revolutsiooni ajaloos“ läheb Guizot veelgi kaugemale. Vaadeldes Inglise revolutsiooni kui kodanluse võitlust aristokraatia vastu, kinnitab ta, et ühiskondlikud vastuolud ja klasside võitlus pole üksnes agraarsuhte, vaid üldse varanduslike suhete tulemuseks. Täpselt samuti ka Mignet, analüüsides „Prantsuse revolutsiooni ajaloos“ 1789. a. revolutsiooni põhjusi, jõuab tulemusele, et need juurduvad ühiskonnaklasside erinevais materiaalseis huvides. Ent ühiskondlikku elu mitmesuguseile varanduslikele suhetele tagasi viies ei omanud prantsuse ajaloolased kujutlust tootlikest jõududest kui varanduslike ja õiguslike suhete alusest, sisust. Selle tagajärjel jäid restauratsioonija ajaloolased idealistlikele seisukohtadele ja pöördusid tagasi prantsuse materialistide lähtekohale. Selle tagajärjeks oligi, et klasside tekkimise küsimuses nad nihutasid esikohale teooria vallutusest kui ühiskondliku arengu otsustavast jõust, ega jõudnud klasside ajaloolise iseloomu mõistmiseni, selle mõistmiseni, et klasside tekkimine ja olemasolu on seotud ainult teatud kindla tootmisviisiga. Nii arvas Thierry, et feodaalsed klassid tekkisid pärismaise gallo-romaani rahvastiku vallutamise läbi germaani barbarite poolt; vallutajaist kujunes feodaal-aristokraatia, võidetuist kolmas seisus. Kodanluse võitlust feodaal-aristokraatia vastu vaatleb Thierry seepärast kui põhimise pärismaise rahvastiku võitlust vallutajate järglaste vastu. Olles abitu varanduslike suhete ühe või teise kuju tekkimise, arenemise ja hukkimise põhjuste mõistmisel, ning seetõttu ka klasside mõistmisel, seletab Mignet varanduslike suhteid valla-

tustega, viimaseid aga valitsemispüüdlusega, mis on omane inimloomusele. Nii viisi pöördub Mignet tagasi „inimloomuse” vaatekohale, mida arendasid prantsuse materialistid. Oskamata seletada varanduslike suhete aluseid, jõuab Guizot, samuti kui Mignet ja Thierry, idealistlikele järeldusile. Selgitades „Euroopa tsivilisatsiooni ajaloos” Rooma impeeriumi langemise põhjusi, kuulutab Guizot, et lõppude lõpuks määrab inimeste käitumist „puhas idee”: „Millised oleksidki välised sündmused,” kirjutab Guizot, „maailma loob eeskätt inimene ise; tema tundmustest, ideedest, kõlblaist ja vaimseist kalduvustest sõltuvad maailma struktuur ja liikumine; tema sisemisest olukorrast sõltub ka ühiskonna olukord; millistes tingimustes võivad inimesed rajada enam-vähem stabiilse, õige ühiskonna? Nad peavad ilmselt omama teatud arvu ideesid, mis oma avaruselt vastaksid sellisele ühiskonnale, oleksid kohastunud tema vajadustega ja suhetega.” Vaatamata ajaloolise kontseptsiooni idealistlikule piiratusele tegid prantsuse ajaloolased tähtsa sammu edasi ajaloolist arengut liikuma panevate põhjuste mõistmisel. Prantsuse restauratsiooniaja ajaloolased tõusid kõrgemale prantsuse materialistidest isiksuse osa mõistmisel ajaloos. Omistades rahva tegevusele ülisuurt tähtsust, arvustab Thierry prantsuse materialiste, kes vaatlesid ajalugu kui ühe või teise monarhi, vürsti, väejuhi või seaduseandja tegevuse saadust. „Ja seniajani,” kirjutab Mignet, „eksisteerib eksitus, mille tagajärjel suurim revolutsioonidest kirjutatakse mingite mustade ja tühiste intriigide arvele, nagu võiks sellisel ajal kogu rahvas teenida relvadega ühtainsat inimest!” „Poleks olnud revolutsiooni, siis

poleks Mirabeau täitnud oma kutsust, sest ei piisa sellest, et sünnitakse suureks inimeseks, — on vaja veel õigel ajal sündida!” Restauratsiooniaja ajaloolased, olles liberaalse kodanluse ideoloogid, pidasid kodanluse võitlust feodalismi vastu seaduspäraseks, pidasid seaduslikuks kolmanda seisuse õigust hävitada feodaalne aristokraatia. Kuid nad eitasid vastuolusid kolmandas seisuses. Tunnistades klassivõitluse minevikus progressiivseks, eitasid nad tema paratamatust kodanlikus ühiskonnas, jutlustasid klassirahu ideed. Kirjas Engelsile 27. juulist 1854 kirjutab Marx: „Mind huvitas väga Thierry raamat „Kolmanda seisuse kujunemise ja arenemise ajalugu”... Hämmastav, kuidas see härra, „klassivõitluse” „isa” prantsuse ajalooteaduses, eessõnas pahandab „uute” üle, kes näevad vastuolu kodanluse ja proletariaadi vahel ja leiavad selle jälgi kolmanda seisuse ajaloos juba enne 1789. a. Ta püüab kõigest jõust tõestada, et kolmas seisus hõlmab kõiki, välja arvatud aadel ja vaimulikkond, ja et kodanlus etendab kõigi ülejäänud elementide esindaja osa.” Pärast 1830. a. revolutsiooni muutusid restauratsiooniaja ajaloolased ägedaiks kodanliku korra kaitsejaks. 1848. a. ja 1871. a. revolutsioonides oli Guizot tööliklassi lämmatajaks. Kirjas Weidemeierile (1852. a.) kirjutab Marx, et klasside ja klassivõitluse avastamise teene ei kuulu temale, et klassid ja klassivõitluse avastasid ja tegid teatavaks kaua enne teda kodanlikud ajaloolased. See Marxi märkus käib peamiselt restauratsiooniaja prantsuse ajaloolaste — Thierry, Guizot’ ja Mignet’ — kohta. Selles seisab nende ajalooline teene.

revisionism — vt. *filosoofiline revisionism*.

revolutsioon — vt. *evolutsioon ja revolutsioon; proletaarne revolutsioon; sotsiaalne revolutsioon*.

riik — majanduslikult valitseva klassi poliitiline organisatsioon, mille sihiks on kaitseda olemasolevat majanduslikku korda ja maha suruda teiste klasside vastupanu. Riik „on masin ühe klassi võimu alalhoidmiseks teise üle” (L e n i n), „masin valitseva klassi käes oma klassi vastaste vastupanu mahasurumiseks” (S t a l i n). Riik tekkis ühiskonna jaotumisel ekspluateerijate ja ekspluateeritavate klassideks, ta tekkis lepitamatute klassivastuolude tootena. Ajaloos esines kolm põhimist ekspluateerijate riigi tüüpi: orjapidamislik, feodaalne ja kodanlik riigitüüp. Ekspluateerijate poliitilise ülevõimu vormid võivad olla mitmesugused. Nii on kodanluse poliitilise ülevõimu vormideks kodanlik monarhia, demokraatlik vabariik, avalik kodanlik diktatuur. Nende vormide klassiolemus on üks ja sama — kapitali diktatuur. Isegi kodanliku riigi kõige eesrindlikum poliitiline vorm — parlamendiga ja üldist valimisõigust formaalselt tunnustav demokraatlik vabariik — jääb ainult kapitali ülevõimu vahendiks. „Kapitali jõud on kõik, börs on kõik, kuid parlament ja valimised on ainult marionetid, nukud” (L e n i n). Sotsialistliku revolutsiooni tagajärjel hävitab proletariaat kodanliku riigi ja loob printsipiaalselt uue riigitüübi — *proletariaadi diktatuuri* (vt.). Üleminek uuele korrale toimub ekspluateerijate — elanikkonna tühise vähemiku ülevõimu vägivaldse, revolutsioonilise kukutamise teel. Proletariaadi diktatuuri ülesandeks on kao-

tada inimese ekspluateerimine inimese poolt, likvideerida klassid, teostada kommunismi ülesehitamine. Seltsimees Stalin arendas marksismi-leninismi õpetust riigist ja näitas tema saatust kommunismi tingimusi. „Me läheme kaugemale, edasi kommunismile. Kas säilib riik meil samuti ka kommunismi ajajärgul? Jah, säilib, kui ei ole likvideeritud kapitalistlik ümbrus, kui ei ole kaotatud sõjaliste kallaletungide hädaoht väljastpoolt... Ei säili ja sureb välja, kui kapitalistlik ümbrus likvideeritakse, kui see asendatakse sotsialistliku ümbrusega” (S t a l i n).

„**Riik ja revolutsioon**” — V. I. Lenini teos, kirjutatud tema poolt 1917. a. augustis-septembris. „Lenin nägi selle raamatu peaülesannet Marx'i ja Engelsi riigiõpetuse kaitsemises oportunistide moonutuste ja labastuste vastu” (S t a l i n). Lenini raamat „Riik ja revolutsioon” moodustab uue etapi marksistliku riigiõpetuse arenemises ja on samal ajal revolutsioonilise proletariaadi praktiliste sammude võitlusprogrammik. Raamatu I peatükis näitab Lenin, et riik tekkis ühiskondliku arenemise teataval astmel klassivastuolude lepitamatuse tulemusena. Riik on ühe klassi vägivaldse organiks teise üle. Kõik varemini olemasolnud riigid olid vähemiku — ekspluateerijate vägivaldse organiks enamiku — ekspluateeritavate üle. Tänapäeva kodanlik-demokraatlikud vabariigid on samuti ekspluateerijate-kapitalistide ülevõimu vormiks rõhutatud elanikkonna enamiku üle. Lenin näitab, kuidas marksismi moonutati sotsialistide-revolutsionääride ja menševikkude poolt, kes väitsid, et riik on klasside lepitamise organ, ja kuidas veelgi peenemalt võltsis

marksismi Kautsky, kes eitas kodanliku riigimasina hävitamise paratamatust proletariaadi poolt. II, III ja IV peatükis näitab Lenin, kuidas Marx ja Engels, üldistades 1848.—1851. a. revolutsioonide ja eriti 1871. a. Pariisi Kommuuni kogemusi, jõuavad otsusele, et proletariaat, kehtima panes oma diktatuuri, mida ta vajab ekspluateerijate vastupanu mahasurumiseks ja sotsialismi ülesehitamiseks, peab hävitama, purustama vana kodanliku riigimasina. Lenin näitab, et Marxi ja Engelsi õpetuses on peasjaks õpetus proletariaadi diktatuurist, ja et nimelt selle õpetuse lõikavad marksismi vaenlased marksismist välja. Lenin rõhutab korduvalt, et kodanlik riik ei sure välja, nagu jutlustasid oportunistid, vaid hävitatakse proletaarse revolutsiooni poolt, välja sureb aga hiljemini proletaarne riik. V peatükis analüüsib Lenin proletaarse riigi väljasuremise majanduslikke aluseid. Paljastanud kogu kodanliku demokraatia vale, mille sihiks on masside petmine ja orjastamine, selgitab Lenin, et proletariaadi diktatuur annab rahvale esmakordselt ajaloos tõelise demokraatia, avaldab hiiglasuure enamiku huve. Proletariaadi diktatuuri ülesandeks on klasside kaotamine ja kommunistliku ühiskonna ülesehitamine. Iseloomustades kommunismi esimest faasi — sotsialismi, mille põhiprintsiibiks on: „Igaühele tema võimete järgi, igaühele tema töö järgi”, tähendab Lenin, et kommunismi kõrgeimas faasis, kus tootlike jõudude hiiglasliku arenemise tagajärjel luuakse toodete täielik üliküllus, ühiskond saab elama hakata printsiibi järgi: „Igaüks võimete järgi, igaühele ta tarvete järgi”. Lenini töö lõpposa esitab hävitava kriitika anarhismi vaadetele ja marksismi oportu-

nistlikele moonutustele riiki käsitlevais küsimusis. Arutades Plehhanovi poleemikat anarhistidega, rõhutab Lenin, et Plehhanov jättis puudutama kõige aktuaalsema, võitluses anarhismi vastu poliitiliselt kõige olulisema — anarhistide suhtumise riiki. Anarhistlik teooria riigi kohesest kaotamisest on üldse kontrevolutsiooniline, sest ta on suunatud proletariaadi diktatuuri vastu. Analüüsides marksismi reetmise lugu Kautsky poolt, näitab Lenin, et süstemaatiline kallak oportunistidele avaldub Kautskyl nimelt riigi küsimuses. Need Kautsky oportunistlikud kõikumised lõppesid tema üleminekuga oportunistidele, proletaarsest revolutsioonist ja kodanliku riigimasina hävitamise ideest täieliku loobumisega. Lenin jõuab järeldusele, et II Internatsionaal oma ametlike esindajate rõhuvas enamikus jõudis välja oportunistidele. „Meie aga,” kirjutas Lenin, „lööme lahku oportunistidest; ja kogu teadlik proletariaat saab olema meiega võitluses... kodanluse kukutamise eest, kodanliku parlamentarismi hävitamise eest, Kommuuni tüüpi demokraatliku vabariigi või Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogude vabariigi eest, proletariaadi revolutsioonilise diktatuuri eest.“ Raamatus „Riik ja revolutsioon” tõestas Lenin, et töölisklassi poliitilise võimu riiklikuks vormiks, s. o. proletariaadi diktatuuri vormiks, on nõukogude võim, mitte aga parlamentlikku tüüpi vabariik, nagu enne seda mõtlesid marksistid. Lenini teos jäi lõpetamata. Oma töö teises osas lootis Lenin kokku võtta 1905. a. ja 1917. a. Vene revolutsioonide kogemused ja edasi arendada riigi teooriat, toetudes nõukogude võimu olemasolu kogemusele. Saabu-

nud 1917. a. sotsialistlik Oktoobri-revolutsioon ei võimaldanud Leninil teostada oma kavatsusi. Mida ei jõudnud teha Lenin, seda tegi oma töödes Lenini õpetuse ja töö jätkaja seltsimees Stalin (vt. *sotsialistlik riik*).

Robinet, Jean Baptiste René (1735—1820) — prantsuse filosoof-materialist. Ta emigreerus 1760-ndate aastate alguses Hollandisse, kus avaldas oma peateose „Loodusest” (1761—1768). Filosoofias oli Robinet materialist, olgugi ebajärjekindel. Robinet’le avaldasid mõju XVII saj. mehhanistlik materialism (Descartes’i ja Newtoni füüsika), Locke’i materialistlik sensualism, La Mettrie, Diderot’ jt. filosoofia. Robinet töötas kõigi nende allikate alusel välja õpetuse loodusest kui meelevaldse liikumise, elu ja tundlikkusega varustatud materiaalsete „idude” ehk elementide pidevast astmestikust. Kuigi Robinet hoidis kinni deistide õpetusest jumalast kui maailma loojast ja algpõhjusest ning samuti vastandas jumala lõpmatust ja igavesust maailma lõplikkusele ruumis ja ajas, ometi erinevalt XVII saj. metafüüsikuist ta kuulutas jumala olemuse mitte ainult tunnetamatuks, vaid ühes sellega võttis ametlikud religioossed õpetused terava kriitika alla. Ta tõestas nende antropomorfistlikku iseloomu, s. t. et nad kannavad jumalamõistesse üle inimese tunnused, omadused ja täiuslikkused. Vaadeldes aega, ruumi, läbitungimatust, liikumist ja tundlikkust kui mateeria olemuslikke ja objektiivseid omadusi, Robinet, erinevalt XVII—XVIII saj. mehhanistlikest materialistidest, omistas mateeriale meelevaldse liikumise võime, mis on tingitud, nagu Robinet arvas, kogu mateeria ja kõigi

tema elementide zooloogilise loomusega, s. o. talle omase eluvõime ja elulise organiseerituse astmega. Looduse elu kujutleb Robinet kui „võimalikult täiuslikku ühtsust, mis on ühendatud võimalikult suurema mitmekesisusega”. Selle ühtsuse alust näeb Robinet Leibnizilt omandatud pidevuse seaduses, mille tõttu looduses nagu poleks hüppeid ja kogu loodus, mineraalidest ja kristallidest kuni inimeseni, on progressiivselt arenev loomade järglus, milles igauks on kehalise ja vaimse substantsi kombinatsioon. Vaatamata mõõndusele, mida Robinet teeb hinge ja keha suhte küsimuses vanadele dualistlikele teooriatele, õpetuses vaimu ja keha seosest tuletab Robinet kõik mõtlemis- ja tahtefunktsioonid kehalisest organisatsioonist, iseäranis peaju ehitusest, vaimse ja kehalise substantsi seose enda aga asetab ta sõltumusse kehaehitusest. Tunnetusteoorias arendas Robinet Locke’i järel materialistliku sensualismi teooriat. Need vaated kombineerusid Robinet’l rea põhimõtetega, milles ta kaldus väitma mitte ainult jumala, vaid ka asjade ja vaimude olemuse tunnetamatust. Kuid need väited ei tee Robinet’d agnostikuks, sest nad ei moodusta ta vaadete olulisi jooni. Moraalis arendas Robinet originaalse teooria, millele vastavalt igal maailma eksisteerimise hetkel hüve juurdekasv kompenseeritakse pahe vastava juurdekasvuga, nii et hüve kvantum jääb alati võrdseks pahe kvantumiga. Õpetuses ühiskonnast arendas Robinet kodanlikku vaadet vabadusele kui erakasu ja ühiskondliku hüve „harmooniale”.

Rousseau, Jean Jacques (1712—1778) — üks XVIII saj. suurimaid

kirjanikke ja poliitilisi mõtlejaid, kes etendas suurt osa Prantsuse 1789. a. kodanliku revolutsiooni ideoloogilisel ettevalmistamisel. Väljendades proletariseeruva väikekodanluse ideoloogiat astus Rousseau oma teosis välja mitte ainult revolutsioonielse Prantsusmaa feodaalkorra vastu, vaid ka plutokraatia majandusliku surve vastu. Rousseau arendas oma teostes mõtet, et tõesti väarikaid ja ausaid inimesi ja tõelist voorust tuleb otsida mitte tituleeritud ja rikkast ülemkihist, vaid lihtrahva hulgast. Erinevalt teistest XVII ja XVIII saj. kodanluse ideoloogidest, kes nägid ainult kapitalismi positiivseid külgi, tõestas Rousseau, et tootlike jõudude progressiga kaasub vältimatult kommets regress ja rahvahulkade õigusliku ja materiaalse seisukorra halvenemine. Ebavõrdsuse tekkimise ja kasvamise, mis osutub kõigi ühiskondlike pahede algpõhjusteks, sidus Rousseau eraomandi tekkimise ja arenguga. Kuid ta ei pidanud võimalikuks ning otstarbekohaseks eraomandi instituudi kaotamist, nähes selles teatud tagatist individuaalsele vabadusele. Rousseau nõudis ainult rahva huvides isikliku rikkuse ulatuse seadusandlikku reguleerimist ja rea abinõude rakendamist, mis aeglustaksid ühiskonna majanduslikku progressi. Arvates, et inimene oma loomuselt on hea ja rikkumatu ja et sotsiaalsete pahede peapõhjust tuleb otsida poliitilises korras, põhjendas Rousseau oma tuntud teoses „Ühiskondlikust lepingust ehk poliitilise õiguse printsiibid“ (vt.) uue ühiskondlik-poliitilise struktuuri printsiibi, mis tema arvates kindlustaks vabaduse ja võrdsuse kõigile kodanikele. Oma filosoofilisi ja pedagoogilisi ideid arendas Rousseau

kõige täielikumalt teoses „Émile“. Kasvatuse aluseks peaks Rousseau õpetuse järgi olema looduse näpunäidetele järgnemise printsiip. Vastavalt sellele printsiibile: 1) peavad igale kasvuperioodile vastama erilised kasvatuse ja õpetuse vormid; 2) kasvatust peab omama tööiseloomu ja soodustama õpilaste isetegevuse ja initsiatiivi maksimaalset arengut; 3) intellektuaalsele kasvatusel peab eelnema ja temaga kaasuma kasvandike füüsiliste jõudude ja meelelundide harjutamine; 4) õpilaste füüsilised karistused on pedagoogiliselt kahjulikud. Kõik need XVIII saj. jaoks uued Rousseau ideed said hiljemini eesrindliku pedagoogika varanduseks. Rousseau jättis endast sügava jälje ka filosoofia alal. Isegi selline suur filosoof kui Kant tunnustas, et ta on väga paljus Rousseau'le tänu võlgu. Viimase mõju avaldus kõige tugevamini Kanti õpetuses moraalist ja õigusest ja tema pedagoogilistes vaadetes. Kõrgelt hindasid Rousseau'd ka marksismi klassikud. Engels pidas Rousseau „Arutlust ebavõrdsusest“ tähelepanuväärseks dialektika näidiseks. Engels märkis samuti ära määratu suure teoreetilise ning praktilise tähtsuse, mida omab Rousseau õpetus võrdsusest, mis, nagu ta kirjutab, „veel praegugi etendab tähtsat agitatsioonilist osa peaaegu kõigi maade sotsialistlikus liikumises“. Kuigi Rousseau ei pidanud end materialistiks ja asus *deismi* (vt.) seisukohal, sellest hoolimata läbivad kogu tema sotsiaalset õpetust materialistlik tendentsid, ja terve rea küsimuste lahendamisel osutab ta suurt lähedust materialistlikule ajalookäsitusele (näiteks tunnustas Rousseau ühiskonna intellektuaalse progressi seost tema mate-

riaalsete tarvete kasvamise, ta mõistis, et riik ja õigus teenivad ainult rikkaste huve, jne.). Rousseau mõju oli suur ka ilukirjanduses. Tema romaanil „Julia ehk Uus Héloïse“ oli omal ajal erakordne menu ja ta kutsus välja

hulga jälgendusi. Rousseau mõju kogesid maailmakirjanduse klassikud: Schiller, Goethe, Byron. Venemaal olid suurteks Rousseau austajaks Radıştšev ja L. N. Tolstoi.

ruum — vt. *aeg ja ruum*.

S

saamine — eseme tekkimise ja arengu protsess, milles asi saadakse. Esimesena tõstis saamise idee esile antiikaja dialektik *Herakleitos* (vt.). Sügavalt arendas õpetust saamisest Hegel, kuid idealistina mõistis ta saamist spekulatiivselt, abstraktselt kui mõistete, aga mitte looduse, mateeria saamist. Dialektilis-materialistlik marksistlik-leninlik filosoofia mõistab saamisega looduse ja ühiskonna liikumist, muutumist ja arenemist, uue tekkimist ja vana hävimist vastandite võitluse teel.

Saint-Simon, Claude Henri (1760—1825) — üks XIX saj. suurtest sotsialistidest-utopistidest. Sündis ülimuslikus krahvi perekonnas. Lapsepõlves oli *d'Alembert'i* (vt.) õpilane. Võttis vabatahtlikuna osa sõjast P.-Am. Ühendriikide sõltumatuse eest. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal XVIII saj. lõpul loobus ta krahvitiitlist. Esimesel revolutsiooniperioodil tundis sellele kaasa, terrori ajajärgu saabumisel aga pettus temas. Saint-Simon suri vaesuses. Hegeli kõrval oli Saint-Simon Engelsi iseloomustuse järgi „oma aja universaalseim pea“. Kaldudes filosoofias prantsuse materialismi, tõuseb Saint-Simon aga inimühiskonna arengu mõistmises viimastest kõrgemale. Samal ajal kui prantsuse materialistid vaatlevad ajalugu

kui lihtsat juhuste põimumist, püüdis Saint-Simon põhjendada õpetust ajaloo seaduspärasest arengust. Saint-Simoni arvates oli iga ühiskonnasüsteem oma tekkeperioodil samm edasi ajaloolises arenguprotsessis. Ajalooliselt olid progressiivsed nii orjapidamissüsteem kui ka feodaalsüsteem, sest nii üks kui teine soodustasid tootmise, teaduse ja kunsti edasist arengut. Saint-Simon astus oma eelkäijate, eriti *Rousseau* (vt.) väidete vastu, et ideaalne ühiskondlik kord valitses inimsoo ajaloo alguses, sugu-kondlikus ühiskonnas. Oma ajaloolise progressi teooriast lähtudes väidab Saint-Simon, et kuldne ajastu on meil ees. Ometi asub Saint-Simon, nagu prantsuse materialistidki ühiskondliku arengu tokejõudude küsimuses idealismi seisukohal. Saint-Simoni arvates määrab teaduslike teadmuste, moraali ja religiooni progress ühiskondliku arengu. Tema arvates teeb ajalugu läbi kolm arengufaasi — teoloogilise (religioonisüsteemi valitsusaeg, mis hõlmab orjapidamis- ja feodaalühiskonna eksisteerimisaja), metafüüsilise (feodaalse ja teoloogilise süsteemi hukkumise periood, mis algas XV saj. ja jätkus Saint-Simoni epohhil) ja positiivse (tulevane, teadusele rajatud ühiskonnakord). Hoolimata üldiselt idealistlikust kontseptsioonist ajaloo-

arengu mõistmisel avaldab Saint-Simon terve rea hiilgavaid mõtteid, mis vahel lähenevad õigele, materialistlikule käsitusele ja etendasid ülisuurt osa ajalooteaduse arengus. Saint-Simoni suurimaks teeneks on lähene mine omandi ja klasside osa mõistmisele ühiskonna arengus. Kogu Prantsusmaa ajalugu XV sajandist kuni Prantsuse revolutsioonini (see kaasa arvatud) seletab Saint-Simon omandi üleminekuga vaimulikkonnalt ja aadlilt tööstureile ja klassivõitlusega nende vahel, terrori valitsust Prantsusmaal varanduseta rahvahulkade valit susega. „Oli vaja geniaalset läbinägevust, et 1802. a. mõista, et Prantsuse revolutsioon oli klassivõitlus [ja mitte ainult aadli ja kodanluse, vaid samuti ka] aadli, kodanluse ja varanduseta masside vahel” (Engels). Saabuva korra aluseks on Saint-Simoni järgi teaduslikult ja plaanikindlalt organiseeritud suurtööstus. Saint-Simon, nagu Fourier’gi (vt.), säilitab tema poolt projekteeritud ühiskonnas eraomandi ja klassid. Tuleviku ühiskonnas kuulub valitsev osa teadusele ja tööstusele, õpetlastele ja tööstusnimestele; viimaste hulka luges Saint-Simon tööliste kõrval ka kodanlasi, vabrikante, kaupmehi ja pankureid. „Aga Saint-Simon,” kirjutab Engels, „rõhutab eriti järgmist: kõikjal ja alati huvitab teda esimeses järjekorras „kõige arvukama ja kõige vaesema klassi saatus.“ Oma viimases töös „Uus ristiusk” kirjutab Saint-Simon, et tema püüdluste lõppeesmärgiks on töölisklassi vabastamine, viletsuse hävitamine ning „vaese klassi” materiaalse ja kultuurse heaolu tõstmine. Selles nägi ta uue tõelise kristluse teostamist. Tööstuse plaanikindel juhtimine peaks Saint-Simoni järgi toimuma pea-

miselt ühiskonna enamiku, eriti ühiskonna vaeseima osa huvides. Ühiskond peaks tagama kõigile liikmeile õiguse tööle. Igaüks töötab vastavalt oma võimeile. Saint-Simoni idee tööstuse plaanikindlast, ühiskondlikult organiseeritud iseloomust kui tulevase ühiskonnakorra alusest oli suureks panuseks sotsialismi teooriale. Saint-Simon avaldab embrüonaalses olekus geniaalse mõtte sellest, et tulevase tööstusliku korra juures „poliitiline võim inimeste üle peab muutuma asjade valitsemiseks, tootmisprotsesside juhtimiseks...” (Engels). Marx nimetas Saint-Simoni Fourier’ ja Oweni kõrval sotsialismi patriarhiks. Saint-Simoni õpetuse puudused on põhimiselt samad kui Fourier’ omad. Saint-Simonil „säilitas kõrvu proletaar se suunaga veel teatud tähtsuse kodanlik suund” (Engels). Ära märkides pankurite ja vabrikantide privilegeeritud seisukorda Saint-Simoni tuleviku industriaalses korras, kirjutab Engels: „Need kodanlased pidid küll olema midagi riigiametnike, kogu ühiskonna usaldusmeeste sarnast, kuid tööliste suhtes oleksid nad säilitanud käskiva ja majanduslikult privilegeeritud seisukorra. Mis puutub pankuritesse, siis pidid nad reguleerima kogu ühiskondlikku tootmist krediidi reguleerimise abil. Selline vaade vastas täiesti sellele ajastule, mil Prantsusmaal suurtööstus ja koos sellega kodanluse ja proletariaadi vastandlikkus alles hakkasid arenema.” Saint-Simoni õpetus, nagu Fourier’gi oma, kannab utopistlikku iseloomu. Tulevane tööstuslik kord saabub Saint-Simoni järgi uue „jaatava” (positiivse) filosoofia propageerimise, nimelt tema enda filosoofia propageerimise tagajärjel. Pärast Saint-Simoni surma jät-

kasid tema õpilased (Bazard, Enfantin) tema ideede propageerimist. Kuid Saint-Simoni koolkond lagunes peatselt ja muutus poolreligioosseks suletud sektiks. Saint-Simoni õpetus avaldas suurt mõju Venemaal (Herzen, Ogarev jt.).

„Saksa ideoloogia” — üks Marxi ja Engelsi varaseist filosoofilistest tööd, kirjutatud 1845. a. Katkestades 40-ndate aastate alguses sidemed Hegeli idealistliku süsteemiga, võtsid Marx ja Engels idealismi hävitava kriitika alla „Pühas perekonnas” (1844) (vt.) ning aasta hiljem formuleerisid nad „Saksa ideoloogias” esimest korda süvendataval kujul Marxi poolt avastatud materialistliku ajalookäsituse põhjenduse. „Meie otsustasime,” meenus hiljemini Marx, „koos välja töötada oma vaated, mis on vastandlikud saksa filosoofia idealistlikele vaatele, õigupoolest teha lõpparved meie endise filosoofilise südametunnistusega. See kavatsus täideti Hegeli-järgse filosoofia kriitika näol.” Marxi ja Engelsi eluajal ei avaldatud „Saksa ideoloogiat”, esmakordselt ilmus ta täielikult trükkis 1932. a. NSVL-s. Eriti suurt huvi pakub raamatu esimene osa — „Feuerbach”, mis kõrvu Feuerbachi filosoofia nõrkade külgede kriitikaga esitab Marxi poolt avastatud materialistliku ajalookäsituse põhiprintsiibid. Feuerbach on materialist. Kuid „seevõrra kui Feuerbach on materialist, ei tegele ta ajalooa, seevõrra aga kui ta vaatleb ajalugu, pole ta üldse materialist”. Feuerbachi peamiseks veaks on inimkonna ajaloo idealistlik tõlgendamine. Feuerbach vaatleb inimest kui abstraktset „inimest üldse”, ta ei jõua selle mõistmiseni, mis inimesed teeb „selleks, mis nad on”, ajaloolise olukorra, ühiskondlike suhete, kokkuvõt-

tes tootmissuhete mõistmisele. Feuerbachi kritiseerides formuleerivad Marx ja Engels ajaloolise materialismi põhilause selle kohta, et ühiskonna baasiks on tootmissuhted, mille muutumist tingib tootlike jõudude areng. Jälgides tootmisviiside ja neile vastavate ühiskondlike suhete arengut ja muutumist kogu inimkonna ajaloo ulatuses, annavad „Saksa ideoloogia” autorid järgmise tähelepanuväärse ajaloo definitsiooni: „Ajalugu pole midagi muud kui eri põlvkondade järjekindel vahetumine, millest igäüks ekspluateerib materjale, kapitale ja tootlikke jõude, mida talle on üle andnud kõik eelnenud põlvkonnad, mille tõttu ta ühelt poolt jätkab päranduseks saadud tegevust täiesti muutunud olukordades, teiselt poolt aga varieerib vanu olukordi täiesti muutunud tegevuse teel.” Ajaloo tõukejõuks on revolutsioon. Vastuolu tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel katkestatakse iga kord revolutsiooni näol. Kommunism pole unistus, vaid objektiivne paratamatu tarvidus. „Kommunism pole meie jaoks olukord, mida on vaja kehtima panna, mitte ideaal, mida peaks arvestama reaalselt liikumist, mis kõrvaldab praeguse olukorra.” Marx ja Engels kritiseerivad teravalt Feuerbachi materialismi vaatlevat iseloomu. Feuerbach kuulutas enda kommunistiks, kuid ta mõistab kommunismi ainult kui ideed, kui selle fakti taipamist, et inimesed on „alati vajunud üksteist” ja niiviisi mõiste kommunist, „mis tegelikus maailmas tähendab kindla revolutsioonilise partei pooldajat”, muutub Feuerbachil „paljaks kategooriaks”. Vaatlevale materialistile Feuerbachile asetavad Marx ja Engels vastu „praktilise mate-

rialisti", s. o. kommunisti, kelle jaoks „kogu küsimus seisab selles, et revolutsioneerida olemasolevat maailma". Kommunisti filosoofiliseks aluseks võib olla üksnes järjekindel ühiskondliku elu nähtustele laiendatud materialism, praktiline, maailma mitte ainult seletav, vaid ka muutev materialism. Tõestades kommunistliku revolutsiooni paratamatust ja hädavarvilikkust, näitavad Marx ja Engels, et „revolutsioon on paratamatu mitte üksnes seepärast, et ühegi teise vahendiga ei saa kukutada valitsevat klassi, vaid ka seepärast, et kukutav klass ainult revolutsioonis võib pääseda kogu vanast jõledusest ja muutuda võimeliseks uut ühiskonda looma". „Saksa ideoloogia" esimese jao teine alaosa — „Leipzigi katedraal" peatükkidega „Püha Bruno" ja „Püha Max" — sisaldab hävitava kriitika noorhegeliaanide Bruno Baueri ja Max Stirneri vaadete kohta, kes ajaloo materiaalsel alust täiesti ignoreerides muutsid „kogu ajaloo teadvuse arengu protsessiks", uskudes, et ainult „kriitika ja kriitikud tegid ajalugu" (Bauer), et ajalugu loob „üksik", „egoist", kes nagu tõuseks „kõrgemale" kõigist ühiskondlikest suhteist (Stirner). „Saksa ideoloogia" teises jaos, alaosas „Tõeline sotsialism", paljastatakse Saksa väikekodanluse reaktsioonilised ideoloogid Karl Grün ja Ko., kes ühendasid nende poolt mittemõistetud prantsuse utopistliku sotsialismi ideid saksa idealismiga, kes nõudsid proletariaadilt kodanluse vastu suunatud klassivõitluse lõpetamist ja kuulutasid endid „inimese kui niisuguse" huvide esindajaiks, oma ülespuhutud fraasid üldisest inimarmastusest aga „tõeliseks sotsialismiks". Tõestades „tõelise sotsialismi" reaktsioonilisust, asetasid Marx

ja Engels igasugusele väikekodanlikule ja kodanlikule „sotsialismile" vastu teadusliku kommunismi revolutsioonilise teooria.

saksa klassikaline filosoofia — vt. klassikaline saksa filosoofia.

samasus — identsus (vt.).

„Samm edasi, kaks sammu tagasi" — V. I. Lenini teos, kirjutatud 1904. a. veebruarist maini ja ilmunud sama aasta mais. Selles teoses on välja tootatud uut tüüpi marksistliku partei organisatsioonilised põhimõtted, mis hiljemini said bolševistliku partei organisatsioonilisteks alusteks. Raamatu kirjutamise ajendiks oli menševikkude kampaania Vene Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei II kongressi otsuste saboteerimiseks. Menševikud tegid ohjendamatut propagandat organisatsioonilise lodevuse, parteilikkuse ja parteidistsipliini õhnestamise ja anarhistliku distsiplineerimatus e õigustamise kasuks. Menševikud segasid igati tõsimarksistliku partei loomist, mis oleks suuteline juhtima tööliklassi võitlust sotsialismi eest. Menševikud tahtsid, et Venemaal oleks Lääne-Euroopa laadi töölispartei, s. o. nad olid mitte revolutsioonilise, vaid reformistliku partei pooldajad. Põhitteesid, mida Lenin arendab raamatus „Samm edasi, kaks sammu tagasi", viivad järgmistele tulemustele: marksistlik partei on osa tööliklassist, tema teadlik, eesrindlik võitlussalk, kes on relvastatud ühiskondliku arengu seaduste tundmisega, revolutsiooni arengu seaduste tundmisega; partei on tööliklassi poliitiline juht, tema võitluslaag; kes eitab seda partei eriomadust, see jätab töölisliikumise stiihilisuse meelevaldada, muudab ta trade-unionistlikuks. Partei ei ole ainult lihtsalt tööliklassi eesrindlik, teadlik osa; ta on organiseeritud võitlussalk, tahte, tegevuse ja dist-

sipliini ühtsuses kokku joodetud, mis teeb ta kohaseks ikka olema võitleva proletariaadi esiridades, kandma organiseerituse ja distsiplineerituse vaimu parteitute tööliste ja töötava rahva miljonilistesse hulkadesse. Partei pole üksnes töölisklassi eesrindlik, organiseeritud osa, ta on ka tema klassiorganisatsiooni kõrgeim vorm. Võitluses kodanluse vastu loob proletariaat palju ühendusi — ametiühingud, parlamendi fraktsioonid, kooperatiivid, noorsooliidud, kultuurilis-hariduslikud asutised jne., kuid igäüks neist organisatsioonidest, mis omavad suurt tähtsust töölisklassi klassivõitluses, kaitses ainult oma osalisi huve. Et proletariaadi klassivõitlus oleks ühtne, sihitav ja suunatud põhihuvide lahendamisele, on vaja sellist organisatsiooni, mis seisaks kõigi proletaarsete ühenduste eesotsas, juhiks neid revolutsioonilisele teele, allutaks kogu nende tegevuse võitlusele proletariaadi diktatuuri eest. Selliseks organisatsiooniks saab olla ainult marksistlik partei. Partei suudab täita proletariaadi diktatuuri eest võitleja osa, kui ta on kõvasti seotud laiade hulkadega, ei eraldu neist ja alatasa täieneb töölisklassi parimate poegade arvel. Partei saab õieti funktsioneerida, kui ta on organiseeritud tsentralismi printsiipidel, ühtsa põhikirjaga, ühtsa juhtiva organiga parteikongressi ning kongresside vaheajal partei Keskkomitee näol, vähemiku allumisega enamikule, üksikute organisatsioonide allumisega keskusele, madalamate allumisega kõrgemale. Partei suudab ainult sel juhul olla revolutsiooniline võitlusorganisatsioon, kui ta nõuab kõige rangemat distsipliini kõigilt oma liikmeilt — reameestelt ja liidreilt, kui parteis pole inimesi, kellele parteidistsipliin pole

kohustuslik. Sellised on marksistliku partei organisatsioonilised põhimõtted, mida Lenin arendab oma raamatus. „Lenin ses raamatus esimesena marksismi ajaloos töötas välja õpetuse parteist kui proletariaadi juhtivast organisatsioonist, kui peamisest relvast proletariaadi käes, milleta on võimatu võita võitluses proletaarse diktatuuri eest“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Toetudes marksismi tugevale vundamendile, näitas Lenin oma raamatus, et II Internatsionaali parteid, mis tekkisid kapitalismi suhteliselt rahuliku arengu perioodil ja on kohastunud klassivõitluseks legaalsel pinnal, ei saa olla kohased uuel epohhil, mil klasside kokkupõrked võtavad avaliku iseloomu, kui pävakorda kerkib proletariaadi võimu, proletariaadi diktatuuri küsimus. „Proletariaadil,“ kirjutas Lenin, „pole teist relva võitluses võimu pärast peale organisatsiooni. Hajutatud anarhilise võistluse valitsemise läbi kodanlikus maailmas, sunnitud orjastavale tööle kapitali kasuks, tõugatud alatasa täieliku viletsuse, metsistumise ja mandumise „põhja“, võib proletariaat saada ja paratamatult saab võitmatuks jõuks ainult selle tõttu, et tema ideeline ühendamine marksismi printsiipide läbi kindlustatakse organisatsioonide materiaalse ühtsusega, mis liidab miljonid töötajad töölisklassi armeeks. Selle armee ees ei suuda püsida ei Vene isevalitsuse pehkinud võim ega rahvusvahelise kapitali pehke võim.“

Schelling, Friedrich Wilhelm (1775—1854) — üks saksa klassikalise idealismi esindajaid. Liitudes esmalt *Fichte* (vt.) suunaga, lõi Schelling hiljemini oma objektiivse idealismi filosoofilise süsteemi. Schellingi järgi on

nii looduse kui ka mõistuse arengu aluseks üks ning sama vaimne jõud — „Absoluut“. Loodus ehk mateeria on selle aktiivse, tegeva vaimse jõu „teadvusetu“ produkt ja mõistuse (vaimu) ettevalmistav aste. Mõistus on Schellingi järgi dialektilises arengus. Loodus ja teadvus, objekt ja subjekt, kinnitas Schelling, langevad kokku Absoluudis. Seepärast nimetas Schelling oma filosoofiat „identsuse filosoofiaks.“ Naturaalfilosoofias asetas Schelling enda ülesandeks tunnetada empiirilise, nähtava looduse aluseks olevat absoluutset, lõpmatut vaimu. Kogemuslik füüsika rahuldub ainult tegelikkuse väliskülgede tunnetamisega, tal on tegemist üksnes piiratud ja üksikute nähtustega. Avastada viimset, kõiki loodusnähtusi tekitavat, absoluutset vaimset põhjust, alust, on Schellingi järgi loodusteaduse ülesandeks; viimane on rajatud ainuüksi mõistusele. Oma filosoofilise tegevuse esimesel perioodil etendas Schelling suurt osa saksa filosoofia ajaloos. Hegel oli mõnda aega tugevasti tema mõju all. Kuid Schelling, keda noorusel võlus kodanlik Prantsuse revolutsioon ja kes üliõpilasena sai isegi valju noomituse „Marseljeesi“ tõlkimise eest, tegi läbi suure arengu reaktsioonilise, feodaal-religioosse ideoloogia suunas. 1841. a. kutsus Schellingi Preisi kuningas Friedrich Wilhelm Berliini ülikooli professoriks — võitlema noorhegelianismi (vt. *noorhegeliaanid*) vastu, mis oli sel ajal radikaalse Saksa kodanluse ideoloogiaks. Sellel, oma elu teisel perioodil lõi Schelling reaktsioonilise „ilmutusfilosoofia“. Engels võttis selle filosoofia hävitava kriitika alla eriteoses: „Schelling ja ilmutus“. Schellingil oli 1830—40-ndail aastail palju järelkäijaid Venemaal.

seaduspärasus, seadus. — Dialektiline materialism väidab, et loodus pole mitte esemete, nähtuste mingi juhuslik kokkukuhjumine, vaid et looduses valitseb objektiivne seaduspärasus, põhjuslikkus, paratamatus. „Maailm on mateeria seaduspärane liikumine, ja meie tunnetus, olles looduse kõrgeim produkt, suudab ainult peegeldada seda seaduspärasust“ (L e n i n). Subjektivismi ja agnostitsismi pooldajad filosoofias (Hume, Kant, Mach) eitavad loodusseaduste objektiivsust. Nad väidavad, et inimene dikteerivat loodusele seadused, et inimese teadvus toovad seaduspärasuse nende arvates kaootilisse esemete maailma. Vastukaaluks subjektiivsele idealismile väidab dialektiline materialism, et inimlik tunnetus avastab looduse ja ühiskonna nähtustes objektiivsed seadused, maailma objektiivse seose. Dialektiline materialism seisab vastu samuti ka objektiivsele idealismile, mis tunnustab küll objektiivset seaduspärasust, kuid näeb selle allikat mitte mateerias, vaid vaimus, absoluutses idees jne. Seadus on materiaalse tegelikkuse kõige üldisemate, kõige olulisemate külgede ja seoste avaldus, ja seepärast väljendavad teaduslikud seadused objektiivse maailma pilti sügavamalt ja täielikumalt kui vahetu meeleline tajumus. „Seadus on olulise peegeldus universumi liikumises“ (L e n i n). Tõeliselt teaduslik tunnetus seisab tegelikkuse objektiivsete seaduste avastamises. Ainult toetudes seaduste õigele tunnetusele, mõjustavad inimesed aktiivselt loodust ja ühiskondliku arenemise käiku. Omandades marksismi-leninismi filosoofia, omandame looduse, ühiskonna ja inimõtleamise kõige üldisemate arenmisseaduste teadusliku teadmuse.

sekundaarsed kvaliteetidid — vt. *asjade primaarsed ja sekundaarsed kvaliteetidid*.

sensualism (ladinakeelsest sõnast *sensualis* = meeleline, tajutav) — aistinguid ainsaks tunnetusallikaks tunnistav filosoofiline õpetus. Kui aistinguid vaadelda objektiivse reaalsuse peegeldusena (mida nad tõepoolest ongi), siis järjekindel sensualism viib vältimatult materialismile. Sensualistid-materialistid Locke, Holbach, Helvétius ja Feuerbach õpetasid, et aistinguid tekitab välismaailma esemete ja nähtuste mõju meie meeleorganitele. Aga kui aistinguis näha ainult subjektiivseid elamusi, mille taga nagu midagi ei eksisteeri või eksisteerib mingisugune tunnetamatu „asi iseendas“, siis viib sensualism subjektiivsele idealismile (Berkeley, Hume, Kant, Mach, Avenarius, Bogdanov). Dialektiline materialism õpetab, et välismaailma, liikuvat materiat kopeerivad, fotografeerivad, peegeldavad meie aistingud, millele rajanedes tekivad kujutlused ja mõisted, mida praktika kontrollib.

sisu ja vorm — vt. *vorm ja sisu*.

skeptitsism (kreekakeelsest sõnast *sképtesthai* = järele uurima, järele mõtlema, kaalutlema) — filosoofiline suund, mis väljendab kahtlust usaldatava teadmise, objektiivse tõe võimalikkuse kohta. Skeptikud tõstavad kahtlemise printsiibiks; iga eseme suhtes, ütlevad nad, on võimalikud kaks teineteist välistavat arvamust — jaatus ja eitust, ja seepärast pole meie teadmused asjadest usaldatavad. Skeptitsism kui filosoofiline vool sündis Vana-Kreekas; tema rajajaks peetakse Pyrrhon'it (III saj. e. m. a.). Skeptikute arvates peab asjade tunnetamatuse

veendumus viima teoorias „otsustusest hoidumisele“ (nn. „epohhee“), kuid praktikas kindlustama hinge ükskõikset, kiretut suhtumist esemisse — „hingerahu“ („ataraksia“). Renessansi-ajal etendas skeptitsism tähtsat osa võitluses keskaegse ideoloogiaga, kiriku autoriteedi õhnestamisel. Montaigne'i (1533—1592) järel Pierre Bayle (vt.) „purustas metafüüsikat skeptitsismi abil, sellega puhastades pinda materialismi ja terve inimõistuse filosoofia vastuvõtmiseks“ (M a r x). Kuid teisest küljest juba prantsuse filosoof ja matemaatik Pascal (1623—1662) tegi skeptitsismist järeldusi müstitsismi kasuks; ta aetas religioosse tunde oma tunnetuses kahtlevast mõistusest kõrgemale. XVIII saj. oli skeptitsismi esindajaks Hume (vt.), kes esines tähtsaimate filosoofiliste kategooriate — substantsi ja põhjuslikkuse — eitamisega. Skeptikute hulka tuleb lugeda ka *Kanti* (vt.) tema õpetusega „asjade iseendas“ mitetunnetatavusest. Kuid juba Hegel, tunnustades skeptitsismi teeneid võitluses metafüüsika ja dogmatismi vastu, luges skeptitsismi „mõttelehvatuseks“. Skeptitsismi kui objektiivse tõe tunnetamise võimaluse printsiipiaalset eitust kummutavad kogemus ja praktiline tegevus. Dialektiline materialism lähtub sellest, et „maailmas pole tunnetamatuid asju, vaid on üksnes veel tunnetamata asju, mis avastatakse ja tunnetatakse teaduse ja praktika jõudude poolt“ (S t a l i n).

skolastika (ladinakeelsest sõnast *schola* = kool). — Selline nimetus kujunes kindlaks kogu keskaegsele filosoofiale selle tõttu, et ta oli killustatud hulgakas omavahel vaenulikeks koolkondadeks ja suundadeks, aga ka keskaegsele filosoofiale omase erilise filosoferimise laadi tõttu. Filosoofia oli

täielikult kirikliku dogmaatika teenistuses, oli „teoloogia ümmardajaks“ ega uurinud seepärast loodust ja ümbritsevat tegelikkust, vaid püüdis kiriku üldistest dogmadest tuletada konkreetseid järeldusi ja inimese käitumise reegleid. Selle põhjal nimetatakse „skolastikaks“ igasugust elust irdunud, viljatut targutamist, tähenärimist, raamatutarkust, opereerimist üksnes mõistete ja järeldustega — fakte ja praktikat arvestamata. Skolastika peavooldeks olid realism (vt. *keskaegne realism*) (Anselm Canterbury'st, Thomas Aquino'st) ja *nominalism* (vt.) (Duns Scotus, Wilhelm Occam'ist). Varajane kodanlik filosoofia kujunes võitluses skolastikaga.

sofistid — filosoofiline koolkond Vana-Kreekas; ta silmapaistvamad esindajad olid Protagoras, Gorgias, Prodikos jt. (V saj. e. m. a.). Mõnimgais küsimusis kõikusid sofistid materialismi ning idealismi vahel, kuid üldiselt eristab sofistide filosoofiat subjektivism ja objektiivse tõe eitamine. Protagoras õpetas, et „inimene on kõikide asjade mõõt“. Gorgias kaitses kolme teesi: 1) midagi pole olemas; 2) kui midagi oleks olemas, siis oleks see inimese jaoks arusaamatu; 3) kui see olekski arusaadav, siis seda oleks võimatu teistele edasi anda ja selgitada. Sofistid õpetasid ilukõnet ja kunsti võita vaenlast vaidluses, kummutada tema argumente sõltumatult sellest, kelle poolel on tõde. See andiski sõnale *sofistika* (vt.) osava sõnadega mängimise, väliselt õige, kuid olemuselt väära retoorilise targutamise tähenduse.

sofistika — vaidluses või tõestustes ebaõigete argumentide kasutamine, nn. sofismidest, igasuguseist välise, for-

maalse õigsusega maskeeritud pettevõtteist abi otsimine. Sofistika kõige iseloomustavam võte on „juhtumite välise sarnasuse väljakiskumine sündmuste seosest“ (L e n i n). Nii näiteks õigustas Plehhanov esimese imperialistliku maailmasõja ajal oma sotsiaal-patriotismi sofistliku võttega: ta laskis imperialistlikku sõda paista rahvuslik-vabastusliku sõjana ja püüdis sel viisil Marxi väljendusi rahvuslik-vabastusliku sõja kaitseks rakendada imperialistliku sõja kohta. Täpselt samuti toimivad nüüdisaegsed II Internatsionaali sotsiaalimperialistid, õigustades praegust imperialistlikku sõda kui sõda „demokraatia“ kaitseks. Klammerdudes „juhtumite välise sarnasuse“ külge, püüab sofist rakendada ühe nähtuste kategooria omadusi või seaduspärasusi hoopis teisest kategooriast nähtustele.

solipsism (ladinakeelseist sõnadest *sōlus* = üksik, *ipse* = ise) — filosoofiline vaatekoht, mille järgi eksisteerin mina üksi või eksisteerib ainult minu teadvus, aga kogu muu maailm, kaasa arvatud ka kõik inimesed, faktiliselt ei eksisteeri, vaid on minu teadvuse, fantaasia loodud. Iga subjektiivne idealist jõuab paratamatult solipsismile välja, sest väites, et maailm on „minu“ tajumus või kujutelm, ta peab tunnustama, et ka teised inimesed on „minu“ tajumus ja et reaalselt eksisteerib ainult „mina“. Solipsismi mõttetus on ilmné, tema kummuvad teadus ja kogemus.

sotsiaaldarvinism — *Darwini* (vt.) poolt looma- ja taimeriigis avastatud olemasolu eest võitlemise seaduse väärülekandmine ühiskondlike suhete alale, klassivõitluse alale. Sotsiaaldarvinistid väidavad, nagu koosneksid valitsevad

eksploateerivad klassid kõige andekamaist inimesist, võitjaist võitluses olemasolu eest. Seda laadi „teooriat“ kasutab kodanlus imperialistlike vallutussõdade, koloniaalrahvaste eksploateerimise, rassiviha õhutamise ja inimeste sotsiaalse ebavõrdsuse õigustamiseks kapitalistlikus ühiskonnas. Sotsiaaldarvinismil pole midagi ühist teadusega. Marksism peab vääraks ja „võimatuks loomariigi seaduste lihtsat ülekandmist inimühiskonnale“ (Engels). Inimühiskonna arengu aluseks on temale omased arenguseadused, materiaalse tootmise arengu seadused, mis kvalitatiivselt erinevad orgaanilise maailma bioloogilistest arenguseadustest.

„Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis“ — V. I. Lenini teos, mis ilmus Genfis 1905. a. juulis. Raamat on pühendatud VSDTP III kongressi ja menševikkude Genfi konverentsi otsuste hoolikale analüüsile. Arvustades menševikkude oportunistlikku taktikat ja rahvusvahelise oportunistliku taktikat, andis Lenin selles töös geniaalse põhjenduse bolševistlikule taktikale kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ja tema ülekasvamise ajajärgul sotsialistlikuks revolutsiooniks. Lenini raamat oli uut tüüpi marksistliku partei poliitiliseks ettevalmistuseks. Taktikaliseks põhiteesiks, mis läbib punase lõngana kogu Lenini raamatu, on idee proletariaadi hegemooniast kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis. Lenin põhjendas töölisklassi ja talupoegkonna liidu ajaloolist vajadust töölisklassi juhtimisel kui peamist, otsustavat tingimust kodanlik-demokraatliku revolutsiooni võiduks ja tema ülekasvamiseks sotsialistlikuks revolutsiooniks.

Lenin kritiseeris valjult revolutsiooni liikumapanevate jõudude küsimuse menševistlikku käsitlusviisi, mis ei põhinenud revolutsiooni konkreetsel analüüsil, vaid abstraktseil analoogiail eelnenud kodanlike revolutsioonidega. Lenini poolt väljatöötatud bolševistlik taktika põhines täielikult esimese Vene revolutsiooni ajaloolise omapära dialektilisel analüüsil. See revolutsioon määras töölisklassile juhi osa rahvarevolutsioonis. Võideldes menševismi vastu, näitab Lenin, et töölisklass kui kõige eesrindlikum ja revolutsioonilisem klass on huvitatud revolutsiooni otsustavast võidust, tema lõpuniviimise, et „teatavas mõttes on kodanlik revolutsioon proletariaadile kasulikum kui kodanlusele“. Lenin andis loosungi, mille teostamine pidi kindlustama demokraatliku revolutsiooni võidu. „Revolutsiooni otsustav võit tsarismi üle,“ kirjutas ta, „on proletariaadi ja talupoegkonna revolutsioonilise demokraatlik diktatuur.“ Arvates, et järjekindlaks võitlejaks demokratismi eest võib olla ainult töölisklass, näitab Lenin, et võidukaks „võib ta osutada ainult sel tingimusel, kui tema revolutsioonilise võitlusega liitub talupoegkonna mass“. Sel ajal, kui kodanlus pole võimeline revolutsiooni lõpule viima, „on talupoegkond võimeline saama demokraatliku revolutsiooni täielikuks ja radikaalseks pooldajaks“. Kokkusurutud ja geniaalselt lihtsas formelis määratleb Lenin revolutsiooni arenemise ja kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsialistlikuks revolutsiooniks ülekasvamise teed, klasside osa ja positsiooni ja proletariaadi ülesanded. „Proletariaat peab viima lõpuni demokraatliku pöörde, liites en-

daga talurahva massi selleks, et jõuga murda ivalitsuse vastupanu ja halvata kodanluse kõikuvus. Proletariaat peab teostama sotsialistliku pöörde, liites endaga elanikkonna poolproletaarsete olluste massi, et jõuga murda kodanluse vastupanu ja halvata talurahva ja väikekodanluse kõikuvus.“ Tsarismi kukutamise ja proletariaadi ning talupoegkonna revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri kättevõitmise tähtsaimaks vahendiks peab Lenin võidukat relvastatud ülestõusu. Lenini teose „Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis“ ajalooline tähtsus „on eelkõige selles, et ta ideeliselt purustas menševike väikekodanliku taktikalise seisukoha, relvastas Venemaa töölisklassi kodanlik-demokraatliku revolutsiooni edasiarendamiseks, uueks pealetungiks tsarismile ja andis vene sotsiaaldemokraatidele selge perspektiivi kodanliku revolutsiooni ülekasvamise vajadusest sotsialistlikuks revolutsiooniks. Kuid Lenini teose tähtsus ei piirdu sellega. Tema äraarvamatu suur tähtsus seisab selles, et ta rikastas marksismi uue revolutsiooniteooriaga ja lõi aluse sellele bolševistliku partei revolutsioonilisele taktikale, mille abil meie maa proletariaat 1917. a. saavutas võidu kapitalismi üle“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Selles Lenini uues revolutsiooniteoorias „polnud veel otsekohest järeldust selle kohta, et sotsialismi võit on võimalik ühel, üksikuna võetud maal. Kuid ta sisaldas kõik või peaaegu kõik tähtsamad elemendid, mis on vajalikud, et varem

või hiljem teha niisugune järeldus. Teatavasti jõudis Lenin niisugusele järeldusele 1915. aastal, s. o. 10 aastat hiljem“ (sealsamas).

sotsiaalne revolutsioon — tähtsaim etapp ühiskonna arengus, põhjalik pööre ühiskonna ja riigi elus, mil kukutatakse iganenud ühiskonnakord ja rajatakse uus, progressiivne ühiskonnakord. „Revolutsioon on selline ümberkujundamine, mis murrab vana kõige põhimisemas ja peamisemas“ (L e n i n). Erinevalt liberaalse kodanluse ja oportunisti teoretikuist, kes vaatlevad sotsiaalset revolutsiooni kui juhusust või kõrvalekaldumist „normaalsest“ teest, õpetab marksism-leninism, et revolutsioonid on klassiühiskonna paratamatult tarvilikuks seaduspäraseks arengutulemuseks. Revolutsioonid viivad lõpule teatud arenguprotsessi, uue ühiskonnakorra elementide järkjärgulise arenemise ja küpsemise vana ühiskonnakorra rüpes, uue ja vana vaheliste vastuolude järkjärgulise kuhjumise. „Teatud arenguastmel satuvad ühiskonna materiaalsed tootlikud jõud vastuollu olemasolevate tootmissuhetega, või — mis on ainult selle juriidiliseks väljenduseks — omandussuhetega, mille keskel nad seni arenesid. Tootlike jõudude arenguvormidest muutuvad need suhted nende kõidikuiks. Siis saabub sotsiaalse revolutsiooni ajastu“ (M a r x). Revolutsioonid lahendavad vastuolud uute tootlike jõudude ja vanade tootmissuhete vahel, lammutavad iganenud tootmissuhted vägivaldselt ja teevad ruumi tootlike jõudude edasiseks arenguks. Sotsiaalsete revolutsioonide paratamatus klassiühiskonnas seletub seega, et vanu tootmissuhteid kindlustavad nende kandjad — valitsevad klassid,

kes riigivõimu abiga kaitsevad kehtivat korda. Seepärast, et puhastada teed edasiseks ühiskonna arenguks, peavad uued klassid kukutama kehtiva riigikorra. Iga revolutsiooni põhiküsimuseks on poliitilise võimu küsimus. Võimu üleminek valitseva, reaktsioonilise, ühiskonna arengut pidurdava klassi käest revolutsioonilise klassi kätte toimub terava klassivõitluse, kodusõja teel. Revolutsioon on klassivõitluse kõrgeim vorm. Revolutsiooniperioodidel annab ühiskonna stiililine arenguprotsess maad inimeste teadlikule tegevusele, rahulik areng asendub vägivaldse pöördega. „Uute tootlike jõudude ja vanade tootmissuhete vahelise konflikti alusel, ühiskonna uute majanduslike tarviduste alusel tekivad uued ühiskondlikud ideed, uued ideed organiseerivad ja mobiliseerivad rahvahulki, rahvahulgad koonduvad uueks poliitiliseks armeeks, loovad uue revolutsioonilise võimu ja kasutavad teda selleks, et jõuga kaotada vana kord tootmissuhete alal ja panna kehtima uus kord“ (Stalin). Miljonilised massid, kes varemini seisid poliitilisest elust kõrval, tõusevad teadlikuks võitluseks. Nimelt seepärast tähistavad revolutsioonilised epohhid alati ühiskondliku arengu ülisuurt kiirenemist. Marx osutas sellele, et revolutsioonid on ajaloo vedurid. Sotsiaalseid revolutsioone ei tohi ära vahetada nn. „paleopöõretega“, „putšidega“ jne. Viimased tähistavad ainult valitseva laduviku vägivaldset muutmist, üksikute samast klassist isikute või gruppide vahetumist, samal ajal, kui sotsiaalse revolutsiooni põhitunnuseks on pöõre kogu riigikorras, võimu üleminek ühe klassi käest teise kätte. Kuid mitte iga vägivaldset ühe klassi kukutamist teise

poolt ei saa nimetada revolutsiooniks. Kui progressiivse klassi vastu alustab ülestõusu reaktsiooniline klass, kui võimu haarab varemini valitsenud, oma aja äraelanud klass, siis see pole revolutsioon, vaid kontrevolutsioon. Revolutsioon aga tähendab eesrindlikku, progressiivse klassi võimuletulekut, kes avab tee ühiskonna edasiseks arenguks. Sõltuvalt sotsiaalsest sisust eristatakse mitut sotsiaalsete revolutsioonide tüüpi: orjade revolutsioonid, kodanlikud revolutsioonid, proletaarsed revolutsioonid. Revolutsiooni iseloomu või tüübi määrab see, milliseid sotsiaalseid ülesandeid ta teostab, milliseid vastuolusid ta lahendab. Revolutsiooni liikumapanevaid jõududeks nimetatakse neid klasse, kes revolutsiooni teostavad, teda edasi viivad, võites oma aja äraelanud klasside vastupanu. Proletaarne, sotsialistlik revolutsioon erineb põhjalikult kõigist eelmistest revolutsioonidest. Proletaarne sotsialistlik revolutsioon osutub suurimaks ajaloole tuntud revolutsioonide hulgas, sest ta teostab kõige sügavamad muudatused rahvaste elus. Kõik mineviku revolutsioonid olid seltsimees Stalini sõnade järgi ühekülgsed revolutsioonid, nad viisid vaid ühe ekspluateerimisvormi asendamisele teisega. Ainult proletaarne revolutsioon, kehtima pannes proletariaadi kui inimese ajaloo kõige revolutsioonilisema klassi diktatuuri, suudab hävitada inimese igasuguse ekspluateerimise inimese poolt. Sotsiaalne revolutsioon, esindades sügavaimat pöõret ühiskonna arengus, pole teostatav igal hetkel ühe või teise revolutsioonäärde grupi suva järgi. Tema jaoks on kindlad objektiivsed tingimused vajalikud, mille kogumikku Lenin nimetas revolutsiooniliseks situatsiooniks. „Revolutsiooni

põhimine seadus, mida on kinnitanud kõik revolutsioonid ja eriti kõik kolm Vene revolutsiooni XX sajandil, seisab järgmises: revolutsiooniks ei piisa sellest, et ekspluateeritavad ja rõhutavad massid tunnevad, et vana moodsa elada on võimatu, ja nõuavad muutust; revolutsiooniks on vaja, et ekspluateerijad ei saaks elada ja valitseda endist viisi. Alles siis, kui „alamehked“ ei taha endist ja „ülalkehid“ ei saa elada endist viisi, võib revolutsioon võita. Teisiti võib seda tõde väljendada sõnadega: revolutsioon on võimatu üldrahvusliku (nii ekspluateeritavaid kui ka ekspluateerijaid puudutava) kriisita“ (L e n i n). Kuid selleks, et proletaarne revolutsioon puhkeks ja võidaks, ei piisa ainult revolutsioonilise situatsiooni olemasolust. On vaja, et revolutsiooni objektiivsele tingimusele lisanduksid subjektiivsed: revolutsioonilise klassi võime võidelda julgelt ja ennatsalgavalt, revolutsioonilise, võitlustes karastatud partei olemasolu, kes teostab õiget strateegilist ja taktikalist juhtimist. Kõneldes proletaarsete revolutsiooni võidu tingimustest osutab seltsimees Stalin järgnevale: „Revolutsiooni võit ei tule iial iseendast. Teda on vaja ette valmistada ja kätte võidelda. Kuid teda ette valmistada ja kätte võidelda suudab ainult tugev proletaarne revolutsiooniline partei.“ (Vt. ka *proletaarne revolutsioon*.)

„Sotsialismi areng utopiast teaduseks“ — F. Engelsi teos, mis ilmus eri väljaandena 1880. a. Engels koostas ta Prantsusmaal avaldamiseks oma raamatu „*Anti-Dühring*“ (vt.) kolmest peatükist („Sissejuhatus“ esimesest peatükist ja „Sotsialismi“ kahest esimesest peatükist). Selles töös näitab

Engels, et marksism, olles inimõtte parimate saavutiste ideeliseks jätkamiseks, töötas ümber oma eelkäijate õpetused ja lõi teadusliku revolutsioonilise maailmavaate. Hiilgavalt avastades varasemate ühiskondlike õpetuste ja eelkõige utopistliku sotsialismi puudusi, seletab Engels, kuidas ajaloolise materialismi ja lisaväärtuse teooria loomisega muutis Marx sotsialismi utopistlike unistuste objektist teaduseks, teaduslikuks sotsialismiks. Selleline on Engelsi töö põhiidee ja sisu. „Töö Vabastuse“ grupp trükkis Engelsi raamatu venekeelse tõlke välismaal ja levitas seda salaja Venemaal. Venemaal ilmus raamat 1902. a. Plehanovi eessõnaga. Sellest ajast peale on ta korduvalt uuesti ilmunud, eriti pärast revolutsiooni.

sotsialism ja kommunism — kommunistliku ühiskonna kaks faasi, kaks arenguastet. Sotsialism on kommunistliku ühiskonna esimene, alam aste, milles tootmisvahendite eraomandus on likvideeritud ja ühiskonna majandusliku aluse moodustab sotsialistlik majandus ja tootmisriistade ning -vahendite sotsialistlik, kollektiivomandus. Ekspluateerivad klassid on likvideeritud, inimese ekspluateerimine inimese poolt on hävitatud. Ühiskond koosneb linna ja küla töötajast — tööliklassist, talurahvast ja intelligentsist. Sotsiaalsed vaheseinad nende vahel kaovad, kustuvad. Sotsialistliku ühiskonna poliitiliseks aluseks on töötava rahva saadikute nõukogud — tööliklassi diktaatori riiklik vorm. Sotsialistliku riigi põhiülesanne riigis endas pärast ekspluataatorlike klasside likvideerimist seisab rahulikus majanduslik-organisatsioonilises ja kultuurilises-kasvatustöös töös kommunismi ehitamiseks, sotsia-

lismi kaitsemises kapitalistliku ümbruskonna vastu (selle säilimise korral) ja võidu organiseerimises kapitalistliku ümbruskonna üle. Töölisklassi diktaatori ja kommunismi ehitamise tähtsaimaks suunavaks ja juhtivaks jõuks on kommunistlik partei, töörahva esimene võitlussalk tema võitluses sotsialistliku korra kindlustamise ja arendamise eest, „töörahva kõigi ühiskondlike kui ka riiklike organisatsioonide juhtiv tuum“ (NSVL Konstitutsiooni § 126). Sotsialistliku korra puhul määrab ja suunab ühiskonna majanduselu riiklik rahvamajandusplaan. Kõigile töötajale on kindlustatud õigus tööle, puhkusele ja haridusele. Töö on igäihe kohus ja auasi. Sotsialismi printsiip seisab selles, et igäüks töötab vastavalt oma võimeile ja saab tarbesemeid vastavalt sellele tööle, mis ta sooritab ühiskonna jaoks. „Kes ei tööta, see ei pea ka sööma.“ NSVL-s on nõukogude rahvas Lenini-Stalini partei juhtimisel põhijoontes üles ehitanud sotsialistliku ühiskonna. „... Nõukogude Liit on astunud uude arengujärku, sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise lõpuleviimise ja kommunistlikku ühiskonda järk-järgulise ülemineku ajajärku“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Tehnika kasv ja töörahva materiaalse ja kultuurilise taseme tõus viivad laialdasele liikumisele kõrge tööviljakuse eest, mis on produktiivkülluse tootmise ja kõrgemas faasis, kommunismile, ülemineku otsustavaks tingimuseks. Töölise kultuurilise tehnilise taseme tõstmine kuni insener-tehnikute tasemeni on, nagu NSVL kogemus näitab, tee vastandlikkuse kaotamiseks vaimse ja füüsilise töö vahel. Tootlike jõudude, tööviljakuse, tehnika, teaduse ja kultuuri areng loob kõik tingimused üleminekuks sotsialis-

milt kommunismile. Erinevus kommunismi esimese ja teise faasi vahel seisab kommunistliku ühiskonna arenemisastmes. Kommunism on selline ühiskond, „mis arenes omal alusel“ (M a r x). Täielik kommunistlik ühiskond erineb rea oma joonte poolest sotsialistlikust. Temas ei ole juba enam neid igandeid, kapitalismi „sünnimärke“, mida veel leidub sotsialismi puhul, aegamööda kadudes ja hävides. Kommunismi kõrgeimas faasis ei ole inimeste vahel mingisuguseid klassierinevusi. Kasvatus kommunistlikule töösse suhtumisele, kommunistlikule, teadlikule distsipliinile, kõigi kapitalistliku mineviku igandite, traditsioonide kaotamine viib uute tavade ja harjumuste kujunemisele. Klasside ühiskonnale iseloomulik tööjaotus likvideeritakse, kaotatakse täiesti erinevus vaimse ning füüsilise töö vahel. Töö ise muutub harjumuseks, terve organismi tarbeks, tööks ilma normideta, ilma sunnita. Kultuuri kõrge arengu ja põllumajandusliku töö industriaalse töö variandiks muutumise alusel likvideerub vastandlikkus linna ja küla vahel. Ühiskondliku elu juhtivaks printsiibiks saab kommunistlik printsiip: „Igäihelt tema võimete järgi, igäihele tema tarvete järgi.“ Inimeste kultuuriline tase tõuseb seninähtamatult. Teadus ja kunst saavutavad täieliku õitsengu. Inimene suudab igaükselt arendada oma andeid ja võimeid. Sotsialismi ülesehitamise lõpuleviimise ja täielikule kommunismile ülemineku tööriistaks on *sotsialistlik riik* (vt.). Riik säilib kommunismi puhul seni, kuni on likvideerimata kapitalistlik ümbruskond. Pärast selle ümbruskonna likvideerimist ja asendamist sotsialistliku ümbruskonnaga kaob riik järk-järgult. Sotsialistliku maailma-

revolutsiooni areng viib vältimatult kommunismi võidule kogu maailmas.

sotsialistid-utopistid — vt. *utopistlik sotsialism*.

sotsialistlik revolutsioon — vt. *proletaarne revolutsioon*.

sotsialistlik riik — uut tüüpi riik, mille NSVL töölisklass lõi purustatud ja hävitatud kodanliku riigiaparaadi asemele. Sotsialistlik riik on „uut laadi demokraatlik (üldse proletarlaste ja vaeste jaoks) ja uut moodi diktaatorlik (kodanluse vastu) riik“ (L e n i n). Oma olemuselt on sotsialistlik riik proletariaadi diktaatuur. Töölise ja talupoegade sotsialistliku riigi tähtsus ja osa seisab selles, et ta osutub pearelvaks tööliste ja talupoegade käes sotsialismi võiduleviimiseks ja tööraha sotsialistlike saavutiste kaitsemiseks kapitalistliku ümbruskonna vastu. Oktoobrirevolutsioonist saadik on sotsialistlik riik NSVL-s oma arengus läbi teinud kaks peafaasi. Esimene faas on periood Oktoobrirevolutsioonist ekspluateerivate klasside likvideerimiseni. Sotsialistliku riigi põhiülesanne sellel perioodil oli kukutatud ekspluateerivate klasside vastupanu allasurumine, riigi kaitse organiseerimine interventide kallaletungide vastu, tööstuse ja põllumajanduse uuesti üleshitamine, tingimuste loomine kapitalistlike elementide likvideerimiseks. Vastavalt neile ülesandele teostas sotsialistlik riik sel perioodil kaht põhifunktsiooni: esimene — kukutatud ekspluateerivate klasside vastupanu mahasurumine ja teine — riigi kaitsemine kallaletungide vastu väljast. Koos nende, sel perioodil põhimiste funktsioonidega teostas sotsialistlik riik veel kolmandat funktsiooni — riigiorganite majanduslik-organisee-

rivat ja kultuurilis-kasvatuslikku tööd, kuid see funktsioon ei saavutanud sel perioodil veel tõhusat arengut. Teine faas on periood linna ja küla kapitalistlike elementide likvideerimisest sotsialistliku majandussüsteemi täieliku võiduni ja uue Konstitutsiooni vastuvõtmiseni. Sotsialistliku riigi põhiülesandeks sel perioodil on sotsialistliku majanduse organiseerimine kogu maal ja kapitalistlike elementide likvideerimine ja täiesti ajakohase armee loomine riigi kaitseks. Vastavalt neile uutele ülesannetele muutusid ka sotsialistliku riigi funktsioonid. „On kadunud, välja surnud sisemaine sõjaväelise mahasurumise funktsioon, sest ekspluatatsioon on hävitatud, ekspluateatoreid enam ei ole ega ole kedagi maha suruda. Mahasurumise funktsiooni asemele tekkis riigil sotsialistliku omandi kaitsemise funktsioon rahva vara varastajate ja kõrvaldajate vastu. Täielikult on säilinud maa sõjalise kaitse funktsioon väliskallaletungide vastu . . . On säilinud ja täie arenishoo on saanud riigiorganite majanduslik-organisatoorse ja kultuurilis-kasvatusliku töö funktsioon. Nüüd seisab meie riigi peaülesanne sisemaal rahulikus majanduslik-organisatoorses ja kultuurilis-kasvatuslikus töös. Mis puutub meie armeesse, karistusorganesse ja salaluuresse, siis nende teravik ei ole enam pööratud sisemaale, vaid väljapoole, välisvaenlaste vastu“ (S t a l i n). Meie sotsialistlik riik eksisteerib kapitalistlikus ümbruskonnas. Neis tingimustes omandab erilise tähtsuse sotsialistliku riigi mehhanism ja selle mehhanismi niisugused tähtsad lülid, nagu Punaarmee, Sõjalaevastik, nõukogude luure, mis on NSVL töö-

rahvale vajalikud oma sotsialistlike saavutiste kaitsemiseks kapitalistliku ümbruskonna vastu. „Me läheme kaugemale, edasi kommunismile. Kas säilib riik meil samuti kommunismi ajajärgul? Jah, säilib, kui ei ole likvideeritud kapitalistlik ümbrus, kui ei ole kaotatud sõjaliste kallaletungide oht väljastpoolt. . . . Ei säili ja sureb välja, kui kapitalistlik ümbrus likvideeritakse, kui see asendatakse sotsialistliku ümbrusega“ (S t a l i n).

sotsioloogia — teadus ühiskonnast. Enne Marxi tehti mitmesuguseid katseid sotsioloogiat teoreetiliselt rajada. Eriti kuuluvad katsete hulka rajada sotsioloogiat kui kõikehõlmavat teadust ühiskonna üle XIX saj. kodanlike õpetlaste Auguste Comte'i (vt.) ja Herbert Spencer'i (vt.) teooriad. Isegi sõna „sotsioloogia“ on Comte'i loodud. Comte jagab sotsioloogia sotsiaalseks staatikaks, mis uurib ühiskonna organismit rahuseisundis, ja sotsiaalseks dünaamikaks, mis uurib teda liikumiseisundis. Kogu sotsiaalne mehhanism toetub ideedele, ühiskondlikku arengut suunab inimese vaim. Comte'ile seisab lähedal Spencer; ta on nn. orgaanilise suuna esindaja sotsioloogias. See suund püüab seletada ühiskonna elu ja struktuuri analoogia põhjal organismiga. Osasid, milleks ühiskond jaguneb, võrreldakse loomaorganismi funktsioonidega; nii täidavad põllutöö ja tööstus toitumise funktsiooni, kaubandus vereringe funktsiooni jne. Kodanlikud õpetlased löid veel hulga teisigi kõikehaaravaid sotsioloogilisi teooriaid, kuid need kõik on täiesti põhjendamatud. Tõeline teadus ei alga küsimusega, mis on ühiskond üldse, millega algab kodanlik sotsioloogia, vaid ajalooliselt määratud ühiskonna

konkreetsete nähtuste tundmaõppimisega. Selle ülesande täitis Marx. Üksikasjaliselt läbi uurides ühiskonna ühe vormi, kapitalistliku vormi, näitas ta, et ühiskonna arengut ei määra ideed, vaid tootmissuhted, s. o. need suhted, millesse inimesed astuvad üks-teisega materiaalse tootmise protsessis. Nii tõestas ta ideede käigu sõltumuse asjade käigust. Ta seletas ühiskonna arengut materialistlikult. „... See hüpotees tõstis sotsioloogia esmakordselt teaduslikule tasemele“ (L e n i n). Sellega mitte piirdudes näitas ta, millise sotsiaalse iseloomu omandab ühiskond sõltumuses tootmissuhteist, s. o. millised klassid, milline riigistruktuur ja ideede kord kasvab välja nende alusel. Ta jälgis „kõikjal ja alati neile tootmissuhteile vastavaid pealishitisi, kättis skeleti liha ja verega“ (L e n i n). Vastandina igasuguseile abstraktseile teooriaile, nagu Comte'i ja Spenceri sotsioloogia, mis kustutasid mitmesuguste ajaloo perioodide iseloomulikud jooned, näitas Marx, et „igal ajaloolisel perioodil on omad seadused“ (L e n i n). Ta näitas, et ühiskonna teadusliku uurimise ülesanne seisab „nende eriliste (ajalooliste) seaduste selgitamises, mis reguleerivad antud ühiskonnaorganismi tekkimist, eksisteerimist, arengut ning surma ja tema asendumist teise kõrgema organismiga“ (L e n i n). Marksismi-leninismi õpetus inimühiskonna arengu seadustest, *ajaloolise materialismi* (vt.) teooria on kogu oma olemuselt järjekindlalt materialistlik ja rangelt ajalooline teadus.

spekulatiivne filosoofia — filosoofia, mis lähtub tõsielu uurimisel aprioorsete üldprintsiipide vaatekohalt. Spekulaatiivne filosoof „kujutleb, et alguses võib luua omast peast olemise põ-

hivormid, igasuguse teadmuse lihtsad koostiselemendid, filosoofia aksiioomid, ja neist tuletada kogu filosoofia või maailmaskemaatika ja pärast kõige armulisemalt annetada see oma konstitutsioon loodusele ja inimkonnale" (Engels). Täpses tõlkes tähendab ladinakeelne sõna *speculatio* teoreetilist järeleuurimist, puhtteoreetilist tunnetust. Tunnetuse peallikaks on spekulatiivsele filosoofiale järeldamine, „vahenditu puhas aru jõud“, ilma meelte abita. Uuel ajal esindavad spekulatiivset filosoofiat Descartes, Malebranche, Leibniz. Saksa klassikalise idealismi esindajad püüdsid siduda spekulatiivset sisu tegelikuga. Hegelil „sunnib reaalne spekulatiivse katte all lugejat võtma spekulatiivseid tuletusi reaalseina“ (Marx). Feuerbach näitas, et spekulatsioon on idealistlik filosoofia. Kuid ta ei suutnud avastada uuema spekulatiivse filosoofia ratsionaalset tuuma — dialektikat. Seda tegid esmakordselt Marx ja Engels, kes oskasid leida paksu spekulatiiv-idealistliku koore all reaalse sisu. Võttes spekulatiivse mõtlemisviisi kriitika alla, näitab Engels, et marksistliku filosoofia lähtepunkt on otse vastandlik spekulatiivse filosoofia lähtepunktile: „Printsiibid pole uurimise lähtepunkti, vaid tema lõpptulemuseks; need printsiibid ei ole rakendatavad looduse ja inimajaloole kohta, vaid nendest abstraheritavad; mitte loodus ega inimkond ei arvesta printsiipe, vaid vastupidi, printsiibid on õiged ainult seevõrra, mil määral nad vastavad loodusele ja ajaloolle.“

Spencer, Herbert (1820—1903)—kodanlik inglise filosoof ja sotsioloog, agnostik-positivist, kapitalismi apologet ja sotsialismi vaenlane. Teoses

„Esimesed printsiibid“ arendas ta „tasakaalu teooriat“ põhinevaid vulgaar-mehhanistlikke vaateid loodusele. Teoses „Bioloogia printsiibid“ moonutas ta Darwini teooriat, tõlgendades seda lameda evolutsiooni, arenguhüpete eitamise vaimus. Asetades küsimused „Mis on ühiskond?“, „Mis on progress?“, „Mis on areng?“ andis ta üldised, sisutud ja viljatud valemid, mille abil püüdis tõestada, et kapitalistlik kord on kõige täiuslikum kord. Spencer arendas nn. orgaanilist ühiskonnateooriat: võrreldes ühiskonda organismiga, näitas ta, et valitsus on pea ja töölised käed, mis peavad olema peale kuulekad. Sellele põhjendusele toetudes ei tunnustanud Spencer revolutsiooni. Darwini õpetuse võitlusest olemasolu eest ja loomulikust valikust loomariigis laiendas ta inimestele, püüdes tõestada olemasolu eest võitlemise vältimatust inimühiskonnas ja sotsialismi „võimatust“. Paljastades seda liiki sotsioloog, kirjutas Lenin, et nad tegelevad „inglise kaubitseja kodanlike ideede“ salajase toimetamisega „ühiskonna mõiste alla“.

Spinoza, Baruch (Benedictus) (1632—1677) — suur hollandi filosoof, materialist ja ateist. Spinoza eitas jumalat kui looduse loojat, pidades loodust ennast jumalaks. Nimetades loodust jumalaks, ütles Spinoza seega, et loodus on iseenda põhjus, et ta sisaldab endas nii iseenda kui ka kõigi asjade olemise põhjuse. Arvustades teravalt Descartes'i (vt.) dualismi, lõi Spinoza grandioosse monistliku süsteemi, milles mõtlemine ja ulatus kuulutatakse ühtsa substantsi — looduse — atribuutideks (olulisteks omadusteks). Liikumist käsitas Spinoza kui keha mehaanilist kohavahetamist ruumis ega pidanud teda substantsi

atribuudiks, omistades teda ainult üksikuile asjadele. Seepärast jõuti Spinoza filosoofias järeldusele, et muutuvad ainult üksikud asjad, kuid loodus tervikuna jääb alati muutumatuks. Tunnetusteoorias oli Spinoza Descartes'i ratsionalismi jätkaja, arvates, et tõeline tunnetus saavutatakse mõistuse enda kaudu, ilma meelte abita. Valdav enamik kodanlikke filosoofia ajaloolasi peab Spinozat ekslikult panteistiks (vt. *panteism*), tegelikult aga oli ta ateist ja kritiseeris teravalt religiooni, mille eest ta 1665. a. needuse alla pandi ja juudi kogukonnast välja heideti. Poliitilistelt vaadetelt oli Spinoza kodanliku demokraatia pooldaja. Spinoza materialism avaldas suurt mõju XVIII saj. prantsuse materialistidele ja saksa valgustusele. Tema peateosed: „Traktaat intellekti täiustamisest“ (kirjutatud umbes a. 1662), „Teoloogilis-poliitiline traktaat“ (1666—1670), „Eetika“ (vt.) (1662—1675), „Kirjavahetus“ (1661—1676).

spiritualism (ladinakeelsest sõnast *spiritus* = vaim) — idealistliku filosoofia kui materialismi vastandi üldnime-

tus. „Spiritualist ehk idealist usub jõu vaimsesse, s. o. illusoorresse, seletamatusse olemusse.“ Neid J. Dietzen'i (vt.) sõnu tsiteerib Lenin teoses „Materialism ja empiriokrititsism“. Spiritualistid tunnustavad ainsaks substantsiks hinge, vaimu; kehas näevad nad hinge produkti. Siirad spiritualismi pooldajad naeravad nende arvukate gnoseoloogiliste peenuste üle, mille abil igasugused idealistlikud koolkonnad, suunad ja suunakesed püüavad „teaduslikult“ põhjendada oma põhimiselt teadusvastaseid vaateid. Seesugused spiritualistid tunnistavad avameelselt, et neil pole midagi ühist teadusega, et igasugune idealism eitab objektiivset, teadvusest sõltumatut materia olemasolu, hülgab teadmise mateeriast ja asendab selle usuga vaimudesse. Spiritualism on kõige vahenditumalt seotud religiooni ja müstikaga, samuti ka spiritismiga (šarlataanlik „imede“, „lauakeerlemise“, „vaimude väljakutumise“ korraldamine, „neljamõõtmelise ruumi“ otsingud jms.). Ent kaasaegsed spiritualistid püüavad oma usundilis-idealistlikele väljamõeldistele anda „teaduslikku“ vormi.

spontaansus, spontaanne areng — iseseisev, isevaldne liikumine, *iseliikumine* (vt.).

Stalin, Jossif Vissarionovitš — maailma proletariaadi geniaalne teoreetik ja juht, Lenini suur võitluskaaslane ja sõber, Marxi, Engelsi ja Lenini õpetuse ning töö jätkaja. Stalin sündis 21. detsembril 1879 Gori linnas, Tiflisi kubermangus. Tema isa, päritolult talupoeg, elukutselt kingsepp, oli hiljemini jalanoüdevabrikus tööliseks. Hariduse sai Stalin esmalt Gori vaimulikus koo-

lis, pärast selle lõpetamist (1894) aga astus ta vaimulikku seminari Tiflisis. Revolutsioonilisest liikumisest hakkas Stalin osa võtma 15-aastasena, luues sidemeid Taga-Kaukaasia elavate vene marksistide põrandaaluste rühmadega, 1898. a. aga astus ta Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Tiflisi organisatsiooni liikmeks. „Mesame-dasi“ rühmas — esimeses gruusia sotsiaaldemokraatlikus organisatsioonis — esindas Stalin ühes Ketshoveli ja Tsulukidzega revolutsioonilise marksismi suunda ja astus vastu „Mesame-dasi“ oportunistlikule enamikule. Juba sel ajal oli Stalin haritud marksist ja propageeris meisterlikult marksismi õpetust tööliste ringides. Marksismi propaganda pärast heideti ta seminarist välja. Arendades oma revolutsioonilist tegevust, esines Stalin otsekohe Lenini „Iskra“ tulise pooldajana. Stalini ja Ketshoveli initsiatiivil hakkas ilmuma esimene gruusia illegaalne sotsiaaldemokraatlik ajaleht „Brdzola“ („Võitlus“). 1901. a. valiti Stalin Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Tiflisi komiteesse. Varsti sõitis ta Tiflisi komitee ülesandel Batumisse, kus sõlmis sidemeid eesrindlike töölistega, lõi ringikesi, juhtis neid, korraldas illegaalse trükikoja, kirjutas lendlehti, juhtis streike Batumi tehaseis, organiseeris 9. märtsil 1902 Batumi tööliste tuntud poliitilise demonstratsiooni. 5. aprillil 1902 areteeriti Stalin, heideti Batumi vanglasse ja saadeti 1903. a. novembri lõpul kolmeks aastaks välja Ida-Siberisse Novaja Uda külla, Balaganski maakonda, Irkutski kubermangu. Vanglas ja sundasumisel ei katkestanud Stalin oma revolutsioonilist tegevust. Asumisel olles sai ta 1903. a. esimese kirja Leninilt. Pärast asumiselt

põgenemist osutas Stalin hiiglaenergiat Lenini plaanitud uut tüüpi marksistliku partei loomisel, võitles ägedalt menševikkudega ja leppelastega. 1904. a. detsembris juhtis Stalin Bakuu tööliste suurejoonelist streiki, mis „oli nagu kõue-elne väik suure revolutsioonitormi eelõhtul“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Samal ajal tegi Stalin määratu suurt tööd ajakirjanduses, organiseerides võitlust III kongressi eest, täielikus kokkukõlas Lenini suunaga. Stalin asutas ajalehe „Proletariaadi Võitlus“, Vene Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Kaukaasia liidu organi, mis ilmus kolmes keeles: vene, gruusia ja armeenia keeles. Lenin hindas seda ajalehte väga kõrgelt. Reas töodes: „Kuidas käsitab sotsiaaldemokraatia rahvusküsimust?“, „Proletaarlaste klass ja proletaarlaste partei“, „Riivamisi partei lahkkelidest“ ja artiklis „Vastus „Sotsiaaldemokraadile“ — millest Lenin kirjutas, et see käsitleb suurepäraselt küsimust kuulsast „teadvuse väljastpoolt sisendamisest“ — astus Stalin välja uut tüüpi partei leninlike ideoloogiliste ja organisatsiooniliste printsiipide kaitseks. Esimese Vene revolutsiooni aastail (1905—1907) seisis seltsimees Stalin Taga-Kaukaasia bolševikkude võitluse eesotsas menševikkude, sotsialistide-revolutsionääride ja väikekodanlike rahvuslike parteide vastu, võitluses leninliku revolutsiooni-strateegia ja -taktika eest. 1905. a. detsembris oli seltsimees Stalin Taga-Kaukaasia bolševikkude saadikuks I Ülevenemaalisel bolševistlikul konverentsil Tampere (Soomes). Siin tutvus ta Leniniga isiklikult. Reas 1905. a. artiklis, eriti artiklis „Relvastatud ülestõus ja meie taktika“, „Reaktsioon tugevneb“ jt., samuti ka „Delegaadi märkmeis“, mis seltsimees

Stalin kirjutas pärast tagasipöördumist V (Londoni) kongressilt, kaitstakse meisterlikult bolševismi taktikalisi positsioone. 1906—1907 avaldati seltsimees Stalini artiklid üldpealkirjaga „Anarhism või sotsialism“ (vt.), mis olid pühendatud marksistliku partei maailmavaate — dialektilise ja ajaloolise materialismi aluste kaitsemisele ja edasisele viimistlemisele. Reaktsiooninaastail, mis järgnesid 1905.—1907. a. revolutsiooni lüüasaamisele, arendas seltsimees Stalin määratu suurt tööd illegaalse parteiorganisatsiooni üleschitamisel ning kindlustamisel ja uue revolutsioonilise tõusu ettevalmistamisel. Seltsimees Stalini tegevuse keskuks sel perioodil oli Bakuu, kus ta organiseeris edukat võitlust töölistasid võitmiseks bolševismi lipu alla ja menševikkude väljatõrjumise eest töölisrajoonest. 25. märtsil 1908 areteeriti Stalin ja saadeti pärast kaheksakuulist vangistust kaheks aastaks välja Solvõtšegodskisse Vologda kubermangus. Kuid 24. juunil 1909 põgenes ta asumiselt ja pöördus tagasi Bakuusse illegaalsele tööle. 23. märtsil 1910 areteeriti ta uuesti ja pärast kuuekuulist vanglasolekut saadeti jälle Solvõtšegodskisse. 1911. a. suvel põgenes Stalin uuesti asumiselt ja sõitis Peterburi, kus ta võitles likvidaatorite ja trotskistide vastu, ühendades ja kõvendades bolševistlikke organisatsioone. 9. septembril 1911 areteeriti Stalin ja saadeti Vologda kubermangu. Ülevenemaaline Praha parteikonverents, mis kõrvaldas parteist menševikud ja kujundas iseseisva bolševistliku partei, valis Lenini ettepanekul Stalini tagaselja Keskkomitee liikmeks ja asutas Keskkomitee Vene büroo, mille juhtimine pandi seltsimees Stalinile. 29. veebruaril 1912 põgenes Stalin Volog-

dast asumiselt, sõitis Keskkomitee ülesandel läbi tähtsaimad Venemaa rajoonid, valmistas ette järjekordset maimeeleavalduste lainet, kirjutas Keskkomitee tuntud lendlehe, juhtis ajalehte „Zvezda“. Tema juhtimisel valmistati ette ajalehe „Pravda“ esimest numbrit, mis asutati tema initsiaalil, vastavalt Lenini juhtnöörile. Kuid Stalini tegevuse „vabaduses“ katkestas peagi uus vangistamine 22. aprillil 1912. a. Mõned kuud viibis Stalin vanglas ja pagendati 1. septembril vanglast kolmeks aastaks Narõmi kraisse. 1. septembril 1912 põgenes Stalin asumiselt Peterburi, kus toimetas „Zvezda'd“ ja „Pravda't“, juhtis bolševikkude tegevust IV Riigiduma valimiskampanias, esines tööliste koosolekul, kirjutas tuntud „Peterburi tööliste mandaadi oma tööliissaadikule“, mida Lenin hindas kui „äärmselt tähtsat“ dokumenti. Kogu Stalini töö toimus tihedas ühenduses Leniniga. 1912.—1913. a. kirjutas Stalin töö „Marksism ja rahvusküsimus“, millest Lenin kirjutas, et rahvusküsimusele pühendatud teoreetilises marksistlikus kirjanduses „esijoones... paistab silma Stalini artikkel“. 23. veebruaril 1913 areteeriti Stalin uuesti ja saadeti neljaks aastaks Turuhhański kraisse. Kuid ka selles kõige kaugemas asumiskohas lahendab Stalin leninlikult kõik sõja, rahu ja revolutsiooni põhiküsimused. 1916. a. detsembris läkitati Stalin tapi korras Krasnojarskisse, hiljemini aga Atšinskisse, kus ta sai teate Veebruarirevolutsioonist ja kust ta sõitis Petrogradi. Reas artiklis piiritles seltsimees Stalin bolševikkude ees seisvaid ülesandeid, kaitstes umbusalduse poliitikat Ajutise Valitsuse suhtes, astus välja isamaakaitsemispoliitika vastu, kutsus aktiivse-

le võitlusele imperialistliku sõja vastu ja võitles oportunistidega. Lenini saabumisega emigratsioonist Petrogradi juhtis Stalin koos Leniniga bolševike võitlust uuel ajaloolisel etapil. Aprilli konverentsil määrasid Lenin ja Stalin kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsialistlikuks ülekasvamise eest võitlemise suuna, võideldes Kame-nevi, Rõkovi ja Buhharini äraandlike seisukohtade vastu. Konverentsil esi-nes Stalin aruandjana rahvusküsimu-ses. 1917. a. mais valiti Stalin siis asu-tatud Keskkomitee Poliitbüroo liik-meks. Sellest ajast peale valitakse ta alati Keskkomitee Poliitbüroo liik-meks. Periood. kodanlik-demokraat-likust Veebruarirevolutsioonist kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolut-sioonini oli Stalinile kõige inten-siivsem tööperiood. Tema otsesel juhtimisel, Lenini juhtnööride järgi, toimus partei VI kongressi töö, mis suunas partei relvastatud ülestõusule, sotsialistlikule revolutsioonile. Sellel kongressil astus Stalin otsustavalt vastu Kamenevi, Rõkovi ja Trotski äraandlikule ettepanekule Lenini ilmu-mise kohta kontrrevolutsiooni kohtu ette; VI kongress toetas Stalini välja-astumist ja Lenini elu oli päästetud. Sellel kongressil andis Stalin vastu-löögi trotskistidele, kes seadsid üles kontrrevolutsioonilise teesi sotsialismi võidu võimatusest meie maal. Partei Keskkomitee ajaloolistel istungitel 10. kuni 16. oktoobrini astus Stalin välja Kamenevi ja Zinovjevi vastu, kaitse-des Lenini esitatud resolutsiooni rel-vastatud ülestõusu kohta. Stalin sei-sab Keskkomitee poolt ülestõusu juh-timiseks valitud parteitsentrumi eesot-sas. Tema juhtimisel töötatakse välja ülestõusu plaan. Ühes Leniniga oli Stalin Suure Sotsialistliku Oktoobri-

revolutsiooni organiseerijaks. Pärast revolutsiooni võitu kuulus Stalin esi-mese Rahvakomissaride Nõukogu koosseisu, mille eesotsas oli Lenin. Uus etapp ÜK(b)P ajaloos, mis algas bolševikkude võimuletulekuga, on seotud uute ainulaadselt silmapaistvate lehekülgedega seltsimees Stalini tege-vuses. Ta oli võitude organiseerija ko-dusõja rindeil, partei teoreetik ja rah-vaste juht, suur riigitegelane ja maa geniaalne ümberkujundaja. Nõuko-gude valitsuse esimestest päevadest alates oli Stalin riiklikus töös kõige vastutusrikkamail kohtadel, täites juba esimeses Rahvakomissaride Nõukogus rahvasajjade rahvakomissari kohta, 1919. a. alates aga ka riigikontrolli ko-missari kohta. Koos Leniniga astus Stalin Bresti päevil reeturite Trotski ja Buhharini vastu ja kaitses rahu Nõukogude vabariigi kindlustamise eesmärgil. Ainulaadselt suured on Stalini teened Punaarmee loomisel ja ülesehitamisel ning interventide ja si-semise kontrrevolutsiooni purustamise organiseerimisel kodusõja aastail. Stalini nimega on seotud Punaarmee võidud kõigil otsustavail rindeil — Tsaritsõni piiramine, Koltšaki purus-tamine, Petrogradi kaitsemine, Deni-kini purustamine, teostatud täiesti vas-tavalt Stalini poolt esitatud strateegi-lisele plaanile, võit Poola panide üle ja Wrangeli purustamine. Lenini ini-tiatiivil annetatakse 1919. a. Stalinile Punalipu orden enastohverdava võit-luse eest kodusõja rindeil. 1922. a. valitakse Stalin Lenini ettepanekul partei Keskkomitee peasekretäriks ja sellest ajast alates jääb ta alaliselt sellele kohale. Määratu suuri teeneid omab Stalin Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu loomisel. Ajalooline otsus NSVL loomise kohta võeti vastu

Lenini ja Stalini ettepanekul (30. detsembril 1922 I Üleliidulisel nõukogude kongressil). Pärast Lenini surma (21. jaanuaril 1924) koondus Keskkomitee leninlik tuum ja kogu bolševike partei Stalini ümber, Lenini töö kõige ustavama ja kindlama jätkaja ümber. Bolševike partei nimel andis Stalin Lenini puusärgi juures vande täita Lenini testamenti. Kibedas võitluses trotskistide vastu liitis Stalin partei leninismi lipu alla. Erakordset tähtsust omas 1924. a. ilmunud Stalini raamat „*Leninismi alustest*“ (vt.), mis oli „leninismi meisterlik formuleering ja tema tõsine teoreetiline põhjendus. Ta varustas siis ja varustab nüüdki kogu maailma bolševikke marksistlik-leninliku teooria vaheda relvaga“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Määratu suurt tähtsust trotskismi purustamisel omas samal aastal ilmunud seltsimees Stalini teos „*Oktoobrirevolutsioon ja vene kommunistide taktika*“. See töö üldistas teoreetiliselt Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kogemusi. Stalin arendab seal edasi leninlikku õpetust sotsialismi võidu võimalikkusest meie maal, vaadeldes selle küsimuse kaht külge — küsimust sisemisest tingimustest, mis võimaldavad sotsialistliku ühiskonna ehitamist meie maal, ja küsimust välistingimustest, millest sõltub sotsialismi lõplik võit meie maal. Kuid Stalin mitte üksnes põhjendas igakülgselt sotsialismi võidu võimalikkust meie maal, vaid ta määras ka teed ja vahendid selle võidu saavutamiseks. Stalin arendas leninlike ideid maa sotsialistliku industrialiseerimise ja põllumajanduse kollektiviseerimise kohta, töötas välja konkreetsed kavad maa industrialiseerimiseks ja talurahva viimiseks kollektiviseerimise teele. Seltsimees Stalin

kaitstes industrialiseerimise ja kollektiviseerimise ideid otsustavas võitluses trotskistide ning buhhaarinlaste vastu, kes osutasid pöörast vastupanu partei poliitikale. Stalini juhtimisel lahendas partei edukalt sotsialistlikule majanduselule vundamenti rajamise ülesande. 1930. a. veebruaris annetati Stalinile tööliste ja talupoegade ettepanekul uus Punalipu orden määratu suurte teenete eest sotsialistliku ülesehitustöö rindel. Stalin on sotsialistliku ühiskonna Konstitutsiooni looja, mille suurt tähtsust kujutab ilmekalt tema aruanne Erakorralisel VIII Üleliidulisel nõukogude kongressil. NSVL uus Konstitutsioon oli selle tõsiasja väljenduseks, et NSVL astus uude arengufaasi — klassideta sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise lõpuleviimise ja järk-järgulise kommunismile üleminemise faasi. Need maailma-ajalooliselt tähtsad võidud, mis muutsid sotsialismi elavaks realiteediks, on saavutatud seltsimees Stalini juhtimisel. Partei ja riigi kaadrite ideelisel kasvatamisel etendab üli-suurt osa Stalini initsiatiivil ja tema lähimal osavõtul koostatud „*Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei ajalugu. Lühikursus*“ (vt.), mis relvastas partei geniaalsete üldistustega ta enda rikka mineviku kogemustest. Seltsimees Stalini poolt „*Lühikursuse*“ jaoks kirjutatud töö „*Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist*“ (vt.) tõstab dialektilise materialismi uuele kõrgemale tasemele. Kokkukõlas uue arengufaasiga, millesse NSVL astus, esitas Stalin oma ettekandes ÜK(b)P XVIII kongressil grandioosse võitlusprogrammi järk-järgulise ülemineku teostamiseks kommunismi kõrgemasse faasi, asetades esiplaanile ülesande lähema 10—15 aasta jooksul järele

jõuda enam arenenud kapitalistlikele maadele ka majanduslikul alal ja neist ette jõuda, põhjendas kommunismi ehitamise võimalikkust meie maal kapitalistliku ümbruskonna tingimustes, arendas edasi Marxi, Engelsi ja Lenini õpetust riigist. Oma teoreetilistes töodes Stalin arendas ja viis edasi kõiki marksismi-leninismi koostisosasid: filosoofiat, poliitilist ökonoomiat, teaduslikku kommunismi. Stalin rikastas dialektilist ja ajaloolist materialismi filosoofiliste üldistustega XIX saj. lõpu ja XX saj. esimese poole hiiglaslikust ajaloolisest praktikast, üldistustega bolševistliku partei palja-aastalise võitluse kogemustest. Erakordselt suur on Stalini toodud teoreetilise lisand leninlikule õpetusele imperialismist ja sotsialismi võidu võimalikkusest ühel maal ja tema üheaegalise võidu võimatusest kõigil mail. Stalin analüüsis sügavalt klassivõitluse uusi vorme, mis on tekitatud proletariaadi diktatuuri epohhi poolt, andis geniaalseid näidiseid sotsialistliku riigi välispoliitika juhtimisest kapitalistliku ümbruskonna tingimustes, varustas parteid poliitilise võitluse ja kommunismi ehitamise seaduste tundmisega. Stalin arendas Lenini õpetust parteist, selgitas partei sisemise arengu seadusi, tõstis kõrgemale astmele leninlikud ideed partei sisemise demokraatia, parteikaadrite osa ja tähtsuse kohta, töötas sügavalt läbi leninliku teaduse masside juhtimisest, partei seosest rahvaga. Stalini 60. sünnipäevaks — 21. detsembriks 1939 — andis NSVL Ülemnõukogu presiidium NSVL rahvaste tahtel seltsimees Stalinile Sotsialistliku Töökangelase nimetuse ühes Lenini ordeniga tema suurte, hindamatute teenete eest Nõukogude Liidu

rahvastele ja kogu inimkonna töötavale rahvale.

stiihiline materialism — tavaline, ebateadlik materialistlik vaade loodusele. Filosoofia ajaloos olid stiihilisteks materialistideks vana-kreeka materialistid. Stiihilis-materialistlikust vaatest peavad kinni kõik inimesed oma praktilises tegevuses. Looduseuurijate enamik, isegi kui nad filosoofias eitavad materialismi, asub oma teaduslikes uurimistes stiihiliselt materialismi, kuid ebajärjekindla, ara, mitte lõpuni omaksvõetud materialismi (vt. *loodusteaduslik materialism*) seisukohtadel. „„Naiivsete realistide““ (s. o. kogu inimkonna) veendumus selles, et meie aistingud on objektiivse, reaalse välismaailma pildid, on looduseuurijate massi muutmatult kasvav ja tugevnev veendumus“ (Lenin).

stiihilisus ja teadlikkus. — 1890-ndate aastate lõpul ja XX saj. alguses revolutsiooniliste marksistide vahel ühelt poolt ja sotsiaaldemokraatia oportunistliku tiiva — „ökonomitide“ — vahel teiselt poolt võideldi stiihilisuse ja teadlikkuse küsimuse ümber töölisliikumises. Revolutsioonilised marksistid Leniniga eesotsas pidasid marksistide peaülesandeks iseseisva, tsentraliseeritud, revolutsioonilise teooriaga varustatud töölispartei organiseerimist. Nad arvasid, et sellise parteita on võimatu ühendada sotsialismi töölisliikumisega, suunata seda liikumist sotsialistlikult. Marksistid rääkisid, et töölisklass oma majandusliku ja poliitilise seisukorra tõttu ei suuda iseseisvalt välja töötada sotsialistlikku ideoloogiat. Lenin näitas, et sotsialismiõpetus tekkis töölisliikumise alusel

neist filosoofilistest, ajaloolistest ja majanduslikest teooriaist, mis loodi jõukate klasside haritud esindajate, intelligenti poolt. Töölisklass iseseisvalt, ainuüksi omade jõududega suudab välja töötada üksnes trade-unionistlikku teadvust, s. o. teadvust, mis ei küüni proletariaadi põhimiste klassihuvide mõistmiseni. Sotsialistlik teadvus sisendatakse töölisklassi väljast poolt, revolutsioonilise intelligenti poolt. „Ökonomistid“ — kodanluse agendid töölisliikumises — kummardasid orjameelselt töölisliikumise stiihilisuse ees, ignoreerisid eesrindliku teooria, teadlikkuse osa, arvates, et kuna töölised kord stiihiliselt, spontaanselt jõuavad sotsialismile, siis ei tule sotsiaaldemokraatial töölisliikumise vahele segada ega sellele revolutsioonilist teadlikkust külge pookida. Eitades teadlikkuse osa töölisliikumises ja proletariaadi poliitilise võitluse hädavajalikkust tsarismi ja kapitalismi vastu, moondasid „ökonomistid“ töölisliikumise liberaalse kodanluse lisandiks ja allutasid töölised kodanluse ideoloogiale. Lenin iseloomustas nende seisukohta kui „passiivselt stiihilisusega kohastuva piiritu oportunisti“ programmi. „Stiihilisuse teooria,“ kirjutas Stalin, „on liikumises teadliku elemendi tähtsuse vähendamise teooria, „sabassörkimise“ ideoloogia ja igasuguse oportunisti loogiline alus.“ Esimesena märksistliku mõtlemise ajaloos paljastas Lenin juurteni oportunisti ideelised allikad. Ta tõstis määratu kõrgele revolutsioonilise teooria, teadlikkuse, partei kui töölisliikumist revolutsioneeriva ja juhtiva jõu tähtsuse, põhjendas hiilgavalt märksistlikku põhilauset, mis ütleb, et märksistlik partei on töölisliikumise ühendamine sotsialismiga. Ta

näitas, et ilma revolutsioonilise teooriaga ei saa olla ka revolutsioonilist liikumist, et eesrindliku võitleja osa võib täita ainult revolutsioonilise teooria poolt juhitud partei.

stoikud — Vana-Kreekas umbes III saj. e. m. a. tekkinud ja palju sajandeid kestnud filosoofilise suuna esindajad. Nimetus tuli kreekakeelsest sõnast *stoá* = sammaskäik, kus õpetas stoitsismi rajaja Zenon Kitionist (umb. a. 336—264 e. m. a.). Stoitsismi ajalugu jaguneb kolme perioodi: vana stoa (silmapaistvaim mõtleja Chryssippos, umb. 281—207 e. m. a.), keskmine ja hiline stoa. Rooma keisririigis esindasid (hilist) stoad, temale iseloomuliku domineeriva huviga eetika, moraali-probleemide vastu, Seneca (umb. 2.—65. a.), Epiktetos (umb. 50.—138. a.) ja Marcus Aurelius (121.—180. a.). Stoikud jagasid filosoofia loogikaks, füüsikaks ja eetikaks. Loogikas arendasid nad sensualistlikku (vt. *sensualism*) tunnetusteooriat. Kõik teadmused omandatakse meeleliste tajude kaudu. Enne kogemust on hing puhas tahvel. Kujutlused on esemete koopiad hinges. Meelelised kujutlused alluvad edasisele läbitöötamisele mõistuse poolt: nii kujunevad üldmõisted, otsused. Kõigi tunnetusprotsesside kandjaks on stoikute õpetuse järgi hing, mis kujutab endast erilaadset keha — pneumat (õhu ja tule ühendus). Füüsika alal esinevad stoikud materialistidena; nad arendavad edasi *Herakleitos'*e (vt.) õpetust tulest. Loodust vaatlevad nad kui materiaalselt ja ühtlasi elavat ja mõistuslikku tervikut, mille kõik osad on liikumises. „Stoiline tark ei pea silmas sugugi mitte

„elu ilma elulise arenguta“, vaid a-
soluutselt liikuvat elu, nagu
järeljub juba tema vaatest loodusele
kui herakleitoslikule, dünaamilisele,
arenevale ja elavale“ (Marx). Tuli
on ühtlasi mõistus (logos) ja jumalus.
Kõik allub maailmas valjule parata-
matusele. Vanaaegsete mõtlejate saa-
tusemõiste omandab stoikuil asjade
põhjusliku seose iseloomu. Stoikute
natuurfilosoofiast järgneb „targa“ põhi-
reegel: „elada kokkukõlas loodu-
sega“, s. o. kokkukõlas mõistusega —
nii maailma kui ka individuaalse
mõistusega. Mõistusele alistudes vaba-
neb inimene kirgedest ja välisasjade
ikkest, saavutab kiretuse („apaatia“).
Vaba inimene on õnnelik ja allub ai-
nult enda tahtele. Tema õnne ei tingi
meelelised naudingud, vaid vooruse
tundmine. Nagu kõik esemed tekkisid
ühtsast substantsist (tulest), nii on ka
inimeste intellektid maailmamõistuse
osakesed. Inimene on universumi ko-
danik. Ori ja isand, tähtsast ja mitte-
tähtsast soost inimene, on printsiipaal-
selt võrdsed. See stoikute võrdsuse-
nõudmine ja kosmopoliitiline tendents
olid orjapidamisühiskonna algava la-
gunemise ideoloogiliseks väljenduseks.

subjektiivne idealism — üks *idea-*
lisi (vt.) põhivariante.

subjektiivne meetod sotsioloogias —
idealistik lähenemine ühiskonnakäsi-
tusele, mille esindajaiks ja propagee-
riajaiks Venes olid narodnikud P. L.
Lavrov ja N. K. Mihhailovski. Nende
vaadete järgi ei määra ühiskonna arengut
materiaalse tootmise arenguseadu-
sed, vaid väljapaistvate isiksuste,
„kangelaste“ teadvus, ideed ja soo-
vid. „...Narodnikuil oli ekslik ja
kahjulik vaade kogu inimkonna aja-
loo käigule. Nad ei tundnud ega

mõistnud ühiskonna majandusliku ja
poliitilise arengu seadusi. Selles suh-
tes olid nad hoopis mahajäänud ini-
mesed. Nende arvates teevad ajalugu
mitte klassid ega klassivõitlus, vaid
ainult üksikud väljapaistvad isikud —
„kangelased“, kelle järele pimesil lähe-
vad mass, „inimhulk“, rahvas, klas-
sid“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus).
Selline ajalookäsitlus viis narodnikud
individuaalse terrori taktikale. Näha
isiksuses (subjektis) ja tema ideedes
ühiskonna arengu peamist tõukejõudu
tähendab seista subjektiivse idealist-
liku meetodi vaatekohal ühiskonnatead-
duses. „Peale hea tahte ja halva mõist-
mise ei väljenda kuulus „subjektiivne
meetod sotsioloogias“ õieti mitte mi-
dagi“ (L e n i n).

subjekt ja objekt. — Filosoofias
mõistetakse subjekti all teadvuse ja
tahtega varustatud olendit, kes teotseb
oma eesmärkidele vastavalt. Subjek-
tile asetatakse vastu objekt kui vä-
line ese, millele on suunatud subjekti
teadvus ja tegevus. Idealistik filosoofia
ütleb: „Pole objekti subjektita“, s. t.
välismaailm ei eksisteeri väljaspool
teadvust ja temast sõltumatult. Dialek-
tiline materialism vastupidi väidab, et
„objekt on olemas subjektist sõltuma-
tult“, järelikult materiaalse olemiseta
ei ole ega saa olla mingisugust tead-
vust. Samal ajal aga dialektiline mate-
rialism tunnustab, et subjekt, et inime-
sed ei vaatle passiivselt objektiivset
maailma, vaid mõjustavad teda prakti-
liselt ja teda muutes muudavad ühtlasi
iseennast. Dialektiline materialism tões-
tab subjekti ja objekti vastastikust
seost ja vastastikust mõju; selle vastast-
tikuse mõju aluseks on objekt.

substants (põhialus, olemus) — tä-
hendas filosoofias enne Marxi kõige

oleva muutumatut alust, vastandina üksikute asjade muutlikele omadustele, ja nende omaduste muutumatut kandjat. Materialistid pidasid selliseks substantsiks mateeriat. Idealistide arvates on substantsiks väim, jumal, idee. Descartes tunnustas kaht iseseisvat substantsi: väimset substantsi ja kehalist substantsi. Agnostikud (Hume, Kant) pidasid asjade substantsi tunnetamatuks. Dialektiline materialism eitab asjade muutumatuid substantse ja „substantsi“ mõiste ühtib tal „mateeria“ mõistega. Marksistliku filosoofilise materialismi vaatekohalt on substantsiks, s. o. maailma olemuseks, aluste aluseks liikuv ja igavesti arenev mateeria.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon — vt. *proletaarne revolutsioon*.

süllogism — formaalses loogikas järelduse põhivorm. Süllogismi mõiste tõi teadusse Aristoteles. Aristoteles pidas süllogismi teadusliku tunnetuse põhivormiks, mis lubab tuntud eeldustest tuletada uusi, neist erinevaid otsustusi. Niisiis on süllogism järeldus, milles kahest otsustusest, nn. eeldustest, mõlemas eelduses sisalduva ühise mõiste (keskmise termini) abil saadakse uus otsustus, tuletus ehk järeldus. Kõige tuntum süllogismi tüüp on järgmine: „Kõik inimesed on surelikud. Caius on inimene. Järelikult, Caius on surelik.“ Antud süllogismi mõiste „inimene“ on keskmine termin, mõlemale eeldusele ühine ja vastavat tuletust võimaldav mõiste. Aristotelesel oli süllogism suurel määral reaalse, objektiivse sisu ja tähendusega. Skolastika ja formaalne loogika muutsid süllogismi surnud vormiks, koondades kogu oma tähelepanu süllogismi liikide (figuuride ja mooduste) välja-

töötamisele. „Filosoofilistes vihikutes“ tsiteerib Lenin järgmist Hegeli väidet: „Kõik asjad on järeldamised, midagi üldist, seotud osalisuse kaudu ainsusega; kuid muidugi pole nad kolmest lausest koosnev tervik.“ Ära märkides selle tähenduse sügavust kirjutab Lenin: „Väga heal Kõige harilikumad loogilised „figuurid“ ... on nagu koolis pikaks venitatud, *sit venia verbo* (kui tohib nii öelda. — Toim.), kõige tavalisemad asjade suhted.“ Niiviisi, kui hüljata formalism süllogismi rakendamisel, leiame temas ratsionaalse sisu — asjade seoste ja suhete peegelduse.

sünnipärased ideed. — Sünnipäraste ideede all mõistavad mõned idealistlikud õpetused ideesid, mis olevat olnud inimteadvuses ürgselt. Uue filosoofia ajaloos formuleeris sünnipäraste ideede seisukoha kõige täielikumalt Descartes. Tema arvates meie ideed jumalusest, muutumatutest ja igavestest olemustest, kui ka kõik geomeetria mõisted, mida iseloomustavad selgus ja distinktsus, on sünnipärased ideed ja mõisted. Saksa filosoof Leibniz arvas samuti, et üldisi ideid inimene ei omanda kogemusest, vaid nad peituvad inimese hinges, kuid mitte valmis mõistetena, nagu arvas Descartes, vaid sünnipäraste printsiipidena, võimetena. Materialistliku suuna esindajad filosoofias arvustasid teravalt sünnipäraste ideede idealistlikku õpetust. Descartes'i ja Leibniz'i vastu välja astudes tõestas inglise filosoof Locke, et inimene ammutab kõik oma ideed meelelisest kogemusest. Locke ütles, et inimese teadvus on otsekui *tabula rasa* (vt.) — puhas tahvel, millele välisesemed kannavad oma kujud inimese meeleorganite mõjustamise teel. Sünnipäraste ideede teooriaga ühineb

ka Kanti õpetus tunnetusvormide (aeg, ruum, põhjuslikkus jne.) aprioorsusest. Dialektiline materialism väidab, et ilma erandita kõik inimese kujutlused, mõisted ja ideed on kogemuse,

praktika ja tunnetuse kestva ajaloolise arenemise tulemus.

süntees — vt. *analüüs ja süntees; tees, antitees, süntees.*

Š

šuljatikovlus — üks ajaloolise materialismi teooria vulgariseerimise variante, mis sai oma nimetuse vene sotsiaaldemokraatliku literaadi Šuljatikovi nimest. Šuljatikovlusele on iseloomustav ideoloogiliste nähtuste vahenditu, otsene tuletamine tootmise organisatsiooni kujudest,

teaduse, kirjanduse, filosoofia relatiivse iseseisvuse eitamine, püüe leida iga filosoofilise kategooria jaoks „sotsiaalset klassiekvivalenti“. Šuljatikovlus oli ajaloolise materialismi jäme moonutus. Lenin kritiseeris šuljatikovlust hävitavalt.

T

tabula rasa — sõna-sõnalt: puhas tahvel. Selle terminiga iseloomustas inglise filosoof Locke inimese teadvuse algolukorda, imiku hinge. Võideldes Descartes'i ja Leibniz'i vastu, väitis Locke, et inimene ei oma mingisuguseid sünnipäraseid ideid ega printsiipe. Kõik oma ideed ja mõisted omandab inimene elust, kogemusest. Inimese teadvuse algolukorda võrdles Locke seepärast tabula rasa'ga — puhta tahvliga —, millele välismaailma esemed kirjutavad oma märgid, pildid, nimed inimese meeleorganeile mõjumise kaudu. Selline vaade inimliku tunnetuse protsessile on oma põhiolemuselt materialistlik vaade.

tahtevabadus — vt. *determinism ja indeterminism; vabadus ja paratamatus.*

tajumus — tegelikkuse vahenditu meeleline peegeldus inimese poolt. Tajumus eeldab materiaalsete esemete olemasolu väljaspool inimest. Need

esemed mõjuvad tema meeleorganitele ja tekitavad neis teatavaid muljeid, kujutlusi. Oma meeleorganite kaudu tajub inimene mateeriat, objektiivset reaalsust. Kuid tajumus on tegelikkuse peegeldumise alg- ehk esimene aste inimteadvuses. Meeleorganite tunnistustele tuginev teaduslik tunnetus loob abstraktsiooni abil üldised mõisted, mis peegeldavad maailma tema seaduspärasest arenemisest. Subjektiivse idealismi esindajad kasutavad terminit „tajumus“ hoopis teissuguses tähenduses. Et subjektiivsed idealistid eitavad esemete olemasolu väljaspool inimest, siis on meil nende seisukohalt tajumuses tegemist ainult oma subjektiivsete elamuste ja muljetega.

tasakaal — vt. *liikumine; tasakaalu teooria.*

tasakaaluteooria — marksistlik-leninlikule filosoofiale vaenulik vulgaar-mehhanistlik ja antidialektiline teooria,

mis püüab seletada arengut looduses ning ühiskonnas tasakaalu mehaaniliste seadustega. Tasakaaluteooria pooldajad peavad rahu (tasakaalu) loomulikuks ja „normaalseks“ olukorraks, liikumist, arengut aga ajutiseks ning mööduvaks. Liikumise allikat näeb see teooria väliste vastandlike jõudude võitluses. Tasakaaluteooria eitab liikumist kui iseliikumist, isearengut. Ühiskonnale kohastatuna viib tasakaaluteooria järeldusele, et ühiskonna areng sõltub tema vastastikuseist suhteist keskkonnaga, loodusega, et tema arengu tõukejõuks pole mitte ühiskonna sisemised vastuolud, mitte klassivõitlus, vaid välised vastuolud loodusega. Tasakaaluteooriat kaitsevad Comte, Spencer, Dühring, Kautsky, Bogdanov ja teised idealistid ning eklektikud. Tasakaaluteooria alusel ehitavad oportunistid II Internatsionaali laagrist oma antimarksistlikud dogmad kapitalismi rahulikust ümberkasvamisest sotsialismiks, klassihuvide harmooniast, ultraimperialismist. Tasakaaluteooria tõeliselt reaktiooniline loomus väljendus eriti selgesti kapitalismi restauratsiooni ideoloogilise Buhharini kirjutistes. Buhharin tõendas, et sotsialistlik sektor meie rahvamajanduses võib sobida ja peab rahulikult sobima kapitalistliku sektoriga, et sotsialismi ja kapitalismi vahel ei tohi valitseda võitlusolukord, vaid tasakaaluolukord. „Tasakaaluteooria“ rajab kontrerevolutsioonilise idee kulaku sissekasvamisest sotsialismi. Oma kõnes agraarlaste-marksistide konverentsil 1929. a. paljastas seltsimees Stalin tasakaaluteooria kodanlik-restaurationliku olemuse ja lükkas ta ümber kui kulakliku teooria, millel pole leninismiga midagi ühist.

teadlikkus — vt. *stiihilisus ja teadlikkus*.

teadus — ühiskondlik-ajaloolise elu jooksul looduse, ühiskonna ja mõtlemise kohta kogutud teadmiste kokkuvõtte, kogusus. „...Teaduse eesmärgiks on anda õiget ... maailmapilti“ (Lenin). Teadus püüab kujutada maailma mitte tema üksikosade näiliselt kaootilises mitmekesisuses, vaid katsumata leida nähtuste seadusi, tema eesmärgiks on nähtuste seletamine. Kõigil teadmiste aladel näitab teadus meie põhimiste seaduste avaldumist nähtuste näilises kaoses. Teadus areneb ja liigub edasi ühes ühiskonna arenemisega; tema progress seisab üha täpsemas ja sügavamas tegelikkuse peegeldamises. Olles üks ideoloogilise tegevuse liikidest, tekib teadus inimeste praktilise tootmistevõime alusel. Igal ajaloo etapil esindab teadus antud ajal saavutatud reaalseid seaduste tunnetamise astet ja on sunnitud maailma muutmisele, s. o. loodusejõudude valitsemisele ning kasutamisele ja ühiskondlike suhete ümberkujundamisele. Marx ja Engels näitasid, et teaduse arengus pole otsustava tähtsusega mitte puhtloogiline probleemide ja mõistete iseseisev areng, vaid eelkõige tehnika, tootmise ja poliitika huvid, mis kergitavad need probleemid esimesena päevakorda ja mis teaduse edasises liikumises säilitavad lõpuks otsustava tähtsuse. „XVII saj. keskelt alates lähtuvad peaaegu kõik suured matemaatikud, niivõrra kui nad tegelevad praktilise mehaanikaga ja püüavad teda teoretiseerida, lihtsast viljajahvatamise vesiveskist“ (Marx). Teaduse tingitus tootmise arengust esineb klasside ühiskonnas ikka teaduse sõltumisenähtuse valitsevate klasside ma-

janduslikest ja poliitilistest huvidest. Kapitalismi tingimustes astub teadus vastu töölisklassile kapitali jõuna, teaduslikud avastused aga viivad töölise vaeva kergendamise asemel aina intensiivsemale kurnamisele. Kodanlik teadus, revolutsiooniline ja eesrindlik kodanluse võitluse perioodil feodalsmi vastu, mandub kapitalismi apologetikaks, alates momendist, mil kodanlus on kindlustanud oma poliitilise võimu. Suur Sotsialistlik Oktoobri-revolutsioon ja sotsialistlik ülesehitustöö NSVL-s avasid uue ajajärgu teaduse arengus. Esmakordselt inimkonna ajaloos pandi kapitali võimu alt vabanevad teadus teenima töörahvast. Teaduse ajaloolise arengu protsessis muutuvad teadusliku töö vormid, organisatsioon ja meetodid. Teadusliku töö killustumus ja kodukäsitööstuslik nohitsemine, anarhia ja stiihilisus, individualism ja isoleeritus, mis on vältimatud kapitalismi tingimustes, asendusid NSVL-s teaduse kõigi jõudude ning vahendite plaanipärase ja otsustarbekohase kasutamise ja rahvamajanduse, maa kaitsemise ja kultuurse arendamise aktuaalsete probleemide läbitöötamiseks. Juba nõukogude võimu esimestest päevadest alates asus tema juht ja organisaator Lenin välja töötama laialdast kogu rahvamajanduse ümberorganiseerimise plaani teaduse ja tehnika uusimate andmete alusel (elektrifitseerimisplaan). Stalinlike viis-aastakute ajajärk viis NSVL-s teaduse tähtsuse ja teadusliku loomingu enneolematule tõusule. Teaduse sotsialistliku organiseerimise eelised Nõukogude Liidus nihutasid nõukogude teaduse maailmateaduses esikohtadele reas harudes — matemaatikas, aatomi tuuma, kosmiliste kiirte, stratosfääri, kõrgema närvitegevuse jne. uurimises,

rääkimata ühiskonnateadustest. Juhitud eesrindlikust maailmavaatest — marksismi-leninismi õpetusest, on nõukogude eesrindlik teadus oma ülesannete, eesmärkide ning püüdluste poolest, toetuse poolest, mida need ülesanded nõukogude ühiskonnas saavad, üldrahvalik teadus. Mitte ainult nende ülesannete seadmisel, vaid ka nende lahendamisel ta ei sulgu endasse, vaid toetub meie rahva eesrindlike inimeste kogemusele — tööstuse ja põllunduse stahhaanovlaste, katsetajate-karjakasvatavate, taimekasvatavate jne. praktikale ning leiutavale mõtlemisele. Sotsialistlikku teadust iseloomustab praktika ja teooria ühtsuse printsiibi järjekindel teostamine. Praktilise tegevuse uued kogemused rikastavad teadust, viivad teda edasi, murdes iganenud traditsioone. Seltsimees Stalin näitas, et traditsioonid, olles teaduse soliiduse ja arengu kindlustamisel vajalikuks tingimuseks, võivad teatud olukordades teaduse arengu tingimusest muutuda teaduse edukäiku pidurdavaks ja aeglustavaks tingimuseks. Seepärast võib tõeliselt eesrindlik olla üksnes see teadus, „mille inimesed, mõistes teaduses kujunenud traditsioonide jõudu ja tähtsust ja osates neid kasutada teaduse huvides, ometi ei taha olla nende traditsioonide orjad, teadus, millel on julgust, resoluutsust purustada vanad traditsioonid, normid, orientatsioonid, kui nad muutuvad iganenuks, kui nad muutuvad piduriks edasiliikumisele, teadus, mis oskab luua uusi traditsioone, uusi norme, uusi orientatsioone“ (Stalin). Üheks sotsialistliku teaduse iseloomustavaks jooneks on tema võitlus teooria tardumise ja eelarvamuste-süsteemiks muutumise vastu. Selline seisak tekib teaduses tihti seetõttu, et õpetlaste

vanema ja teenelise põlvkonna liikmed hakkavad endas ekslikult nägema teaduse „monopoliste“. Sellepärast luges seltsimees Stalin tõeliselt eesrindliku teaduse tunnuste hulka ka selle, mille tõttu eesrindlik teadus „ei lase oma vanadel ja tunnustatud juhtidel endaga rahulolevalt sulguda teaduse preestrite, teaduse monopolistide koorikusse...“ ja loob avarad võimalused värske, noorte jõudude, pealekasvavate õpetlaste, teaduse noorpõlve ja tegeliku elu inimeste, stahhaanovlaste tungimiseks teadusse, kes purustavad teaduses iganenud traditsioonid ja loovad uued eesrindlikud traditsioonid. Teaduse peaiülesande Nõukogude Liidus määras seltsimees Stalin järgmistes sõnades: „Teaduse õitsengu eest, selle teaduse eest, mis ei eralda end rahvast...vaid on valmis teenima rahvast, valmis edasi andma rahvale kõik teaduse saavutised, mis teenib rahvast mitte sunnult, vaid vabatahtlikult, innukalt.“

teaduse ja filosoofia parteilikkus. —

Dialektiline materialism õpetab, et filosoofia, nagu iga teadus, on klassiline, parteiline. „Uusim filosoofia on niisama parteiline nagu kaks tuhat aastat tagasi“ (L e n i n). Arvamuste võitluse taga filosoofias peitub alati klasside ja parteide võitlus ühiskonnas. Lenin näitas, et idealistide-mahhistide sõnakeerutuste taga „on võimatu mitte näha parteide võitlust filosoofias, võitlust, mis lõppude lõpuks väljendab kaasaegse ühiskonna vaenulike klasside tendentse ja ideoloogiat“. Klasside ühiskonnas ei saa olla klassideta, erapooletut filosoofiat. Filosoofia ja teadus olid alati ühe või teise klassi käes klassivõitluse vaimseks relvaks. Marksismi-leninismi klassikud rõhutasid ikka dialektilise materialismi revolutsioonilist iseloomu, näitasid, et filosoofia

saab ainult siis olla sügavalt teaduslik ja proletaarselt parteiline, kui ta pöörab oma relva kapitalistliku korra ja igasuguse orjuse ja ebausust vastu. Teooria ja praktika ühtsus on lahutamatu seotud marksistlik-leninliku õpetusega filosoofia parteilikkusest. Bolševike sõnad ei erine iialgi tegudest ja see on bolševistliku parteilikkuse kõrgeim printsiip.

teaduslik abstraktsioon — ühele või teisele nähtuste grupile omaste ebaoluliste, teisejärguliste tunnuste eraldamine ja kõige olulisemate iseärasuste mõtteline esiletõstmine ja üldistamine. Niisiis „sellised sõnad nagu „mateeria“ ja „liikumine“ on lihtsalt lühendid, milles me resümeerime mitmesuguseid meeleliselt tajutavaid asju vastavalt nende üldistele omadustele“ (E n g e l s). Teaduslik abstraktsioon annab meile tegelikkusest täielikuma ja sügavama kujutluse kui otsesed aistingud. Näiteks vahenditult vaatlemisel näib, et kapitalistlikul turul määravad kaupade hinnad lõppkokkuvõttes nõudmine ja pakkumine. Ent tegelikult sõltuvad hinnad kaupade tootmiseks kulutatud ühiskondlikult tarvilikust tööhulgast, ehk teisiti öeldult, väärtusest. Marxi poolt teadusliku abstraktsiooni saadusena tuletatud väärtuse mõiste peegeldab sügavasti ja õieti kaubatootmise reaalseid ühiskondlikke vahekordi. „...Ökonoomiliste vormide analüüsimisel ei saa kasutada mikroskoopi ega keemilisi reaktiive. Nii ühe kui teise peab asendama abstraktsiooni jõud“ (M a r x).

teaduslik ettenägemine — nähtuste, sündmuste, protsesside ettenägemine, mis võivad või peavad tulevikus tekkima. Teadusliku ettenägemise võimalikkus põhineb asjade ja protsesside sise-

mise seose, nende vastastikuse tingituse, neis peituvate tendentside teadmisel, realiteedi arenguseaduste tundmisel. Teadus loodusest ja teadus ühiskondlikust arengust annavad palju näiteid ettenägemisest. Nii näiteks, lähitudes keemiliste elementide tabeli analüüsist, avaldas tuntud vene keemik *Mendelejev* (vt.) oletuse kolme veel avastamata elemendi olemasolu kohta, määrates seejuures kindlaks nende omadused — aatomikaalu jm., mis hiljemini täielikku kinnitust leidis elementide germaaniumi, galliumi ja skandiumi avastamisega. Organismide arengu seaduste tundmisele on rajatud nende uute taimeliikide tekkimise ettenägemine, mida tõuaretajad kunstlikult loovad. Ühiskondliku elu alal said teaduslik-ajaloolised prognoosid võimalikuks sellest ajast alates, mil Marx ja Engels löid teaduse ühiskondliku arengu seaduste kohta. „Marx,“ kirjutab Lenin, „asetab küsimuse kommunismist, nagu looduseuurija oleks asetanud küsimuse uue, ütleme bioloogilise variandi arenemisest, kui me kord teame, kuidas ta tekkis ja millises kindlas suunas ta muutub.“ Marksismi edasiarendamise alusel, vastavalt uuele ajaloolisele ajajärgule ja imperialismi arengu seaduste tundmise põhjal, tegid Lenin ja Stalin rea teaduslikke ennustusi, mis proletaarse revolutsiooni käigus hiilgavalt tõestusid. Selline on Lenini geniaalne ennustus sotsialismi võidu võimalikkuse kohta imperialismi tingimustes esialgu ühel maal. Selline on Stalini ennustus põllumajanduse kollektiviseerimise arenguteedest ja võitudest NSVL-s, jne. Ühiskondliku arengu seaduste tundmine lubab ette näha mitte ainult liikumise üldsuunda ja tulemust, vaid annab võimaluse suu-

rema või väiksema täpsusega määrata sündmuste saabumise ajad, kuigi ühiskondliku elu alal on sündmuste saabumise aegade ettenägemine märksa keerulisem kui loodusteaduse alal. Astronoomias näiteks on päikesevarjutuse tähtpäevi võimalik ennustada sadu aastaid ette. Siiski võimaldab ühiskonna arengu seaduste tundmine ka ühiskondliku elu alal ette näha ühe või teise ajaloolise sündmuse saabumise momenti. Nagu bolševikkude partei ajalugu tõendab, lubas dialektika seaduste, ühiskondliku arengu seaduste, revolutsiooni ja poliitilise võitluse seaduste tundmine proletariaadi parteil iga kord eksimatult määrata ajaloolise teotsemise momenti. Sellise momendi õige valik on üks tähtsamaid tingimusi edukaks strateegiliseks juhtimiseks. „Selle tingimuse unarule jätmine,“ õpetab seltsimees Stalin, „viib ohtlikule veale, mida nimetatakse „tempo kaotamiseks“.“ Relvastatud oktoobriülestõusu läbiviimine on tähelepanuväärselt kujukas illustratsioon õige, teaduslikult täpse momendivaliku kohta. Bolševikkude partei sellepärast võitiski, et ta võitluses valgustas endale teed Marxi-Engelsi-Lenini-Stalini revolutsioonilise õpetusega, mis laseb teaduslikult ette näha sündmuste käiku ja lõpptulemust.

teaduslik kommunism — Marxi ja Engelsi loodud õpetus kommunismist nende poolt avastatud materialistliku ajalookäsituse ja kapitalistliku ühiskonna arenguseaduste sügava uurimise alusel. Marxi ja Engelsi *ajalooline materialism* (vt.) osutus teadusliku mõtlemise suurimaks saavutiseks. Kaos ja meelevaldsus, mis valitsesid vaadetes ajaloole ja poliitikale enne Marxi, asendusid tervikliku ja harmoonilise teadusliku teooriaga, mis näitas, kuidas

ühiskondliku elu ühest formatsioonist areneb teine, kõrgem, näiteks kuidas feodalismist tekib kapitalism. Kui pärisorjus oli kukutatud ja tekkis kapitalistlik ühiskond, siis ilmus kohe uus, peenem töötajate ekspluateerimise süsteem. Protestina rõhumise vastu tekkisid mitmesugused sotsialistlikud õpetused (Saint-Simon, Fourier, Robert Owen). Kuid esialgne sotsialism oli utopistlik sotsialism (vt.). Ta ei suutnud avastada kapitalismi arengu seadusi, selgitada palgaorjuse olemust, ei suutnud leida uut ühiskondlikku jõudu, mis oleks võimeline olnud sotsialistliku ühiskonna loojaks saama. Marxi ja Engelsi geniaalsus seisab selles, et nad ühendasid sotsialismi ja töölisliikumise ühtsaks tervikuks. Vastandina utopistlikule sotsialismile nad tõestasid, et sotsialism on kapitalistliku ühiskonna arenemise ja proletariaadi klassivõitluse paratamatu resultaat. Marx ja Engels näitasid, et proletariaat on kõige järjekindlam ja revolutsioonilisem klass, võimeline kukutama kapitalismi ja saavutama sotsialismi võitu mitte rahulikul, vaid revolutsioonilisel teel, proletaarse revolutsiooni teel. Marx ja Engels konstateerisid, et kapitalismilt kommunismile ülemineku periood saab olema proletariaadi diktatuuri periood, proletariaadi, kes peab maha suruma ekspluateerijate vastu panu ja looma uue, klassideta kommunistliku ühiskonna. Utopistlikust ideest ja unistusest tulevikuühiskonna kohta muutus sotsialism harmooniliseks teaduslikuks ja revolutsiooniliseks teooriaks. „Võitmatu kütkestav jõud, mis kisub selle teooria juurde kõigi maade sotsialiste, seisabki just selles, et ta ühendab ranget ja ülimat teaduslikkust (olles ühiskonnateaduse viimne sõna) revolutsioonilisusega” (L e n i n). Õpe-

tus sotsialismist on lahutamatu seotud *dialektilise materialismiga* (vt.). Dialektiline materialism oli teoreetiliseks tööriistaks sotsialismi muutmisel utopiast teaduseks. „Marksism ei ole üksnes sotsialismi teooria, vaid ta on terviklik maailmavaade, filosoofiline süsteem, millest loogiliselt tuleneb Marxi proletaarne sotsialism“ (S t a l i n).

tees, antitees, süntees (kreekakeelseist sõnadest *thesis* = väide; *antithesis* = vastuväide; *synthesis* = ühendus) — Hegeli terminid kolme momendi tähistamiseks „tema triaadides“ (vt.), mille kujul tema arvates areneb maailmamõistus, „absoluutne idee“ (jumal). Hegeli triaadid on vahel väga kunstliku iseloomuga, neid sunnitakse peale loodusele, nende alla aetakse kokku kõik maailmas (näiteks on Hegelile Aafrika rahvaste vaim — tees, Aasia rahvaste vaim — antitees, Euroopa rahvaste vaim — süntees).

„Teesid Feuerbachi kohta“ — K. Marxi üksteist teesi Feuerbachi kohta, kirjutatud 1845. a. ja esmakordselt avaldatud F. Engelsi poolt 1886. a. Feuerbachi kritiseerimise alusel andis Marx neis teesides oma geniaalse visandi uuest maailmavaatest. Marx näitab, et Feuerbach ei mõista praktilise tegevuse, kriitilis-revolutsioonilise tegevuse tähtsust ning asub vaatleva materialismi seisukohtadel. Feuerbach ei mõista, et inimene mitte üksnes allub looduse mõjudele, vaid mõjustab ka ise välismaailma, muudab ja teeb teda ümber. Nende teeside hulgas leidub Marxi kuulus juhtlause: „Filosoofid ainult seletasid maailma mitmesugusel viisil, kuid asi seisab selles, et teda tuleb muuta“ (11. tees). Marx näitab praktika määravat osa tunnetuses: praktika on tunnetuse alus

ja tõe kriteerium. „Praktikas peab inimene näitama oma mõtlemise tõelisust, s. o. reaalsust, võimsust, siinpoolsust.“ Feuerbach arvas õieti, et inimesed löid jumalaid oma näo ja kaju järgi, kuid ta ei näe klassipäritoluga põhjusi, miks maailm kahestatakse vaimseks ning materiaalseks maailmaks, ei mõista, et religiooni hävitamine on võimatu klassiühiskonnale omase ekspluateerimise ja ebavõrdsuse hävitamiseta. „Teeside“ sisu moodustavad geniaalsed mõtted leidsid hiljemini Marxi teostes täielikku ja igakülget arendamist.

tegelikkus — vt. *võimalikkus ja tege-
likkus*.

teism (kreekakeelsest sõnast *theós* = jumal) — filosoofilis-teoloogiline õpetus, mis on rajatud isikliku jumala kui mõistusliku olendi, maailma looja ja inimeste igapäevasesse ellu vahelesegaja olemasolu tunnustamisele. Teism on väga lähedane tavalisele usuteadusele, kuid erineb temast ilmsete absurduste (nagu legend maailma loomisest kuue päevaga, jumala kolmainus jne.) eitamisega.

teleoloogia (kreekakeelseist sõnadest *télos* = eesmärk; *lógos* = õpetus) — idealistlik õpetus, mille järgi looduses on kõik eesmärgipärane. Mõned teleoloogia pooldajad arvavad, et maailmas on kõik loodud jumala poolt nii, et üks asi on vahendiks teisele. Engels naeruvääristas teleoloogide vaadet, millele vastavalt „kassid olid loodud hiirte õgimiseks, hiired selleks, et saada kassidest õgitud, ja kogu loodus selleks, et näidata looja tarkust“. Teised teleoloogia kaitsejad (Aristoteles, Hegel) väidavad, et organismide struktuuri aluseks on sisemine eesmärk, mis määrab ette taimede ja loomade arengu suuna, ja et see eesmärk on antud ju-

malast, on kätketud ideesse jne. Dialektiline materialism õpetab, et eesmärgipärasus iseloomustab ainult inimese tegevust. Sealjuures määravad inimese tegevust tema olemasolu objektiivsed tingimused ja eelkõige ühiskonna elu materiaalsed tingimused. Orgaanilises maailmas esinev otstarbekohasus organismide struktuuris ja elutegevuses on loomuliku valiku tulemus (vt. *Darwin*).

teoloogia ehk usuteadus — pseudo-teadus, mis püüab idealistlike filosoofiliste argumentide varal religiooni põhjendada.

teooria ja praktika. — Marksistlik filosoofiline materialism arvab, et ühiskondlik praktika ja eelkõige inimeste materiaalne tootmispraktika on teooria aluseks ning allikaks. Seepärast „elu ning praktika vaatekoht peaks olema tunnetusteooria esimeseks ja põhimeks vaatekohaks“ (L e n i n). Teaduse andmeid kontrollib ikka praktika, kogemus. Praktika on tunnetuse õigsuse kõige sügavam, kõige otsustavam kriteerium. Olles kogemuse, praktika üldistus, annab teooria inimestele perspektiivi nende praktilises tegevuses. Marksistlik-leninlik teooria on kõigi maade töölisliikumise kogemus, võetud tema üldisel kujul. „Marksistlik-leninliku teooria jõud seisab selles, et ta võimaldab parteile orienteeruda olukorras, mõista ümbritsevate sündmuste seesmist sidet, ette näha sündmuste käiku ja tunnetada mitte üksnes seda, kuidas ja kuhu arenevad sündmused olevikus, vaid ka seda, kuidas ja kuhu nad peavad arenema tulevikus“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus). Teooria muutub alusetuks, kui ta pole seotud revolutsioonilise praktikaga, praktika aga muutub pimedaks, kui ta ei

valgusta endale teed revolutsioonilise teooriaga. „...Teooria võib saada töölisliikumise suurimaks jõuks, kui ta kujuneb lahutamatus seoses revolutsioonilise praktikaga“ (Stalin). Oportunistid II Internatsionaalist süvendasid lõhet teooria ja praktika vahel. Marksismi teooriast kõrvaldasid nad elava, revolutsioonilise hinge ja muutsid masside elavast revolutsioonilisest võitlusest eraldatud teooria viletsaiks dogmadeks, mida revolutsioonilise võitluse praktika tühistab. Teooria ja praktika ühtsus leiab oma kõrgeima väljenduse bolševikkude partei tegevuses. Marksism-leninism on revolutsioonilise teooria ja revolutsioonilise praktika tõeline ühtsus. „Omandada marksislik-leninlik teooria — tähendab omandada selle teooria olemus ja õppida kasutama seda teooriat revolutsioonilise liikumise praktiliste küsimuste lahendamisel proletariaadi klassivõitluse mitmesuguseis tingimustes“ („ÜK(b)P ajalugu“, lühikursus).

Thierry, Augustin (1795—1856)
— vt. restauratsioonija prantsuse ajaloolased.

Timirjazev, Kliment Arkadjevitš (1843—1920) — suur vene õpetlane, darvinistliku agrofüsioloogia rajaja. Töötas esimesena välja darvinistlikel aluseil taimede füsioloogia kui teadusliku distsipliini. Klassikaliste eksperimentaalsete tööde autor küsimuse kohta päikesekiirte osast orgaanilise aine loomisel taime poolt. Timirjazev oli tuline võitleja eesrindlike materialistlike ideede eest teaduses, teaduse ja töö ühendamise eest, teaduslike teaduste hiilgav populariseerija. Oma arusaama tunnetuse ülesandeist väljendas Timirjazev sõnadega: „Suuta ja ette näha.“ Hiljemini võttis Timirjazev teadlikult omaks Marxi tuntud teesi, et tunnetuse ülesanne pole ainult selles, et maailma seletada, vaid selles, et teda muuta. Timirjazev pidas leppimatut võitlust *vitalismiga* (vt.), mis omistab organismidele mingisuguse üleloomuliku „elujõu“, samuti ka mendeliaanidega (vt. *mendelism*), kes redutseerivad organismide pärilikud omadused organismi elutingimustest sõltumatuile ja tuhandete põlvkondade jooksul muutumatuile sümbolseile „faktoreile“, „geenidele“. Oma eesrindlike ideede pärast kannatas Timirjazev tagakiusamist tsaarivalitsuse poolt. Alates nõukogude võimu esimestest päevadest, asus Timirjazev tingimustelt proletariaadi lipu alla ja jäi talle ustavaks oma elu lõpuni. Timirjazevi filosoofilised vaated kujunesid teatud määral *Comte'i* (vt.) positivismi filosoofia mõju all, ja see ilmnes mõningate tema formuleeringute mehhanitsismis, näiteks teesis selle kohta, et „erinevus taime ja looma vahel pole kvalitatiivne, vaid ainult kvantitatiivne“, jms. Kuid olles veendunud materialist ning arendades ajaloolist vaadet maailmale üldse ja orgaanilisele maailmale

eriti, ei võinud Timirjazev jääda Comte'i üldistele positsioonidele ega nõustuda sellega, et see kogu oleva, kaasa arvatud ka orgaaniline loodus, jagas staatikaks ja dünaamikaks. Vastukaaluks sellele näitas Timirjazev, et kõik asjad on protsessid, et „uurida organeid sõltumatult nende funktsioonest, organisme sõltumatult nende elust, oleks mitte ainult igav, vaid ka viljatu“. Orgaanilise maailma ajalooliselt võtmine ei seisa Timirjazevi arvates mitte ainult orgaanilise ajaloo tumeda mineviku uurimises, vaid ka selle ajaloo loomises uute sortide, tõugude ja liikide kujundamise kaudu. Sellest ka eriline tähelepanu, mida Timirjazev jagas suurimatele taimearetajaile, eriti Burbankile, kelle tööddest Timirjazev tegi teoreetilised üldistused, läbi töötades pärilikkuseõpetuse ja variaabluseõpetuse darvinistlikud alused. Timirjazev rõhutas esimesena ülesannet luua orgaaniliste vormide varieerimine läbimõeldud plaani alusel, ja andis sellistele töödele teoreetilise aluse. Timirjazev õpetas, et „organismid on riistadega varustatud kehad“, et nende põhiomaduseks on relatiivne kohastatus olemasolu tingimustega, mis kujuneb välja rea põlvkondade jooksul loomuliku ja kunstliku valiku mõjul. Organismi tuleb võtta ühes tervikus koos tema olemasolutingimustega, ja organismi vormi muuta saab nende tingimuste vastava muutmise teel. Timirjazevi teoreetilised seisukohad olid aluseks nõukogude uurijate töödele taimevormide loomuse sihipärase muutmise küsimustes.

Toland, J o h n (1670—1722) — silmapaistev inglise filosoof-materialist, vabamõttelejate liikumise rajaja, mis

avaldas suurt mõju prantsuse valgustajaile — Voltaire'ile, Diderot'le, Holbachile, Helvétius'ele jt. Alustades deistliku religioonikriitikaga, asub Toland hiljemini ateismi positsioonidele. Ta eitab hinge surematust, hauatagust tasu, maailma loomist, tõestab pühade raamatute mittejumaliku päritolu, eitab imesid, teeb katse seletada religiooni tekkimist maiste tingimuste varal jne. Tolandi peamine ajalooline teene seisab tema õpetuses materia ja liikumise ühtsusest. Toland õpetas, et liikumine on materia oluline ja lahutamatu omadus. Neilt positsioonidelt ta kritiseerib Spinozat, kes ei pidanud liikumist materia põhiomaduseks, samuti ka Newtonit ja Descartes'i, kes nägid liikumise allikat jumalas. Materia on Tolandi järgi igavene ja hävimatu, universum lõpmatu. Kuid Toland jäi siiski mehhanistliku materialismi raamesse: ta eitas juhuslikkust, nägi mõtlemises ajuaine puhtfüüsilist liikumist, ei sidunud materia liikumist tema kvalitatiivse muutumisega. Tolandi filosoofiline peateos on „Kirjad Serenale“.

tootlikud jõud — vt. *ühiskonna tootlikud jõud*.

tootmisriistad — üks tootlike jõudude tähtsamaid elemente — instrumendid, masinad, põllutööriistad jms., mille abil inimene avaldab mõju loodusele materiaalsete hüviste tootmise eesmärgiga. Tööriistade leiutamine ja rakendamine oli otsustavaks tingimuseks inimese eraldamisel loomariigist. Paljude aastatuhandete jooksul toimus tööriistade arendamine ja täiustamine ning sellega ühes kasvas inimese võim looduse üle. Inimühiskonna arengus etendab ülisuurt osa tehnika. Tootlike jõudude, eelkõige tootmisriistade muutumine ja areng viib materiaalsete

hüviste tootmise ühiskondlike viiside muutumisele ja muutustele kogu ühiskondlikus korras. Tootmisriistade tähtsust ühiskonna elus hindas Marx järgmiselt: „Majanduselu ajajärgud ei erine selle poolest, mida toodetakse, vaid selle poolest, kuidas, missuguste töövahenditega toodetakse. Töövahendid pole ainult inimliku tööjõu arengu mõõdupuu, vaid ka nende ühiskondlike suhete näitaja, mille juures töö toimub.“

tootmissuhete tüübid. — Ajaloos on viis tootmissuhete põhitüüpi. Ürgkogu ühiskondliku korra puhul oli inimene võitluses loodusega jõuetu. Kohmakad kivi-tööriistad, vibu ja nooled sundisid inimesi töötama ühiselt, kollektiivselt. Siit tulenes tootmissuhendite ja produktide ühisomandus. Klassid ja ekspuaterimine puudusid. Üleminekuga metallriistadele, raudkirveste ja adraudadega ilmumisele läksid rändsuguharud üle paikususele ja hakkasid tegelema põlluharimise, karjanduse ja käsitööga. Töövõljalikuse tõus viis eraomandi ja kaubavahetuse tekkimisele ning varade kuhjumisele väheste kätte. Ilmusid klassid: orjad ja orjapidajad. Orjapidamiskorra juures oli orjapidaja tootmissuhendite ja orja enda omanik. Ürgkogukonna inimeste ekspuaterimisest vaba tööasendus ekspuateritavate orjade tööga. Feodaalühiskonna tootmissuhete aluseks oli feodaali-mõisniku omandus tootmissuhendite suhtes ja mittetäielik omandus tootmistööliste, pärisorjade-talupoegade suhtes. Kõrvuti feodaalse suurmaaomandiga kehtis talupoegade ja käsitööliste omandus tootmissuhendite suhtes: see oli käsitöölise ja pärisorja isiklikul töö

põhinev omand. Feodaal eelistas orjale pärisorja, kes oli tööst rohkem huvitatud. Pärisori tasus oma koormised feodaalile natuuras (osa lõikusest, mitmesugused kohustused jne.) või rahas, kui rahamajandus oli tugevasti arenenud (raharent). Tootlike jõudude areng, kaubanduse kasvamine feodalismi rüpes viisid kapitalistliku manufaktuuri — suurtöökoja tekkimisele, kus kapitalisti kasuks töötasid kümned ja sajad töölised-käsitöölised. Masinate tarvituseletoolek muutis käsitööstuslik-manufaktuurse tootmise suurtööstuseks ja kutsus välja põhjalikud muutused tootmissuhtes. Feodaalse suurmaaomandi ja väikeomandi asemele tuli tööstusliku ja kaubandusliku kapitalistliku suuromandi valitsus. Tootmissuhendeid valdav kapitalistide klass ja tootmissuhendest ilmajäänud ning kapitalistide poolt kurnatud palgatöölised on kodanliku ühiskonna põhiklassid. Kapitalismi arenguga tema vastuolud aina teravnevad. Suurtööstusliku tootmissuhte ühiskondlik iseloom satub vastuollu ühiskondliku tootmise produktide isikliku omastamise kujuga. Kapitalistliku eraomandi ülevõimuga seotud võistlus, tootmisantarhia, plaaniprintsiibi puudumine majanduselu arengus viivad ületootmiskriisidele, mis rammestavad tootlike jõude ja saadavad töölisklassi tööpuudusse, nälga ja viletsusse. Erilise teravuse saavutavad kapitalismi vastuolud tema viimases arengustadiumis — imperialismi ajajärgul. Proletaarne revolutsioon hävitab kodanlikud tootmissuhted ja paneb kehtima sotsialistlikud, mis ainuüksi vastavad arenevaile tootlikele jõududele, tootmise ühiskondlikule iseloomule. Sotsialistliku korra puhul, mis seni on teostatud ainult NSVL-s, on

tootmissuhete aluseks ühiskondlik tootmisvahendite omandus — riiklik ja kooperatiiv-kolhooslik omandus. Eksploateerivad klassid ja eksploateerimine on hävitatud. Tooteid jaotatakse töö järgi vastavalt printsiibile: „Kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma.” Vt. *sotsialism ja kommunism*.

tootmissuhted — vt. *inimeste tootmissuhted*.

„**Traktaat aistinguis**“ — prantsuse filosoofi *E. B. Condillac*'i (vt.) peateos. Töö ilmus 1745. a. Selles esines autor Locke'i sensualismi andeka kaitsega. Locke'ile toetudes tõestab Condillac, et teadmuse allikaks on aistingud. Condillac kaitseb sensualistlikku tunnetusteooriat järjekindlamalt kui Locke, sest ta eitab teise tunnetusallika olemasolu, milleks Locke aistingu kõrval pidas refleksiooni (sisemist kogemust). Sensualismi järjekindel kaitsemine viis Condillac'i õige lähedale materialismile. Ometi pole Condillac'i tunnetusteooria materialistlik. Erinevalt idealist Berkeley'ist tunnustab Condillac meie aistingute allikaiks olevate asjade objektiivset olemasolu, kuid ühtlasi eitab ta objektiivse maailma tunnetamise võimalikkust, s. o. ta asub agnostitsismi positsioonele. Küsimusele, milline on väliste asjade olemus, vastab Condillac, et inimene ei või seda teada. „Kõik, mis me teame, on see, et nimetame neid kehadeks,“ ütleb ta. Materiaalse substantsi kõrval tunnustas Condillac vaimset substantsi, s. o. ta ei osanud üle saada keha ja vaimu dualismist. Kuigi Condillac ise ei olnud materialist, etendas tema „Traktaat aistinguis“ tähtsat osa prantsuse materialismi arengus.

transformism (sama, mis evolutsiooniõpetus) — õpetus elusolendite

muutumisest, õpetus sellest, et praegused arvukad taime- ja loomaliigid on tekkinud kauakestva looduslik-ajaloolise protsessi tulemusena vähestest, varerini eksisteerinud ja praegustest erinevaist liikidest. Transformism on suunatud metafüüsilise kujutluse vastu elusolendite muutumatuses, arengu puudumisest looduses. Põhjendamist leidis transformism *Darwini* (vt.) õpetuses.

transtsendentaalne idealism — *Kanti* (vt.) filosoofia.

transtsendentaalne ja transtsendentne — terminid *Kanti* (vt.) filosoofias. Transtsendentaalne on *Kanti* järgi see, mis puutub tunnetusse, kuid mitte objektisse, mitte sisusse, mitte tunnetuse materjalisse, vaid aprioorseisse, s. o. kogemuse-eelseisse, nagu *Kant* oletas, tunnetusvormidesse. Kogemuse-eelseiks tunnetusvormideks nimetas *Kant* aega, ruumi, loogika kategooriaid ja põhilauseid, ainuüksi mille abil, *Kanti* järgi, ongi kogemus, tunnetus võimalik. Transtsendentseks pidas *Kant* kõike seda, mis ulatub tunnetuse piiridest välja. Näiteks transtsendentseiks nimetatakse *Kanti* süsteemis „asju iseneses“.

triaad — kolmiklus, kolmeastmelisus. Iga arenguprotsess teeb *Hegeli* järgi läbi kolm astet. Esimest astet — teesi eitab teine aste — antitees, teist astet omakorda eitab kolmas. Viimast nimetatakse sünteesiks (ühenduseks), sest et ta mitte üksnes eitab eelmist astet, vaid ühendab endas uuel viisil mõlema eelnenud arengu astme jooned. *Hegeli*l on triaad skeemiks, mille alla kunstlikult surutakse realiteet. „*Hegeli* järgi idee areng triaadi dialektiliste seaduste järgi määrab endaga realiteedi arengu“ (*Lenin*). *Dühring* ja *Mih-*

hailovski püüdsid omistada marksismile Hegeli triaadi. Nad väitsid, et Marx tõestas sotsialismi saabumise paratamatust, lastes end juhtida mitte ühiskonna arenguseaduste faktilisest uurimisest, vaid triaadist, eeldusest, et kui kapitalistlik eraomand on juba kord ühiskondliku omandi kõige äärmisem eitus ja vastand, siis ühiskondlik sotsialistlik omand peab paratamatult hävitama kapitalistliku. Tõepoolest aga põhjendas Marx sotsialismi vältimatust, uurides objektiivselt kapitalistliku korra puhul valitsevaid majanduslikke vastuolusid. Marksistlik dialektika nõuab alati elu uurimist kogu tema täielikkuses, vastuoludes, üleminekuis, ilma teda kunstlikult abstraktseisse skeemidesse surumata. Hegeli triaadis leidub „ratsionaalne tuum“, mida säilitab *eituse eitamise* (vt.) dialektiline seadus. See „ratsionaalne tuum“ on selles, et Hegeli triaad väljendab arengut, üleminekut madalamalt kõrgemale, kusjuures kõrgem aste säilitab madalamate astmete positiivsed jooned. Mis aga puutub „kolmikluse“, siis on see dialektika väline, pinnaline külg.

tsivilisatsioon — metsluse ja barbaarsuse perioodile järgnev aste inimühiskonna arengus. Tsivilisatsiooni ajajärgul toimub tootlike jõudude kiire kasvamine. Tootmine turu tarbeks on valitsevaks vormiks. Ühiskond jaguneb klassidesse. Tekib eksploateeriv riik. Orjus, pärisorjus ja palgatöö „on kolm suurt orjastamise vormi, mis iseloomustavad kolme suurt tsivilisatsiooni ajastut; avalik, aga hiljutistest aegadest alates maskeeritud orjus saadab teda ikka“ (Engels). Sotsialismi võit teeb lõpu eksploateeriva ühiskonna tsivilisatsioonile. Teda asendab kommunistliku ühiskonna tsivilisatsioon, mis ei

tunne klassirõhumist ja eksploateerimist ja avab piiramatud perspektiivid inimeste kõigi füüsiliste ja vaimsete võimete arendamiseks, tehnika, teaduse ja kunsti eduks.

Tšaadajev, Pjotr Jakovlevitš (1794—1856) — aadlikest revolutsionääride põlvkonna eesrindlik mõtleja, üks kõige haritumaid inimesi Venemaal XIX saj. esimesel poolel, A. S. Puškini lähedane sõber, kes pühendas talle rea luuletusi. Tšaadajevi nimi muutus üldtuntuks, kui 1836. a. ajakirjas „Teleskop“ avaldati tema esimene „Filosoofiline kiri“. Nikolai-aegse julma reaktiooni olukorras — pärast dekabristide ülestõusu lüüasaamist — vapustas „Tšaadajevi kiri kogu mõtlevat Venemaad“, nagu kirjutas Herzen. Selleaegse vene tegelikkuse tardumuse ja seisaku paljastav kriitika saavutab selles vene ühiskondliku mõtte tähelepanuväärses dokumendis suure sügavuse ja jõu. Tšaadajev piitsutab kultuurset ja majanduslikku mahajäämüst pärisorjuslikul Venemaal, mis sajandite jooksul on olnud Euroopa tsivilisatsioonist lahti kistud. „Kogu maailm on uuesti ümber ehitatud, kuid meil pole mitte midagi loodud; meie kiratsetime endist viisi, varju otsides oma palkidest ning õlgedest hüttides“. Tšaadajev andis endale selge vastuse selle kohta, mis on selle põhjuseks — ühiskondlikud tingimused, millesse oli asetatud Venemaa. „See on tolle kurva asjadeseisu loomulik tagajärg, mille võimuses on meil kõik südamed ja kõik pead“. Tšaadajev näitab, et pärisorjus ja õigeusklik bütsantsi kirik määrasid Venemaa kiratsemisele ja harimatusele. Ta kutsub vene ühiskonna eesrindlikke inimesi üles lõppu tege-

ma orjusele, kutsub üles Venemaa ühendamisele Lääne-Euroopa kultuuriga. Kuid dekabristidest erinevalt ei näe Tšaadajev Venemaa edu teed poliitilises pöördes, vaid valgustuse levitamises. Arendades idealistlikku filosoofilis-ajaloolist kontseptsiooni väidab Tšaadajev, et inimese mõistuse täiustamine, rahvaste teadvuse liitumine ühtsaks üldiseks teadvuseks viib inimkonna ideaalsele ühiskondlikule korrale. Tšaadajevi kiri — karm süüdistusakt pärisorjuse vastu — kutsus välja koletislikke survevahendeid Nikolai-aegse Venemaa valitsevate ringkondade poolt. „Teleskop“ suleti, ta toimetaja saadeti välja, tsensor vallandati, Tšaadajev kuulutati ametlikult nõdrameelseks. Temalt võeti ära käsikirjad, nende hulgas ka kaheksa „Filosoofilist kirja“ ja arvukad aforismid, mis on avastatud alles viimaseil aastail. „Vaimuhaige apoloogias“ (1837. a.) seletab Tšaadajev, et ainult armastus vene rahva vastu, õnne ja edu soovimine oma kodumaale, dikteerisid talle selle terava kriitika, mille alla ta võtab Venemaa mineviku oma „Filosoofilistes kirjades“. „Me oleme kutsutud,“ kirjutab Tšaadajev, „lahendama suurt osa sotsiaalse korra probleemidest, lõpule viima suure osa vanus ühiskondades tekkinud ideedest, vastama kõige tähtsamaile küsimusile, millega inimkond tegeleb.“ Tšaadajevi maailmavaates põimub pärisorjusevastane valgustuslik sisu müstitsismi elementidega. Tšaadajev sidus rahvamasside vabastamise katolitsismi ausse tõstmisega. Sellele vaatamata jäi Tšaadajev surmani valgustajaks-humanistik ja võitles slavoofiilse vastu, mis idealiseeris vene isevalitsuse patriarhaalseid-pärisorjusklikke „tugisambaid“. Tšaadajevi teosed ja kirjad anti välja 1914. a. kahes köi-

tes. Uued publikatsioonid: „Literaturnoje nasledstvo“ nr. 22—24, „Zvenja“ 1934, nr. 3—4, 1935, nr. 5.

Tšernõševski, Nikolai Gavriilovitš (1828—1889) — „suur vene õpetlane ja kriitik“ (Marx), filosoof-materialist, sotsialist-utopist, 60-ndate aastate revolutsioonilis-demokraatliku liikumise juht ja ideeline inspireerija, silmapaistvaim vene revolutsiooniline valgustaja. Tšernõševski esitas „talurahvarevolutsiooni ideed, masside võitluse ideed kõigi vanade võimude kukutamiseks“ (Lenin). Tšernõševski teoste mõju all, milles Lenini sõnade järgi on „tunda klassivõitluse puhangu“, kasvas üles terve revolutsionääride põlvkond. Filosoofias oli Tšernõševski materialist, Feuerbachi jünger ja arendas nn. antropoloogilist printsiipi filosoofias (vt. antropologism; „Antropoloogiline printsiip filosoofias“). „Tšernõševski on ainus tõepoolest suur vene kirjanik, kes oskas alates 50-ndaist aastaist peaaegu 88. aastani jääda teravikliku filosoofilise materialismi tasemele ja hüljata uskanti-

aanide, positivistide, mahhistide ja teiste vassijate viletsa lora" (L e n i n). Tšernõševski eeliseks Feuerbachiga võrreldes oli Hegeli dialektika mõistmine. Seepärast nimetas Lenin Tšernõševskit „suureks vene hegeliaaniks“. Tšernõševski tegi katset tõlgendada Hegeli dialektilist meetodit materialistlikult ja rakendas seda meetodit osavalt oma revolutsiooniliste ja sotsialistlike vaadete põhjendamiseks. Kuigi Tšernõševski lähenes dialektilisele materialismile, ei võinud ta saada dialektiliseks materialistiksi, mitte mõistes ühiskonna materiaalseid aluseid. Siin tuli ilmsiks tolleaegsete vene elutingimuste mahajäämus. Tunnetusteooria alal asus Tšernõševski materialistlikul seisukohal. Ta kritiseeris teravalt Kanti agnostitsismi ja naeris välja maailma tunnetatavust eitavad teooriad. Tunnetuse allikat näeb ta objektiivses, inimese meeleelundeile mõjuvas maailmas. Praktika, kogemus on tunnetuse tõesuse kriteeriumiks. Suurt tähtsust omavad Tšernõševski tööd poliitilise ökonomia alal. Marxi sõnade järgi valgustas Tšernõševski meisterlikult kodanliku poliitilise ökonomia pankrotti. Erakordselt suured on Tšernõševski teened esteetika ja kirjanduskriitika alal. Oma teoses „Kunsti esteetilised suhted tegelikkusega“ rakedab Tšernõševski edukalt materialistlikku filosoofiat kunstiküsimustele. Ta põhjendab ja kaitses reas kirjanduskriitilistes artiklites revolutsioonilistlikku suunda vene ilukirjanduses. Tšernõševski on suurimaid kirjanikke, silmapaistvate kunstiteoste, nagu „Mis teha?“, „Proloog“ jt. autor. Tsaarivalitsus kiusas Tšernõševskit julmalt. Tšernõševskile länges osaks tsiviilkaristus ja pärast seda saadeti ta

sunnitööle ning asumisele Siberisse, kus ta veetis üle 20 aasta. Tšernõševski tähtsamad filosoofilised tööd: „Kunsti esteetilised suhted tegelikkusega“ (1855), „Esseed Gogoli perioodist vene kirjanduses“ (1855—1856), „Kogukondliku valduse vastu suunatud filosoofiliste eelarvamuste kriitika“ (1858), „Antropoloogiline printsip filosoofias“ (vt.) (1860).

tunnetus — vt. *gnoseoloogia*; *peegeldusteooria*.

tunnetusteooria — sama, mis *gnoseoloogia* (vt.).

tõde — mõiste, idee vastavus objektile; objektiivset tegelikkust öieti peegeldav teadmus. Vt. *objektiivne tõde*; *absoluutne tõde*; *relatiivne tõde*; *konkreetne tõde*.

tõe kriteerium — meie teadmuse tõesuse, usutavuse kindlaksmääramise mõõdupuu; tunnus, mis kinnitab, tõendab meie kujutluste õigsust või meie aistingute ja mõistete objektiivsele tegelikkusele vastavuse astet. Idealism leiab tõe kriteeriumi mitte väljaspool inimese teadvust, mitte objektiivses reaalsuses, vaid subjekti aistinguis, ideedes, mõistete selguses ja täpsuses jne. Idealismi seisukohalt on raske eristada tõelist väärist, reaalselt fantastilisest. Dialektiline materialism peab tõe kriteeriumiks kogemust, praktikat, mõistes nendega mitte ainult kitsas mõttes üksikut kontrollimisakti, eksperimenti või individuaalset kogemust, vaid kõigepealt inimeste ühiskondlik-ajaloolist praktikat. „Elu, praktika seisukoht peab olema tunnetusteooria esimeseks ja põhimiseks seisukohaks“ (L e n i n). Idealism ja agnostitsism kummutatakse praktika kriteeriumiga, kuna kogemus ja praktika näitavad,

et meie teadmusil looduseadustest on objektiivsete tõdede tähendus ja et maailmas pole mittetunnetatavaid asju.

tõenäosus — mingisuguse sündmuse saabumise teatav võimalikkuse aste. Sündmuste tõenäosus sõltub objektiivseist tingimustest, milledest need sündmused toimuvad. Ta on kvantitatiivselt arvutatav ja tõenäosuste arvutamine on matemaatilise tõenäosuse teooria objektiks. Viimane vaatleb massiliste nähtuste ja sündmuste seaduspärasusi, kusjuures need nähtused ja sündmused igäiks üksikult võivad olla juhuslikud, näiteks poiste ja tütarlaste sündimus. Poisi või tütarlapse üksik sündimise fakt on juhuslik. Kuid sündide massilise loomu arvestamisel me võime kindlaks määrata teatavaid seaduspärasusi. Nende seaduspärasuste tundmaõppimiseks kasutataksegi tõenäosuse mõistet. Tõenäosust mõõdetakse matemaatiliselt täismurruga, kus lugejas on näiteks poiste sündide arv ja nimetajas — kõikide laste, nii poiste kui ka tüdrukute sündide arv. Vahekorra suurus määrab tõenäosuse astme. Tõenäosusteooriat kasutatakse paljudes distsipliinides. Temal baseerub täielikult matemaatiline statistika. Statistilised meetodid on leidnud rakendamist kindlustusanduses (kus määratakse suremuse tõenäosus ainult teatava arvu isikute kohta), reas füüsika küsimusis, näiteks gaaside kineetilises teoorias (kus määratakse kaootiliselt liikuvate molekulide keskmist mõju mingisuguse teatavat gaasi sisaldava nõu seintele) või kvantide mehaanikas (kus statistiliste meetodite rakendamist laiendatakse siseatomaarseile protsessidele). Täpselt samuti leiavad ka majandus-teaduslikes uurimustes üldiste seadus-

pärasuste avastamisest saadik statistilised meetodid laialdast kasutamist, näiteks turuhindade kõikumise nähtuste ja nende keskmisest massilisest seaduspärasusest individuaalsete kõrvalekaldumiste analüüsil jne.

tõenäosusteooria — vt. *tõenäosus*.

töö. — „Töö on eelkõige inimese ja looduse vahel toimuv protsess, milles inimene oma tegevusega tingib, reguleerib ja kontrollib ainete vahetust enda ja looduse vahel“ (M a r x). Mõjudes välismaailmale, muudab inimene nii teda kui ka iseennast. Muutes looduse poolt antud vormi, teostab inimene oma teadlikku eesmärki, kohatab loodusesemeid inimese tarvetega. Seepärast saavutatakse tööprotsessi lõpul resultaati, mis enne selle protsessi algust eksisteeris juba ideaalselt, s. o. töölise kujutluses. Kulutades otstarbekohaselt oma tööjõudu, mille tarvitamise protsess ongi töö, kulutab inimene jõudu tootlikult ja töö ise esineb seepärast tootliku tööna. Tööprotsess sisaldab kolm vältimatut momenti: 1) inimese otstarbekohast tegevust ehk tööd, 2) tööset ja 3) tootmisriistu, millega inimene mõjub tööesemele. „Tööprotsessi ajal läheb töö alatasa üle tegevuse vormist olemise vormi, liikumise vormist asja vormi“ (M a r x). Töö on inimese eksistentsi esimene ja põhimine tingimus. Ta mitte üksnes hangib inimesele vajalikke elatusvahendeid, vaid on loonud ka inimese enda. Põlvnedes inimesesarnaseist ahvidest, on inimene töö tõttu eraldunud kõigest muust loomariigist. „Loom üksnes k a š u t a b välist loodust ja tekitab temas muutusi lihtsalt oma sealolekuga; inimene aga enda teostatud muudatustega paneb looduse teenima oma eesmärgi, v a l i t s e b tema

üle. Ja see on viimane oluline erinevus inimese ja muude loomade vahel ja selle erinevuse võlgneb inimene jällegi tööle" (E n g e l s). Mitmesuguseis ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides esineb töö mitmesugusel kujul. Ürgkogukondliku korra puhul eksisteerib ühine, kollektiivne töö ja nii tootmisvahendite kui ka töötulemuste ühisomandus. Siin puudub võõra töö ekspluateerimine. Kõigis antagonistlikes klasside ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides (orjapidamiskord, feodalism, kapitalism) ekspluateeriti julmalt orja, pärisorja ja tööliste tööd. Oma kulminatsiooni jõuab töö ekspluateerimine kapitalismi puhul. Tööjaotus areneb kodanlikus ühiskonnas täielikult välja. Kinnistades tööliste kogu eluajaks mingisuguse ühe lihtsa operatsiooni sooritamisele, muutes ta osatööliseks, masinalise tootmise ilmutamisega aga masina lisandiks, töö kapitalismi puhul moonutab inimese ja teeb ta vigaseks vaimselt ja füüsiliselt. Kui feodalismi puhul töödistsipliin toetub kepikarindile, siis kapitalismi puhul põhineb ta palgaorjade näljakarindil. Rõõmu ning naudingut allika ja elu esimese vajaduse asemel osutub töö kapitalistliku korra puhul needuseks töölistele, mis imeb vere ta südamest ja aju ta peast. Ainult proletaarne sotsialistlik revolutsioon vabastab tööliste ekspluateerimisest. Ainult sotsialismi puhul omandab töö oma tõelise tähenduse — ta on mitte ainult eksistentsi allikaks, vaid ka naudingut, loova inspiratsiooni lähteks. „Sotsialism ja töö on teineteisest lahutamatud“ (S t a l i n). Sotsialismi ehitatakse miljonite sotsialistliku ühiskonna ehitajate teadliku töö põhjal. Teostades kapitalismiga võrreldes ühiskondliku töökorralduse kõrgemat tüüpi, teostab töölis-

klass ja tema juhtimisel kogu ülejäänud rahvas ajaloolise pöörde uuele, vabale, teadlikule töödistsipliinile, seltsimeheliku ühenduse ja vastastikuse abi distsipliinile. Selle teadliku distsipliini aluseks on igasugusest ekspluateerimisest vaba töö, kus iga tööline näeb vaeva enese kasuks, sotsialistliku ühiskonna kasuks, aga mitte kapitalisti ja mõisniku kasuks. „Töö on NSV Liidus iga töövõimelise kodaniku kohuseks ja auasjaks — põhimõttel: „kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma““ (NSVL Konstitutsioon, § 12). Sotsialism lähtub printsibist: „Igaühele tema võimete järgi, igaühele tema töö järgi“. See tähendab, et töö juures nähtud vaev on kõrgeimaks kriteeriumiks sotsialistliku ühiskonna iga liikme töö hindamisel. „Sama tööhulga, mis ta ühiskonnale ühel kujul andis, saab ta tagasi teisel kujul“ (M a r x). Et teostada üleminekut sotsialismilt kommunistliku ühiskonna kõrgemasse faasi — kommunismi, et hävitada lõplikult vaimse ja kehalise töö vastandlikkus ja inimest orjastav allumine tööjaotusele, peab töö muutuma nii kõrgelt tootlikuks, et olcks võimalik kindlustada tarbimiseesemete küllust ühiskonnas. Siis võib ühiskond kaotada töö kui kommunistliku ühiskonna liikme tööhindamise mõõdupuu ja kirjutada oma lipule: „Igaüks oma võimete järgi, igaühele tema tarviduste järgi“. Stahhaanovlik liikumine valmistab praktiliselt ette tingimusi üleminekuks kommunistlikule tööle. „Kommunistlik töö sõna kitsamas ja rangemas tähenduses on palgata töö ühiskonna kasuks, töö, mida tehakse mitte teatud kindla kohustuse täitmiseks, mitte õiguse saamiseks teatud tooteile, mitte varem püstitatud ja seadustatud normide järgi, vaid vabatahtlik töö, normideta

töö, töö, mida tehakse tasu arvestamata, ilma tasu tingimusest, töö harjumusest töötada üldsuse kasuks ja teadliku (harjumuseks ülemineva) suhtumise alusel üldkasuliku töö vajalikkusse, — töö kui terve organismi tarve" (Lenin).

„Töö osa ahvi inimeseks muutumise protsessis” — F. Engelsi teos, milles ta esitab marksistliku õpetuse inimese tekkimisest ja arenemisest. Selle teose kirjutas Engels 1876. a. Esmakordselt avaldati ta saksa keeles 1896. a. Darwin tõestas inimese põlvnemise loomariigist ja valgustas seda küsimust bioloogilisest küljest. Kuid probleemi täielik ja õige lahendus puudus, sest sotsioloogiline külg oli läbi töötamata. Viimasele annab lahenduse Engels. Omaks võttes eesrindliku loodusteaduse põhilause inimese põlvnemise kohta loomariigist, koondab Engels oma huvi sotsiaalse teaduspärasuste küsimusele, mis tingisid inimese tekkimise. Põhiteguriks ahvi muutumisel inimeseks oli töö, töötegevus, see, mis eristab inimest ahvist, mis on omane ainult inimesele. Engels formuleerib: „Töö lõi inimese.” Üleminekuks ahvist inimeseks olid vajalikud teatud eeldused. Otsustavaks nende hulgas oli inimese ahvisarnaste esivanemate üleminek püstikäimisele ja eesjäsemete vabanemine. Kuid meie esivanemate eeskäpad olid võimelised ainult kõige lihtsamaiks toiminguks. Inimkäteks muutusid nad ainult töö tagajärjel, mis aastatuhandete jooksul neid täiustas. „Käsi pole niisiis ainult tööorgan, ta on ka tööprodukt,” ütleb Engels. Tööga esilekutsutud käe areng avaldas mõju kogu organismile. Eriti tähtis oli aju intensiivsem areng, mis toimus töö ja

artikuleeritud kõne mõjul. Kuid kõnegi tekkimine on omakorda samuti seotud tööga. Nimelt tööprotsessis „jõudsid kujunenud inimesed niikaugele, et neil ilmus tarve üksteisele midagi öelda.” Aju areng ja temaga paralleelselt toimuv „tema lähimate tööriistade — meelegaorganite” areng omakorda avaldasid tõhusat tagasimõju töö ja kõne arengule. „Ahvist inimeseks ülemineku ajajärgul” omas suurimat tähtsust, nagu Engels näitab, meie esivanemate karjalikkus. „Valmis inimese” ilmumisega tekib uus element, mis avaldab võimast mõju inimese arenguprotsessile, — kari kujuneb ümber ühiskonnaks. „Ja milles me jällegi leiame inimühiskonna iseloomustava tunnuse, mis eristab teda ahvide karjast? Töö s.” Engels defineerib tööd kui ainult inimesele omast tegevust. „Töö algab tööriistade valmistamisega.” Tööriistade valmistamisel ja kasutamisel oli ainuline tähtsus inimese kogu järgnevas arengus. Ta lõi inimesele võimaluse elada kõige mitmekesisemais looduslikes tingimustes. Loom on suuteline ainult loodust kasutama. Inimene aga tööriistade abil töötab, paneb looduse omi eesmärgi teenima. Ta kohastub loodusega oma kunstlike organite — tootmisriistade — muutmise teel. Tootlike jõudude — tootmisvahendite — kasvamine on määrava tähtsusega inimese ja ühiskonna arengus. Engels visandab lühidalt selle arengu tee. Engels näitab edasi, et tänu tööle saavutab inimene valitsuse looduse üle, taipab tema seadusi, õpib ette nägema oma tootmis-tegevuse kaugeid, loomulikke tagajärgi. „Ja see on viimane oluline erinevus inimeste ja muude loomade vahel ja selle erinevuse võlgneb ini-

mene jällegi tööle." Kuid ühiskonna klassistruktuuri juures inimesed ei saa ette näha oma tegevuse ühiskondlike tagajärgi. Klasside ühiskonnas on tootmine allutatud stiihilistele majanduselu seadustele, inimeste toodetud asjad valitsevad oma loojate üle. Engels teeb järelduse: et pärast loodusjõudude alistamist saavutada valitsust oma tegevuse saaduste üle, et paratamatuse maailmast, milles viibib loomariik, astuda edasi vabaduse maailma, selleks tuleb inimestel hävitada antagonistlik tootmisviis, asendada ta sotsialistlikuga. Inimese tekkimise marksistlikku teooriat esitav Engelsi töö lükkab täiesti ümber kõik religioossed ja idealistlikud teooriad selle tähtsaima küsimuse kohta. Kirjutatud väga lihtsalt ja samal ajal erakordse sügavusega, ühendades endas kõige rikkalikumat faktilist materjali määratu teoreetilise jõuga üldistustega, on see töö üks klassikalise marksistliku kirjanduse tähelepanuväärsemaid teoseid.

töötajate kommunistlik kasvatus. — Laiade töötavate masside ümberkasvatamine kommunistlikus vaimus, kapitalismist päritud vanade traditsioonide, harjumuste, kujutluste ja kommete väljajuurimine nõukogude inimeste teadvusest, ja uute, kommunistlike suhete kujundamine inimeste vahel on praegusel momendil meie riigis esile tõstetud esmajärgkorralise ülesandena, mille lahendamiseta pole võimalik ülemineku kommunistlikele. Kommunismi võit sõltub tööviljakuse kõrge taseme saavutamisest. Ent sellise taseme saavutamine eeldab miljoniliste töötavate masside kommunistliku teadlikkuse tõusu. Töölise, talupoegade ja teenistujate teadvuse vabanemine kapitalismi igandeist ja nende kasva-

tamine kommunistlikus vaimus on tähtsaimaks eelduseks kiirele tööviljakuse ning tootmise ja produktsiooni väljalaskmise suurendamisele, järelikult ka produktide kiülluse loomisele, mis on vajalik sotsialismilt kommunistlike üleminekuks. Töötajate kommunistlik kasvatus tähendab kõigepealt iga päev kasvatada töölise, talupoegade ja intelligenti massides kommunistlikku suhtumist töösse, sotsialistlikku, ühiskondlikku omandisse ja sotsialistlikusse riigisse. Suur, otsustav osa selle ülesande teostamises kuulub sotsialistlikule riigile. „Meie riigi põhiülesanne siseelus seisab praegu rahulikus majanduslik-organiseerivas ja kultuurilis-kasvatuslikus töös” (Stalin). Teostades kontrolli töömäära ja tarbimise üle, harjutades töötajaid uue, kommunistliku distsipliiniga, kasvatab sotsialistlik riik inimeste teadvusse ausa ja kohusetruu suhtumise töösse, õpetab neid täitma oma kodanikukohust rahva vastu. Kaasa toomates laiu töötavaid masse juhtimisest osa võtma, kasvatab Nõukogude riik kommunismi ehitajais vastutustunnet sotsialismi saatuse suhtes, arendab neis isetegevust, initsiatiivi, mille sihiks on võidelda kommunismi võidu eest. Materiaalseks aluseks kommunistliku teadvuse, kommunistliku töödistsipliini ja uue töösse, perekonda ning naisesse suhtumise massilisele tekkimisele on sotsialistlik majandus. Masside kommunistlikus kasvatamises etendavad veenmise kõrval suurt osa sunniabinõud, riikliku, administratiivse mõjustamise vahendid. Kapitalism jättis pärandiks väikekodanliku lodevuse ja lohakuse harjumused, harjumuse käsitada tööd

kui igäiue eraasja. Proletariaadi diktatuur peab visa sõda „vana harjumuse vastu — käsitada töömäära ja tootmisvahendeid käsualuse inimese seisukohalt“, annab otsustava vastulöögi neile, „kes tahaksid suhtuda r a h v a vabrikusse, rahva omandiks muutunud vabrikusse endiselt ainsa mõtte seisukohalt: „rabada suurem suutäis ja jalga lasta” (L e n i n). Sotsialistlik riik karistab valjult töödistsipliini rikkujaid, tootmise desorganiseerijaid, karistab halastamatult ühiskondliku omandi vargaid, söödikuid ja huligaane, kõiki neid, Lenini väljenduse järgi, sotsialismi kurjemaid vaenlasi. Kommunistliku teadlikkuse tõusu üheks ilmekamaks faktiks ja laiade masside kommunistliku kasva-

tuse tähtsaimaks hoovaks on sotsialistlik võistlus, stahhaanovlik liikumine. Lenin õpetas, et ainult praktilises võitluses uue, sotsialistliku ühiskonna eest, ainult proletaarlaste ja töötajate võitluses vana, ekspuateriva korra vastu luuakse uus, kommunistlik kultuur, kasvavad uued, kommunistlikult teadlikud inimesed. Proletariaadi klassivõitluse huvisid teeniva kommunistliku kõlbluse loomine on üks tähtsamaid kommunistliku kasvatus ülesandeid. „Kommunistliku kõlbluse aluseks on võistlus kommunismi kindlustamise ja lõpuleviimise eest. Just selles seisabki kommunistliku kasvatus, hariduse ja õpetuse alus” (L e n i n).

U

universaalid — keskaegses skolastikas laialt tarvitatud filosoofiline termin, mis tähistab liigi-, sugu- ja üldmõisteid. Küsimus universaalide tähendusest oli keskaegsete nominalistide ja realistide vahelise tüli põhiküsimuseks. Realistid väitsid, et universaalid kui vaimsed, ideaalsed olemused on objektiivselt olemas. Nominalistid eitavad universaalide reaalsust olemasolu. Nad väitsid, et tegelikult on olemas ainult üksikud, individuaalsed, meeleliselt tajutavad asjad. Vt. *nominalism; keskaegne realism*.

usuteadus — vt. *teoloogia ehk usu-teadus*.

utilitarism — filosoofiline õpetus, mille järgi inimliku moraali aluseks on isiklik kasu. Kõige tüüpilisemaks sellelise moraalkäsituse esindajaks oli inglise kodanlik õpetlane Bentham. Eita-

des kiriklik-feodaalseid kõlblusnorme, ütlesid juba XVIII saj. prantsuse materialistid, et inimese käitumise normiks peaks saama tema püüe rahuldada oma vajadusi. Kuid prantsuse materialistid mõistsid isikliku kasu ja egoismi printsiipi mitte jämedalt ja kitsalt. Nad asusid isiklike ja ühiskondlike huvide mõistliku ühendamise vaatekohal. Prantsuse materialistide vaatepunkti vulgariseeris hiljemini Bentham, kes nägi inimese kõlbluste tegude põhimotiivi kitsas egoismis, isiklikus kaalutluses. Utilitarismi sotsiaal-klassilist pinda tuleb otsida kodanliku ühiskonna tingimustes, „sest kapitalistliku konkurentsi maailmas hoolitseb igaüks iseenda eest“ (M a r x).

utoopia, utopism (mitte kusagil asuv, teostamatu; kreekakeelsest sõnadest

$\bar{u} = ei$, *tópos* = koht). — See sõna tuli tarvitusele pärast Thomas Morus' e (vt.) kuulsa raamatu „Utoopia“ ilmumist, kus kirjeldati ideaalset riiki ja inimeste arukalt organiseeritud sotsiaalsel elu mitteolemasoleval, kujuteldaval saarel „Utoopia“. Sõnaga „utoopia“ tähistatakse sellest ajast alates fantastilisi õpetusi ideaalsest riigikorrast ja ühiskonnast, õpetusi, millel puudub reaalne alus.

utopistlik sotsialism — sotsialistlikud õpetused, mis Marxi teadusliku sotsialismi teooriast erinevalt püstitasid laiad ja kõikehõlmavad ühiskonna ümberehitamise plaanid lahuse ühiskonna reaalsest elust ja klassivõitlusest. Oma sotsialistlikele ideaale põhjendasid sotsialistid-utopistid puhtidealistlikult, mõistmata ühiskonna materiaalse elu tingimuste esmajärgulist tähtsust ajaloolises arengus. Suured sotsialistid-utopistid XIX saj. alguses olid Claude Henri *Saint-Simon* (vt.), Charles *Fourrier* (vt.) ja Robert *Owen* (vt.). Utopistlik sotsialism tekkis ajal, mil proletariaadi klassivõitlus polnud veel küllaldaselt arenenud. „Kõik sotsialistid-sektideasutajad kuuluvad sellesse perioodi, millal ei töölisklass polnud veel küllaldaselt välja koolitatud ja organiseeritud kapitalistliku ühiskonna enda arenemiskäigu poolt, et esineda ajaloolise tegelasena maailma arenil, ega tema vabastamise materiaalsed tingimused polnud veel vana maailma rüpes küllaldaselt küpsenud. Töölisklassi viletsus oli olemas, kuid polnud veel tingimusi töölisklassi enda liikumiseks“ (M a r x). Seepärast võttis sotsialismi jutlustamine paratamatult utopistliku, s. o. unistusliku, ebarealaalse iseloomu. Utopistlik sotsialism kritiseeris sügavalt ja teravalt kapitalismi vastuolusid, püüdis veenda vajaduses

asendada kapitalismi sotsialismiga, nägiette, et kaotatakse linna ja küla vastandlikkus ning eraomand jne. Kuid „ta ei osanud selgitada palgaorjuse olemust kapitalistliku korra puhul, avastada tema arenguseadusi ega leida seda ühiskondlikku jõudu, mis on võimeline saama uue ühiskonna loojaks“ (L e n i n). Proletariaadis nägid utopistid ainult rõhutud massi, kellele vaja kaasa tunda, keda vaja aidata, aga mitte suurt ajaloolist jõudu, mis ainuüksi on suuteline oma võitlusega kindlustama sotsialistlike ideede elluviimist. Alles Marx ja Engels muutsid sotsialismi utopiast teaduseks. Nad selgitasid, et sotsialism pole unistajate, utopistide väljamõeldis, vaid kapitalistliku ühiskonna arenemise ja proletariaadi klassivõitluse paratamatu resultaadi, mille ajalooliseks ülesandeks on kapitalismi hävitamine ja sotsialismi ülesehitamine.

uushegelianism — nüüdisaegne kodanlik filosoofiline suund. Uushegelianism põhjendab oma teooriaid, kasutades Hegeli filosoofia konservatiivseid külgi, kuid samal ajal ta kritiseerib Hegeli objektiivselt idealistlikku süsteemi, lähtudes subjektiivse idealismi positsioonidelt, muutes Hegeli dialektika subjektiivseks ja müstiliseks, hüljates tema elava revolutsioonilise sisu. Uushegeliaanid on dialektilise materialismi tulised vastased, poliitikas reaktionäärid, teooriate hankijad, mis varjavad ja kaitsevad imperialistliku kodanluse otsest diktatuuri ja töötavate kihtide ekspluateerimist, kodanlikku natsionalismi ning šovinismi. Uushegelianism tekkis samaaegselt imperialismiga. Juba möödunud sajandi lõpul esitas Inglismaal rida filosoofe (Caird) süsteemi, mis ühendasid Hegeli idea-

lismi *uuskantianismiga* (vt.). Umbes 1910. a. alates algab rea nimekate saksa uuskantiaanide (Jonas Cohn, Kroner, Rickert) kaugenemine Kantist ja ülemineku uushegelianismi. Oma õitsengu saavutas uushegelianism aastail pärast esimest imperialistlikku maailmasõda, mil ta tõrjus välja kodanlikust filosoofiast uuskantianismi ja mahhisimi. Uushegelianism loeb Hegeli põhi-teoseiks „Loodusfilosoofiat“ ja „Õigusfilosoofiat“, kus on kõige enam arendamist leidnud Hegeli filosoofia konservatiivne kül. Erilist tähelepanu omistab uushegelianism „õpetuste“ loomisele, mis peavad tõestama, et mida enam inimene tunnetab jumalat, seda vabam ta on; et rahvus, riik on igavene tervik, kuid inimene kui nende osa on täielikult alistatud neile, hääbunud neis, peab ohverdama neile kõik; et inimkonna ajaloo põhisisu on rahvuste, aga mitte klasside võitlus. Uushegeliaanid heidavad Hegelile ette, nagu oleks ta „liiga asjalik“. Kroneri järgi toimub dialektika ainult vaimus, mõtlemises. Tema „dialektika“ viib irratsionalismile. Kaasaegne itaalia uushegeliaan Gentile arendab subjektiivselt idealistlikku teooriat: on olemas ainult aktiivselt teotsev subjekt; kogu olev jaguneb mõtlevaks ja mõelduks; ajalugu on hinge vaba loomingu produkt; maailmas pole objektiivselt mõjuvaid seadusi; aktiivne subjekt dikteerib maailmale seadused. Gentile filosoofia — „aktualism“ — on ajaloolise paratamatuse vastu aktiivselt välja astuva reaktsionääri, imperialisti ideoloogia. Siegfried Marck ühendab uushegelianismi uuskantianismiga, luues „kriitilise dialektika“. Ta võitleb Hegeli dialektilise õpetuse vastu iseliikumisest kui vastuolude võitluse resul-

taadist. Oma spetsiaalselt marksismi vastu suunatud teoses ta tõendab, et materialismi ei saa dialektikaga ühendada. Arthur Liebert on „traagilise“ dialektika rajaja. Tema teooria järgi peegeldab dialektika antagonismi hävimatust, vastuolu tegelikkuse ja selle vahel, mis peaks (kodanlikust vaatepunktist lähtudes) olema. Liebert väljendas selle kaasaegse kodanluse dekadentlikku ideoloogiat, kes ei näe pääseteed üldisest kriisist. Uushegelianismi kui imperialistliku kodanluse ideoloogiat iseloomustab see, et uushegelianism mitte ainult ei suutnud luua uut filosoofilist süsteemi, vaid ei suutnud isegi mõista kapitalismi progressiivse arenemise ajastu filosoofia positiivset sisu. Uushegelianism väljendab kodanluse ideoloogiat tema viimasel eksistentsistaadiumil — kõdu-neva, sureva kapitalismi staadiumil.

uuskantianism — suurim kodanlik filosoofiline vool XIX saj. teisel poolel, mis taastas ja viis süsteemi kõik halvima, reaktsioonilise, tardunu, subjektiivselt idealistliku, mida sisaldas Kanti filosoofia. Neokantianism tekkis reaktsioonina pärast 1848. a. revolutsiooni levivale Büchneri, Moleschotti jt. loodusteaduslikule materialismile; hiljemini suunati uuskantianismi terav kriitika marksismi vastu. Uuskantianism oli levinud Saksamaal, Itaalias ja Venes. Uuskantianismi õitseng langeb 80- ja 90-ndaisse aastaisse. Pärast 1914.—1918. a. imperialistlikku maailmasõda loovutas uuskantianism juhtiva koha veel reaktsioonilisemale voolule — *uushegelianismile* (vt.). Uuskantianismi algatajaina esinesid 50- ja 60-ndail aastail füüsik Helmholtz ja filosoofid Liebmann, Zeller ja Lange. Nad püüdsid kokkukõlastada teadust

Kanti õpetuse idealistlike külgedega. Nõnda rõhutas Helmholtz Kanti õpetuses „asja iseeneses“ tunnetamatust; Lange kinnitas, et materialism printsibiina ja maailmavaatena on viljatu, — ta on kasulik ainult kui uurimismeetod; Liebmann nägi „asjas iseeneses“ metafüüsika jäänust, „võrast veretilka“. Niisiis, uskantiaanid mitte üksnes ei kutsunud „tagasi Kanti juurde“, vaid ka kritiseerisid Kanti tema järeleandmistest pärasid materialismile. Kanti õpetuse idealistlik revisjon läks kõige kaugemale kahes uskantianismi peakoolkonnas: Marburgi (Cohen, Natorp, Cassirer) ja Freiburgi (Windelband, Rickert) koolkonnas. Uskantianism muutus varsti II Internatsionaali peaaegu ofitsiaalseks filosoofiaks. Bernstein, Kautsky, M. Adler, Vorländer jt. püüdsid ühendada uskantianismi marksismiga.

„Uus Organon“ — inglise filosoofi-materialisti Baconi (vt.) põhiteos, esmakordselt avaldatud ladina keeles 1620. a. Londonis. Selles on antud keskaegse ideoloogia, *skolastika* (vt.) ja *teoloogia* (vt.) kriitika ja esitatud aforismide kujul Baconi materialistliku filosoofia ja tema tunnetusteooria põhialused. Seades oma filosoofia vastu keskaegsele skolastikale, mis püüdis muuta vaidlematuks autoriteediks vana-kreeka filosoofi Aristotelese loogikat, mida ta pealegi moonutas, kirjutas Bacon vastukaaluks Aristotelese teosele „Organon“ oma töö „Uus Organon“. Oma teose peäülesandeks pidas Bacon uue, kogemusele rajatud ja teadusega kokkukõlas oleva tunnetusmeetodi väljatöötamist. Selliseks meetodiks on Baconi arvates filosoofia empiiriline, induktiivne meetod. „Uus Organon“ sisaldab üksikasja-

lise kriitika skolastiliste vaadete kohta, teadusliku teadmise progressi takistavate väärmõistete ja -ideede analüüsi. Need väärad, illusoorised ideed, eelarvamused jagab Bacon nelja gruppi: „Soo viirastused“, „Kooa viirastused“, „Turu viirastused“ ja „Teatri viirastused“ (puuslikud). „Soo viirastuste“ allikas peitub inimese mõistuse loomuses, sest „inimese mõistus sarnaneb kõverpeegliga, mis asjade loomusele oma loomust juurde segades peegeldab asju moonutatud ja virildatud viisil“. „Kooa viirastused“ sõltuvad iga üksiku inimese iseärasustest, tema kasvatuses, maitseist, harjumusist, ühiskondlikust keskkonnast, mille tingimustes üks või teine inimene elab. „Turu viirastused“ tekkisid seetõttu, et kõne varal ühendatud inimesed kasutavad sõnu, mis on fikseeritud, arvestades massi arusaamist. „Seepärast piirab halb ja absurdne sõnade fikseerimine hämmastaval viisil mõistust... Sõnad otse vägistavad aru, segavad kõik ja viivad inimesed sisutuile ja arvutuile vaidlustele ja selgitustele.“ „Teatri viirastuste“ allikaks on mitmesugused ekslikud filosoofilised süsteemid, eelkõige idealismi süsteemid. „Kui palju on omaks võetud, leiutatud filosoofilisi süsteeme, niisama palju on lavastatud ja mängitud komöödiad, mis kujutavad väljamõeldud ja kunstlikke maailmu.“ „Uues Organonis“ vaadeldakse üksikasjaliselt väärideede levimise põhjusi. Üheks selliseks põhjuseks osutub kiriku vahelesegamine teaduse asjadesse. Looduse tunnetamiseks on tingimata vaja väärideed kõrvale heita. Tunnetades maailma aistingute varal, kogemuse teel, eksperimenti abiks võttes, on vaja hoiduda ühekülgsu-

sest: nõnda „empiirikud sipelga viisil ainult koguvad ja kasutavad kogutut. Ratsionalistid koovad ämbliku viisil võrku iseenestest. Mesilane aga valib vahepealse viisi, ta imeb ainet aia- ja nurmelilledest, kuid kasutab ja muudab seda oma oskuse kohaselt“. Kogemuse abil saab inimene tunnetada kogu maailma. Ja kõik, mis on olemas, väärrib tunnetamist. Kehade, esemete liigendamise, analüüsi teel tuleb avastada „lihtne loomus“. Bacon kirjeldab üksikasjaliselt induktiivset meetodit, mille abil saavutatakse tõeline maailmatunnetus, ja esitab rea tabeleid, mis aitavad vältida subjektiivismi üksikute vaadeldavate nähtuste üldistamisel. „Francis Bacon nõuab tähelepanu oma uuele empiiriliseduktiivsele meetodile, et selle abil saavutada eelkõige järgmisi asju: elu pikendamist, noorendamist teatud määral, kehaehituse ja näojoonte muutmist, ühtede kehade muundamist teisteks, uute liikide loomist, õhu valutamist ja äikese tekitamist; ta kahtseb, et need uurimised olid unarule jäetud, ja annab oma loodusloos valmis retsepte kulla valmistamiseks ja mitmesuguste imede teostamiseks“ (Engels). Heites kõrvale vanad maailmatunnetuse viisid, väidab Ba-

con, et tema loogika „õpetab ja juhib aru, et see ei püüaks kavalate võtetega tabada asjade abstraktsioone (nagu seda loogika tavaliselt teeb), vaid tegelikult lahkaks loodust ja avastaks kehade omadusi ning toimeid ja nende mateerial põhinevaid seadusi; et järelikult see teadus ei lähtu üksnes aru loomusest, vaid ka asjade loomusest, siis pole imestada, kui ta saab olema kõikjal üle külvatud ja valgustatud loodusevaatlustega ja kogemustega meie uurimise eeskujul“. Loodus, mille tunnetamine on teaduse eesmärgiks, kujutab endast lõpmatut, arenevate materiat. Esimeseks ja tähtsaimaks mateeria loomupäraseist omadustest on Baconi järgi liikumine. Materiaal on spetsiifilised omadused. Materia liikumise seadused, põhjuslik seos on objektiivselt olemas, nad on omased materiale endale. Materia on igavene; ta ei teki ega hävi. Kuid Baconi materialistlik õpetus, mis etendas teaduse ajaloos määratu suurt osa, sisaldab siiski teoloogilist järjekindlustust. Nii tunnustab Bacon ühes mateeria jäävusega ka jumala olemasolu. „Uue Organoni“ viimane venekeelne tõlkeväljaanne ilmus 1938. a.

V

vabadus ja paratamatus. — Metafüüsikud tavaliselt asetavad teineteisele vastu vabaduse ja paratamatuse kui teineteist välistavad mõisted. Ühed neist väidavad, et tahe on absoluutselt vaba, s. t. et ta pole millestki tingitud. Teised väidavad, et tahtevabadust pole, et on vaid absoluutne pa-

ratamatus. Kas tahtevabadus või paratamatus — nii väidavad metafüüsikud. Nende vaatekoht, kes loevad inimitahet absoluutselt vabaks ja iga-suguseist põhjusist sõltumatuks, eitab täielikult looduse ja ühiskonna objektiivseid seadusi. Selline vabadusekäsitus on ebateaduslik ja viib poliiti-

kas avantürismile, *voluntarismile* (vt.). Näiteks asusid vene narodnikud eranditult voluntarismi positsioonidel; nende arvates sõltub ajaloo saatus üksnes silmapaistvate isiksuste tahtest. Kui aga kõikide tahe pole millestki tingitud ja millestki ei sõltu, siis pole üldse võimalik mingi tahtevabadus. Marksism-leninism eitab seda ebateaduslikku küsimuse asetust ja lahendab küsimuse materialistlikult ning dialektiliselt. Marksistliku filosoofilise materialismi vaatepunktist vabadus ei seisa kujuteldud sõltumatuses looduse seadustest, vaid nende seaduste tunnetamises, võimaluses kasutada neid praktilises tegevuses. „Kuni me looduse seadust ei tunne, teeb tema meid „pimeda paratamatus“ orjadeks, eksisteerides ja mõjudes väljaspool meie teadvust. Kui me kord tunnetasime selle seaduse, mis tegeleb (nagu Marx tuhat korda kordas) sõltumatult meie tahtest ja meie teadvusest, — oleme me looduse isandad“ (L e n i n). Paratamatus, looduse seaduspärasus on primaarne, tahe ja inimese teadvus aga sekundaarsed. Seni kui inimene ei tunne paratamatust, ta on tema võimuses. Kui aga inimene tunnetab paratamatust, siis õpib ta seda valitsema. Niiviisi on vabadus võimalik ainult paratamatusest teadlik olles. Tahtevabadus pole midagi muud, kui otsuste tegemine, tundes asja. Ta on taibatud paratamatus. Vabadus on ühiskonna ajaloolise arengu produkt. Oma ajaloo alguses on inimene looduse ori. Edaspidi ta vabaneb järk-järgult sellest orjusest. Kuid väga varajasel ajajärgul seltsis inimese loodusliku orjusega sotsiaalne orjus. Eraomandi arenemise ja klasside ühiskonna tekkimisega muutusid inimesed oma ühiskond-

like suhete orjadeks. Kõrgeima astme saavutab klassirõhumine kapitalistlikus ühiskonnas. Sotsialistlik revolutsioon vabastab inimesed sellest rõhumisest. Ühiskondlikud suhted lakkavad võimutsemast inimeste üle, ei ole enam nende jaoks võõras jõud. „Inimesed, saades lõpuks oma ühiskondliku olemise isandaiks, muutuvad selle tagajärjel looduse isandaiks, iseendi isandaiks, muutuvad vabadeks“ (E n g e l s).

vaimse ja füüsilise töö vastandlikkus — tekib tootmisvahendite eraomanduse ilmumisega, ühiskondliku tööjaotuse arenguga ja ühiskonna jagunemisega klassidesse. Vastandlikkus vaimse ja füüsilise töö vahel on omane kõigile klassiühiskondadele: orjanduslikule ühiskonnale, feodaalsele ja kapitalistlikule. Tööraha kui klassi rõhumise tingimustes pidid orjad, talupojad-pärisorjad ja töölisel tegema rasket füüsilist tööd, sajandite jooksul kogutud teadus ja kultuur aga olid valitsevate klasside ja neid teeniva intelligentsi, vaimutöö inimeste päralt. Kapitalismi puhul, kus suurtööstuse arenemise alusel kiiresti edenesid tehnika, teadus ja kultuur, saavutas vastandlikkus vaimse ja füüsilise töö vahel suurima teravuse. Tegelemine teaduse, tehnika, kirjanduse, kunstiga jne. on spetsiaalne, erilist ettevalmistust ja elutingimusi nõudev töö ja neid ei ole töörahal kapitalismi puhul. Tööliste osaks jääb kapitalismi puhul kurnav füüsiline töö. Masin, see inimesetöö ja teaduse võimas loomine, ei kergenda kapitalismi tingimustes tööliste vaeva, vaid aitab kaasa tema edasiseks orjastamiseks, määratu suure arvu tööliste muutmiseks masina lisandeiks. Marx, Engels, Lenin ja Stalin õpetavad, et vaimse ja füüsilise

töö vastandlikkus kaob ainult kommunismi puhul. Üheks kommunistliku ühiskonna ehitamise tähtsaimaks ülesandeks on erinevuse kaotamine füüsilise ja vaimse töö tegijate vahel. Olulised sotsiaalsed ja poliitilised tingimused selle erinevuse kõrvaldamiseks luuakse *proletaarse revolutsiooni* (vt.) võiduga. Need tingimused on: 1) inimese inimese poolt kurnamise hävitamine, sotsialistliku majanduse ülesehitamine, ekspluateerivate klasside likvideerimine; 2) enneolematu masside poliitilise aktiivsuse tõus, nende laialdane kaasatõmbamine riigivalitsemisse; 3) hiiglaslikud võimalused rahvassidele kirjaoskuse, kultuuri, teaduse ja tehnika omandamiseks. Sotsialismi ülesehitamine NSVL-s, uue tehnika, vabrikute ja tehaste kasv, põllumajanduse rikkalik varustamine masinatega, töötajate hüveolu paranemine, nende kirjaoskuse ja kultuursuse kindel tõus — kõik see oli aluseks stahhaanovliku liikumise tekkimisele. See liikumine näitab teed, „mida mööda ainuüksi võib saavutada neid kõrgeid tööfootlikkuse indekseid, mis on hädavajalikud üleminekuks sotsialismilt kommunismile ning füüsilise ja vaimse töö vahel oleva vastandlikkuse hävitamiseks“ (Stalin). NSVL astus sotsialismi ülesehitamise lõpu ja järkjärgulise kommunismile ülemineku faasi. Üheks selle perioodi tähtsaimaks ülesandeks on töölisklassi kultuurilis-tehnilise taseme tõstmine kuni insener-tehniliste tööliste tasemeni. Kommunistliku ühiskonna esimeses faasis (sotsialismi juures) „eksisteerib vaimse ja füüsilise töö vastandlikkus edasi“ (Stalin). Alles teises, kõrgemas faasis (kommunismi juures) saab

töölisklassi kultuurilis-tehniline tase olema küllaldane selleks, et „vastandlikkus vaimse ja füüsilise töö vahel juba kaoks“ (Stalin). „Selle hiiglaülesande teostamiseks, vastandlikkuse kaotamiseks vaimse ja füüsilise töö vahel, pole muidugi küllalt ühest või kahest viisaastakust. Selle ülesande täielik lahendamine nõuab mõningaid aastakümneid, kuid me liigume eduga selle teel. Kolmanda viisaastaku kava viib meid veel astmekese võrra edasi selle suure ülesande lahendamisel“ (Molotov).

„Vaimu fenomenoloogia“ — Hegeli filosoofias vaimu avaldumist, väljendumist tähistav termin. Hegeli järgi erineb vaim loodusest sellega, et ta on dialektilises liikumises ja arengus. Liikumise lätteks luges Hegel vaimu sise-
mist vastuolulisust. Kõiki looduse ja ajaloo nähtusi vaatles Hegel kui absoluutse vaimu avaldumise, väljendumise vorme, kui tema enesetunnetuse vormi. Eriteoses „Vaimu fenomenoloogia“ annab Hegel idealistlikul alusel inimliku tunnetuse ajaloo. Hegel vaatles inimese tunnetuse protsessi kui eseme absorbeerimist teadvuse poolt. Seejärel jõuab Hegel oma „Vaimu fenomenoloogias“ täiesti väärale järeldusele, nagu omaks inimlik tunnetus lõppu, tähendab, nagu saavutataks absoluutne teadmine, kus subjekt ja objekt absoluutselt ühte langevad. Selle absoluutse teadmise, mõiste tegi Hegel hiljemini lähtepunktiks oma loogikale, mis tema vaatepunktist on „puhta“ mõtlemise õpetus. Hegel kui idealist moonutab jämedalt inimliku tunnetuse ajalugu. Marx kirjutab, et kõik asjad ja nähtused, mis Hegeli „Vaimu fenomenoloogias“ on vastu asetatud teadvusele ja otsekui absorbeeritaks tead-

progressiivset, revolutsioonilist iseloomu. Marx kirjutas, et „pole vaja suurt teravmeelsust, et märgata, kuidas materialismi õpetus sünniomasest kalduvusest heale, inimeste vaimsete võimete võrdsusest, kogemuse, harjumuse, kasvatuses kõikvõimsusest, väliste olukordade mõjust inimesele, tööstuse suurest tähtsusest, moraalsest õigusest naudingule jne. on seoses kommunismi ja sotsialismiga“. Seepärast ei mõistnud reaktsioon Prantsusmaal mitte juhuslikult põletamisele Helvétiuse raamatut „Vaimust“ materialismi ülistamise ja viha propageerimise pärast vaimulikkude ja kehtiva feodaalse korra vastu. Helvétiuse raamatu viimane väljaanne vene keeles ilmus 1938. a.

varanduslikud suhted — *omandi* (vt.) suhted, tootmissuhete juriidiline avaldus (vt. *inimeste tootmissuhted*).

vasempoolsed hegeliianid — vt. *noorhegeliianid*.

vastandite ühtsus ja võitlus — on materialistliku dialektika olu ja tuum. Vastandina metafüüsikale lähtub dialektika sellest, et looduse esemetele ja nähtustele on omased **seesmised vastuolud**, mis on arenemise allikaks. Kuni me vaatleme asju paigalseisus, igäüht eraldi, tardunult, ei satu meie neis peituvatele vastuoludele. Niipea aga kui me hakkame asju vaatlema nende vastastikusel seoses, nende liikumises, arenemises ja muutumises, satume vastuolude valdkonda. Looduses alati midagi tekib ja areneb, midagi hävib ja iganeb. Arenemise seaduseks on võitlus vana ja uue vahel, väljasureva ja pealesündiva vahel, iganeva ja areneva vahel. Lenin nimetas seda seadust dialektika tuumaks, sest

et ta avab materia iseliikumise ja arenemise allika, sest et tundma õppides esemete vastuolulisi külgi, nende vastuolude arenemise tendentse, me tunnetame nähtusi nende tekkimises, arenemises ja hukkumises. Ükski vastandite ühtsus pole liikumatu, vaid sisaldab vastandkülgede seesmise võitluse. Lenin tähendas, et vastandite ühtsus on tingimuslik, ajutine, suhteline, kuid vastandite võitlus on absoluutne, nagu on absoluutne arenemine, liikumine. Vastandite ühtsus on samaaegselt ka nende vastastikune läbimine, nende seesmine seos ja nende vastastikune välistamine, eitamine, võitlus. Ühel ja samal ajal vastandid vastastikku välistavad ja vastastikku läbivad teineteist. „Mingisuguse vastandi mõlemad poolused — positiivne ja negatiivne — on teineteisest niisama lahutamatud, nagu vastandlikudki, ja ... hoolimata kogu vastandlikkusest tungivad nad vastastikku teineteisesse“ (E n g e l s). Proletariaat ja kodanlus on kapitalistliku tootmisviisi sünnitised. Selle tootmisviisi raames on nad seotud teineteisega sellisel määral, et nendest klassidest ühe puudumisel pole kapitalistlik tootmisviis võimalik; kuid samal ajal nad välistavad teineteist ja peavad omavahel lepitamatut võitlust. Vastandite ühtsuse ilmekaks näiteks füüsiliste nähtuste vallas on külgetõmme ja eemale tõuge. Külgetõmme on lahutamatu seotud oma vastandiga — eemale tõukega. Aatom tänapäeva füüsika valguses on elektri positiivsete ja negatiivsete osakeste ühtsus. Oma vastastikuse läbitungivusega määravad nad aatomi füüsilised ja keemilised omadused. Ka elu on vastuoluline protsess. Rakukeste lakkamatu vananemine ja uuenemine on organismi elu tingi-

museks. Elu on lakkamatult ennast seadev ja lahendav vastuolu. Suurt teaduslikku ja praktilist tähtsust omab vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse ülekanndmine ühiskondliku elu uurimisele. Klassiühiskonnas on ühiskondlik elu täis vastuolusid ja võitlust; ühtede ühiskonnaliikmete püüdmused käivad vastu teiste ühiskonnaliikmete püüdmustele. Marksism tõestas esmakordselt teaduslikult, et klassiühiskonnas on vastuoluliste püüdmuste ja antagonistliku võitluse allikaks klasside eluseisukorra ja -tingimuste erinevus. Marksism näitas, et klasside võitlus on kõikides antagonistlikkudes ühiskondades ajaloo liikumapanev jõud. Marksism-leninism õpetab, et vastuolud lahenevad ainult võitluse teel, mitte aga vastuolude lepitamise teel. „Vastuolusid võib ületada ainult nende või teiste printsiipide eest võideldes“ (Stalin). Vastuolud, püüdsid teatava aja ühtsuses, muutuvad oma arenemise teatavas astmes äärmus-teks ja nende koosolemine pole siis enam võimalik. Ühtsa vastastikku välistavaiks osadeks kahestumise protsess saavutab arenedes ja süvenedes oma kõrgeima punkti ja siis saabub vana hävimise ja uue tekkimise moment. Näiteks proletariaadi ja kodanluse võitlus, mis moodustab kapitalistliku ühiskonna lahutamatu seesmise vastuolu, lõpeb paratamatult kodanluse hävitamisega ja proletariaadi võiduga. Kapitalism lakkab olemast, tema asemele tuleb uus ühiskondlik kord — sotsialism. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadusest tulenevad väga tähtsad järeldused proletariaadi partei poliitika ja taktikale. Kui vastuolude ületamiseks on vastandite võitlus otsustav, siis järelikult võitluses vastuolude

ületamise eest omab suurt tähtsust subjektiivne tegur, s. o. inimeste teadlikkus, organiseeritus ja tahe. Tähendab, ei ole tarvis karta meie teel tekkinud vastuolusid, vaid neid tuleb ületada võitluse teel. Kui arenemine toimub vastuolude võitluse ja nende ületamise korras, siis „tähendab, kapitalistliku korra vastuolusid peab mitte summutama, vaid avama ja lahti harutama, klassivõitlust peab mitte kustutama, vaid lõpule viima. Tähendab, et poliitikas mitte eksida, selleks tuleb teostada leppimatut proletarset klassipoliitikat“ (Stalin). Eksploateerivate, parasitlikkude klasside hävitamisega NSVL-s kadusid ka siseriigis antagonistlikud vastuolud. Nõukogude ühiskond koosneb kahest teineteisele sõbralikust klassist, töölistest ja talupoegadest, kusjuures ka nende majanduslikud ja poliitilised vastuolud kuluvad ja kaovad. Kuid arenemise vastuolud on ka sotsialismis. Need vastuolud erinevad printsiipiaalselt antagonistlikkudest vastuoludest, nad on oma loomult hoopis teissugused ja neil on teised lahendusmeetodid. Kui endistes ühiskondlikmajanduslikes formatsioonides vastuolud lahendusid hukatusliku, verise võitluse kaudu, sest olid vana säilitamisest huvitatud klassid, siis sotsialismis ja kommunismis ületatakse vastuolud valutulult ühiskonna teadliku tegevuse kaudu, sest kõik sotsialistliku ühiskonna töötajad on huvitatud edasilükkumisest. Vt. ka *antagonism, antagonistlikud vastuolud*.

vastandlikkus — vt. *linna ja küla vastandlikkus; vaimse ja füüsilise töö vastandlikkus; vastandite ühtsus ja võitlus*.

vastastikune mõju — vt. nähtuste üldine seos, vastastikune mõju.

vastuolu — vt. vastandite ühtsus ja võitlus.

Vico, Giovanni Battista (1668—1744) — itaalia filosoof, ajaloolane ja jurist. Ta käsitas ajalugu inimühiskonna arenemise seaduspärase protsessina. Ta eitas selle aja valitsevat ajalooteaduse käsitust, mis nägi ajaloos ainult valitsejate, lahingute ja kangelaste elu kirjeldusi. Filosoofias polnud ta järjekindel. Saanud mõjustusi materialistlikult filosoofiaalt, tunnustas samal ajal ka jumala olemasolu ja arvas, et jumal annab ajaloole tema seadused. Kuid sellega piirubki tema juures jumala osa. Hiljemini ei sega jumal ennast ajalookäiku ja inimkond areneb inimloomuses peituvate seemiste põhjuste mõjul. Vico järgi reprodutseerib ühiskonna elu üksiku inimese elu. Vico määrab iga rahva jaoks kolm arenemisstaadiumi; jumalik staadium (inimkonna lapseiga), millal pole riiki ja inimesed alles hakkavad väljuma ürgsest metsikusest; heroiline staadium (inimkonna noorus) — riigi tekkimine; Kreeka ja Rooma aristokraatlikud vabariigid, Lääne-Euroopa varajane feodalism; inimlik staadium (inimkonna küpsusiga) — demokraatia valitsemine, tsiviilõiguslik ja poliitiline võrdsus, teaduste õitseng. „Küpsusiga“ muutub „vanaduseks“, algab degradatsioon, ürgolundisse, „teise barbaarsusse“ tagasipöördumine, ja arenemise tsükkel algab uuesti. Hoolimata selle ringkäigu teooria paikapidamatusest oli ta siiski katseks põhjendada ajaloolise protsessi seaduspärasust. Seda ammu väljasurnud ringkäigu teooriat (vältimatut tagasipöördumist ürgmetsikusse) püüavad

elustada reaktsoonilised kodanlikud „filosoofid“ ka meie päevil. Vicol on terve rida ideesid, mis hiljemini on muutunud teaduse raudvaraks. Marx kirjutab, et Vicol me leiame „Rooma õiguse vaimu filosoofilist käsitust vastandina õiguse filistrite õigusekäsitusele“ (Vico märgib ära ühiskondlikkude gruppide võitluse mõju õiguslikkude normide kujunemisele). Vico avaldas esimesena mõtte, et Homerose isikut pole olnud ja et tema laulud on rahva teadvuse peegeldus. Ta püüab teaduslikult läheneda usundite ja müütide päritolu küsimusele (hirm on usutunde algallikas). Marx ütleb, et Vicol on olemas eos „... võrdleva keeleteaduse (olgu fantastilise) alused ja üldse rohkesti geniaalsuse välgatusi“. Vico põhiideed on esitatud raamatus „Rahvaste üldise loomuse kui uue teaduse alused“ (1725, esmakordselt täielikult vene keelde tõlgitud a. 1940).

vitalism — idealistlik suund bioloogias, väidab elusas organismis erilise „elujõu“ (*vis vitalis*) olemasolu. Vitalistid väidavad, et elunähtusi eraldab anorgaanilisest loodusest absoluutne kuristik, sest nad on sihipäraselt suunatud ülemateriaalsete (supranaturaalsete) jõudude tagajärjed ja neile alluvad elusais olendele kõik füüsikalised-keemilised protsessid. Elementaarsel kujul avaldub vitalism juba primitiivse inimese kujutlusis looduse üldisest hingestatusest (vt. *animism*). Platoni „lõpp-põhjuste“ ja Aristoteelse sihipäraselt toimivate põhjuste (enteleheide) idealistlikud kujutlused said aluseks vitalismi kogu edaspidisele arengule. Vitalism astus välja immateriaalse jõu kaitseks organismis ja nimetas seda mitmesuguste nimedega: eluprintsiibiks, psühhoideks, elusöös-

tiks, teleoloogiliseks kausaalsuseks, ehituse peaplaaniks, psühhoplasmaks, materia hingestatuseks, entelehheiaiks jne. Vitalistide väidetele, et ained, mis kuuluvad ainult elusolendite (orgaanilise) koosseisu, erinevad printsiipsiaalselt anorgaanilistest ainetest, anti esmakordselt hävitav löök saksa keemiku Fr. Wöhler'i töödes (1828); tema teostas laboratoorsel teel loomse päritoluga orgaanilise aine (uriini) esimese sünteesi. Sellest ajast peale on orgaaniline keemia süntetiseerinud üle 100 000 mitmesuguse orgaanilise aine, nende hulgas rasvad, süsivesikud, hulk hormone ja vitamiine, mõned verepigmentid ja vormilt lihtsamad valgud. Keemia edusammud XIX saj. keskel, aga samuti darvinismi ja kogu bioloogia arenemine kummutasid täiesti kõik vitalismi „argumendid“. Ent seoses imperialistliku ajajärgu saabumisega XIX saj. lõpul tekib „uusvitalismi“ nimetuse all uus idealismi elustamise katse bioloogias. Uusvitalismi esindajaiks on Läänes Driesch ja v. Uexküll. NSVL-s arendas uusvitalistlikku teooriat A. G. Gurvitš. Dialektilise materialismi positsioonidelt esitasid vitalismi kohta arvustuse Engels ja Lenin. Terava materialistliku kriitikaga ründasid uusvitalismi samuti Ernst Haeckel, K. A. Timirjazev ja rida teisi suuri loodusteadlasi, kes kaitsevad teadust idealismi vastu. Viimase 10—15 aasta kestel võib tähele panna Läänes uut vitalismi lainet, kusjuures tema kaitsejad püüavad sõnadega tõusta materialismist ja idealismist kõrgemale, leiutades selleks vitalismile uusi nimetusi („bioloogika“, „holism“ jt.). Dialektilise materialismi ülesandeks on uusima vitalismi reaktsioonilise olemuse kriitika.

Voltaire, François Marie (Arouet) (1694—1778) — väljapaistvaim prantsuse valgustaja, kirjanik ja filosoof XVIII saj. Voltaire kuulub kirjanike hulka, kes ette valmistas inimarud XVIII saj. lõpu Prantsuse kodanlikule revolutsioonile oma hiilgava kriitikaga, mis oli sihitud vaimulikkonna ja absolutismi vastu. Filosoofias on Voltaire Locke'i (vt.) järelkäija. Voltaire arvas, et kogemus on kogu tunnetuse allikas, et on võimatu mõista mitteainelist substantsi ja on võimatu tema üle vaielda. Kuid materialismini Voltaire ei jõua, vaid jääb mõõdukaks agnostikuks. Voltaire on deist. Vastukaaluks usulis-müstilisele ilmutusõpetusele püüab Voltaire tõestada ratsionaalselt jumala olemasolu. Jumala olemasolu oluliseks tõestuseks on Voltaire'i järgi universumi harmoonilisus. Voltaire rõhutab religiooni praktilist „kasulikkust“: „kui jumalat poleks olemas, siis ta tuleks välja mõelda“ kui „lihttrahva“ ohjendaja, kui „korra“ tagatis. Teiselt poolt esineb Voltaire katolitsismi, ebaisu, eelarvamuste ja fanatismi vastu võitlejana. Kogu oma absolutismi kriitika juures jäi Voltaire monarhistiks. Tema poliitiliseks ideaaliks on nn. „valgustatud absolutism“, konstitutsiooniline monarhia. Voltaire'i filosoofia on täis vasturääkivusi. Katolitsismi ja papimeelsuse salvava kriitika kõrval esineb jumala olemasolu ja religiooni tarvilikkuse tunnustamine, absolutismi kriitika kõrval „valgustatud absolutismi“ tunnustamine. Marx kirjutab, et Voltaire „jutlustab tekstis usumatust, kuid märkustes kaitseb usku... Kas on aga keegi ka uskunud nende märkuste puhastavasse jõusse?“ Hiilgava populariseerijana oli Voltaire'il kaasaeglasile kolossaalne mõju

papimeelsuse, katolitsismi ja isevalit-
suse kriitikuna ja Prantsusmaal ole-
masoleva feodaalse korra paljastajana.
Voltaire'i peateosed: „Filosoofilised
kirjad“ (1733), „Newton'i filosoofia
alused“, „Filosoofiline sõnaraamat“,
„Candide“, „Orléansi neitsi“.

voluntarism (ladinakeelsest sõnast
voluntas = tahe) — filosoofia üks sub-
jektiiiv-idealistlike suundi, mis eitab
looduses ja ühiskonnas objektiivset
seaduspärasust ja paratamatust ja mis
omistab tahte otsustava, primaarse
tähtsuse. Voluntarismi esindajaiks on
Schopenhauer, Nietzsche, Ed. Hart-
mann jt. Selle suuna allikad on kau-
ges keskajas. Me leiame voluntarismi
kirikuisade õpetustes: Pühal Augusti-
nusel (354—430), kes pidas tahtjõu-
du isiksuse aluseks ja kes ühendas
selle teooria jumaliku ettemääratuse
õpetusega; keskaja tuntud skolastikul
Duns Scotusel, kes tunnustas avalikult
tahte primaati mõistuse suhtes, juhuse
primaati paratamatuse suhtes. Duns
Scotus nägi aktiivses tahtes inimliku
täiuse alust ja eesmärki ja inimese sõl-
tumust jumalatahtest. Seega avaldus
voluntarismi reaktsiooniline loomus
juba tema tekkeallikais. Olles sihitud
objektiivse materiaalse seaduspärasuse
õpetuse vastu, sobis voluntarism juma-
liku ettemääratuse ja jumalatahte fa-
talistlikkude õpetustega. Uues filosoo-
fias, nagu näitas Lenin „Materialismis
ja empiriokrititsismis“, on voluntaris-
mi suund seotud Kanti ja Hume'i
suunaga, objektiivse seaduspärasuse
eitamisega looduses ja ühiskonnas ja
kantiaanliku valemiga: „Aru dikteerib
loodusele seadused“. Sellise „volunta-
ristliku idealismi“ selgeks näiteks on
Lenini järgi mahhism, mis eitab loo-
duse objektiivseid seadusi ja „peab

maailma tahteks“. Narodnikutel, anar-
histidel ja sotsialistidel-revolutsionää-
ridel põhjendab voluntarism filosoofiliselt
„tugevate isiksuste“ subjektiiv-
sotsioloogilisi teooriaid, millede järgi
need isiksused on ühiskondliku prot-
sessi suunavad jõud. Neokantiaanidel
(Windelband-Rickert'i koolkonnas)
teenib voluntarism kapitalismi vältima-
tu huku varjamise sihte, kapitalistliku
korra igavese kestvuse teooriate huvi-
sid. Nietzschel tähendab voluntarism
valitsevate klasside vägivalda ja rõhu-
tud kihtide orjastamise õigustamist.
Eriti laialdaselt on levinud mitmesu-
gused voluntaristlikud teooriad täna-
päeva kodanlikus teaduses ja filosoo-
fias. Hirm läheneva proletaarse revo-
lutsiooni ja kapitalismi vältimatu kok-
kuvarisemise ees sunnib kodanlust
otsima pääsemist ühiskondliku arene-
mise halastamatute seaduspärasuste
eest mitmesugustes tahtevabaduse ja
vaba tahte sõltumatuse jne. teooriates.

vorm ja sisu. — Looduses, ühis-
konnas ja mõtlemises on kõigil oma
sisu ja oma vorm. Idealistlike ja me-
tafüüsiliste süsteemide enamikule on
vormi lahutamine sisust iseloomulik.
Dialektiline materialism vaatab vormi
ja sisu ühtsuses. Vormi ja sisu ühtsu-
ses etendab määravat osa sisu. Ühis-
kondliku tootmisviisi sisuks on mate-
riaalsed tootlikud jõud. Kuid materi-
aalsed tootlikud jõud on ainult üks
tootmise külge; teise külje, tema vormi
moodustavad inimeste suhted ükstei-
sega tootmisprotsessis, s. o. tootmis-
suhted. Tootmissuhteid kui vormi mää-
ravad tootlikud jõud kui sisu. „Kol-
hoos on sotsialistlik m a j a n d u s l i k u
organisatsiooni vorm, samuti nagu
Nõukogud on sotsialistlik poliiti-
lise organisatsiooni vorm. Nii kol-

hoosid kui ka Nõukogud on meie revolutsiooni suurimad saavutused, on töölisklassi suurim võit. Kuid kolhoosid ja Nõukogud on ainult organisatsiooni vorm, tõsi küll, sotsialistlik, kuid ikkagi organisatsiooni vorm. Kõik oleneb sellest, milline sisu valatakse sellesse vormi“ (Stalin). Sisu, eseme sisu areng eelneb ikka vormi tekkimisele ja arengule. Ära märkides sisu primaati vormi suhtes kindlalt dialektiline meetod samal ajal, et vorm pole midagi ükskõikset, sisu suhtes passiivset. Vorm on aktiivne ja relatiivselt iseseisev. Vorm mõjub aktiivselt sisule, soodustades või pidurdades tema arengut. Näiteks tootmissuhted kõduneva kapitalismi tingimustes osutuvad kütkeiks tootlike jõudude arengule, ohjendavad nende edasist arengut. Sisu ja vormi täieliku kokkukõla näiteks võivad olla tootlikud jõud ja tootmissuhted sotsialistlikus ühiskonnas. Sotsialistlikud tootmissuhted on tootlike jõudude piiritu arengu võimsaks teguriks. Vormi üli-suurt organiseerivat tähendust märgib ära seltsimees Stalin: „Kes võib eitada, et kolhoosid osutuvad nimelt selleks sotsialistliku majanduse vormiks, mille kaudu ainuüksi paljumiljoniline väiketalanike kiht võib omandada masinad ja traktorid kui majandusliku tõusu hoovad, kui põllumajanduse sotsialistliku arengu hoovad?“ Dialektiline vormi ja sisu vastastikune seos seisab selles, et oma arenguprotsessis eseme sisu astub vastuollu ja võitluse vana vormiga, mis enam ei vasta uuele sisule; see vastuolu laheneb vananenud vormi hävitamisega, hülgamisega uue sisu poolt. „Konflikt ei eksisteeri mitte sisu ja vormi vahel üldse, vaid vana vormi ja uue sisu va-

hel, mis otsib uut vormi ja taotleb teada“ (Stalin). Niisiis satub tootlike jõudude areng teravasse konflikti kapitalistliku ühiskonna tootmissuhetega, mis on saanud piduriks tootlike jõudude edasisele arengule. Proletaarne revolutsioon lahendab selle vastuolu. Dialektilisest õpetusest vormi ning sisu kohta tulenevad väga tähtsad praktilised ja poliitilised järeldused. Kui sisu määrab vormi, siis on vaja kogu tööd sotsialismi ülesehitamisel, nõukogude, kolhooside, nõukogude kultuuri jne. edasisel kaitsemisel ja arendamisel teha nii, et kindlustataks nende sotsialistlik sisu. Kui vorm pole midagi ükskõikset, sisu suhtes passiivset, siis pole samuti mitte ükskõik, milline on ühe või teise nähtuse vorm: ainult töö organiseerimise sotsialistlik vorm võib olla NSVL hiiglasuurte edusammude lätteks majanduslikus ülesehitustöös; nõukogude kultuuri rahvuslik vorm soodustab meie kultuuri sotsialistliku sisu arenemist; nõukogud kui proletariaadi diktatuuri riiklik vorm soodustab sotsialistliku riigi arengut ja kindlustamist.

vulgaarne evolutsionism — arengu metafüüsiline kontseptsioon, mille järgi liikumine, arenemine omab puhtkvantitatiivset karakterit ja tähendab oma kvantitatiivselt määratelduselt valmis, muutumatute nähtuste ja esemete lihtsat suurenemist või vähenemist. Vt. *evolutsioon ja revolutsioon; marksistlik dialektiline meetod*.

vulgaarne materialism — arstide ja loodusteadlaste seas 1850-ndail ja 1860-ndail aastail Saksamaal tekkinud filosoofiline vool. Selle voolu välja-paistvamaid esindajaid Büchner'it, Vogt'i ja Moleschott'i nimetas Engels

„odava materialismi“ laialikandjaiks ja vulgaarse materialismi „rändjultustajaiks“. Tunnistades ainukeseks reaalsuseks materia ja kaitsedes ateismi, eksisid need materialistid seisukohale, nagu eritaks peaaegu samal viisil mõtteid, nagu maks eritab sappi, s. o. nad seletasid mõtlemist vulgaar-materialistlikult. Säärane seisukoht oli tagasimine mitte ainult võrreldes dialektilise materialismi, vaid ka XVIII saj. prantsuse materialismiga. Vulgaarset materialismi iseloomustab dialektika absoluutne ignoreerimine, looduse liikumisseaduste iganenud mehaanilise vaateviisi kaitsemine ja idealism ühiskonna käsituses.

vulgaarne objektivism — vt. *kodanlik objektivism*.

võimalikkus ja tegelikkus. — Võimalikkus on see, mis pole tegelikkus ja mis võib realiseeruda teatavate tingimuste olemasolul. Tegelikkus on juba teostunud võimalikkus. Reaalsest võimalikkusest tuleb eristada formaalset, tühja võimalikkust. Formaalse võimalikkuse seisukohalt on „kõik võimalik“: on võimalik, et Kuu kukub täna Maa peale, et Türgi sultan saab Rooma paavstiks jne. Formaalne ehk abstraktne võimalikkus on niisugune võimalikkus, mis põrmugi ei tulene objektiiivsete tingimuste olemasolust ega saa muutuda tegelikkuseks. Sotsialistid-utopistid näiteks rajasid oma arvestused sotsialismi teostamise võimalikkusele ilma klassivõitlusega. Nad arvasid, et pruugib ainult veenda kuningaid ja printse sotsialismi paremustes, ja viimased aitavad neile realiseerida nende sotsialistlikud ideaalid. Formaalset võimalikkusest erinevalt tähendab reaalne võimalikkus säärast

võimalikkust, millel on objektiiivsed põhjused, mis teatavates tingimustes paratamatult realiseerub, s. o. muutub tegelikkuseks. Võimalikkust ja tegelikkust tuleb piinlikult eristada. Nõukogude kord lõi reaalse võimalikkuse sotsialistliku ühiskonna ülesehitamiseks. „Sotsialismi ülesehitamise võimalikkuse ja tema tegeliku ülesehitamise vahel on suur vahe. Võimalikkust ei tohi ära segada tegelikkusega“ (Stalin). Bolševistliku partei õige poliitika tõttu on sotsialismi võidu võimalikkus meie maal muutunud tegelikkuseks. Tingimuste seas, mis on tarvilikud võimalikkuse muutmiseks tegelikkuseks, etendab tähtsat osa sihipäraselt suunatud tegevus. „Et võimalikkus muuta tegelikkuseks, selleks on tarvis terve rida tingimusi, millede hulgas etendavad kaugeltki mitte viimast osa partei suund ja selle suuna õige teostamine“ (Stalin).

võrdsus. — Mõistesse „võrdsus“ on erinevad ühiskonnaklassid asetanud printsiipiaalselt erineva sisu. Võrdsus kodanlikus mõistes tähendab ainult kodanike õiguslikku võrdsust seaduse ees, mille juures säilib inimese ekspluateerimine inimese poolt, töötavate masside poliitiline ja varanduslik võrdsusetus. Seepärast on kodanlik võrdsus formaalne. Võrdsuse loosung, mis etendas progressiivset osa kodanluse revolutsioonilise võitluse perioodil feodaalse seisusliku mitte võrdsuse vastu ja feodalismi vastu üldse, muutus kodanluse võiduga kapitalismi poolt rõhutud masside petmise vahendiks. Väikekodanlikud võrdsuse teooriad levisid laialdaselt eriti XIX saj. esimesel poolel, mil kodanliku võrdsuse formaalne ja võlts iseloom hak-

kas eriti ilmseks muutuma. Väikekodanlikud ideoloogid (Proudhon, Stirner jt.) püüdsid kodanlikku võrdsuse mõistet avardada, täiendades teda inimeste võrdsustamise nõudega varanduslike suhete alal. Väikekodanlik võrdsuse mõiste on aga poolik ja utoopiline, sest ta ei lähtu klasside, klasside ebavõrdsuse ja eksploateerimise hävitamise paratamatusest. Väikekodanlikud võrdsuse kaitsejad ei tõstnud üles eraomandi kaotamise ja tootmisvahendite ühiskonnastamise küsimust. Võrdsust mõistsid nad kui võrdsust eraomandi valdamisel. NSVL-s võidule pääsenud sotsialismi tingimustes leidsid aset katsed uuesti elustada väikekodanlikku võrdsuse käsitust, mis väljendusid inimeste võrdsustamise nõudes tarbimise ja eluviisi alal, sõltumatult nende ühiskondliku töö kvaliteedist ja kvantiteedist. Nõukogude Liidu tingimustes oli sel võrdsustamise propageerimisel reaktiooniline iseloom. Proletaarse, marksistliku võrdsusemõiste klassikalise definitsiooni on andnud seltsimees Stalin. „Võrdsuse all marksism ei mõista võrdsustamist isiklike tarvete ja eluviisi alal, vaid klasside kaotamist, s. o. a) kõigi töötajate võrdset vabastamist eksploateerimisest pärast kapitalistide kukutamist ja eksproprieerimist,

b) võrdset tootmisvahendite eraomanduse kaotamist pärast seda, kui nad on üle antud kogu ühiskonna omandiks, c) võrdset kohustust kõigile töötada vastavalt oma võimeile ja võrdset õigust kõigile töötajale saada selle eest vastavalt oma tööle (sotsialistlik ühiskond), d) võrdset kohustust kõigile töötada vastavalt oma võimeile ja võrdset õigust kõigile töötajale saada selle eest vastavalt oma tarbeile (kommunistlik ühiskond). Seejuures marksism lähtub sellest, et inimeste maitset ja tarbed ei ole ega või olla ühesugused ja võrdsed ei kvaliteedilt ega kvantiteedilt ei sotsialismi perioodil ega kommunismi perioodil. Selline on marksistlik võrdsusemõiste“ (Stalin). Faktilise võrdsuse teostamise ajaloolised saavutised NSVL-s on fikseeritud Stalinlikus Konstitutsioonis.

välismaailm — väljaspool inimest ja temast sõltumatult olemasolevate materiaalsete esemete ja nähtuste kogum nende vastastikusel seoses. Välismaailm on materialistidele inimliku tunnetuse ainuke allikas. Idealistidele on välismaailm kas väljaspool maailma oleva vaimse olemise loomingu produkt (objektiivne idealism) või üksiku inimese teadvuse produkt (subjektiivne idealism).

Õ

õigus — teatud kindlal viisil inimeste vahelisi suhteid (tootmisvahendite omanduse, jaotamise ja vahetamise suhteid) reguleerivate riiklike korralduste ja seaduste totaliteet. Õigus on antud ühiskonnas valitseva klassi tahe, mis on riigi-

seaduseks tõstetud. Kodanlikku õigust iseloomustasid Marx ja Engels „Kommunistlikus manifestis“ järgmiste sõnadega: „... teie õigus on ainult teie klassi seadustatud tahe, mille sisu määravad teie klassi materiaalsed elutingimused.“ See kodanliku õiguse

klassikaline definitsioon on lähtealuseks igasuguse õiguse loomuse ja sisu mõistmisel. Marksism-leninism õpetab, et õigus ja õiguslikud suhted pole midagi muud kui ühiskonna majanduslike elutingimuste peegeldus ega ole tuletatavad ja mõistetavad „ei isendast ega nõndanimetatud inimvaimu üldisest arengust“ (M a r x). Õiguse sisu määravad ühiskondlik-majanduslikud suhted ja valitseva klassi materiaalsed eksisteerimistingimused. Nõukogude sotsialistlik õigus on nõukogude rahva seadustatud tahe, mille sisu määravad need ülesanded, mis sei-

savad ees töölisklassi diktatuuril: ekspluateerijate mahasurumine, töölisklassi liit talurahvaga, kommunismi ehitamine. Nõukogude sotsialistlik õigus ja seadusandlus osutuvad üheks peavahendiks tööliste ja talupoegade käes sotsialistliku riigi majandusliku aluse edasiseks kindlustamiseks sotsialistliku ühiskonna ülesehituse lõpuleviimisel ja sotsialistlike saavutuste kaitsemisel kapitalistliku ümbruskonna ja tema agentide vastu, edasisel võidukal edasiliikumisel kommunismi kõrgeima faasi poole.

Õ

ökonomism — vt. „*Mis teha?*“; *stihiilisus ja teadlikkus*.

ökonomika ja poliitika. — Majandust ja poliitikat vaadeldakse marksismi poolt nende vastastikusel mõjus ja arengus kui lahutamatu tervikut. „Poliitikat ei saa lahutada majandusest. Meie ei pääse majandusest, samuti kui me ei pääse poliitikast. Uurimise mugavuse mõttes eraldavad inimesed harilikult metodoloogiliselt majandusküsimused poliitilistest küsimustest. Kuid seda tehakse ainult metodoloogiliselt, kunstlikult, ainult uurimise mugavuse mõttes. Elus, praktikas seevastu on poliitika ja majandus lahutamatud. Nad eksisteerivad koos ja mõjuvad koos“ (S t a l i n). Iga ühiskondliku korra määrab ära ainult temale omane kindel *materiaalsete hüviste tootmise viis* (vt.). Tootmisviis haarab nii ühiskonna tootlikke jõude kui ka inimeste tootmissuhteid, moodustades tervikuna ühiskonna majan-

dusliku struktuuri — m a j a n d u s e. Ühiskonna majanduslik kord tingib poliitilised ja ideoloogilised pealisehitised. Kuid poliitika omakorda omab ülisuurt tähtsust majandusliku korra enda arengus. Vananenud poliitilise korra kukutamisetähtsust on võimatu tootlike jõudude, ühiskonna majandusliku aluse edasine areng. Seepärast on iga revolutsiooni põhiküsimuseks poliitilise võimu küsimus. „Poliitika on majanduse kontsentreeritud väljendus... Poliitika omab paratamatult esikohta majanduse suhtes“ (L e n i n). Poliitikas ja poliitilises võitluses leiab kõrgema väljenduse klasside vastandlikkus, ekspluateeritavate ja ekspluateerijate, rõhutute ja rõhujate huvide lepitamatus. Poliitika, poliitilise võitluse keskseks küsimuseks on võimuküsimus. Poliitika alale kuuluvad kõik riigivalitsemise ja riigikorra, klassivõitluse juhtimise jne. küsimused. Poliitika alale kuuluvad samuti rahvaste ja riikide vastas-

tikuste suhete küsimused — välispoliitika, mida määravad valitseva klassi huvid. Kommunistliku partei ja nõukogude valitsuse poliitika NSVL-s on rajatud meie maa arengu suuna teaduslikule ettenägemisele. See areng ei toimu stiihiliselt, iseoolu korras, vaid plaanikindlalt, teda suunatakse riikliku rahvamajandusliku plaaniga kommunistliku ülesehitustöö huvides ja teostatatakse ägedas võitluses kõigi sotsialistliku ühiskonna suhtes klassivaenulike elementide vastu.

ökonoomiline materialism — ühe-külgne, vulgaarne ajalookäsituse, mis loeb ühiskondliku arengu ainsaks jõuks majandust. Ökonoomiline materialism eitab poliitika ja poliitiliste institutsioonide, ideede ja teooriate tähtsust ajaloo protsessis. Ökonoomilise materialismi pooldajaks olid Lääne-Euroopas E. Bernstein, Venemaal aga „legaalsed marksistid“, „ökonoomistid“

ja menševikud. Ökonoomilise materialismi esindajaks oli ka M. N. Pokrovski. Oma vulgaarset materialismi püüdsid ökonoomilised materialistid esitada marksistliku ajalookäsitusena. Tõepoolest erineb aga ajalooline materialism ökonoomilisest põhimiselt. Nähes materiaalses produktioonis ühiskonna arengu peamisi tõukejõude ja seletades poliitiliste institutsioonide, ideede ja teooriate tekkimist ühiskonna materiaalse elu tingimustega, rõhutab ajalooline materialism samal ajal poliitiliste institutsioonide, ideede ja teooriate määratu suurt tähtsust ajaloolises arengus. Proletariaadi diktatuurita poleks võimalik ehitada sotsialistlikku ühiskonda, ilma marksismi-leninismi revolutsioonilise teooriaga, tema organiseeriva, mobiliseeriva ja ümberkujundava jõuta poleks mõeldav NSVL töölisklassi maailmaajalooliselt tähtis võit.

Ü

ühiskond — vt. *tootmissuhete tüübid; ühiskondlik-majanduslik formatioon*.

ühiskondlik-majanduslik formatsioon — ühiskond tema ajaloolise arenemise teatud kindlal astmel, inimeste ühiskondliku elu struktuur, mille aluseks on ajalooliselt määratletud tootmisviis. Materiaalsete hüviste tootmise protsessis ühinevad inimesed ühiseks tootmistegevuseks. „Tootmissuhted oma totaalsuses moodustavad selle, mida nimetatakse ühiskondlikeks suheteks, ühiskon-

na k s, ja pealegi kujundavad ühiskonna, mis asub ajaloolise arengu teatud kindlal astmel, omapärase eri iseloomuga ühiskonna“ (M a r x). Ürgaegne kogukondlik kord, orjapidamine, feodaalne, kapitalistlik ja kommunistlik kord on inimühiskonna mitmesugused ühiskondlik-majanduslikud formatsioonid, arenemisastmed. Majanduslikul alusel kujuneb igas ühiskonnas keeruline pealiskohalike süsteem: teatud kindel poliitiline kord — riik, samuti ka ühiskondliku teadvuse vastavad vormid — religioon, teadus, kunst, kõlblus jne. Igal ühiskondlik-majanduslikul for-

matsioonil on omad tekkimise, arenemise ja hävimise erilised ajaloolised seadused. Ühiskonna ühe kuju üleminek teise ei toimu juhuslikult, vaid rangelt seaduspäraselt, vana ühiskonna rüpes peituvate vastuolude arenemise tõttu, mis viib tema hävingule ja paneb aluse uuele progressiivsemale korrale. Klasside ühiskonnas ühe ühiskondlik-majandusliku formatsiooni üleminek teise teostub klassidevahelise võitluse tagajärjel, valitsevate klasside revolutsioonilise kukutamise teel. Nii viib töölisklassi võitlus kapitalistide vastu kapitalistliku korra hävitamisele ja sotsialistliku korra püstitamisele. Alles kommunistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooniga algab tõeline inimkonna ajalugu, mil inimesed, vabanedes kapitali ikkest, saades oma ühiskondlike suhete isandaiks, arendavad oma andeid igakülgselt.

ühiskondlik olemine — ühiskonna materiaalse elu tingimuste kogum, mis määrab inimeste ühiskondliku teadvuse (vt. *ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus*).

ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus. — Dialektilise materialismi vaatekohalt on olemine primaarne, teadvus sekundaarne, ta on materia, looduse peegeldus inimese ajus, mis osutub sama looduse kõrgeimaks arenguproduktiks. Niisamuti lahendab ajalooline materialism ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vahekorra küsimuse. Ühiskondlik olemine — materiaalsete hüviste: toidu, rõivaste, elamu jne. tootmise viis — osutub primaarseks, määrab ühiskondliku teadvust ja ühiskonna vaimset elu. Lenin räägib sellest järgmist: „Täpselt

nii nagu inimese tunnetus peegeldab temast sõltumatult eksisteerivat loodust, s. o. arenevat materiat, nõnda peegeldab inimese ühiskondlik teadvus (s. o. mitmesugused filosoofilised, religioossed, poliitilised jms. vaated ja õpetused) ühiskonnas ja j a n d u s l i k k u s t r u k t u u r i.“ Kuni Marxini domineeris *idealistslik ajalookäsitlus* (vt.). Ühiskondlikus teadvuses (ideedes, teoorias, inimeste veendumustes) või „absoluutses idees“, jumalas jms. nägid idealistid ühiskondliku arengu alust, tõeke jõudu. Marx avardas dialektilise materialismi ühiskondlike nähtuste alale, avastas, et ühiskondlik olemine, materiaalsete hüviste tootmise viis määrab ühiskondliku teadvuse. See oli suurimaks avastuseks, mis muutis ühiskonnateadvuse tõeliseks teadvuseks. Koos sellega näitas marksism eesrindlike ühiskondlike ideede suurt ümberkujundavat ja organiseerivat osa ühiskonna arengus.

ühiskondlikud suhted — inimestevahelised suhted, mis kujunevad nende ühise tegevuse protsessis. Ühiskondlikud suhted jagatakse materiaalseiks ja ideoloogilisteks: viimased moodustavad esimeste suhtes ainult pealiskihitise. Materiaalsete hüviste tootmine moodustab inimühiskonna eksisteerimise ja arenemise aluse. Seepärast on kõigist ühiskondlikest suhteist kõige tähtsamad tootmissuhted, majanduslikud suhted. Tootmissuhted määravad kõigi teiste ühiskondlike suhete — poliitiliste, kõlbliste jne. — iseloomu. Alles arusaamine, et kõik ühiskondlikud suhted sõltuvad tootmissuhteist, võimaldas seletada iga ühiskondlikku korda kui ühtsat tervikut.

„Ühiskondlikust lepingust ehk poliitilise õiguse printsiibid“ — üks J. J. Rousseau (vt.) tähtsamaid teoseid, mis jättis sügava jälje ühiskondlik-poliitilise mõtlemise ajalukku ja avaldas suurt mõju Prantsuse 1789. a. kodanliku revolutsiooni käigule. Suurel määral ilmnes selle raamatu mõju 1789. a. Rahvuskogu poolt vastuvõetud „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis“. Kuid kõige täielikumast kehastamist leidsid „Ühiskondliku lepingu“ ideed ainult jakobiinide õiguste deklaratsioonis ja 1793. a. põhiseaduses. Selle raamatu mõju all kasvas terve rida silmapaistvaid Prantsuse revolutsiooni tegelasi; Rousseau õpilastest, kes tema ideid püüdsid ellu viia, oli kõige ustavam ja järjekindlam Robespierre. „Ühiskondlikus lepingus“ võtab Rousseau kritiseerimisele need teooriad, mis sofistliku argumentatsiooni varal püüavad tõestada feodalistlik-absolutistliku võimu õiguspärasust. Feodalismi peab Rousseau kõige absurdsemaks ja ülekohtusemaks iganes eksisteerinud korraks, sest ta ei baseeru õigusel, vaid vägivallal. Vastukaaluks absolutismi ideoloogide (näiteks Bossuet') teooriaile, mis õpetasid, et kogu võim tuleb jumalast ja kuningas on ainult tema ees vastutav, tõstab Rousseau esiplaanile riigi lepingulise tekkimise. Selle teooria järgi on riik institutsioon, mis on loodud kas kodanike vaikiva kokkuleppe või lepingu teel üldistes huvides. Riigiks ühinedes leppisid inimesed kokku loobumiseks looduslikust vabadusest, mida nad kasutasid eelühiskondlikus olukorras (mil igaüks võis teha, mis ta tahtis, lugemata end teiste suhtes kuidagi kitsendatuks), et tema asemel soetada „kodanikuvabadust“ ja ühiskonna

poolt garanteeritud eraomandi õigust. Riik peab nõnda siis teenima mitte privilegeeritud seisuste, vaid kogu ühiskonna huve, kindlustades võrdsuse ja vabaduse kõigile tema liikmeile. Seda nõuet võib rahuldada ainult niisugune poliitiline süsteem, „milles ülemvõim (suveräniteet) kuulub rahvale“ või milles „seadustele allutatud rahvas“ samal ajal osutub „nende seaduste autoriks“. „Seadusandlik võim,“ kirjutab Rousseau, „kuulub rahvale ja tohib kuuluda ainult temale.“ Seda oma võimu ei saa rahvas usaldada valitsusele. Viimane on ainult rahva teenija ja on kohustatud rahva ees vastutama oma tegude eest. „Täitva võimu kandjad,“ ütleb Rousseau, „pole rahva isandad, vaid tema ametnikud“; rahvas võib neid ametisse nimetada või teistega asendada vastavalt oma soovile. Tunnustades poliitilise süsteemi otsustavat tähendust ühiskondliku elu õigel ülesehitamisel, ei ignoreerinud Rousseau ühtlasi ka majanduslikke suhteid, kuigi ta ei mõistnud (ja sel ajajärgul ei võinudki mõista) majandusliku baasi määravat osa poliitikas. Näiteks arvas Rousseau, et kõigi kodanike formaalne võrdsus üksi ei taga neile tõelist vabadust. „Kui tahate“, kirjutab ta, „et riik oleks tugev, siis lähendage äärmisi astmeid niipalju kui võimalik; ärge sallige ei rikkaid ega kerjuseid.“ „Ükski kodanik ei tohiks olla nii rikas, et ta suudaks teist ära osta, ja ükski nii vaene, et ta oleks sunnitud ennast müüma.“ Seda individuaalse rikkuse ulatuse reguleerimist peab teostama riigivõim. Jakobiinide diktatuuris üritatud katse täiesti teostada „Ühiskondlikus lepingus“ püstitatud printsiipe lõppes krahhiga. „Rousseau

„Ühiskondlik leping“, kirjutab Engels, „leidis reaalselt teostamist terrori ajal, millest oma poliitiliste võimete suhtes usalduse kaotanud kodanlus otsis pääsu esmalt direktoriumi äraostetavuses, hiljemini aga Napoleoni despotismi tiiva all . . . Pärast „mõistuse võitu“ tekkivad ühiskondlikud ja poliitilised institutsioonid osutusid kurjaks, kibedat pettumust väljakutsuvaks karikatuuriks valgustajate hiilgavaist lubadustest.“ Ometi inspireerisid „Ühiskondliku lepingu“ ideed hiljemini parimaid revolutsioonilisi päid (Babeuf, Radištšev) ja muu seas avaldasid suurt mõju sotsialistideleutoopistidele (Saint-Simon, Fourier jt.).

ühiskonna majanduslik struktuur — ühiskonna materiaalsete tootlike jõudude teatud kindlale arenemisastmele vastav tootmissuhete kogum. Üks ühiskonna kaju (ühiskondlik-majanduslik formatsioon) erineb teisest eelkõige oma majandusliku struktuuri poolest, seal valitsevate tootmissuhete tüübi poolest. Nii valitsevad kapitalistlikus ühiskonnas tootmissuhted, mis on rajatud kapitalistlikule eraomandusele tootmisvahendite suhtes ja palgatöölise töö ekspluateerimisele. Sotsialistliku ühiskonna tootmissuhted on rajatud ühiskonna tootmisvahendite ühisomandusele ja ekspluateerimisvabade inimeste koostöö ning vastastikuse abi suhetele.

ühiskonna materiaalse elu tingimused. — Ühiskonna materiaalse elu tingimuste hulka kuuluvad: 1) ühiskonda ümbritsev loodus, geograafiline keskkond; 2) rahvastik ja selle tihedus riigis või ühiskonnas; 3) tootmine, mille varal inimesed loovad oma eluks vajalikke materiaalseid hüviseid. Ühis-

kond ei saa elada väljaspool looduslike tingimusi, kasutamata loodusjõude ja hüviseid. Samuti pole ükski ühiskond mõeldav teatava rahvastikutiheduseta. Kuid ei looduslikud tingimused ega rahvastik pole nendeks materiaalseks peatingimuseks, millest sõltuvad ühiskondliku korra karakter, tema areng, üleminek ühelt ühiskondlikult korralt teisele. Looduslike tingimuste mõju kraad ühiskonnale, samuti kui rahvastiku tihedus sõltub materiaalse tootmise tasemest. Põhijõuks, mis määrab ühiskonna arengut, tema üleminekut ühest ühiskonnast teise, on materiaalne tootmine, *ühiskonna tootlike jõudude* (vt.) areng.

ühiskonna tootlikud jõud — on tootmisriistad, mille abil luuakse materiaalseid hüviseid, ja inimesed, kes panevad liikuma tootmisriistad ja teostavad materiaalsete hüviste tootmist, kasutades teatud kogemusi ja töövilumust. Tootlikud jõud, s. o. tootmisvahendid (tööriistad, masinad, aparaadid, toorained jm.) ja inimese, töötaja tööjõud on alati töö, materiaalse tootmise vältimatud elemendid. Tootlike jõudude ajaloolisest arengutasemest, tootmisriistade täiuslikkusest, tootmiskogemusest ja inimeste töövilumusest sõltub ühiskonna töötootlikkus, inimese loodusevalitsemise aste. Siit on mõistetav tootlike jõudude ja nende kasvamise tähtsus ühiskonnale. Igal ajaloolisel hetkel sõltub ühiskonna elu tema kasutuses olevaist tootlikest jõududest. Metslase eksistents ilma tema vibu ja noolteta, kivikirveta ja muuta on niisama kujuteldamatu kui kaasaegse kapitalismi eksisteerimine ilma masinateta ja ka ilma töolisteta, kes moodustavad ühiskonna põhimise

tootliku jõu. Tootlike jõudude areng, eelkõige tootmisriistade areng on aluseks tootmisviiside muutumisele ja arengule (vt. *materiaalsete hüviste tootmise viisi*). Tootmisviiside muutumine viib kogu ühiskondliku korra muutumisele. Näiteks tingis masinalise tootmise tekkimine põhjalikke muutusi ühiskondlikus korras, ülemineku feodalismilt kapitalismile. Tootlikud jõud arenevad mitmesuguseis ühiskondades eriviisiliselt. Kapitalismi juures teostub see areng sügavalt vastuolulisel teel, mida põhjustab antagonism tootmise ühiskondliku iseloomu ja erakapitalistliku omastamisviisi vahel. Sotsialistlikus ühiskonnas, NSVL-s on tootlikel jõududel piiramatult kasvuvõimalus ja nad arenevad plaanikohaselt ühiskondliku rikkuse suurendamise, tööraha materiaalse ja kultuurilise taseme kindla tõstmise, NSVL sõltumatuse kindlustamise ja tema kaitsevõime tugevdamise huvides.

ühiskonnatüübid — vt. *tootmisuhete tüübid*; *ühiskondlik-majanduslik formatsioon*.

ühtsus ja mitmekesisus — vt. *maailma ühtsus ja mitmekesisus*.

ühtsus ja võitlus — vt. *vastandite ühtsus ja võitlus*.

„**ÜK(b)P ajaloo lühikursus**“ — vt. „*Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei ajalugu. Lühikursus*“.

üksik, eriline ja üldine. — Looduses on üksikud nähtused, need ühinevad gruppideks, millel on oma erilised seadused, need grupid aga alluvad seadustele, millel on juba üldine tähtsus. Näiteks on õunapuu ja pirnipuu kaks erinevat üksikut taimeliiki.

Kuid nende vahel on ka palju ühist õite ja viljade ehituses. Seepärast ühendatakse õunapuu ja pirnipuu ühte ja samasse erilisse gruppi ehk ühte ja samasse sugukonda. Kirsi- ja ploompuu on samuti kaks erinevat üksikut liiki, kuid ka nemad on isekeskis sarnased õie ja vilja ehituselt; mõlemal on mahlakas kiviga vili, seepärast kuuluvad nad ühte ja samasse sugukonda, kuid siiski teise, kui õuna- ja pirnipuu. Taimed, mis kuuluvad mõlematesse nimetatud sugukondadesse (õuna-, piri-, ploomi-, kirsipuu), omavad omakorda isekeskis ühiseid jooni õie ehituses, kuid õis on kõige tähtsamaks organiks taimede suguluse määramisel. Seepärast arvatakse need mõlemad sugukonnad ühte üldisse roosõieliste perekonda. Seega on üksik, eriline ja üldine looduses vastastikku seotud. Üldine ja eriline sisalduvad üksikus ja avalduvad ainult üksiku kaudu. „Üksik eksisteerib mitte teisiti kui ainult selles seoses, mis viib üldisele. Üldine on ainult üksikus, üksiku kaudu“ (L e n i n). Tunnetus peegeldab seda objektiivset seost. „Igasugune reaalne, ammendav tunnetus seisab ainult selles, et me mõtetes üksiku toome välja tema üksiksusest ja kanname ta üle erilisesse, ja sellest viimasest üldisesse“ (E n g e l s). Näiteks tees, et hõõrumine tekitab soojust, on üksiksuse otsustus, sest et siin tähistatakse üksikut fakti. Tees „mehaaniline liikumine muutub soojuseks“ on erilise otsustus, sest et siin tähistatakse erilist, mehaanilist liikumisvormi, mis muutub hõõrumise tõttu teiseks eriliseks liikumisvormiks — soojuseks. Ja lõpuks tees „igasugune liikumisvorm võib muutuda ja peab muutuma mis tahes teiseks liikumisvormiks“ on üld-

disuse otsustus. Järelikult üksik, eriline ja üldine on inimese mõistete liikumisvormid ja neis mõisteis peegeldub objektiivne maailm. „See näitab, et mõtlemise seadused ja looduse seadused on isekeskis paratamatult kokkukõlalised, kui nad on ainult õigesti tunnetatud“ (Engels). Inimtunnetuse liikumise ajalooline tee on selline: üksikult erilisele ja eriliselt üldisele. „Loodusteadus näitab meile . . . üksiku muutumist üldiseks“ (Lenin). Näiteks teadsid juba esiajaloolised inimesed praktiliselt, et hõõrumine tekitab soojust. Pärast pikka, aastatuhandeid kestnud ajastikku veendusid inimesed, et igasugune mehaaniline liikumine võib muutuda hõõrumise abil soojuseks, ja lõpuks teaduse tänapäeva arenemisastmel inimesed tunnetasid, et iga liikumisvorm võib muutuda iga juhtumi teatavais tingimustes ükskõik milliseks teiseks liikumisvormiks. Seega siis üksiksuse, erilise ja üldisuse otsustused tekivad inimpraktikas. „Loogilised vormid ja seadused pole mitte tühi kest, vaid objektiivse maailma peegeldus“ (Lenin).

„Üks samm edasi, kaks sammu tagasi“ — vt. „Samm edasi, kaks sammu tagasi“.

üldine — vt. üksik, eriline ja üldine.

„Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei ajalugu. Lühikursus“ — on bolševismi teadlik ajalugu, bolševismi omandamise tugevaim ideeline relv. Raamat ilmus 1938. a. sügisel. „ÜK(b)P ajaloo lühikursus“ võttis kokku hiiglasliku kogemuse, mille saavutas bolševistlik partei oma võitluses kõigi töölisklassi vaenlastega tsarismi ja kapitalismi kukutamise eest, proletariaadi diktatuuri kehtima pane-

ku ja sotsialismi ülesehitamise eest meie riigis. „Lühikursus“ on loova marksismi musterteos. „ÜK(b)P ajaloo lühikursuse“ loomisega tehti lõpp bolševistliku partei ajaloo käsitluse meelevaldsusele ja segadusele, meie partei teooria ja ajaloo tähtsamate küsimuste mitmesuguste seisukohtade ja meelevaldsete tõlgenduste ohrtrusele, mis esines varemni väljaantud partei ajaloo õpikuis. „Lühikursus“ on selliseks käsiraamatuks, kus on näidatud Marxi ja Lenini õpetuse pidev ühtsus, terviklus ja järgnevus, on näidatud seda uut, mida on toodud Lenini ja tema õpilaste poolt marksistlikku teooriasse proletariaadi klassivõitluse uue kogemuse üldistamise alusel imperialismi ja proletarsete revolutsioonide ajajärgul. Vastandina vanadele õpikutele, kus ÜK(b)P ajalugu käsiteldi kõigepealt ajalooliste isikute najal, kasvatab „ÜK(b)P ajaloo lühikursus“ parteikaadreid esmajoones marksismileninismi ideede seoses konkreetse parteiajaloo: ÜK(b)P ajalugu ise on marksism-leninism aktsioonis. „Lühikursus“ vabastas marksistliku literatuuri lihtsustamisest ja vulgariseerimisest selliste marksismileninismi teooria ja partei ajaloo tähtsate küsimuste tõlgendamises, nagu seda on küsimused isiku osast ajaloos, sotsialismi võidust meie maal, sõdade iseloomust tänapäeval, sotsialistliku riigi osast ja tähtsusest j.t. „Lühikursus“ demonstreerib näitlikult marksistlik-leninliku teooria jõudu ja tähtsust, rakendatult töölisklassi revolutsioonilises võitluses kapitalismi vastu. „Lühikursus“ andis partei ajaloo teadusliku periodiseeringu, mis vastab bolševistliku partei enda poolt läbitõhtud arengu ajaloolistele põhiappi-

dele. IV peatüki teine osa „Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist“ (vt.), mis on kirjutatud „ÜK(b)P ajaloo lühikursuse“ jaoks seltsimees Stalini poolt, üldistab geniaalselt kõik selle, mis on loodud filosoofia alal ja mis on marksistliku filosoofilise mõtte edasiarendamiseks. „Lühikursuse“ „Lõppkokkuvõttes“ võetakse kokku bolševistliku partei poolt käidud ajaloolise tee põhisaavutused ja näidatakse need õppetunnid, mida pakub ÜK(b)P rikkalik ajalugu. „Lühikursuse“ koostamisel „lähtus ÜK(b)P KK sellest, et ilma marksismi-leninismi teooria tundmiseta, ilma bolševismi omandamiseta ja ilma oma teoreetilisest mahajäämusest ülesaamiseta hakkavad meie kaadrid

mõlemast jalast lonkama, sest sotsialistliku ülesehitamise kõigi harude õige juhtimise ülesanne nõuab praktikult marksistlik-leninliku teooria aluste valdamist, nõuab teooria kasutamise oskust praktilise tegevuse küsimuste lahendamisel“ (ÜK(b)P KK määrusest „Parteipropaganda seadest ühenduses „ÜK(b)P ajaloo lühikursuse“ ilmumisega“). Seltsimees Stalini otsesel osavõtul ja juhatusel koostatud „Lühikursus“ tähistab oma ilmumisega suurt sündmust meie partei ideelises elus. „ÜK(b)P ajaloo lühikursus“ on saanud tõeliseks käsiraamatuks igale bolševikule, igähele, kes uurib eesrindlikku revolutsioonilist teooriat.

Nimede hääldamist.

a jne. tähendab nasaleeritud vokaali, hääldatakse umbes an(g) jne.

õ tähendab ebamääraselt hääldatavat õ-lähedast häälikut.

Rõhk on transkriptsioonis märgitud rõhulise silbi vokaali järel sirge apostroofiga.

Anaxagoras — anaksa'goras	Cabanis, Pierre Jean George — ka-
Anaximandros — anaksi'mandros	bani's pjäär ža žorž
Anaximenes — anaksi'menes	Cabet — kabe'
Anselm Canterbury'st — anse'lm	Caird — kääd
kä'ntõbærist	Campanella, Tommaso — kampa-
Aristoteles — aristo'teles	ne'lla tomma'so
Babeuf — babõ'f	Calvin — kalvi'n
Bacon, Francis — bei'kæn fraa'nsis	Cartesius — kartee'sius
Bazard — bazaa'r	Cassirer — kassii'rer
Bayle, Pierre — beil pjäär	Chrysippos — krüsi'ppos
Belinski, Vissarion Grigorjevitš —	Cohn — koon
beli'nski vissario'n grigo'rjevitš	Comte, Auguste — kot ogü'st
Berdjajev — berdjajev	Condillac, Etienne Bonnot — kodi-
Bergson — bergso'	ja'k etje'n bono'
Berkeley, George — baa'kli džoodž	Condorcet, Marie Jean Antoine —
Boccaccio — boka'tšo	kõdorsse' mari' ža atua'n
Bogdanov, Aleksandr Aleksandro-	Cusanus — kusaa'nus
vitš — bogda'nov aleksa'ndr	d'Alembert, Jean le Rond — dala-
aleksa'ndrovitš	bää'r ža lö ro
Bossuet — bossüe'	Dalton — dooltn
Bruno, Giordano — bru'no džor-	Demokritos — demo'kritos
da'no	Descartes, René — deka'rt röne'
Bulgakov — bulga'kov	Dewey — djui
Burbank — bæb'bak	Diderot, Denis — didro' dõni'
Byron — bairøn	Dietzgen — diitsgen

- Dobroljubov, Nikolai Aleksandro-
 vitš — dobrolju'bov nikolai'
 aleksa'ndrovitš
 Empedokles — empe'dokles
 Enfantin — afatän
 Epiktetos — epi'ktetos
 Epikuros — epikuu'ros
 Feuerbach — foierbah
 Fourier, Charles — furje' šarl
 Gassandi, Pierre — gassadi' pjäär
 Gentile — dženti'le
 Gontšarov — gontšaro'v
 Guillaume, Pierre Champeaux'st —
 gijo'm pjäär šapoo'st
 Guizot, François — gizo' frassua'
 Haeckel — he'kkel
 Helvétius, Claude Adrien — elves-
 siu's klod adriä'
 Herbert of Cherbury — höö'bät ev
 tšöö'bäri
 Herakleitos — hera'kleitos
 Hobbes — hobz
 Holbach, Paul Henri — olba'k pol
 ari'
 Hume, David — hjuum dei'vid
 Huxley — ha'ksli
 James — džeimz
 Jeans — džiiis
 Juškevitš — juške'vitš
 Lafargue, Paul — lafa'rg pol
 Lamarck — lama'rk
 Lamettrie, Julien Offroy de — la-
 metri' züljä' ofrua' dö
 Laplace — lapla'ss
 Lassalle — lassa'l
 Lavrov, Pjotr Lavrovitš — lavro'v
 pjotr lavro'vitš
 Leclair — löklää'r
 Leukippos — leuki'ppos
 Locke, John — lok džon
 Lomonossov, Mihhail Vassiljevitš
 — lomonossov mihhai'l vassi'l-
 jevitš
 Lopatin — lopa'tin
 Lucretius Carus — lukree'tsius
 kaa'rus
 Lunatšarski — lunatša'rski
 Mably, Gabriel Bonnot — mabli'
 gabrie'l bono'
 Malebranche, Nicolas — malbra's
 nikola'
 Malthus — mä'lthəs
 Marcus Aurelius — ma'rkus au-
 ree'lius
 Mellier, Jean — melje' ža
 Mendelejev, Dmitri Ivanovitš —
 mendele'jev dmi'tri iva'novitš
 Merežkovski — merežko'vski
 Mignet, François Auguste Marie
 — minje' frassua' ogi'st mari'
 Mihhailovski, Nikolai Konstantino-
 vitš — mihhailo'vski nikolai'
 konstanti'novitš
 Mirabeau — mirabo'
 Mišurin — mišu'rin
 Montesquieu, Charles de Secondat
 — moteskjō' šarl dö skōda'
 Morelly — moreli'
 Morgan, Lewis Henry — moo'gən
 ljuis he'nri

- Newton, Isaac — njuu'tn ai'zək
 Ostrovski — ostro'vski
 Owen, Robert — ou'ən ro'bət
 Paul, Henri — pol ari'
 Pavlov, Ivan Petrovitš — pa'vlov
 iva'n petro'vitš
 Pico della Mirandola — pi'ko de'l-
 la mira'ndola
 Plehhanov, Georgi Valentinovitš —
 plehha'nov geo'rgi valenti'novitš
 Protagoras — prota'goras
 Proudhon — prudo'
 Puriškevitš — puriške'vitš
 Pythagoras — pütha'goras
 Radištšev — radištšev
 Reclus — röklü'
 Rehmke — ree'mke
 Robinet, Jean Baptiste René —
 robine' ža bati'st röne'
 Roscelinus — rostseliin'us
 Rousseau, Jean Jacques — russo'
 ža zak
 Saint-Simon, Claude Henri — säsi-
 mo' klod ari'
 Setšenov — se'tšenov
 Shaftesbury — šaa'ftsberi
 Spencer, Herbert — spe'nssə(r)
 həə'bət
 Spinoza — spinoo'sa
 Stolöpin — stolö'pin
 Šuljaticov — šulja'tikov
 Thales — ta'les
 Thierry, Augustin — tjeri' ogüstä'
 Thomas Aquino'st — too'mas ak-
 vi'nost
 Timirjazev, Kliment Arkadjevitš —
 timirja'zev kli'ment arka'djevitš
 Toland, John — tou'lənd džon
 Tšaadajev — tša-ada'jev
 Tšernoševski, Nikolai Gavrilovitš
 — tšernošev'ski nikolai' gavri-
 lovitš
 Tugan-Baranovski — tuga'n bara-
 no'vski
 Turgot — türgo'
 Valentinov — valenti'nov
 Vico, Giovanni Battista — vi'ko
 džova'nni bati'sta
 Voltaire, François Marie (Arouet)
 — voltää'r frassua' mari' (arue')
-

MB 04622:

Vastutav toimetaja A. Koort. Tehniline toimetaja R. Taru. 2. trükk. Ladumisele antud 3. XI 1944. Trükkimisele antud 9. X 1945. Paberi kaust 61×86. ¹/₁₆. Trükipoognaid 19. Autoripoognaid 24. Arvestuspoognaid 24,4. Laotihedus trpg. 54720. Tiraaž 5200. Trükikoja tellimus nr. 96. Trükikoda «Tartu Kommunist», Tartu, Ülikooli 21/23. Hind rbl. 13.—

Краткий философский словарь.

На эстонском языке. Эгосиздат „Научная Литература“, Tartu.